ΤΕΥΧΟΣ 3ο ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2000

ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ GOTA INTERNATIONAL ΑΕΑ
Πρώην Gothaer Hellas - Μία Εταιρία του ομίλου ΑΣΠΙΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τσιμισκή 2, 54625 Θεσσαλονίκη
Τηλέφωνο 551754, 533026
Ομοιότυπο 551748
Για επιστολές: Τ.Θ. 10756, 54110
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: peebe2@otenet.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ, ΤΕΥΧΗ 1-3

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ISSN 1108-5452

Υπευθυνη Επικοινωνιας
Μ. Παγκαλου

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Λασσάνη 3, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 237463, 237515

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.
Αρμενοπούλου 32, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 208731, 209637, 209837 Fax 216647
e-mail: univstud@spark.net.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ
ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΑΧΜΕΣ 1800
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΤΗΣΙΩΣ ΔΡΑΧΜΕΣ 5000
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: $ 30

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ
Γ. Αναστασιαδης
Π. Αδαμ-Βελενη
Α. Γενιτσαρης
Α. Νανιοπουλος
Δ. Ναλμπαντης
Μ. Ρεπουση
Α. Μυλοπουλου
Χ. Γρηγοριαδης
Η. Ζωγραφου
Μ. Καραμπερη
Κ. Σισμανιδης
Φ. Καραγιαννη
Κ. Κισκηρα
Χ. Παπασταθης
Ε. Αμπατζη
Π. Παπαπολυβιου
Μ. Μορθιγιο Ροσιγιο
Μ. Χατζηιωαννου
Ε. Χεκιμογλου
Θ. Γκλαβερης
Α. Μαυρομιχαλη

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ:
Γ. Κοτσιφος
Π. Σαχινιδου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ:
Σ. Λουκα

ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΘΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕΙ
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ 2001

Οι αναγνώστες μας, αλλά και οι εξειδικευμένοι συνεργάτες μας, ανακαλύπτουν μέσα από τα κείμενα του "Θεσσαλονικέων Πόλις" μια άγνωστη πολιτεία: άγνωστη τόσο για το παρελθόν όσο και για το παρόν της. Μόνο που το παρελθόν και το παρόν μπλέκονται σε ένα ενιαίο σχήμα, από το οποίο δεν μπορεί κανείς εύκολα να ξεχωρίσει τι είναι φαντασία και τι πραγματικότητα.

Πριν από ογδόντα χρόνια, οι πρόγονοί μας συζητούσαν για την κατασκευή ενός μετρό, όπως ακριβώς συζητάμε και σήμερα. Πριν από εκατό χρόνια, τους προγόνους μας απασχολούσε το λιμάνι και οι χρήσεις του, όπως ακριβώς μας απασχολεί σήμερα. Θαρρείς και η συγκοινωνιακή ουτοπία της πόλης έχει στοιχειώσει και αρνείται να εγγραφεί οριστικά στο παρελθόν, υποθηκεύοντας ύπουλα το μέλλον μας.

Οι οικονομικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης με την Κύπρο, που αποτελούν και σήμερα το ζητούμενο, απασχόλησαν τους προγόνους μας πριν από εβδομήντα χρόνια. Κι αυτοί πίστεψαν τότε ότι βρήκαν την αρχή.

Άγνωστη είναι η πολιτεία και για τους θησαυρούς της. Η λατρεία των αρχαίων θεοτήτων άφησε σημάδια, που προσπαθούμε να τα ερμηνεύσουμε, αλλά και να τα εντάξουμε στο παρόν μας. Κάθε συζήτηση για το γαλεριανό αυτοκρατορικό συγκρότημα παραπέμπει στο ανοιχτό ζήτημα του αρχαίου θεάτρου, του καλουμένου σταδίου, που υποφώσκει κάτω από τα θεμέλια και τα αγριόχορτα. Κάθε συζήτηση για αναστήλωση μνημείου καταλήγει στο ερώτημα: τι είδους αναστήλωση θέλουμε, σε τι είδους χρήση προσβλέπουμε.

Τα τεκμήρια που έρχονται στο φως, όπως οι ανέκδοτες εκθέσεις αλλόδοξων ιεραποστόλων, περιγράφουν μια επίσης άγνωστη πόλη του 19ου αιώνα. Η περιγραφή του ινδικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης, με την αποκρυπτογράφηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των ονομάτων, δε θέτει μόνο το ζήτημα της σχέσης με ένα μακρινό πολιτισμό, αλλά και της σχέσης με τον εαυτό μας: αυτό το άγνωστο νεκροταφείο δε βρίσκεται στην Καλκούτα, αλλά στο Δενδροπόταμο.

Τέλος, από μακριά μας έρχεται μια μελέτη που θα ταρακουνήσει τις συνειδήσεις μας: άγνωστα ισπανικά αρχεία αποκαλύπτουν τη μοίρα εκείνων των συμπολιτών μας που βρέθηκαν στα στρατόπεδα του θανάτου με ένα κίτρινο αστέρι στο πέτο και ένα ισπανικό διαβατήριο στο χέρι.

Τι είναι από όλα αυτά ιστορία και τι ένα παρόν που εκκρεμεί; Τι θα περάσει στις νέες γενιές; Πώς θα παραδώσουμε την πόλη στα παιδιά μας, χωρίς πρώτα να τα μυήσουμε στο μυστήριό της;

Αυτά τα ερωτήματα θέτουν οι μελέτες που θα διαβάσει ο αναγνώστης. Γι αυτό και πιστεύουμε πως το "Θεσσαλονικέων Πόλις" καλύπτει ένα κενό. Γιατί προσφέρει αυτά τα ερωτήματα. Κι όσο μπορούμε να αναρωτιόμαστε, δε μας ανησυχεί τίποτε. Η λήθη ξεκινά από τις βεβαιότητες.

Τι θα βρείτε σ' αυτό το τεύχος

Η ΠΟΛΗ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΑΓΑΠΗΣ: *Ίσως τελικά τα πράγματα να είναι απλούστερα από όσο φαίνονται κι αυτό το παράξενο και άπιαστο διαχρονικό στοιχείο που κάνει τις πόλεις να γίνονται μεγάλες και να ευημερούν, να λέγεται απλώς αγάπη για την πόλη και για τους ανθρώπους της.*

ΑΡΧΑΙΟΙ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ: *Πόσα ξέρουμε για την Κυβέλη και τη λατρεία της στη Θεσσαλονίκη; Πόσα γνωρίζουμε για τη Θεσσαλονίκη της ρωμαϊκής περιόδου; Και πόσα ξέρουμε για τα γειτονικά Στάγειρα, την πατρίδα του Αριστοτέλη;*

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΕΞΩΤΙΚΟΥ: *Γυναίκες που πηγαίνουν στο λουτρό, προτεστάντες ιεραπόστολοι, ουνίτες και καθολικοί ιερωμένοι, συναντήθηκαν κάποτε στους δρόμους της πόλης σαν ξένοι. Και συναντούνται πάλι σ' αυτές τις σελίδες.*

113 ΕΝΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΛΟΥΤΡΟ ΚΑΙ Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ

Το λουτρό δεν ήταν μόνον ένας τόπος καθαριότητας, αλλά και μία ολόκληρη διαδικασία καθαρμού, κοινωνικής συναναστροφής και χαλάρωσης. Σήμερα, το παλαιό λουτρό του Μπέη, γνωστότερο στους νεότερους ως "Παράδεισος", έχει αναστηλωθεί και δίνεται σε δεύτερη χρήση. Ποιες ισορροπίες πρέπει ωστόσο να κρατηθούν, έτσι ώστε το παλαιό λουτρό να διατηρήσει το χαρακτήρα του; Πώς να εντάξουμε ενεργά το παρελθόν στο παρόν, χωρίς να το "εκσυγχρονίσουμε"; αναρωτιέται η **Φ. Καραγιάννη**.

125 Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ 1834

Η **Κ. Κισκήρα** μας ξεναγεί στη Θεσσαλονίκη του 1834, μέσα από τα μάτια δύο αμερικανών ιεραποστόλων, που ήρθαν στην πόλη και περιέγραψαν ό,τι άξιζε κατά την κρίση τους να περιγραφεί. Η ανέκδοτη έκθεσή τους, σε συνδυασμό με άλλες πηγές, αποδίδει καθαρότερα την εικόνα μιας σκοτεινής περιόδου της πόλης.

141 Η ΟΥΝΙΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ

Ο **Χ.Παπαστάθης** δημοσιεύει μία αποκαλυπτική ανέκδοτη αναφορά, που υπέβαλε στις αρχές του αιώνα ένας ουνίτης κληρικός, σχετικά με την ενορία του στη Θεσσαλονίκη. Η ύπαρξη ενός άγνωστου ουνιτικού ναού, η θέση του, η εξέλιξη της οικοδόμησής του και τα προβλήματα των καθολικών μοναχών με τους ουνίτες είναι μερικά από τα σημεία που θίγει η έκθεση.

ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: *Από χώρες και πόλεις μακρινές, από την Ινδία, από την Κύπρο, από την Ισπανία, συνέκλιναν στη Θεσσαλονίκη. Άλλοι άφησαν πίσω τους γραπτά τεκμήρια, άλλοι τους τάφους τους κι άλλοι χάθηκαν σε μακρινά στρατόπεδα συγκέντρωσης.*

ΕΝΑ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΙΝΔΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 155

Ελάχιστοι γνωρίζουν την ύπαρξή του. Κι όμως, υπάρχει εκεί, στο Δενδροπόταμο, από την εποχή του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Φιλοξενεί τους Ινδούς που πέθαναν στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού. Φτωχοί και αγράμματοι άνθρωποι οι περισσότεροι, ίσως δεν είχαν συνείδηση της απόστασης που τους χώριζε από την πατρίδα τους. Η **Ελένη Αμπατζή** αναλύει τα ονόματα και τις κάστες από τις οποίες προέρχονταν οι κεκοιμημένοι, δείχνοντας ότι το νεκροταφείο αυτό αποτελεί πολιτιστικό θησαυρό σε παγκόσμια κλίμακα.

Η ΚΥΠΡΟΣ ΣΤΗ ΔΕΘ 171

Στα 1931, ένα μήνα μόλις πριν από την εξέγερση των Κυπρίων κατά της βρετανικής αποικιοκρατίας, η Κύπρος συμμετέχει για πρώτη φορά στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Ο **Π. Παπαπολυβίου** ρίχνει άπλετο φως σ' αυτήν την πρώτη, συναισθηματικά φορτισμένη, κυπριακή συμμετοχή, αλλά και στις οικονομικές σχέσεις της Μεγαλονήσου με τη Βόρεια Ελλάδα. Σχέσεις που ακόμη εκκρεμούν.

ΕΒΡΑΙΟΙ ΙΣΠΑΝΙΚΗΣ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑΣ 183

Ανέκδοτα ισπανικά αρχεία φέρνουν στο φως συγκλονιστικές αποκαλύψεις για την τύχη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης που ήταν υπήκοοι του στρατηγού Φράνκο στα χρόνια της Κατοχής. Οι ελπίδες τους, η μοίρα τους και οι αγώνες όσων επιβίωσαν για την οικονομική αποκατάστασή τους περιγράφονται από την Ισπανίδα ερευνήτρια **Μ. Μορθίγιο Ροσίγιο**, σε ένα κείμενο που σίγουρα θα ανοίξει πολλές συζητήσεις.

Η Κοζάνη ιστοριογραφείται: Η ερευνήτρια Μ. Χατζηϊωάννου, δεινή ιχνηλάτρια της ιστορίας της Δυτικής Μακεδονίας, αναδράμει στο παρελθόν της Κοζάνης, της πιο ιστοριογραφημένης δυτικομακεδονικής πόλης, με αφορμή την τριλογία του Μ. Παπακωνσταντίνου, που ολοκληρώθηκε με το βιβλίο "Το χρονικό της μεγάλης νύχτας".

Υδάτινες σχέσεις. Μία εξαιρετική διεπιστημονική εργασία πάνω στο νερό και τον τρόπο με τον οποίον απασχόλησε τις διάφορες επιστήμες, αλλά και την τέχνη: Από τον Ιπποκράτη μέχρι την τηλεόραση, από την αρχαιολογία μέχρι το μύθο, η σχέση του ανθρώπου με το νερό παραμένει κυρίαρχη και διερευνήσιμη.

Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης: Ο Θ. Γκλαβέρης συστηματοποιεί και αναδομεί τις γνώσεις μας για το χρονικό της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό το 1912. Κάθε χρόνο, τα διάφορα επετειακά αφιερώματα ανακυκλώνουν λάθη και παρανοήσεις, που διακριτικά διορθώνει ο συγγραφέας.

Υπάρχει ακόμη υπόγειο νερό; Σε ποιο επιστημονικο χώρο να κατατάξει ο ερευνητής τις πληροφορίες που συλλέγει από τους καταστηματάρχες της πόλης, σχετικά με ένα υπόγειο ποτάμι στην οδό Αριστοτέλους; Ο Ε. Χεκίμογλου επανέρχεται στη θεωρία του για την ύπαρξη intra muros επιφανειακών χειμάρρων κατά το 18ο αιώνα.

Η πέμπτη επετηρίδα του ΚΙΘ: Αρχίζοντας από το εορταστικό έτος 1985, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει και εκδίδει κατά καιρούς ιστοριογραφικές εργασίες με θέμα τη Θεσσαλονίκη. Ο Χ. Παπαστάθης παρουσιάζει τις μελέτες της πέμπτης, κατά σειρά, επετηρίδας, που εκδόθηκε πριν από μερικούς μήνες, με ενδιαφέροντα θέματα.

Συντήρηση ψηφιδωτών: Μέσα από τη βυζαντινή παράδοση και κληρονομία της, η Θεσσαλονίκη είναι η κατ' εξοχήν πόλη των ψηφιδωτών. Ειδικοί συναντήθηκαν προ μηνών και συζήτησαν το ζήτημα της συντήρησης των ψηφιδωτών βυζαντινών θησαυρών. Η Α. Μαυρομιχάλη μας μεταφέρει τους προβληματισμούς και τις απαντήσεις.

IN MEMORIAM

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ, ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο *Απόστολος Βακαλόπουλος*, ο Νέστορας της Ελληνικής Ιστοριογραφίας, ο καθηγητής που λάμπρυνε με την παρουσία του το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, έφυγε πλήρης ημερών στις 10 Ιουλίου 2000. Δεν ξέρουμε βέβαια πόσο είναι "ρεαλιστικό" να απαιτήσουμε από το Δήμο Θεσσαλονίκης και την ελληνική πολιτεία να τον τιμήσουν όπως αρμόζει στο πολύ σημαντικό έργο του. Εμείς έχουμε την αίσθηση ότι τον τιμήσαμε εν ζωή και θα τιμούμε διαρκώς τη μνήμη του όσο θα συνεχίζουμε να ιχνηλατούμε και να διασώζουμε το ιστορικό υπόβαθρο της Θεσσαλονίκης και θα πορευόμαστε στους δρόμους που χάραξε ο σεμνός και ακαταπόνητος μελετητής, που ανέδειξε την ιστορία της Μακεδονίας και της πρωτεύουσάς της και σεβάσθηκε όσο λίγοι τον αναγνώστη.

Η κοινότητα των ιστορικών της πόλης έχει χρέος να αποτιμήσει και να αξιοποιήσει, όχι μόνο εντός των ακαδημαϊκών τειχών, το πλούσιο και πολυσχιδές έργο που άφησε ο Απ. Βακαλόπουλος. Τιμώντας την μνήμη του αναδημοσιεύουμε παρακάτω ένα απόσπασμα από το χρονογράφημα του Ευ. Χεκίμογλου ("Μακεδονία", 13.7.2000) και ένα παράθεμα από το δημοσίευμα στο βιβλίο του Απ. Βακαλόπουλου: "Θεσσαλονίκεια και άλλα Μακεδονικά Μελετήματα", αυτοβιογραφικό κείμενο.

- **Ευ. Χεκίμογλου**

«... Ο Απ. Βακαλόπουλος έψαξε όσο κανένας το παρελθόν της Θεσσαλονίκης, στην οποία εγκαταστάθηκε και την οποία βίωσε από το 1914. Στην πραγματικότητα είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με την καταγραφή της ιστορίας της, μετά από πολλές μικρές μελέτες, σε ύφος ταπεινό αλλά με σημαντικό περιεχόμενο. Νεαρός εκπαιδευτικός στη δεκαετία του '30, ο Απ. Βακαλόπουλος επισκέπτονταν παλιές γειτονιές, έπαιρνε συνεντεύξεις απο τους περιοίκους, φωτογράφιζε παλαιά κτίρια και προσπαθούσε να συνδυά-

Απόστολος Βακαλόπουλος

σει αυτές τις γνώσεις με τις ειδήσεις των ιστορικών πηγών. Σ' αυτό το συνδυασμό οφείλουμε μερικές γλυκύτατες προπολεμικές αλλά και νεότερες μελέτες του. Σήμερα που όλα είναι δημοσιευμένα μας φαίνεται φυσιολογική αυτή η ενασχόληση του μεγάλου ιστορικού μας. Αλλά αναρωτιέμαι αν φαινόταν έτσι και παλαιότερα, όταν οι ανατολίτες και μπαγιάτηδες Θεσσαλονικείς, είτε ίδρωναν για τον επιούσιο, είτε ξεκουράζονταν στα καφενεία, έβλεπαν με περιέργεια το νεαρό καθηγητή να φωτογραφίζει τα παλιόσπιτα.

Αυτό το βλέμμα της περιέργειας των άλλων που διερωτώνται αν πράγματι είσαι στα καλά σου και ψάχνεις το παρελθόν, το έχουμε ζήσει και εμείς οι νεότεροι. (...)

Κάποτε ο Απ. Βακαλόπουλος είχε ευχηθεί να ονομαστεί ένας κεντρικός δρόμος προς τιμή των μαρτύρων του 1821. Η ευχή του δεν εισακούστηκε. Δε βρέθηκε, τόσο καιρό, δρόμος για τα θύματα της Επανάστασης. Να δούμε τώρα πως θα βρεθούν δύο δρόμοι: ο ένας για τους μάρτυρες του 1821 και ο άλλος για τον Απ. Βακαλόπουλο. Κατά προτίμηση κοντά στα ερείπια και τα μνημεία που μελέτησε πρώτος αυτός αντίθετα στο μεγάλο ρεύμα...».

• **Απ. Βακαλόπουλος**

«Η πρώτη εικόνα που χαράχτηκε μέσα στο μυαλό μου από τη Θεσσαλονίκη ήταν, όταν παιδί 5 μόλις χρόνων την αντίκρυσα πρωί πρωί απο το κατάστρωμα του ατμοπλοίου της γραμμής που μας μετέφερε οικογενειακώς από το Βόλο στην πόλη του Θερμαϊκού.

Η εικόνα που μου παρουσίασε τότε η Θεσσαλονίκη μέσ' από το πέλαγος ήταν η ίδια ακριβώς που αντίκρυσα, ερευνητής πια, ξεφυλλίζοντας τα βιβλία των διαφόρων ξένων περιηγητών και αποθαυμάζοντας τις γκραβούρες της πόλης, οι οποίες στόλιζαν τα έργα τους: η αμφιθεατρική θέση της περιτριγυρισμένη στα πλευρά της, δυτικά και ανατολικά, από τα βυζαντινά τείχη και ψηλά, πολύ ψηλά -αληθινή κορώνα της – η μεγαλόπρεπη ακρόπολή της.

Μέσα από το τετράγωνο αυτό σχήμα της δεκάδες μιναρέδες, ένα αληθινό δάσος, ξεπετάγονταν και λόγχιζαν τον ουρανό. Θυμούμαι ακόμη και τους δρόμους της τους στενούς, αν εξαιρούσε κανείς κάπως την Εγνατία, με τα διώροφα συνήθως σπίτια, τα χτισμένα και δομημένα με ξυλοδεσιές, με τους τσατμάδες. Αλλά και κάτι άλλο: σε ορισμένα σημεία των δρόμων, συναντούσε κανείς τάφους ευσεβών μουσουλμάνων αγίων τριγυρισμένων από σιδερόπλεκτες πλευρές, από κάγκελα, από τα οποία οι πιστοί κρεμούσαν μικρά κουρέλια, αφιερώματα, για να επικαλεστούν τη βοήθεια του αγίου, ώστε να απαλλαγούν από κάποια αρρώστια.

Ολ' αυτά εξαφανίσθηκαν κυρίως μετά τη μεγάλη πυρκαϊά του Αυγούστου 1917, μετά την εκπόνηση του νέου ρυμοτομικού σχεδίου του Η. Hébrard και μετά την άφιξη στη Θεσσαλονίκη χιλιάδων προσφύγων από κάθε γωνιά του ελληνισμού, από τον Καύκασο, τη μεσημβρινή Ρωσία, την ανατολική Ρωμυλία, τη Θράκη, τη Μικρά Ασία.

Καθόμαστε σ' ένα από τα σπίτια του πρώτου δρόμου, τα οποία είχαν γλυτώσει από τη φωτιά. Από την είσοδό του περνώντας μεσ' από μια υπόγεια σήραγγα έβγαινε κανείς στο πίσω μέρος, στον κήπο με τις τρεις διαφορετικές αυλές.

Η πέτρινη σήραγγα έγινε το καταφύγιο των ενοίκων του σπιτιού μας, αλλά και των γειτονικών σπιτιών, όταν από τις αρχές του 1916 άρχισαν οι ημερήσιες ή και οι νυκτερινές επισκέψεις και βομβαρδισμοί των γερμανικών αεροπλάνων. Τη νύχτα βέβαια ήταν τρομακτική η εμπειρία της παιδικής μας ψυχής από τον ορυμαγδό των βομβαρδισμών και των αντιαεροπορικών πυροβόλων των πολλών πολεμικών, που ήταν αραγμένα στο λιμάνι και τα οποία με τους προβολείς τους προσπαθούσαν να ανιχνεύσουν και να εγκλωβίσουν στον σκοτεινό ουρανό τους στόχους των. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και η νυχτερινή επιδρομή του μοναδικού στη Βαλκανική γερμανικού πηδαλιοχούμενου (ζέπελιν), που όμως βλήθηκε και αργά αργά τραυματισμένο έπεσε με κατεύθυνση προς τις εκβολές του Αξιού, κοντά στο χωριό Κουλακιά. Ο μακρός νικελένιος σκελετός του μεταφέρθηκε σε κοινή θέα στην παραλία του Λευκού Πύργου, όπου χιλιάδες περιπατητών τον περιεργάζονταν. Από το σκελετό του Σέρβοι στρατιώτες έκαναν και πουλούσαν δαχτυλίδια με την επιγραφή "Souvenir de Salonique". Η πόλη μας βρισκόταν μέσα στην καρδιά του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου.

Και όταν οι επιδρομές γίνονταν τη μέρα (τύχαινε να φοιτάμε στο δημοτικό σχολείο της οδού Κασσάνδρου και κατόπιν της οδού Αθηνάς), τότε διακόπτονταν τα μαθήματα του σχολείου και τα παιδιά έτρεχαν κατατρομαγμένα σαν σπουργίτια προς τα σπίτια τους.

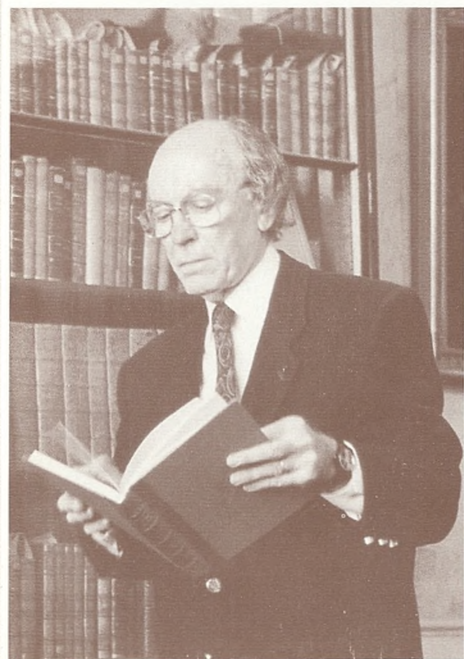
Μεγάλες ήταν και οι στερήσεις ή και οι δυσκολίες για τον επισιτισμό της πόλης. Ακόμη και η υδροδότηση παρουσίαζε συχνά προβλήματα και οι κάτοικοι της οδού Αγίου Δημητρίου κουβαλώντας στάμνες και τενεκέδες πήγαιναν στο τζαμί εκεί κοντά, στο γνωστό ως εκκλησία του Αγίου Νέστορα, όπου έτρεχε αδιάκοπα νερό από το υδραγωγείο του Χορτιάτη. Ο κόσμος γνώριζε το τζαμί με το όνομα του συνασκητή του Αγίου Δημητρίου, που το είχε διασώσει κατά βυζαντινή παράδοση. Είχε μετατραπεί σε τζαμί ή καλύτερα σε τεκέ δερβίσηδων, όπως το ίδιο είχε γίνει και με άλλες εκκλησίες. Κανείς σήμερα δεν μπορεί να φανταστεί ότι ο ξερότοπος που βρίσκεται ανάμεσα στα σπίτια της σειράς του Εργατικού Κέντρου και στα απέναντι ήταν μια αληθινή όαση, καταπράσινη και δροσερή, όπου βρισκόταν ο τεκές εκείνος των περιδινούμενων δερβίσηδων.

Λίγο πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, από τη δημοσίευση μιας τουρκικής αναφοράς του Τούρκου μολλά Χαϊρουλλάχ ιμπν Σινασή Μεχμέτ αγά της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Επανάστασης του 1821, θα μάθαινα ότι μερικοί από τους Έλληνες που είχε πιάσει ο τουρκικός όχλος μέσα στο μητροπολιτικό τότε Άγιο Δημήτριο, το σημερινό Γρηγόριο Παλαμά, και τους οδηγούσε δεμένους δύο δύο για εκτέλεση στη μεγάλη πλατεία του Καπανιού (όπου περίπου η σημερινή πλατεία Βλάλη), βρήκαν ευκαιρία μέσα στη σύγ-

χυση να σωθούν στον παραπάνω τεκέ, όπου οι δερβίσηδες τους έκρυψαν και τους φέρθηκαν με συμπόνια.

Μετά τα φοιτητικά μου χρόνια, από το 1927-1932, παρακινούμενος από τις ιστορικές μου σπουδές, έστρεψα άπληστα τα μάτια μου για την ανίχνευση των υπολειμμάτων του βυζαντινού παρελθόντος της Θεσσαλονίκης. Και πόσο μεγάλη ήταν η χαρά μου, όταν νεαρός ερευνητής ανακάλυψα, στην περιοχή της Ροτόντας και της Καμάρας, τρία βυζαντινά μνημεία κοσμικής αρχιτεκτονικής, τρία σπίτια, το ένα από το οποίο μάλιστα απέναντι από την εκκλησία των Αγίων Αγγέλων ή Ασωμάτων (Rotonda, Αγ. Γεώργιος) κατά τα λεγόμενα της γριάς ιδιοκτήτριας –διέσωζε παλιά προφορική παράδοση – ήταν ο μητροπολιτικός οίκος του Αγίου Θεωνά Α', μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (1539-1514), όταν μητρόπολη ήταν η παραπάνω εκκλησία.

Η γύρω από την Καμάρα και τον Ιππόδρομο περιοχή αποτελούσε το ισχυρότερο συγκρότημα των ελληνικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας. Τα βυζαντινά ή βυζαντινού ρυθμού αυτά λιθόκτιστα σπίτια, σπουδαία υπολείμματα της βυζαντινής κοσμικής αρχιτεκτονικής στη χώρα μας, αποτέλεσαν αντικείμενο της πρώτης μικρής επιστημονικής μου εργασίας. Αυτή ήταν και η αφετηρία των κατοπινών μου ερευνών μέσα στη Θεσσαλονίκη. Δυστυχώς, οι εκκλήσεις μου τότε προς τους αρμοδίους για τη διάσωση των σπιτιών αυτών δεν εισακούστηκαν και έτσι καταστράφηκαν τα σπίτια αυτά το ένα ύστερα από το άλλο, θύματα του πολεοδομικού σχεδίου και της αδιαφορίας των αρμόδιων αρχών. Κάποιος μάλιστα βέρος γραφειοκράτης αποφάνθηκε με ύφιστη σοβαροφάνεια: "Αυτά, νεαρέ μου, δε θα μας δώσουν να φάμε" ...».

Αριστόβουλος Μάνεσης

ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ

Ο *Αριστόβουλος Μάνεσης*, ο κορυφαίος καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου που έφυγε στις 2 Αυγούστου 2000, είχε γεννηθεί στο Αργοστόλι της Κεφαλληνίας το 1922, είχε όμως ιδιαίτερους και ουσιαστικούς δεσμούς με τη Θεσσαλονίκη: φοίτησε κατά τη διάρκεια της κατοχής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Έγινε διδάκτωρ και υφηγητής και το 1965 καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου.

Τον Ιανουάριο του 1968 απελύθη από το Πανεπιστήμιο με απόφαση του καθεστώτος των συνταγματαρχών, εκτοπίσθηκε για ένα χρόνο στο Λιδωρίκι ως "επικίνδυνος δια την δημόσια τάξιν και ασφάλειαν" και έφυγε μετά στη Γαλλία για να διδάξει από το 1970 ως το 1974 ως καθηγητής του Δημόσιου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Αμιένης. Ο Αρ. Μάνεσης επιστρέφει μετά την μεταπολίτευση του 1974 στη Νομική Σχολή του Α.Π.Θ. όπου μέχρι το 1980 (όταν θα μετακληθεί στην Αθήνα) θα είναι ο βασικός εκφραστής του "νέου πνεύματος", του διαλόγου και της κριτικής στις παραδόσεις, και στις σχέσεις του διδακτικού προσωπικού με τους φοιτητές.

Μαζί με τον καθηγητή Δ. Τσάτσο και μια ομάδα από αξιόλογους νέους επιστήμονες (Γ. Παπαδημητρίου, Γ. Πάσχος, Α. Μενιτέκης, Γ. Αναστασιάδης, Ζ. Χρονάκη, Δ. Παπαφιλίππου, Τ. Βαλάνου και Δ. Τσώρης) συγκροτούν μια επιστημονική διδακτική μονάδα, που έχει αξιοσημείωτη απήχηση όχι μόνο στους φοιτητές και ιδίως στους πολιτικοποιημένους, αλλά και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο της πόλης. Το πλούσιο και βαρυσήμαντο έργο και η ξεχωριστή προσωπικότητα του Αρ. Μάνεση, που είχε μια εκπληκτική επαφή με τους νέους, σφράγισε όλους τους επιστήμονες στο χώρο του Δημόσιου Δικαίου.

Η διδασκαλία του μαθήματος του Συνταγματικού Δικαίου, που ήταν επικεντρωμένη στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, προκαλούσε τη δεκαετία του '60 ρίγη στους φοιτητές, που τον άκουγαν γοητευμένοι στο αμφιθέατρο του Χημείου να αναλύει με ύφος επιβλητικό τη νομική και πολιτική σημασία της "δημοκρατικής αρχής".

Το μέγιστο όμως μάθημα το έδωσε ο Αρ. Μάνεσης στις 18 Ιανουαρίου 1968 όταν μιλώντας μπροστά σε 800 φοιτητές απ' όλο το Πανεπιστήμιο κατέληξε με τις ακόλουθες φράσεις:

«... Όσο θα μπορώ να διδάσκω το μάθημα του Συνταγματικού Δικαίου, θα το διδάσκω ως μάθημα της πολιτικής ελευθερίας. Αν δε το αποψινό μου μάθημα συμβεί να είναι το τελευταίο, θα ήθελα να σας παρακαλέσω να κρατήσετε από τη διδασκαλία μου την ουσία της: τη σημασία της πολιτικής ελευθερίας ως ιστορικής κατακτήσεως για την παραπέρα εξέλιξη του κοινωνικού βίου και ως προϋποθέσεως για τη γενικότερη απελευθέρωση και καταξίωση του ανθρώπου. Και επειδή θεωρία και πράξη είναι αλληλένδετες, το ουσιώδες είναι να μένει κανείς ελεύθερος, όρθιος και αλύγιστος απέναντι στους καταναγκαστικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς των κρατούντων. Μην επιτρέψετε να σας εξανδραποδίσουν. Διατηρήστε μέσα στους ζοφερούς και άρρωστους καιρούς άγρυπνη και ανυπόταχτη τη σκέψη σας, περιφρουρήστε την άγια υγεία και ρωμαλεότητα της ψυχής σας, κρατήστε στητό και αγέρωχο το ωραίο ανάστημά σας. Κι αν η Εξουσία, που τη συμφέρει να έχει παθητικούς και πολιτικά αδιάφορους υπηκόους, σας πει ότι, έτσι κάνοντας δεν είστε φρόνιμοι και νομοταγείς πολίτες, αποδείξτε τους ότι καλός πολίτης είναι μόνον ο ελεύθερος πολίτης, ο συνειδητός, ενεργός και υπεύθυνος πολίτης (...).

Και μη ξεχνάτε, στις σημερινές δύσκολες για την πατρίδα μας και το λαό μας περιστάσεις, τα λόγια του ποιητή – και θέλω μ' αυτά να σας αποχαιρετίσω:

"Όσοι το χάλκεον χέρι
βαρύ του φόβου αισθάνονται
ζυγόν δουλείας ας έχωσι
θέλει αρετήν και τόλμην
η Ελευθερία..."».

Γ. Αναστασιάδης

Ιουλία Βοκοτοπούλου

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ (1931-1995)

Στις 25 Αυγούστου του 2000 έκλεισαν πέντε χρόνια από τότε που μια από τις πιο αξιόλογες φυσιογνωμίες του αρχαιολογικού κόσμου δεν είναι πια ανάμεσά μας: η Ιουλία Βοκοτοπούλου. Μια γυναίκα με εξαιρετικά σύνθετη προσωπικότητα, χαρισματική, ικανότατη, δυναμική, με σπάνια ευελιξία σκέψης, αστείρευτη επιμονή και υπομονή στο να επανέρχεται, για να διεκδικεί μέχρι να πετύχει τους στόχους της. Κι οι στόχοι της ήταν πάντα καθαροί, υψηλοί και ακέραιοι. Έκρυβε στο μικρόσωμο, καλοκαμωμένο σώμα της μια απίστευτη ενέργεια, που καθώς τη διοχέτευε δυναμικά προς κάθε κατεύθυνση κατόρθωνε και κινούσε ταυτόχρονα πολλά νήματα σε πολλά επίπεδα και με ποικίλους τρόπους.

Ευκίνητη, αεικίνητη, με βλέμμα καθαρό, διεισδυτικό και ένα χαμόγελο χαμηλό που δύσκολα το χάριζε, αφιέρωσε στην κυριολεξία τη ζωή της στην αρχαιολογία, έζησε και έσβησε μαζί της. Από την πρώτη στιγμή της καριέρας της, ως νεαρή επιμελήτρια αρχαιοτήτων, προϊσταμένη στα Γιάννενα, μέχρι την τελευταία, ως έμπειρη προϊσταμένη της πολυπληθούς Εφορείας Θεσσαλονίκης, κύριο μέλημά της ήταν η αποκάλυψη, η διάσωση, η προστασία και η ανάδειξη των αρχαιοτήτων.

Έτρεχε όλη μέρα σε κάθε γωνιά του μουσείου για να ελέγχει, να καθοδηγεί, να τακτοποιεί, να μελετά. Περνούσε ολόκληρα απογεύματα στις αποθήκες αγγίζοντας, παρατηρώντας, συγκρίνοντας και καταγράφοντας τις παρατηρήσεις της για τα ευρήματα γρήγορα και νευρικά, με μικρά άτακτα γράμματα, για να κερδίζει χρόνο.

Ο χρόνος... Ο χρόνος ήταν πάντα αυτός που την κυνηγούσε. Προσπαθούσε να τον δαμάσει κάνοντας πολλά πράγματα ταυτόχρονα, προγραμματίζοντας αυστηρά την κάθε της ενέργεια, ελαχιστοποιώντας τις ώρες της καθημερινής ξεκούρασης, συνδυάζοντας τη δουλειά με σύντομες ανάπαυλες.

Η Ιουλία Βοκοτοπούλου υπηρέτησε όλο το φάσμα των αρχαιολογικών ενεργειών. Εντόπισε νέους αρχαιολογικούς χώρους και προστάτευσε αποτελεσματικά τους ήδη εντοπισμένους με συχνές αυτοψίες και κηρύξεις. Μακρόχρονες συστηματικές ανασκαφικές έρευνες σε οικισμούς και νεκροταφεία πρώιμης εποχής της Ηπείρου και της Μακεδονίας της έδωσαν τη δυνατότητα να υποστηρίξει με σθένος και να τεκμηριώσει σοβαρές απόψεις για την ταυτότητα των κατοίκων της περιοχής, τους Ηπειρώτες κατ'αρχήν και τους Μακεδόνες στη συνέχεια. Μελέτες επιγραφικής και μεταλλοτεχνίας της έδωσαν την ευκαιρία να θεμελιώσει και να ενισχύσει με επιπλέον επιχειρήματα τις απόψεις της.

Η ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων ήταν πάντα στις προτεραιότητές της. Στον Αμμότοπο και στη Νικόπολη έθεσε τις βάσεις, για να ξεκινήσουν αναστηλωτικές εργασίες. Επί σειρά ετών επιδίωξε την επαρκή χρηματοδότηση για μεγαλόπνοα έργα στην Εφορεία Θεσσαλονίκης. Και το πέτυχε. Σε λίγα μόλις χρόνια ο αρχαιολογικός χώρος της Ολύνθου αποκαταστάθηκε, στο γαλεριανό συγκρότημα οι εργασίες προχωρούν με ταχείς ρυθμούς, ενώ τα αποτελέσματα στην αρχαία αγορά είναι ήδη εμφανή. Δράττοντας την ευκαιρία της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας ξεκίνησε αναπλάσεις μεγάλων αρχιτεκτονικών και ταφικών συνόλων, έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη και πολλά από αυτά σύντομα θα τα απολαμβάνει το κοινό.

Παράλληλα με αυτά δεν αμέλησε και τη συστηματική προβολή των ευρημάτων μέσα από καλά οργανωμένες μόνιμες ή περιοδικές εκθέσεις. Το Μουσείο Ιωαννίνων, Άρτας και Νικοπόλεως της οφείλουν την επανέκθεσή τους. Στο Μουσείο Θεσσαλονίκης οργάνωσε την επετειακή για τα 2300 χρόνια της πόλης έκθεση και την αντίστοιχη με τα ευρήματα αρχαϊκής εποχής που βρέθηκαν τα τελευταία χρόνια στη Μακεδονία. Με την έκθεση που οργάνωσε στη Μπολόνια και τις αντίστοιχες που συνοργάνωσε με άλλες Εφορείες της Μακεδονίας, στην Αυστραλία, την Ασία και την Αμερική ανέδειξε σε όλο τον κόσμο το μεγαλείο και τα επιτεύγματα του μακεδονικού βασιλείου. Σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα με τον καθηγητή Δ. Παντερμαλή, καθιέρωσαν την ετήσια αρχαιολογική συνάντηση των αρχαιολόγων της Μακεδονίας και της Θράκης, μια συνάντηση που έγινε θεσμός και δημιούργησε νέο κλίμα και άποψη στην αρχαιολογική έρευνα.

"Το έργο του αρχαιολόγου δεν είναι απλώς η ανασκαφή, η συντήρηση των αντικειμένων και η έκθεσή τους" είπε σε συνέντευξη που παραχώρησε το Νοέμβριο του '93 στη Βάνα Χαραλαμπίδου στην εφημερίδα "Θεσσαλονίκη". Και συνεχίζει: "η πιο ουσιαστική προσφορά είναι η γραπτή ερμηνεία, τα δημοσιεύματα που βασίζονται στα ευρήματα. Ειδικά, για τις περιοχές και τις εποχές όπου δεν υπάρχουν πολλές γραπτές πηγές η ερμηνεία των ευρημάτων, η τοποθέτηση η πολιτισμική, οι συσχετισμοί που θα θεμελιώσει ένας αρχαιολόγος είναι βασικές πηγές για τον ιστορικό". Με σειρά μονογραφιών και άρθρων υλοποίησε την άποψη αυτή και μας άφησε πλούσια παρακαταθήκη εμπεριστατωμένων δημοσιεύσεων.

Η Θεσσαλονίκη όμως της οφείλει χωρίς αμφιβολία και κάτι ακόμη: τη σωτηρία σπουδαίων μνημείων που τα τελευταία χρόνια έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη. Αυτά είναι το θέατρο στάδιο που αποκαλύφτηκε στην οδό Απελλού και ο νέος αρχαιολογικός χώρος στην πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών μπροστά από το Διοικητήριο. Η άμεση και δυναμική της παρέμβαση, τέλος, στην επέκταση της παλιάς παραλίας διέσωσε την πόλη από μια επονείδιστη για τις σύγχρονες και μελλοντικές γενιές παρέμβαση στο ιστορικό της κέντρο.

Ως πρόεδρος του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων, αν και στους τελευταίους μήνες της ζωής της, δε δίστασε να εκφράσει την άποψή της ότι η Ροτόντα ήταν, είναι και πρέπει να παραμείνει μνη-

μείο στην απόλυτη και μοναδική δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους και να προασπιστεί τις θέσεις αυτές ενάντια στο κόστος που είχε για το άτομό της μια ανοικτή σύγκρουση με το κατεστημένο.

Κι όλα αυτά τα διεκπεραίωνε αθόρυβα, με χαμηλούς τόνους αλλά με πείσμα και ισχυρή πεποίθηση ότι έπρεπε να εμμένει ως το τέλος, μέχρι τη θετική για τις αρχαιότητες έκβαση. Ο λόγος της ήταν σύντομος, κοφτός αλλά μεστός και περιεκτικός και συχνά καυστικός. Δε δίσταζε να κάνει κατά πρόσωπο κριτική, καλοπροαίρετη πάντα και με πρόθεση να βελτιώσει το αποτέλεσμα κάποιων στόχων. Δε δίσταζε να πει την άποψή της, όσο πικρή κι αν φαινόταν στους άλλους. Τολμούσε να διεκδικήσει κατάματα την αλήθεια από τους συνεργάτες της, όσο κι αν διαφωνούσε μαζί τους.

Η σχέση της με τους συνεργάτες της ήταν ένας άλλος τομέας τον οποίο ελάχιστοι προϊστάμενοι έχουν την ικανότητα να φέρουν σε πέρας με επιτυχία. Μπορούσε να διακρίνει ακόμη τα ειδικά προσόντα τους και να κατευθύνει προς τα εκεί τη δράση τους, ώστε να είναι αποτελεσματικοί και παραγωγικοί. Κατάφερε με τον τρόπο αυτό να δραστηριοποιήσει, να κινητοποιήσει και να εκμεταλλευτεί κατά το καλύτερο δυνατό τρόπο όλο το έμψυχο υλικό της Εφορείας. Απόλυτα συγκροτημένη, απαιτούσε παρόμοια στάση από τους συνεργάτες της, διαφορετικά τους υπενθυμίζε με τρόπο σκληρό το καθήκον τους. Ταυτόχρονα όμως περιέβαλε τον κάθε συνεργάτη της με ξεχωριστή ευαισθησία και τρυφερότητα σε ενδεχόμενο προσωπικό ή οικογενειακό του πρόβλημα. Έντιμη, εχέμυθη, ειλικρινής κρατούσε για τον εαυτό της μόνο όσα έκρινε ότι έπρεπε να ξέρει από αυτά που ο καθένας της εκμυστηρευόταν.

Αυτό ήταν το αρχαιολογικό κομμάτι του εαυτού της. Την υπόλοιπη ζωή της τη μοιραζόταν με το σύντροφό της Παναγιώτη Βοκοτόπουλο και με τα τρία τους αγαπημένα παιδιά, το Λεωνίδα, την Έλλη και το Φίλιππο. Τρυφερή μητέρα και σύζυγος αφιέρωνε τις ελεύθερες ώρες της στη φροντίδα της οικογένειάς της με περισσή αφοσίωση και αυτοθυσία. Οι φίλοι της και οι συνεργάτες της έβλεπαν μια λάμψη να διαπερνά τα μάτια της κάθε που αφηγούνταν με σεμνότητα κάποιο γεγονός που αφορούσε τα αγαπημένα της πρόσωπα. Λάτρης της φύσης και των αγνών, υγιεινών πραγμάτων, απλή στη συμπεριφορά της, λιτή στις προσωπικές της ανάγκες, δίδασκε με τον τρόπο και τη στάση ζωή της όχι μόνο το στενό της περιβάλλον αλλά και όσους είχαν την τύχη να εργαστούν κοντά της.

Η Ιουλία Βοκοτοπούλου ήταν ένας άνθρωπος που άφησε σημαντικότατο έργο πίσω της (έργο από το οποίο για πολλά χρόνια στο μέλλον θα δρέπουμε τους καρπούς του), ένας άνθρωπος που σφράγισε με το πέρασμά της, την αρχαιολογία και ταυτόχρονα τη ζωή μας.

Πολυξένη Αδάμ - Βελένη

ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ: ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

Α. ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΧΤΕΣ

Σύντομη αναδρομή στην ιστορία του λιμανιού, μέσα από οπτικό υλικό[1]

Η παλαιότερη απεικόνιση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης χρονολογείται στο δεύτερο τρίτο του 17ου αιώνα και αποκαλύπτει έναν κόλπο ανάμεσα στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας και το κάστρο του Τοπ Χανέ, στο ύψος της οδού Μοσκώφ. Αυτός ο κόλπος ήταν φυσικός και σχηματίσθηκε από τις προσχώσεις των χειμάρρων που έρρεαν από το εσωτερικό. Ένας τέτοιος χείμαρρος ρέει ακόμη υπογείως κάτω από το Δικαστικό Μέγαρο. Ένας άλλος εξακολουθεί να ρέει, επίσης υπογείως, κάτω από τα κτίρια των τραπεζών, στην

Ο φυσικός κόλπος ανάμεσα στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας και το κάστρο του Τοπ Χανέ (Δικαστικό μέγαρο, οδός Μοσκώφ). Λεπτομέρεια από χαρακτικό που δημοσιεύθηκε το 1668.

1. Το οπτικό υλικό προέρχεται από τα βιβλία: Ε. Χεκίμογλου - Ε. Νταντατζίογλου, *Η Θεσσαλονίκη πριν από εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1998, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Mats Lieberg, (επιμέλεια Ε. Α. Χεκίμογλου), *Θεσσαλονίκη 1944. Τα φωτογραφικά ντοκουμέντα του Γιαν Λίμπεργκ*, Θεσσαλονίκη 1999 και από τη συλλογή του Β. Α. Μαυρομμάτη. Για περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές, βλ. Ε. Α. Χεκίμογλου, Το Τοπχανέ της Θεσσαλονίκης: Η περιοχή της πλατείας Ελευθερίας Λαδάδικων, *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 352 (Σεπτέμβριος 1995), 35 (Οκτώβριος 1995), 354 (Νοέμβριος 1995). Του ιδίου, "*Θεσσαλονίκη: Το θαλασσινό πρόσωπο της πόλης*", έκδοση Κ.Ι.Θ., 1995.

Η επίχωση του φυσικού κόλπου και η ευθυγράμμιση του παραλιακού μετώπου (1870), σε καρτποστάλ που εκδόθηκε περί το 1900.

πλατεία Ελευθερίας. Από τους δύο αυτούς χείμαρρους σχηματίσθηκαν ισάριθμα ακρωτήρια: το πρώτο στο ύψος της οδού Μοσκώφ, όπου και το περίφημο "τσερέμπουλο" (διατείχισμα ανάμεσα σε πύργους) και το δεύτερο στο πάνω μέρος της σημερινής πλατείας Ελευθερίας.

Το αμυντικό σύστημα του λιμανιού, όπως διακρίνεται στις γκραβούρες του 17ου αιώνα, στηρίζεται στην ύπαρξη δύο πύργων στα ισάριθμα ακρωτήρια, που περικλείουν τον κόλπο. Η αποβάθρα –που κατά τις πηγές ήταν ξύλινη– βρισκόταν κοντά στον πύργο της σημερινής πλατείας Ελευθερίας και συγκεκριμένα ανάμεσα στο ξενοδοχείο "Μπρίστολ" και τη λεωφόρο Κουντουριώτη.

Εκτός, όμως, από τη σκάλα, τα πλοία άραζαν και μπροστά στο θαλάσσιο τείχος, που υψωνόταν από τον πύργο της σημερινής πλατείας Ελευθερίας μέχρι το Λευκό Πύργο. Αν και σε πολλά σημεία κατά μήκος αυτής της απόστασης, η θάλασσα ήταν πολύ ρηχή και τα κύματα χτυπούσαν στους βράχους, κολλητά στο τείχος, σε άλλα σημεία ήταν βαθύτερη. Ο λόγος είναι ότι και μέσα στη σημερινή πόλη υπήρχαν χείμαρροι, που δημιούργησαν ακρωτήρια (το ένα στο ύψος της πλατείας Αριστοτέλους).

Η εικόνα αυτή ανατράπηκε το 1870, όταν πραγματοποιήθηκε έμπληση της θάλασσας και δημιουργήθηκε μία παραλιακή ζώνη, με οικόπεδα και μία λεωφόρο[2], γνωστή ως "παλαιά παραλία". Η ζώνη αυτή δεν κάλυψε μόνο τη λεωφόρο Νίκης, αλλά και τμήμα της κόλπωσης ανάμεσα στην πλατεία Ελευθερίας και το Τοπ Χανέ. Τότε η σκάλα μεταφέρθηκε στο ύψος που βρίσκεται σήμερα ο πολυώροφος σταθμός αυτοκινήτων και εκεί αναγέρθηκε το "παλαιό" τελωνείο. Το κτίριο αυτό δεν υπάρχει σήμερα.

Το 1900 άρχισε να κατασκευάζεται το λιμάνι, όπως το ξέρουμε σήμερα, με τις δύο προβλήτες[3]. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πέτρα από τα λατομεία της Ευαγγελίστριας, η οποία μεταφερόταν σιδηροδρομικώς από τον τόπο εξόρυξης μέχρι το λιμάνι. Η γραμμή κατέβαινε από την οδό Εθνικής Αμύνης, έκανε το γύρο του Λευκού Πύργου και συνέχιζε σύρριζα στην παραλία.

Το 1902 το λιμάνι είχε τελειώσει, αφού προηγουμένως τα έργα κατασκευής της πρώτης προβλήτας κατέρρευσαν, λόγω ελλιπούς θεμελίωσης και χρειάστηκε να επαναληφθούν. Ωστόσο, τα πλοία προτιμούσαν να ρίχνουν άγκυρα κατά μήκος της παλιάς παραλίας, για να αποφύγουν τα υψηλά τέλη ελλιμενισμού.

Επειδή η παραλία που είχε κατασκευαστεί το 1870 ήταν σαθρή, αλλά και στενή, το 1904 άρχισαν εργασίες επέκτασης της (σημερινής) "παλιάς παραλίας", που ολοκληρώθηκαν μερικά χρόνια αργότερα.

Ήδη, στα 1912, οι δύο προβλήτες θεωρούνταν ανεπαρκείς και οι ειδικοί ζητούσαν να δημιουργηθούν νέες.

Σε όλη αυτήν την περίοδο, τα ιστιοφόρα χρησιμοποιούσαν και άλλα μικρά λιμάνια, όπως στους κολπίσκους του Μπες Τσινάρ και της παλαιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας (στη σημερινή οδό Έδισσον).

Οι λιμενικές εγκαταστάσεις ανατινάχθηκαν από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής κατά την αποχώρησή τους τον Οκτώβριο του 1944 και αποκαταστάθηκαν από τα βρετανικά στρατεύματα μέχρι το φθινόπωρο του 1945.

Β. ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΙΜΕΝΟΣ

Το 1995 η αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία "Φίλοι Λιμένος Θεσσαλονίκης" υπέβαλε μία μελέτη, με αντικείμενο την παραγωγή ενός εκθεσιακού προγράμματος για την ιστορία του λιμένος Θεσσαλονίκης, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ενός λιμενικού μουσείου. Για τη σκοπιμότητα του εγχειρήματος, η μελέτη έγραφε τα εξής:*

Η γνώση της ιστορίας μέσα από διεπιστημονική συνεργασία

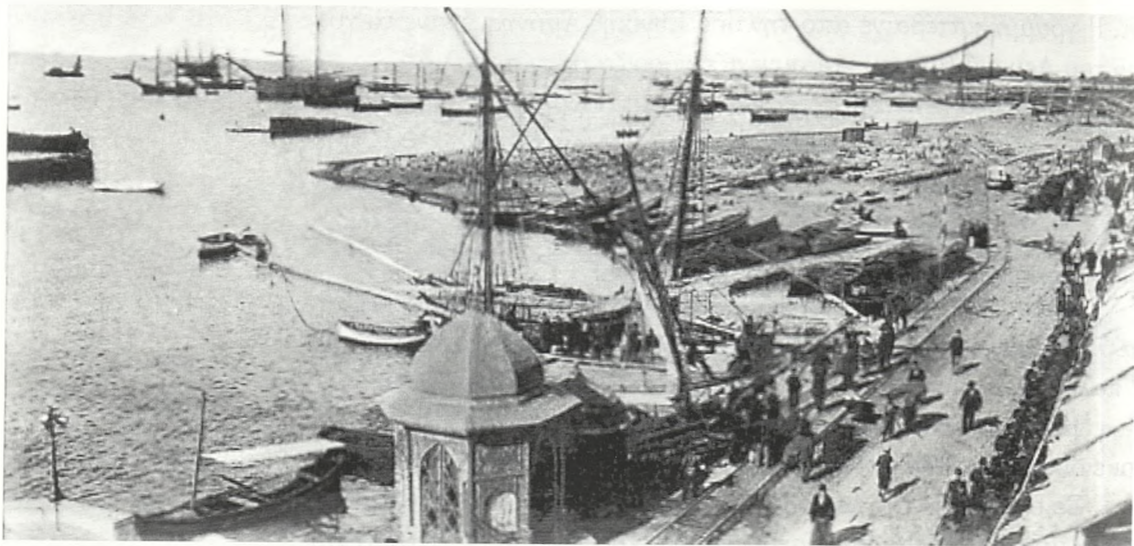
Στην εκτεταμένη βιβλιογραφία περί Θεσσαλονίκης, από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα, η σχέση της πόλης με τη θάλασσα και ειδικά το λιμάνι της αποτελούν βασικές παραμέτρους, οι οποίες διαπερνούν κάθε ιστορική πτυχή. Ωστόσο, το λιμάνι, ως αυτοτελές γνωστικό αντικείμενο, και η επιρροή του στην ιστορία, την αναπαραγωγή και την ανάπτυξη της πόλης δεν έχουν διερευνηθεί. Οι προσεγγίσεις που επιχείρησε στο παρελθόν ο Ιωάννης Βασδραβέλλης αποτελούν βέβαια τιμητική προσπάθεια, αντιστοιχούσαν όμως στις πτωχές ερευνητικές και ιστοριογραφικές δυνατότητες της εποχής του. Οπωσδήποτε, δεν ανταποκρίνονται στη δυναμική εξέλιξη της τοπικής ιστοριογραφίας, όπως διαμορφώθηκε τα είκοσι τελευταία χρόνια.

Η έλλειψη αυτή είναι ουσιώδης και φανερή, στο βαθμό που όχι μόνον τα γεωγραφικά αλλά και τα κοινωνικά και ιστορικά δεδομένα καθιστούν αδύνατη οποιαδήποτε εμβάθυνση στην ελληνιστική, ρωμαϊκή, βυζαντινή, νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θεσσαλονίκης, χωρίς άμεση σύνδεση με θέματα όπως η άμυνα της πόλης από τη θάλασσα, η τοπογραφία και οι μετακινήσεις των λιμενικών εγκαταστάσεων, η σύνθεση του εμπορίου, οι συνθήκες ναυσι-

2. Yerolympos Al., "Changing Uses of City Walls in Late Ottoman Balkans. Urban expansion projects and the case of Thessaloniki", *Μνημείο και Περιβάλλον*, 2 (1994), 116 κ. έ.

3. Αναλυτική περιγραφή στο Χριστοδούλου Γ., Η Θεσσαλονίκη κατά την λήξασαν εκατονταετίαν, Θεσσαλονίκη 1936.

* Η μελέτη υποβλήθηκε στον "Οργανισμό Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Θεσσαλονίκη 1997" το Μάιο 1995 βάσει της από 15.3.1995 συμβάσεως μεταξύ του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας και της αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας "Φίλοι Λιμένος Θεσσαλονίκης", και σε εκτέλεση του 3297/15.3.95 εγγράφου του Οργανισμού.

Η έμπληση της θάλασσας και η κατασκευή της πρώτης προβλήτας, περί το 1900.

πλοΐας, οι θαλάσσιες οδοί, η επιρροή των εμπορικών ανταλλαγών, η κοινωνική σύνθεση, η αστική γεωγραφία, η καθημερινή ζωή και πολλά άλλα συναφή. Ταυτόχρονα, η αρχαιολογική χαρτογράφηση της πόλης γίνεται άμεσα ή έμμεσα πάντοτε σε σχέση με το, κατά καιρούς, θαλάσσιο μέτωπό της και σε συνάρτηση με τις λιμενικές της εγκαταστάσεις.

Στην πραγματικότητα, αυτή καθεαυτή η μελέτη του φαινομένου της Θεσσαλονίκης ως αστικού κέντρου που αναπαράγεται αδιαλείπτως επί είκοσι τρεις αιώνες και αποτελεί σημείο επαφής ανάμεσα στην Ανατολή και την Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί παρά μόνον σε συνάρτηση με το λιμάνι της και με ερευνητικό σημείο θέασης την ίδια τη θάλασσα.

Οι προσπάθειες, παλαιότερες και νεότερες, να προσδιορισθεί η αρχική θέση της Θεσσαλονίκης και οι κλιμακωτές γεωγραφικές εξαπλώσεις της χαρακτηρίσθηκαν αναγκαστικά από την προσπάθεια εντοπισμού της αρχικής θέσης του λιμανιού και υποστηρίχθηκαν από ευρήματα που επιτρέπουν υποθέσεις για την ύπαρξη κι άλλων λιμένων, εκτός από το χώρο που σήμερα γνωρίζουμε.

Η πολιτική και στρατιωτική ιστορία της πόλης γίνεται κατανοητή μόνο στη βάση τοπογραφικών και άλλων δεδομένων που αφορούν την άμυνα, την οχύρωσή της και τις επιθέσεις ή τις απειλές που δέχθηκε από τη θάλασσα. Η οικονομική ιστορία της, η εξέταση του εμπορίου, της κατανάλωσης, έχει επίσης ως βάση το ίδιο το λιμάνι. Η αστική γεωγραφία της, όπως εξελίχθηκε διαχρονικά, η θέση των αγορών και των άλλων κεντρικών λειτουργιών, οι μεγάλες πολεοδομικές μεταβολές, πάντοτε είχαν ως όριο τη θάλασσα, όχι μόνον με τη φυσική αλλά και την ιστορική έννοια. Νεότερες επιστημονικές τάσεις, που αναζητούν το περιεχόμενο της καθημερινής ζωής, της συλλογικής συνείδησης, της ιδεολογικής εικόνας της πόλης, των μορφών αναπαραγωγής της αστικής συνείδησης, δεσμεύονται επίσης από τις ελλείψεις που υπάρχουν στην ιστοριογραφική γνώση γύρω από το λιμάνι. Πέρα από την ιστορία, η θάλασσα και το λιμάνι της Θεσσαλονίκης έχουν τη θέση τους στις τέχνες, ιδιαίτερα στη χαρακτική, τη ζωγραφική και τη λογοτεχνία σε όλες τις εκφάνσεις της, από τη βυζαντινή γραμματεία, τα περιηγητικά κείμενα της Τουρκοκρατίας μέχρι τους νεότερους και σύγχρονους συγγραφείς.

Είναι φανερό ότι το θέμα "λιμάνι της Θεσσαλονίκης" εμπλέκεται όχι μόνον με διαφορετικές εποχές αλλά και με την ολότητα σχεδόν των επιστημονικών κλάδων, στο βαθμό που το θέμα εμπεριέχει εξ ορισμού θέματα ιστορίας, γεωγραφίας, αρχαιολογίας, οικονομίας, πολιτικής, πολεοδομίας, λογοτεχνίας, ιστορίας της τέχνης. Η εμπλοκή όλων αυτών των επιστημονικών κλάδων, σε συνδυασμό με τη μεγάλη χρονική έκταση του φαινομένου, καθιστά βέβαιον ότι οποιαδήποτε ad hoc επιστημονική διαπραγμάτευση προϋποθέτει διεπιστημονική συνεργασία και έρευνα, σε άξια λόγου κλίμακα, με στόχο τον εντοπισμό νεότερων και λανθανουσών πηγών, τη συστηματική καταγραφή και την παραπέρα συγγραφική αξιοποίησή τους.

Από την άλλη πλευρά, η διεπιστημονική συνεργασία, στην παραπάνω κλίμακα, ούτε ευχερής είναι, ούτε αυτοσκοπό μπορεί να αποτελέσει. Ιδιαίτερη σημασία στο σημείο αυτό έχει η καθιέρωση παιδευτικών προοπτικών, που να αφορούν το ευρύτερο κοινό, προοπτικών που θα δημιουργήσουν το έναυσμα για ευαισθητοποίηση του ευρύτερου κοινού.

Ο παιδευτικός ρόλος

Ενώ ολοένα και περισσότερες προσπάθειες καταβάλλονται, από τη μέση ακόμη εκπαίδευση, για την ευασθητοποίηση σε θέματα περιβάλλοντος, η πόλη –ως ιστορικός και γεωγραφικός τόπος– παραμένει άγνωστη στους νεότερους, κατά την ηλικία, κατοίκους της. Ιστορικοί τόποι και μνημεία, πόσο μάλλον ο λιμενικός χώρος, είναι άγνωστοι, και κατ' όνομα και κατ' όψη, όπως έδειξαν εμπειρικές έρευνες. Αλλά και στους παλαιότερους κατοίκους, ο χώρος του λιμανιού, απροσπέλαστος για πολλά χρόνια, παραμένει, αν όχι άγνωστος, πάντως σιωπηλός και απόμακρος. Συνιστά μία μεγάλη αντίθεση, σε σχέση με την οικεία παλιά παραλία της πόλης, στερούμενος οποιουδήποτε περιεχομένου στη συλλογική μνήμη και συνείδηση.

Οι μεγάλες πολεοδομικές αλλαγές που γνώρισε η Θεσσαλονίκη μεταπολεμικά, ως προς το θαλάσσιο μέτωπό της, η δημιουργία της νέας παραλίας και του παραλιακού αυτοκινητόδρομου ταχείας κυκλοφορίας, στη θέση των διαδοχικών μικρών λιμενίσκων, η απορρόφηση του Μπες Τσινάρ στο χώρο του Οργανισμού Λιμένος, είναι

Το παλαιό τελωνείο, που είχε χτιστεί το 1870. Βρισκόταν στο ύψος του πολυώροφου σταθμού αυτοκινήτων της οδού Κουντουριώτου.

παράγοντες που έχουν διασπάσει την ιστορική συνέχεια του θαλάσσιου μετώπου της πόλης μέσα στην αστική συλλογική συνείδηση. Ταυτόχρονα, έχει επέλθει και διάσπαση της συνέχειας της μνήμης: σε τόπους που η πρώτη μεταπολεμική γενιά έχει κολυμπήσει, οι περιβαλλοντικές μεταβολές δημιούργησαν χώρους υδάτινης ρυπαρότητας.

Οι μεταβολές αυτές στην καθημερινή ζωή και συνείδηση δεν έχουν μικρότερη σημασία από το επιστημονικό κενό που διαπιστώνεται στην ιστορία του λιμανιού. Πέρα από την αλλαγή χρήσεων στο εσωτερικό του χώρου του ΟΛΘ και τις προσπάθειες που ήδη καταβάλλονται για την προσέλκυση του κοινού σε αποθήκες που διαμορφώθηκαν σε εκθεσιακές αίθουσες, η ιστορική αποκατάσταση της σχέσης της Θεσσαλονίκης με τη θάλασσα, μέσα από ένα μεγάλο εκθεσιακό πρόγραμμα, αποτελεί προνομιακό πεδίο για την επανασύνδεση του λιμανιού με τη συλλογική συνείδηση των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Μέσα από ένα τέτοιο πρόγραμμα, οι κάτοικοι της πόλης μπορούν να συμφιλιωθούν με το λιμάνι και να χαρούν και πάλι το αξιόλογο και αισθητικά ενδιαφέρον κτιριακό απόθεμά του.

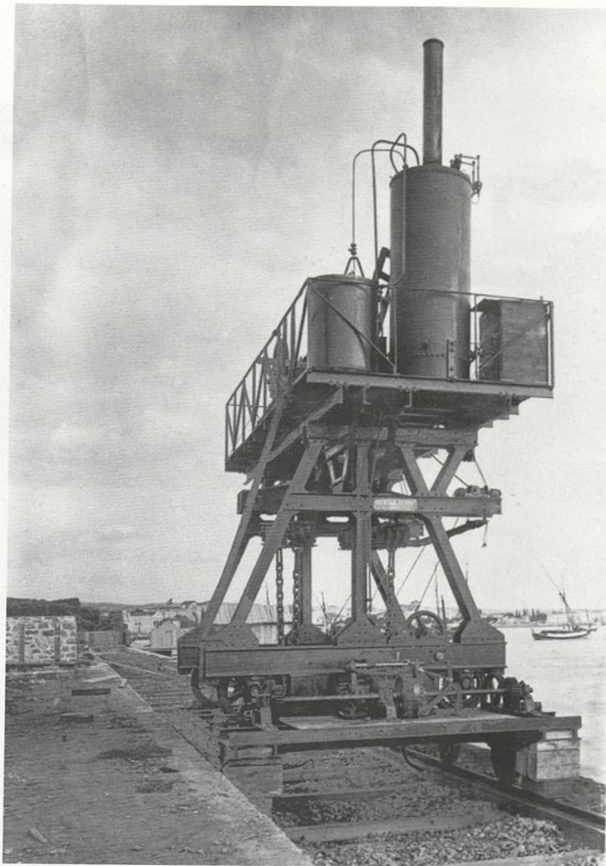
Το τρένο που μετέφερε την πέτρα από τα λατομεία της Ευαγγελίστριας. Διακρίνεται το περιτείχισμα του κοιμητηρίου.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το γεγονός της ανακήρυξης της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, θα μας δώσει τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσουμε τον ιδεολογικό και πολιτικό της ρόλο: Η γεωγραφική θέση της Θεσσαλονίκης, η σύνδεσή της με τη θάλασσα από τα αρχαία χρόνια, η μορφή της πόλης και η ταυτότητά της ως μήλου της έριδας ανάμεσα σε ανατολή και δύση, το εμπόριο και οι ιδέες της Ευρώπης είναι στοιχεία που, αν προβληθούν με τον κατάλληλο τρόπο, θα επιτρέψουν να συμμετέχει πληρέστερα το ευρύτερο κοινό στον εορτασμό του 1997.

Υπάρχουν λοιπόν και άλλοι λόγοι, πέραν των επιστημονικών, για να παρουσιασθεί όλο το εποπτικό υλικό που θα συνδέσει τη σύγχρονη πόλη με τις διαδοχικές ιστορικές μορφές που προηγήθηκαν, μέσα από τη διαλεκτική σχέση της με τη θάλασσα.

Προβολή του μελλοντικού ρόλου του λιμένος

Πέρα από την ιστορική και την ιδεολογική οντότητά του, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα δυναμικό στοιχείο της σύγχρονης πραγματικότητας στα Βαλκάνια και στη νότια Ευρώπη. Στο βαθμό που οι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί επιτρέ-

Η παραθαλάσσια σιδηροδρομική γραμμή, με τα μηχανήματα που πραγματοποιούσαν την έμπληση της θάλασσας, 1900.

ψουν να αξιοποιηθεί η γεωγραφική ενότητα του βαλκανικού χώρου και σε καθεστώς διευρυμένων εμπορικών ανταλλαγών για πρώτη φορά μετά από πολλές δεκαετίες, τότε θα επανισχύσουν όλοι εκείνοι οι παράγοντες που κατέστησαν στο παρελθόν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης κεντρικό σημείο της διακίνησης των εμπορευμάτων και των κεφαλαίων και τη Θεσσαλονίκη συντονιστή της οικονομικής ζωής στη χερσόνησο του Αίμου.

Υπό την έννοια αυτή, το λιμάνι θα αποτελέσει έναν αντικειμενικό παράγοντα και έναν ενεργό πόλο για τη σύσφιξη των σχέσεων και την εμπέδωση της ειρηνικής συμβίωσης ανάμεσα στους λαούς των βαλκανικών χωρών.

Η διάσταση αυτή του θέματος, η οποία θα επηρεάσει τη ζωή των κατοίκων αυτής της πόλης αλλά και της ευρύτατης περιοχής της, αποτελεί ένα ακόμη σημείο που μπορεί να προβληθεί μέσα από ένα εκθεσιακό πρόγραμμα για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Η πληροφόρηση του κοινού είναι στοιχειώδης προϋπόθεση για να συνειδητοποιήσει το μελλοντικό ρόλο του λιμανιού. Η συνειδητοποίηση αυτή θα συμβάλει αποφασιστικά αφενός στην κατανόηση των προοπτικών της Ελλάδας μέσα στην Ενωμένη Ευρώπη αφετέρου στη δημιουργία αισθημάτων αισιοδοξίας για την καταβολή όλων των προσπαθειών που θα απαιτηθούν, ώστε να δικαιωθεί η Θεσσαλονίκη στο νέο ρόλο που της επιφυλάσσουν οι γεωπολιτικές μεταβολές.

Γ. ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΚΑΙ Η ΠΟΛΗ

Συνέντευξη του Αποστόλη Γενίτσαρη, Προέδρου του Ο.Λ.Θ., στην Αλεξία Μυλοπούλου και τον Χρήστο Γρηγοριάδη

Απόστολος Γενίτσαρης

ΕΡ.: Στο λιμάνι, τα τελευταία χρόνια, οι Θεσσαλονικείς βιώνουν σημαντικές πολιτιστικές εμπειρίες. Ταυτόχρονα λέγονται και γράφονται αντιφατικά πράγματα για τον Οργανισμό Λιμένος. Ποια είναι η πραγματικότητα και πόσο κοντά είμαστε στις τελικές αποφάσεις;

ΑΠ.: Στο λιμάνι αξιοποιήθηκαν κάποιες αποθήκες, οι οποίες έπαυσαν να εξυπηρετούν λιμενικές ανάγκες. Στο πλαίσιο και της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας, με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου και με προνομιακή συμφωνία η οποία υπεγράφη μεταξύ του Οργανισμού Πολιτιστική Πρωτεύουσα Θεσσαλονίκης και του Ο.Λ.Θ., διατέθηκαν κάποιες αίθουσες, προκειμένου να αναπαλαιωθούν και να φιλοξενήσουν δραστηριότητες – για την περίοδο επαναλαμβάνω της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Οι αποθήκες δεν είχαν ολοκληρωθεί, ο χρόνος ίσως δεν ήταν επαρκής και ως εκ τούτου ολοκληρώθηκαν με καθυστέρηση. Μετά την ολοκλήρωσή τους, η συμφωνία προέβλεπε οι αποθήκες αυτές να εκχωρηθούν, να παραμείνουν θα έλεγα, στον ιδιοκτήτη, που δεν ήταν άλλος από τον Ο.Λ.Θ. Τις χρήσεις αυτών των αποθηκών και τον προγραμματισμό των πολιτιστικών δραστηριότητων θα τις αποφάσιζε μία επιτροπή που θα συγκροτούνταν – αυτό προέβλεπε η προγραμματική συμφωνία.

ΕΡ.: Ποιοι θα αποφάσιζαν για τη σύνθεσή της;

ΑΠ.: Το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, που είναι το προϊστάμενο υπουργείο του Ο.Λ.Θ., και βεβαίως το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. εκείνη την περίοδο, καθώς αυτός ο προϋπολογισμός ο οποίος διατέθηκε για το λιμάνι, ήταν έξω από τον προϋπολογισμό της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Θα έλεγα ότι ήταν μία απόφαση ιδιαίτερα προωθημένη για εκείνη την περίοδο αλλά και μία απόφαση πολύ χρήσιμη για την πόλη και την αξιοποίηση αυτών των χώρων. Η πρακτική αυτή δεν είναι καινούρια, εφαρμόζεται σε πολλά λιμάνια του κόσμου· αν έτυχε να επισκεφθείτε λιμάνια, ευρωπαϊκά κυρίως, θα δείτε ότι πολλοί χώροι αναπαλαιώθηκαν και φιλοξενούν πολιτιστικές δραστηριότητες, χωρίς να ακυρώνεται ούτε η λιμενική λειτουργία αλλά ούτε και το χαρακτηριστικό του χώρου, που είναι ένας χώρος ιστορικός και ένας χώρος λιμένος. Άλλωστε, η ελκυστικότητα αυτών των χώρων προκύπτει από το γεγονός ότι είναι μέσα σε λιμάνι. Άλλα κτίρια που υπάρχουν πάνω στην παραλία, δημιουργούνται ή χτίζονται, ωστόσο δεν έχουν την ελκυστικότητα αυτών των χώρων.

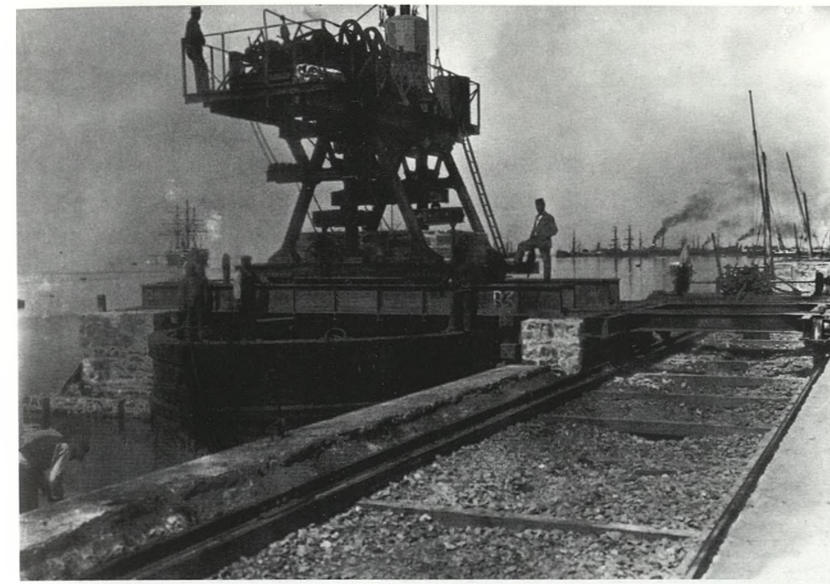
ΕΡ.: Πόσες, τελικά, είναι οι αίθουσες για τις οποίες μιλάμε και ποια προβλέπεται να είναι η χρήση τους;

ΑΠ.: Έχουμε πέντε αποθήκες μέσα σ' αυτόν τον χώρο, για τις οποίες υπήρξε αρχικός σχεδιασμός για την περίοδο της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας να φιλοξενήσουν κάποιες συγκεκριμένες δραστηριότητες. Οι αποθήκες αυτές από την ίδια τους την κατασκευή δεν μπορούν να υπάρξουν ως τίποτε άλλο, παρά μόνο αυτό που ήδη είναι. Δηλαδή οι αποθήκες 1 και Δ είναι αποθήκες στις οποίες έχουν διαμορφωθεί τέσσερις αίθουσες κατά κύριο λόγο συνεδριακές, καθώς διαθέτουν σύγχρονες εγκαταστάσεις συνεδριακών αιθουσών, τέσσερις καμπίνες με αυτόματη μετάφραση σε τέσσερις γλώσσες. Επειδή οι αποθήκες βρίσκονται στο κέντρο της πόλης, μπορούν να αξιοποιηθούν από το πρωί έως και την ώρα που μπορεί να γίνει μία κινηματογραφική προβολή. Έτσι, θα διακινδύνευα να πω ότι είναι πρωτίστως συνεδριακές αίθουσες και μετά κινηματογραφικές. Πάντως, είναι μία μικτή χρήση συνεδριακών και κινηματογραφικών αιθουσών. Άρα, έχουμε δύο αποθήκες των οποίων η χρήση είναι προσδιορισμένη από την κατασκευή τους. Μία ακόμη αποθήκη κατασκευάστηκε, ώστε στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας να φιλοξενήσει το Μουσείο Κινηματογράφου. Έχει γίνει και μία ειδική κατασκευή προς τούτο και με δεδομένο ότι υπάρχουν και τέσσερις κινηματογραφικές αίθουσες, εμείς δεν είχαμε καμία αντίρρηση να φιλοξενηθεί το Μουσείο Κινηματογράφου, γιατί θα ολοκλήρωνε και μία ενότητα μέσα σ' αυτό το χώρο. Η τέταρτη αποθήκη είναι μία αίθουσα πολλαπλών χρήσεων για εκθέσεις, συνέδρια, ακόμη και συναυλίες. Πρόκειται για μία αίθουσα που από τότε που παραδόθηκε στον Ο.Λ.Θ. έχει μία πληρότητα σε χρόνο περίπου 50% έως 60%, δηλαδή στην αίθουσα αυτή έχουν γίνει πάρα πολλές και σημαντικές εκθέσεις, συναυλίες και άλλες παρόμοιες δραστηριότητες.

Περί Μουσείων

ΕΡ.: Το Μουσείο Design σε ποια αίθουσα ζητά να λειτουργήσει; Και ίσως εδώ να χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις, καθώς, μέσα από δημοσιεύματα κυρίως του Τύπου, φάνηκε ότι δεν επιθυμείτε την εγκατάσταση του Μουσείου Design στο λιμάνι.

ΑΠ.: Αναφέρεστε στην τελευταία από τις πέντε αίθουσες που προανέφερα, την αίθουσα Β. Στο ένα κομμάτι της, λοιπόν, προβλεπόταν να φιλοξενηθεί το Μουσείο Design μόνο για την περίοδο –και το τονίζω αυτό– της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Σχετικά με το δεύτερο χώρο της αίθουσας είπα κάποια στιγμή ότι είναι καλό όλοι αυτοί οι θαυμάσιοι χώροι πολιτισμού να υποστηριχτούν με ένα χώρο ανάπαυσης, ένα εστιατόριο πολύ διακριτικό που να έχει σχέση με τη φυσιογνωμία του λιμανιού. Προτείναμε λοιπόν να γίνει μία ναυτιλιακή λέσχη, η οποία λείπει από τη θαλασσινή Θεσσαλονίκη· υπάρχει στο θαλασσινό Πειραιά και θα μπορούσε να υπάρχει και

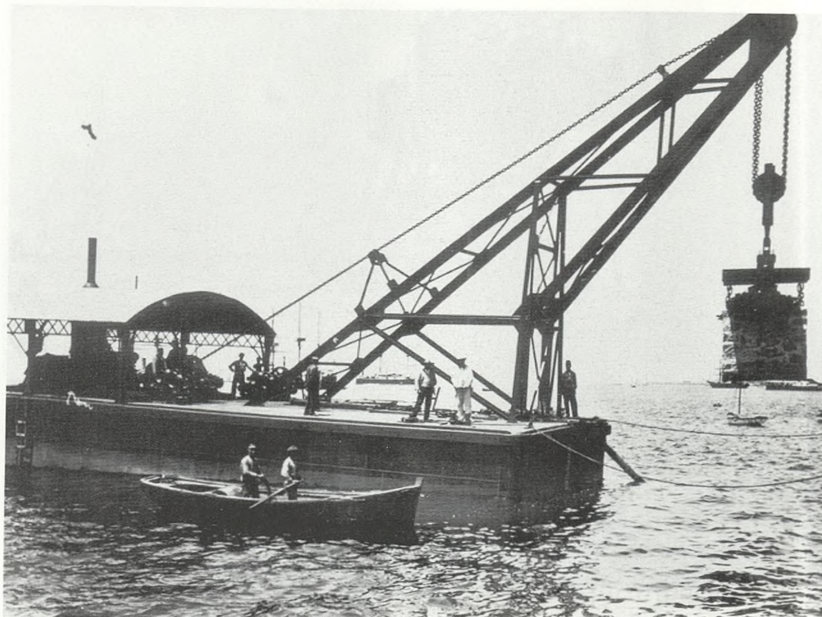

Τα μηχανήματα τοποθετούνται μέσα στη θάλασσα.

εδώ, προκειμένου να αναδείξουμε τα χαρακτηριστικά αυτής της πόλης που είναι θαλασσινά. Στο χώρο που θα φιλοξενούταν το Μουσείο Design, προτείναμε να γίνει το μουσείο λιμένος. Έχουμε ξέρετε πάρα πολύ καλό υλικό. Από το 1993 που ήρθα εδώ και εξοικειώθηκα με το χώρο, πραγματοποιήσαμε μία προσπάθεια και συγκεντρώσαμε αυτό το υλικό. Μέσα σ' ένα τεράστιο χώρο, όπως είναι το λιμάνι Θεσσαλονίκης, αντιλαμβάνεστε ότι αυτό εύκολα μπορεί να χαθεί, είτε γιατί κάποιος δεν αναγνωρίζει την αξία του είτε και το αντίθετο. Αναζητήσαμε επιπλέον υλικό και σε κάποιους ιδιώτες, προκειμένου να κάνουμε το μουσείο λιμένος, που άλλωστε ταυτίζεται απόλυτα και με την ιστορία αυτής της πόλης. Η ταυτότητα της πόλης είναι το λιμάνι της. Είναι ευλογία για την πόλη το λιμάνι και ιστορικά όταν το λιμάνι παρακμάζει, παρακμάζει και η πόλη. Ο καθένας θα πρέπει να βλέπει το λιμάνι μέσα από μία τέτοια διάσταση.

ΕΡ.: Διαδικαστικά και νομικά τι απομένει για να υλοποιηθούν όλα αυτά;

ΑΠ.: Εκείνο που μένει είναι να υπάρξει κοινή πολιτική απόφαση, έτσι όπως προβλέπεται και από τον τελευταίο νόμο, το 2688 που αφορά βέβαια και στη μετεξέλιξη του Ο.Λ.Θ. από Ν.Π.Δ.Δ. σε Α.Ε. Ο νόμος προβλέπει ότι ο προσδιορισμός των χρήσεων προκύπτει από κοινή υπουργική απόφαση των υπουργών Ναυτιλίας και Πολιτισμού. Άρα οι δύο υπουργοί σταθμίζοντας μία σειρά από καταστάσεις, θα πρέπει να αποφασίσουν. Βέβαια, όπως σας είπα, τα περιθώρια δεν είναι πολλά, καθώς η χρήση των αποθηκών είναι συγκεκριμένη.

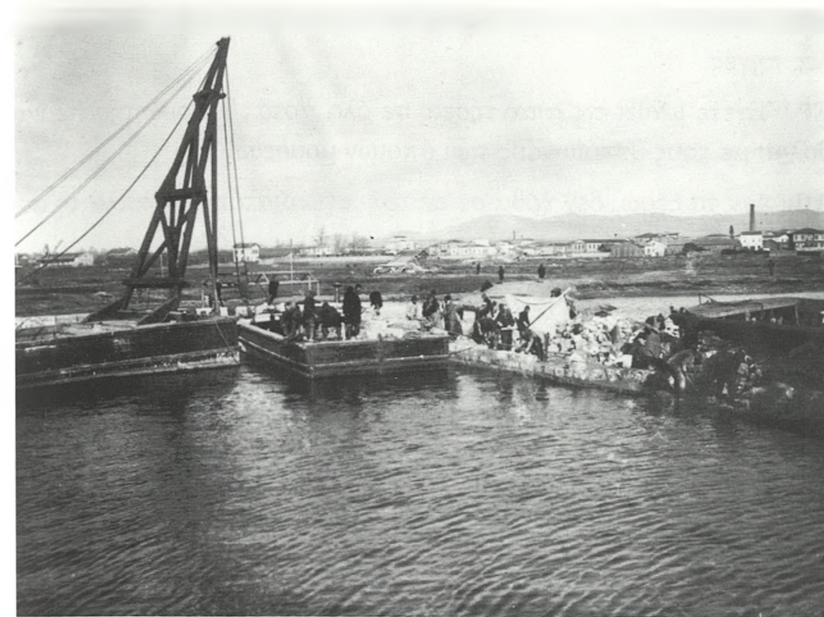
Τα μηχανήματα επί το έργον.

ΕΡ.: Οι προτάσεις σας είναι σαφείς και ίσως για μία θαλασσινή πράγματι πόλη, όπως η Θεσσαλονίκη, απαραίτητες. Θα θέλαμε όμως -και επιτρέψτε μας να επιμείνουμε- μία πιο συγκεκριμένη απάντηση για το Μουσείο Design.

ΑΠ.: Σας ανέφερα ήδη ότι στους αρχικούς σχεδιασμούς προβλεπόταν η παραμονή του για την περίοδο και μόνο της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Το αν θα έμενε ή όχι μετά -και αυτό το γνωρίζουν πολύ καλά οι ιθύνοντές του- δεν προβλεπόταν. Οι άνθρωποι που ασχολούνται με αυτήν την προσπάθεια μου είναι, κατά τα άλλα, πολύ συμπαθείς. Ασχέτως αν έχω μία διαφορετική άποψη, πολύ καλά κάνουν και προσπαθούν. Αλλά για να είμαστε σαφείς, σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό συμφωνήσαμε να μετατρέψουμε το χώρο σε μουσείο λιμένος. Εάν ξαφνικά το Μουσείο Design επιμένει και διεκδικεί να είναι μέσα σ' αυτό το χώρο, αυτό είναι μία άλλη ιστορία. Και αν τελικά αποφασιστεί να είναι, εμείς δε θα έχουμε αντίρρηση. Θα βρούμε πού θα κάνουμε το μουσείο λιμένος. Δεν είναι εκεί το πρόβλημα. Αλλά, σ' αυτήν την πόλη, θα πρέπει να είμαστε και λίγο ρεαλιστές. Ξέρετε πολύ καλά ότι γίνεται ένα Τεχνικό Μουσείο και μάλιστα εξασφαλίστηκαν οι πόροι, εξασφαλίστηκε και η γη. Δεν καταλαβαίνω γιατί δε θα μπορούσε να είναι το Μουσείο Design μέσα σε ένα τέτοιο μεγάλο χώρο και, αν θέλετε, και πολλά άλλα μουσεία. Δηλαδή να υπάρχει μία συγκρότηση. Δεν έχω καμία αντιπαλότητα με το Μουσείο Design.

ΕΡ.: Πάντως στα διάφορα δημοσιεύματα...

ΑΠ.: Υπήρξαν δημοσιεύματα στα οποία δεν απάντησα. Απλά εξέφρασα μία άποψη, ότι δε προβλεπόταν στους αρχικούς σχεδιασμούς να παραμείνει το Μουσείο Design στο λιμάνι. Όταν μάλιστα αποφασίστηκε να έρθει το Μουσείο Design (γιατί τώρα δεν ξέρω ποια θα είναι η τελική απόφαση) είπα το εξής απλό και αυτονόητο: "αυτοί οι χώροι έχουνε ιδιοκτήτη που είναι νομικό πρόσωπο, καθώς και όποιο μουσείο ή όποιος φορέας επίσης ανήκει στο δημόσιο ή σε ιδιώτη". Όταν λοιπόν το νομικό πρόσωπο, που είναι το λιμάνι στην προκειμένη περίπτωση, παραχωρεί το χώρο και ο άλλος εγκαθίσταται, πρέπει να υπάρχει μία σύμβαση, πρέπει να υπάρχει μία καθαρή σχέση. Μία σύμβαση, ένα μισθωτήριο συμβόλαιο, έστω και αν το μίσθωμα είναι μία δραχμή το μήνα. Για να μάθουμε κάποτε σ' αυτή τη χώρα, γιατί δεν είναι λίγοι οι χώροι, όπου είναι εγκατεστημένοι διάφοροι φορείς χωρίς καμία σύμβαση, που δεν ξέρει κανένας, αν θέλετε, και σε ποιον ανήκουν καμία φορά αυτοί οι χώροι. Έστω και αν το κράτος νοικιάζει στον ίδιο του τον εαυτό κάποιο χώρο, πρέπει να υπάρχει μία καθαρή σχέση. Για να είναι μετρήσιμα κάποια πράγματα. Για να ξέρουμε δηλαδή τι μας στοιχίζει το άλφα ή βήτα μουσείο. Αυτή ήταν η τοποθέτησή μου. Κατά τα άλλα δεν είχα ποτέ καμία αντίρρηση να έρθει το οποιοδήποτε μουσείο εδώ μέσα. Όποιος θέλει να έρθει, ας έρθει, για να υπογράψουμε μία σύμβαση, χωρίς αντάλλαγμα. Βέβαια, υπάρχει πολιτική βούληση να μην υπάρξει αντάλλαγμα, γιατί δεν μπορούν να καλύψουν τα λειτουργικά τους έξοδα τα μουσεία (αν και ο καθένας για μένα πρέπει να τα βλέπει και σ' αυτήν την διάσταση). Δεν υπάρχει μουσείο στον κόσμο, που -ακόμη και αν παίρνει επιχορήγηση- να μην έχει δικό του προϋπολογισμό. Μπορεί να παίρνει επιχορήγηση από το κράτος,

Τα έργα προχωρούν προς την πλευρά της δεύτερης προβλήτας.

αλλά προβλέπεται να έχει κάποιος πόρους και έσοδα και από άλλες πηγές.

ΕΡ.: Έχετε μάθει τις απαντήσεις σε όλα αυτά; Τα συζητήσατε καθόλου με τους υπεύθυνους των όποιων μουσείων;

ΑΠ.: Δεν το ξέρω, δεν ήρθα σε επαφή, εγώ διατύπωσα απλά το αυτονόητο.

ΕΡ.: Λέτε ότι κάποια πράγματα πρέπει να είναι μετρήσιμα. Υποθέτουμε ότι αναφέρεστε στο οικονομικό και διαδικαστικό μέρος και δεν ανοίγετε μία συζήτηση για το ίδιο το αντικείμενο του οποιουδήποτε πολιτιστικού φορέα.

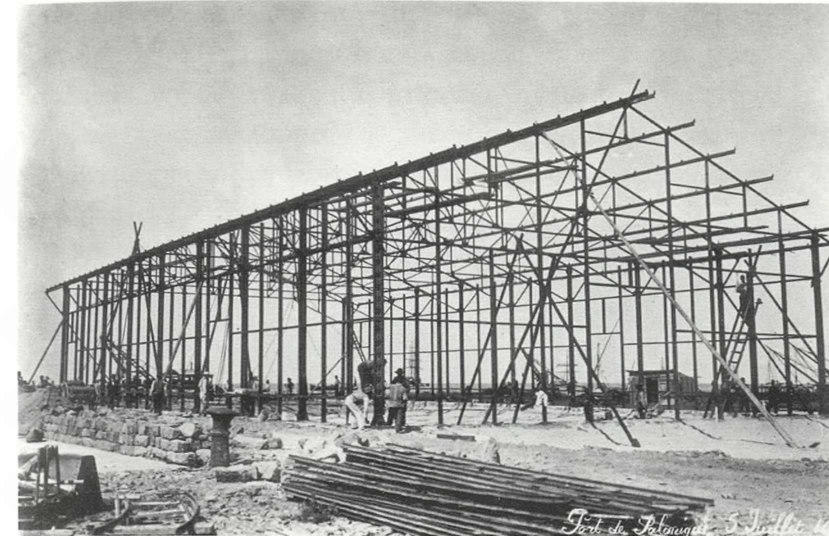
ΑΠ.: Όχι, και βέβαια όχι. Αναφέρω απλά ότι όλα τα μουσεία θα πρέπει να είναι προσβάσιμα και να τα γνωρίζει ο κόσμος της Θεσσαλονίκης. Γι' αυτό χρειάζεται ίσως να αναληφθούν κάποιες πρωτοβουλίες. Δεν πρέπει δηλαδή ένα μουσείο να περιορίζεται σε ένα συγκεκριμένο κόσμο. Αν ένα Μουσείο Design έχει υλικό και είναι αξιόλογο – γιατί δεν το γνωρίζω και θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί για τη βιομηχανία στην Ελλάδα και στη Θεσσαλονίκη και τι θα μπορούσε να περιλαμβάνει ένα Μουσείο Design –, θα μπορούσε να απευθυνθεί σε όλα τα σχολεία και να πάνε αυτά να το επισκεφθούν.

Οι αποθήκες λειτουργούν

ΕΡ.: Να επανέλθουμε στη λειτουργία των αιθουσών. Γιατί στην Ελλάδα πρέπει να υπάρχει πάντοτε καθυστέρηση ετών στην υλοποίηση των σχεδιασμών; Ακόμη και για πράγματα που, αν θέλετε, τα οικονομικά μεγέθη δεν είναι τεράστια;

ΑΠ.: Δεν υπάρχει καθυστέρηση ετών. Εδώ υπάρχει παρεξήγηση. Οι αποθήκες αυτές έχουν παραληφθεί και έχουν ολοκληρωθεί. Όλα πρέπει να γίνουν κάτω από κάποιο σχεδιασμό και να τηρηθούν κάποιες προδιαγραφές (δεν εννοείται ότι πήραμε μία αποθήκη, μπήκαμε σ' αυτήν και λειτουργούμε από την επομένη ημέρα). Αρκεί να σας πω ότι το μηχανοστάσιο που υποστηρίζει όλους αυτούς του χώρους δεν το έχουμε παραλάβει (δηλαδή και αύριο αν παίρναμε τις αποθήκες δε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν κανονικά). Το μηχανοστάσιο θα το παραλάβουμε τις επόμενες ημέρες. Κάναμε προσωρινή παραλαβή, επειδή θα αναπτυχθούν στα πλαίσια της δεξίωσης των εγκαινίων της Διεθνούς Έκθεσης κάποιες δραστηριότητες (σ.σ: η συζήτηση έγινε λίγες ημέρες πριν από την έναρξη της 65ης Δ.Ε.Θ.). Άρα είναι παρεξήγηση το "γιατί δε λειτούργησαν". Γιατί οι αποθήκες λειτούργησαν και μάλιστα όλες είχαν μία πληρότητα χρόνου γύρω στο 35% εδώ και ένα εξάμηνο, από τότε δηλαδή που άρχισαν με τον ένα ή άλλο τρόπο να αξιοποιούνται. Δεν υπάρχει καθυστέρηση, θα εκδοθεί κοινή υπουργική απόφαση και τα πράγματα θα προχωρήσουν.

ΕΡ.: Δε φαίνεται πάντως να έχει ξεκαθαριστεί το καθεστώς διαχείρισης. Τις διαδικασίες θα τις αναλάβει ο Ο.Λ.Θ. ή ο ιδιωτικός τομέας;

Ο σκελετός της αποθήκης Α' στην πρώτη προβλήτα. Ιούλιος 1900.

ΑΠ.: Εγώ δε θα απέκλεια τον ιδιωτικό τομέα, άλλωστε ούτε ο Ο.Λ.Θ., αλλά ούτε και κανένας άλλος φορέας του Δημοσίου δε θα μπορούσε να είναι κινηματογραφιστής. Κατά συνέπεια η εκμετάλλευση των κινηματογραφικών αιθουσών (έστω και αν στο περισσότερο χρόνο τους αξιοποιούνται ως συνεδριακές) θα μπορούσε να γίνει από έναν ιδιώτη, ο οποίος θα προέκυπτε ως ανάδοχος στην εκμετάλλευση αυτού του χώρου, μέσα από δημόσιο, ίσως διεθνή, διαγωνισμό και με διαδικασίες που θα εξασφάλιζαν διαφάνεια. Από την άλλη πλευρά, ο χώρος είναι ιστορικός και η ελκυστικότητα αυτών των χώρων προκύπτει από το γεγονός ότι είναι μέσα σε λιμάνι και μέσα σε περιοχή που θα μπορούσε να αποτελέσει το όχημα, για να γνωρίσει η πόλη το λιμάνι. Το σύνθημά μας εδώ και χρόνια –δε μας το επέτρεπε βέβαια το θεσμικό πλαίσιο– ήταν να έρθει η πόλη μέσα στο λιμάνι. Αν αυτό που λέτε εσείς σημαίνει ότι κόβουμε ένα κομμάτι από το λιμάνι και το δίνουμε στην πόλη, αυτό είναι διαφορετικό. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να υπάρξουν κάποιες αποφάσεις, ίσως και κάποιοι νόμοι. Θα υπάρξει ένα άλλο καθεστώς, άλλες λύσεις που σημαίνει ότι κόβουμε ένα κομμάτι από το λιμάνι και το δίνουμε στην πόλη και όχι ότι φέρνουμε την πόλη στο λιμάνι.

ΕΡ.: Πιστεύετε ότι αυτό θα ακύρωνε και πολιτιστικές λειτουργίες των χώρων – ενδεχόμενα θα μετέτρεπε το χώρο σε νέα Λαδάδικα;

ΑΠ.: Δεν ξέρω, ο καθένας μπορεί να φανταστεί τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό. Ανέκαθεν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης ήταν ένα εμπορικό λιμάνι και τα τελευταία χρόνια αναδεικνύεται ως ένα επιβατικό λιμάνι. Τι είναι τελικά το επιβατικό λιμάνι; Δεν είναι η ίδια

Ο σκελετός της αποθήκης και η θεμελίωση της πρώτης προβλήτας. Ιούλιος 1900.

η πόλη; Σε ποιο λιμάνι του κόσμου πήγαμε και με το που κατεβήκαμε στο λιμάνι δεν είχαμε την αίσθηση ότι μπήκαμε μέσα στην πόλη; Εάν θέλουμε να καταργήσουμε το επιβατικό λιμάνι, δηλαδή ένα κομμάτι της πόλης, τότε θα μπορούσαν να γίνουν πολλά πράγματα εδώ μέσα και οι χώροι να αξιοποιηθούν πολύ διαφορετικά.

Διεκδικήσεις του χώρου

ΕΡ.: Είναι αυτή η ίδια άποψη που σας οδήγησε να είστε αρνητικοί στη διεκδίκηση του Τελωνείου από το Δήμο Θεσσαλονίκης;

ΑΠ.: Δεν είχαμε αρνητική στάση απέναντι στη διεκδίκηση. Λέγαμε απλά να δούμε όλοι μαζί αν αυτό δεν ακυρώσει το λιμάνι, που αναπτύσσεται. Πρέπει λοιπόν όλοι μαζί να δούμε πρώτα το λιμάνι και έπειτα το πού θα στεγάσουμε κάποιες διοικητικές υπηρεσίες του Δήμου Θεσσαλονίκης, για τις οποίες θα συμφωνούσα ότι θα έπρεπε να στεγάζονται σε κτίριο ευπρόσωπο και αναβαθμισμένο. Λοιπόν, δεν μπαίνουμε σε τέτοιες διαδικασίες. Εξάλλου, μέσα στο λιμάνι έχουμε και άλλους χώρους προς αξιοποίηση και εκμετάλλευση. Αυτές τις ημέρες μάλιστα ολοκληρώθηκε το επιχειρησιακό σχέδιο του Ο.Λ.Θ., το οποίο επιχειρεί μία προσέγγιση στην αξιοποίηση χώρων του λιμανιού. Πολύ σύντομα, ίσως και τις επόμενες μέρες, θα δημοσιοποιήσουμε τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης. Υπάρχει για παράδειγμα η πρόταση για τη δημιουργία μαρίνας, πρόταση και στόχος μας από παλιά, αλλά βέβαια δε μας επέτρεπε το νομικό μας πλαίσιο να κινηθούμε. Τώρα σαν Α.Ε. μπορούμε να υλοποιήσουμε αυτόν το σχεδιασμό. Με δεδομένο μάλιστα ότι ο Ο.Λ.Θ. μπορεί από το καταστατικό του να ιδρύει θυγατρικές εταιρίες με δραστηριότητες πέρα και έξω από τις συγκεκριμένες δραστηριότητές του –αυτές της εξυπηρέτησης του φορτίου και του επιβάτη– πολύ σύντομα θα πάρουμε μία απόφαση για τη δημιουργία θυγατρικής εταιρείας αξιοποίησης και εκμετάλλευσης χώρων του λιμανιού. Θα εντάξουμε στη θυγατρική μας εταιρεία όχι μόνο αυτούς τους χώρους, αλλά και πολλούς άλλους μέσα στο λιμάνι. Θα κάνουμε και διάλογο με την πόλη γι' αυτήν την εταιρεία, στον οποίο μπορούν να συμμετέχουν και άλλοι φορείς.

ΕΡ.: Μα μόλις πριν από λίγες ημέρες είδαν το φως της δημοσιότητας, και μάλιστα σε εφημερίδες των Αθηνών, σχέδια του υπουργού Πολιτισμού για τη σύσταση εταιρείας για την εκμετάλλευση των χώρων του λιμανιού και μάλιστα με το όνομα "Προβλήτα Α.Ε".

ΑΠ.: Δεν ξέρω γι' αυτήν την εταιρεία. Εμείς θα προχωρήσουμε στην ίδρυση της θυγατρικής που προβλέπεται από το καταστατικό. Εάν αποφασιστεί με νόμο η δημιουργία μίας άλλης εταιρείας, αποκόπτοντας ένα κομμάτι του λιμένος Θεσσαλονίκης με τις συγκεκριμένες αποθήκες και παραχωρώντας το σ' αυτήν την εταιρεία, η τελευταία θα έχει αυτές τις αποθήκες και η εταιρεία η θυγατρική θα έχει όλους τους άλλους χώρους. Αλλά το ερώτημα που μπαίνει εδώ είναι άν χρειάζεται να υπάρχουν δύο εταιρίες που θα έχουν περίπου τον ίδιο σκοπό. Αυτό δε θα το απαντήσω εγώ (είμαι επικεφαλής του Δ.Σ. ενός Οργανισμού εδώ και πολλά χρόνια και μπορώ έτσι να έχω μία αποκρυσταλλωμένη άποψη). Θα έλεγα μία άποψη όχι προωθημένη –συντηρητική θα τη χαρακτήριζα– και έχω την υποχρέωση αυτές τις θέσεις που εκφράζουν και τη διοίκηση του Οργανισμού να τις υποβάλλω στα αρμόδια υπουργεία.

Επιβατική κίνηση

ΕΡ.: Πως τα πήγατε το καλοκαίρι με την επιβατική κίνηση; Υπήρξαν κάποια προβλήματα σημαντικά που πρέπει άμεσα να αντιμετωπιστούν;

ΑΠ.: Σ' ένα επιβατικό λιμάνι και μάλιστα όταν αυτό φιλοξενεί όλη την κίνησή του σε μία περίοδο (άρα υπάρχει μία περίοδος αιχμής που είναι η καλοκαιρινή), είναι αυτονόητο ότι θα υπάρξουν προβλήματα. Εκείνο που εμείς ως διοίκηση οφείλουμε να δούμε είναι να μην υπάρχουν μεγάλα προβλήματα. Αλλά βέβαια καμιά φορά το μικρό πρόβλημα ταλαιπωρεί τον επιβάτη. Τέτοια προβλήματα δεν μπορώ να αρνηθώ ότι υπήρχαν και ότι συνεχίζουν να υπάρχουν. Ιδιαίτερα όταν οι ρυθμοί αύξησης είναι μεγάλοι. Σκεφτείτε ότι πριν από δέκα περίπου χρόνια το λιμάνι εξυπηρετούσε 40 με 50 χιλιάδες επιβάτες και σήμερα έχουμε 300 χιλιάδες σε ετήσια βάση.

ΕΡ.: Τι γίνεται με τα δρομολόγια και την κάλυψη των νησιών; Δεν υπάρχει αύξηση των επιβατικών πλοίων που να καλύπτει τη μεγάλη ζήτηση;

ΑΠ.: Αυτό έχει να κάνει με την πλοιοκτησία. Αρχίζουν πάντως να εκτιμούν ότι η σύνδεση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης με τα νησιά

του Αιγαίου έχει ενδιαφέρον και ως εκ τούτου φαίνεται ότι θα αρχίσει να αναπτύσσεται περισσότερο αποτελεσματικά η κάλυψη. Ιδιαίτερα μετά και την κατάργηση του καμποτάζ, το λιμάνι θα διεθνοποιηθεί, οπότε μπορεί να έχουμε ενδιαφέρον και από πλοιοκτησίες ξένων χωρών. Εκείνο όμως που είναι το σημαντικό, είναι ότι η μεγαλύτερη εταιρεία σε κρουαζιέρες στον κόσμο, η P.N.O., ξεκίνησε από φέτος κρουαζιέρες με αφετηρία και κατάληξη το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Αυτό είναι το σημαντικό και γι' αυτό λέω ότι είναι ευλογία για την πόλη το λιμάνι. Ας θυμηθούμε τί γινόταν κάποτε, όταν ένα καράβι έπιανε σ' ένα νησί. Πώς το υποδεχόταν ο κόσμος. Εγώ θα σας παρέπεμπα σε μία τέτοια εικόνα, στα παλιότερα χρόνια, για να αντιληφθούμε τι σημαίνει αυτό που κουβεντιάζουμε. Αν αυξηθούν τα δρομολόγια είτε από αυτήν την εταιρεία είτε από κάποια άλλη και έχουν αφετηρία, επαναλαμβάνω, και κατάληξη τη Θεσσαλονίκη, τότε θα καταλάβουμε και τα σημαντικά οφέλη για την πόλη. Για την πόλη – όχι το λιμάνι. Γιατί δεν σας κρύβω ότι η εξυπηρέτηση αυτών των πλοίων δεν είναι ανταποδοτική για το λιμάνι. Αλλά για την πόλη είναι ανταποδοτική. Έρχονται τουρίστες με αεροπλάνα από τις χώρες τους στο αεροδρόμιο "Μακεδονία", επιβιβάζονται σε λεωφορεία, μετά στο πλοίο, κάνουν την κρουαζιέρα τους, ξαναγυρίζουν πίσω στη Θεσσαλονίκη, κατεβαίνουν αυτοί, ανεβαίνουν οι άλλοι που έχουν έρθει...

ΕΡ.: Μία διαρκής κίνηση...

ΑΠ.: Μία διαρκής κίνηση και αυτό είναι σημαντικό για την πόλη.

ΕΡ.: Πάντως η σημερινή υποδομή μάλλον δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις προοπτικές που αναφέρετε...

ΑΠ.: Δεν μπορεί να υπάρξει οριστική λύση στα προβλήματα, παρά μόνον εάν αυτό το κτίριο του παλιού τελωνείου εκσυγχρονιστεί σε επιβατικό σταθμό. Αυτό είναι σχεδιασμένο να πραγματοποιηθεί – έχει μάλιστα προταθεί η χρηματοδότησή του μέσα από το Γ' Κ.Π.Σ. και εδώ θέλω να σας πω ότι εμείς διεκδικούμε την ένταξή μας καταβάλλοντας το 50% από ίδιους πόρους. Δηλαδή δε ζητάμε καμία χρηματοδότηση από εθνικούς πόρους. Αυτό είναι πρώτη προτεραιότητά μας.

Το Τρίτο Κοινοτικό Πρόγραμμα

ΕΡ.: Να προχωρήσουμε σε κάποια γενικότερα θέματα. Κάθε φορά που προκύπτει ένα κονδύλι κάλυψης αναπτυξιακών αναγκών ο τοπικός Τύπος και πολλοί παράγοντες μιλούν για αδικίες, ζητούν περισσότερα χρήματα και άλλα παρόμοια. Εσείς κατά πόσο είστε ικανοποιημένος από το κομμάτι του Γ' Κ.Π.Σ. που δόθηκε στη Βόρειο Ελλάδα;

ΑΠ.: Δεν είμαι από τους ανθρώπους που διαμαρτύρονται. Θα έλεγα ότι κάποιος διεκδικεί και παίρνει, όταν έχει ώριμες και ολοκλη-

Ανατινάξεις στο λιμάνι, Οκτώβριος 1944. Φωτογραφία Jean Lieberg.

ρωμένες προτάσεις και όταν η ίδια η πόλη έχει αποκρυσταλλωμένες απόψεις. Όταν διεκδικούμε να χρηματοδοτηθεί ένα έργο στη Θεσσαλονίκη ή στη Βόρειο Ελλάδα και δίστανται οι απόψεις, καθώς οι μισοί λένε άσπρο και οι άλλοι μαύρο, τότε σαφέστατα ούτε το έργο γίνεται ούτε οι πόροι διατίθενται στη Βόρειο Ελλάδα.

ΕΡ.: Μήπως αυτό είναι τελικά το πρόβλημα με τη Βόρειο Ελλάδα; Ότι δηλαδή η προσέγγιση και η διεκδίκηση γίνεται περισσότερο με συναισθηματικούς όρους και όχι όρους πολιτικής ή ολοκληρωμένων προτάσεων;

ΑΠ.: Είναι και αυτό. Διαπιστώνετε και εσείς ότι μετά τη λήψη κάποιων αποφάσεων σχετικά με το μετρό, αλλά και σχετικά με την υποθαλάσσια αρτηρία υπάρχουν φωνές και αυτές αυξάνονται κάθε μέρα που υποστηρίζουν ότι ούτε η υποθαλάσσια αρτηρία είναι χρήσιμη ούτε το μετρό είναι χρήσιμο. Και ελάτε στη θέση μου, εμένα που είμαι υπουργός χρηματοδότησης (γέλια), για να το πω έτσι, και πρέπει να πάρω μία απόφαση, για να χρηματοδοτήσω και να υλοποιήσω το έργο. Θα έλεγα: "βρε παιδιά, συμφωνείστε μεταξύ σας και ελάτε πείτε μου ...". Έχω υπηρετήσει σε πολλούς φορείς. Υπάρχουν πολλές απόψεις που δε συγκλίνουν πάντα και που δε συμφωνούν με την άποψη άλλων φορέων. Μάλιστα είχαμε ένα συντονιστι-

κό όργανο φορέων, δεν ξέρω πόσο διευρυμένο είναι και πόσο διευρυμένο θα έπρεπε να είναι ακόμη, αλλά πάντως εκφράζει προς τα έξω μία κοινή θέση των φορέων που συμμετέχουν.

ΕΡ.: Γνωρίζετε αρκετά καλά τις βαλκανικές χώρες, κυρίως από την επιχειρηματική σας εμπειρία. Πέρυσι τέτοιο περίπου καιρό ακούστηκαν πολλά για το ρόλο της Θεσσαλονίκης στην ανασυγκρότηση των Βαλκανίων. Πιστεύετε ότι οι επιχειρηματίες, σε συνεργασία ίσως με την πολιτεία, μπορούν να διεισδύσουν οικονομικά στις χώρες αυτές και κατ' αυτό τον τρόπο η Θεσσαλονίκη να παίξει σημαίνοντα ρόλο στην όλη διαδικασία;

ΑΠ.: Απέφυγα από τα πρώτα μου χρόνια να ονομάσω αυτή τη διαδικασία "διείσδυση", ίσως γιατί έχω και μία συναισθηματική σχέση με τους ανθρώπους των βαλκανικών χωρών. Θεωρώ ξέρετε τον εαυτό μου Βαλκάνιο πρώτα και μετά Ευρωπαίο, γιατί αυτή είναι η πραγματικότητα. Εκείνο που θα έλεγα είναι ότι η Θεσσαλονίκη μπορεί να παίξει ένα ρόλο μητροπολιτικού κέντρου και για να παίξει αυτό το ρόλο πρέπει κάποια στιγμή από τη θεωρία να πάμε στην πράξη και αυτό μπορεί να γίνει με αποφάσεις και μέτρα καθοριστικά. Και επειδή είμαστε στο λιμάνι, θα έλεγα ότι το λιμάνι της Θεσσαλονίκης μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο σ' αυτές τις πρωτοβουλίες ανάδειξης της πόλης σε μητροπολιτικό κέντρο, καθώς είναι ο κυριότερος μοχλός ανάπτυξης της πόλης για πολλούς και διαφόρους λόγους. Αυτό μέσα σε παρένθεση, για να βάλουμε και το λιμάνι στην κουβέντα του συγκεκριμένου προβλήματος. Από την άλλη μεριά έγιναν αρκετά βήματα προς την κατεύθυνση αυτή. Αναλήφθηκαν αρκετές πρωτοβουλίες. Υπάρχει μία επιχειρηματική παρουσία στα Βαλκάνια σε σημαντικό βαθμό. Απομένει, και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, και οι ίδιες οι κυβερνήσεις αυτών των χωρών να βοηθήσουν τέτοιες συνεργασίες. Πρέπει να σας πω ότι υπάρχουν ακόμη πολλές δυσκολίες. Και αν μία μεγάλη επιχείρηση μπορεί εύκολα να λύσει κάποια προβλήματα, μία μικρότερη επιχείρηση πολύ δύσκολα μπορεί να τα λύσει. Εάν δημιουργηθούν και κάποιες υποδομές, οι συνεργασίες θα αναπτυχθούν ακόμη περισσότερο. Μέσα σ' αυτές θα μπορούσε κανένας να αναφέρει και τους καθέτους άξονες της Εγνατίας, θα μπορούσε να αναφέρει και το αεροδρόμιο "Μακεδονία", που μπορεί και αυτό να παίξει ένα καθοριστικό ρόλο με την αεροπορική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με όλες αυτές τις χώρες. Απλές κινήσεις χρειάζονται που μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά.

Α. ΝΑΝΙΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. ΝΑΛΜΠΑΝΤΗΣ

ΟΙ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΟΥΤΟΠΙΑΣ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΑ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΑ ΕΡΓΑ ΠΟΥ ΠΡΟΤΑΘΗΚΑΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΔΕΝ ΥΛΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Με την ανατολή του 21ου αιώνα οι προοπτικές που διανοίγονται για την πόλη της Θεσσαλονίκης φαίνονται μεγάλες. Η πτώση του ανατολικού μπλοκ το 1989 είχε ως αποτέλεσμα να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος της Θεσσαλονίκης στον ευρύτερο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου, της Μαύρης Θάλασσας και της νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς η γεωπολιτική και γεωστρατηγική[1] της σημασία αυξήθηκε αλματωδώς. Έτσι, άρχισε να γίνεται λόγος για το νέο ρόλο της Θεσσαλονίκης ως "πρωτεύουσας των Βαλκανίων" αλλά και ως "πύλης της νοτιοανατολικής Ευρώπης".

Σήμερα πια, μετά την πάροδο μιας δεκαετίας από την πτώση του ανατολικού μπλοκ, φαίνεται πλέον ότι η Θεσσαλονίκη δεν είναι έτοιμη να αντεπεξέλθει σε αυτόν το νέο ρόλο, χωρίς να γίνουν πολλές σημαντικές τομές, κυρίως στον τομέα των υποδομών της πόλης, γεγονός που οφείλεται στην περιθωριοποίηση της Θεσσαλονίκης κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Η ένωση της Θεσσαλονίκης με το ελληνικό κράτος το 1912 δημιούργησε αρχικά αισιόδοξες προϋποθέσεις για τις προοπτικές ανάπτυξης της πόλης, καθώς αυτή απελευθερώθηκε από τις αναχρονιστικές δομές μιας αυτοκρατορίας και ενώθηκε με την εθνική κοιτίδα της, αποτελούμενη από αστικές δομές. Αυτή η κατάσταση ανατράπηκε με τη συνθήκη της Γιάλτας το 1945, αφού η φυσική ενδοχώρα της πόλης, δηλαδή τα Βαλκάνια, εντάχθηκαν σε μια κλειστή για την πόλη οικονομία, αυτή του ανατολικού μπλοκ. Έτσι, η πόλη της Θεσσαλονίκης έχασε τον ιστορικό της χαρακτήρα και από μία αυτοκρατορική μεγαλούπολη μετατράπηκε σταδιακά σε ένα επαρχιακό κέντρο εμβέλειας μεγάλης, όσο

1. Η γεωστρατηγική σημασία της Θεσσαλονίκης, μετά την πτώση του ανατολικού μπλοκ, επιβεβαιώθηκε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο από το ρόλο που έπαιξε η πόλη και οι υποδομές της κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία το 1999.

μπορεί να είναι αυτή, στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, γεγονός που είχε ως συνέπεια να μεταβληθεί και η λειτουργία της πόλης: από κόμβος διεθνούς μετακομιστικού εμπορίου μετεβλήθη σε κέντρο τοπικό μεγάλης εντάσεως για τον ελληνικό χώρο [1, σ. 16]*.

Η παραπάνω κατάσταση ήταν ίσως η κύρια αιτία για να μην υλοποιηθεί ποτέ σειρά έργων, αλλά και συστημάτων Δημόσιων Αστικών Συγκοινωνιών (Δ.Α.Σ.) τα οποία είχαν προταθεί για την πόλη στη διάρκεια του αιώνα που πέρασε, με αποτέλεσμα η Θεσσαλονίκη να έχει μείνει πολύ πίσω στον τομέα των υποδομών σε σχέση με το ρόλο που καλείται σήμερα να διαδραματίσει. Στην παρούσα εργασία[2] εξετάζονται τρεις περιπτώσεις μη υλοποιημένων έργων, που ήταν και οι πιο σημαντικές: μια πρόταση συστήματος μητροπολιτικού σιδηροδρόμου (metro) το 1918, μια μελέτη για δρομολόγηση ηλεκτροκίνητων λεωφορείων (τρόλεϊ) το 1959 και μια πρόταση για ένα μεγάλο έργο συγκοινωνιακής υποδομής, αυτό της ζεύξης του Μεγάλου Εμβόλου με τις εκβολές του Αξιού. Επίσης, εξετάζονται άλλες τρεις προτάσεις, ίσως όχι το ίδιο σημαντικές, για διάφορους λόγους, όπως για παράδειγμα η μη δυνατότητα υλοποίησής τους σήμερα ή η μικρή επιρροή τους σε σχέση με την επίλυση του κυκλοφοριακού προβλήματος της Θεσσαλονίκης, ανάλογα με την περίπτωση, όπως: η δημιουργία λιμανιού σε νέα τοποθεσία και η σύνδεσή του με το σύστημα ποτάμιων μεταφορών της κεντρικής Ευρώπης, η δημιουργία καινούργιου αεροδρομίου σε νέα τοποθεσία και η εγκατάσταση συστήματος τελεφερίκ που να ενώνει τη νέα παραλία με το άλσος - πάρκο του Σέιχ Σου.

1. METRO ΤΟ 1918 (!)

Μετά την πυρκαγιά που έπληξε κυρίως το κέντρο της Θεσσαλονίκης το 1917, η κυβέρνηση Βενιζέλου κινήθηκε ταχύτατα για την αποκατάσταση των λειτουργιών της πόλης. Οι μελέτες και οι παρεμβάσεις που έγιναν στη Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά έχουν μείνει στην ιστορία με το όνομα "σχέδιο Hebrard", από το όνομα του Γάλλου αρχιτέκτονα – πολεοδόμου Hernest Hebrard (Εικ. 1), ο οποίος ήταν ο κύριος υπεύθυνος για τον επανασχεδιασμό της πόλης. Το σχέδιο αυτό ήταν ένα σύνολο μελετών και προτάσεων πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού, οι οποίες απέκτησαν ενιαία μορφή και αποκρυσταλλώθηκαν σε ένα πολεοδομικό σχέδιο (masterplan) που υλοποιήθηκε εν μέρει. Ανάμεσα στις αρχικές προτάσεις ξεχωρίζει μία του Άγγλου αρχιτέκτονα – πολεοδόμου Thomas Mawson[3] (Εικ. 2), διατυπωμένη το 1918, για την κατασκευή metro. Η πρόταση αυτή, στο πλαίσιο του επανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης, δεν είναι ευρύτερα γνωστή, παρά το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή για τα δεδομένα της εποχής.

** Ο πρώτος αριθμός μέσα σε κάθε αγκύλη αντιστοιχεί στην αύξουσα αρίθμηση της βιβλιογραφίας, που παρατίθεται στο τέλος του κειμένου.*

2. Η εργασία που δημοσιεύεται εδώ έχει ως κύρια πηγή τη διπλωματική εργασία "Η εξέλιξη των συστημάτων Δημόσιων Αστικών Συγκοινωνιών στην πόλη της Θεσσαλονίκης" [8] που κατατέθηκε στον Τομέα Συγκοινωνιών και Οργάνωσης του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το Φεβρουάριο του 2000 και η οποία, εκτός των άλλων, ασχολείται και με αυτές τις μη υλοποιημένες προτάσεις. Η ομάδα της διπλωματικής εργασίας αποτελούνταν από τους φοιτητές, τότε, Γιολδάση Κωνσταντίνο, Άρτεμη Ματαφιά και Δημήτριο Ναλμπάντη με επιβλέποντα τον κ. Αριστοτέλη Νανιόπουλο, αναπληρωτή καθηγητή του Εργαστηρίου Συγκοινωνιακής Τεχνικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

3. Ο Thomas Mawson (Εικ. 2) ήταν σημαντικός αρχιτέκτονας, γνωστός στην Ευρώπη [2, σ. 90]. Ανέλαβε επικεφαλής της ομάδας επανασχεδιασμού της πόλης κατά την πρώτη φάση των προσχεδίων, έως και την 14η Φεβρουαρίου 1918, οπότε εγκατέλειψε τελικά τη Θεσσαλονίκη [2, σ. 93]. Θεωρείται ο κατεξοχήν αγορητής του επανασχεδιασμού της πόλης με

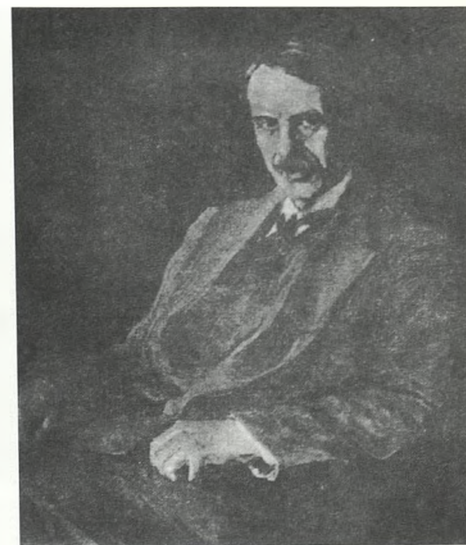
Εικ. 1. Ο αρχιτέκτων - πολεοδόμος Hernest Hebrard [8, σ. 44] [2, σ. 93].

Η προτεινόμενη χωροθέτηση του επιβατικού σιδηροδρομικού σταθμού επί της πλατείας Δημοκρατίας (Βαρδαρίου) δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε να γίνει η σκέψη κατασκευής ενός μέσου σταθερής τροχιάς, το οποίο θα είχε ως αφετηρία την πλατεία Δημοκρατίας, κατά τα πρότυπα των σταθμών – terminals στα κέντρα των μεγάλων ευρωπαϊκών αστικών κέντρων, οι οποίοι εξασφαλίζουν τις συνδέσεις με τα δίκτυα της υπόγειας αστικής συγκοινωνίας [2, σ. 143]. Ένα τέτοιο δίκτυο metro πρότεινε ο Mawson για να συνδέσει την πλατεία Δημοκρατίας –την οποία μάλιστα ονομάζει Picadilly Circus[4] (!)– και το σιδηροδρομικό επιβατικό σταθμό, μέσω μιας επιμήκου τροχιάς, με τις Εξοχές[5] [2, σ. 143].

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για metro είναι στις 30-1-1918[6], από το Mawson, μέσα από τις στήλες της εφημερίδας "Balkan News" [3]. Ο Mawson αναφέρει πως η πόλη της Θεσσαλονίκης χρειάζεται ένα νέο επιβατικό σταθμό, απ' όπου θα ξεκινάει ένας "υπόγειος ηλεκτρικός σιδηρόδρομος" που θα συνδέει την πλατεία Δημοκρατίας με την Καλαμαριά, χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία σε σχέση με το σύστημα [3].

Ακολουθεί, το έτος 1918, η έκδοση "Αι Αθήναι του μέλλοντος και η Θεσσαλονίκη της Αύριον"[7] από τον T. Mawson [4]. Σ' αυτήν αναφέρεται ότι επιλέγεται νέα τοποθεσία για τον κεντρικό σταθμό επιβατών, δυτικώς του λιμένος "Βαρδάαρ" και σε ευθυγραμμία με τον κεντρικό άξονα της οδού Ιγνατίου[8] [4, σ. 10]. Ακόμη, προτείνεται ένας νέος σταθμός[9] –τέρμα– όπου μία νέα γραμμή θα ενώνει τον κόλπο Μικρού με τον κόλπο του Ορφανού [4, σ. 10]. Ακριβώς μεταξύ αυτών των δύο σταθμών προτείνεται να χαραχθεί ο υπόγειος ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, κάτω από την οδό Ιγνατίου, με σήραγγα μέχρι κάποια απόσταση και έπειτα επί του εδάφους [4, σ. 10]. Αυτή υπολογίζεται ότι θα γίνει η μεγάλη "κεντρική της πόλεως" γραμμή, που θα εξυπηρετεί τη μεταφορά των επιβατών [4, σ. 10]. Συνεπώς, στην προαναφερόμενη έκδοση, η πρόταση γίνεται πιο συγκεκριμένη και πρόκειται για ένα σύστημα το οποίο θα είναι υπόγειο κατά το ένα μέρος του και επίγειο κατά το άλλο. Αν και δεν έχει διασωθεί το προκαταρκτικό σχεδιάγραμμα επί του οποίου γίνονται τα παραπάνω σχόλια, έχει διασωθεί το masterplan του Mawson του 1918 (Εικ. 3), στο οποίο φαίνονται όλα τα παραπάνω.

Στο σχεδιάγραμμα του masterplan διακρίνονται καθαρά οι δύο τερματικοί σταθμοί. Ακόμη, με συνεχή γραμμή συμβολίζεται ο "σιδηρόδρομος"[10] και με διακεκομμένη γραμμή ο "μητροπολιτικός σιδηρόδρομος"[11]. Αν συνδυαστεί λοιπόν το masterplan (Εικ. 3) με τα σχόλια επί του προκαταρκτικού διαγράμματος, βγαίνει το συμπέρασμα ότι από τον τερματικό σταθμό μέχρι το σημείο μπροστά από τη σημερινή πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, επί της Εγνατίας, ο σιδηρόδρομος σχεδιάστηκε υπόγειος με σήραγγα, ενώ μέχρι το δεύτερο τερματικό σταθμό σχεδιάστηκε είτε επίγειος είτε τοποθετημένος εντός σκάμματος. Το πιο πιθανό είναι να είχε σχεδιαστεί υπέργει-

Εικ. 2. Ο αρχιτέκτων - πολεοδόμος Thomas Mawson [8, σ. 44] [2, σ. 93].

ιδέες που πολλές φορές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ανεδαφικές [2, σ. 133]. Από την αγγλική πολεοδομία είχε επηρεαστεί ως προς τον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβανόταν την παρουσία της φύσης στο αστικό περιβάλλον, κατά τα πρότυπα των Garden Cities, προτείνοντας υπερβολικά μεγάλα πλάτη δρόμων και πολύ μεγάλες ζώνες πρασίνου [2, σ. 133]. Αντιθέτως ο Hebrard [Εικ. 1], αν και είχε καλλιτεχνικές καταβολές ως απόφοιτος της σχολής Beaux – Arts των αρχών του αιώνα, δούλευε μεθοδικά προσπαθώντας να συμβιβάσει τις αντιλήψεις της γαλλικής πολεοδομίας με τις υπαρκτές δυνατότητες αναδόμησης [2, σ. 133]. Αν και ο Mawson κατηγορούσε τον Hebrard για τις καλλιτεχνικές του τάσεις και για αρχιτεκτονική προσέγγιση της πολεοδομίας, τελικά θα είναι ο Γάλλος πολεοδόμος εκείνος που μετά την αποχώρηση του Mawson θα αναλάβει επικεφαλής της ομάδας επανασχεδιασμού της πόλης και μάλιστα θα δείξει ιδιαίτερη προσαρμοστικότητα στις υπαρκτές δυνατότητες αναδόμησής της, τροποποιώντας μά-

Εικ. 3. Το masterplan του Th. Mawson το έτος 1918 με τη χάραξη του metro που προτείνει [8, σ. 54] [9, σ. 93].

λιστα τα σχέδιά του πολλές φορές, ανάλογα με τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας.

4. Ακόμη και από την ονομασία που χρησιμοποιεί ο Mawson για την πλατεία Βαρδαρίου διαφαίνεται η αντίληψη του γενικότερου επανασχεδιασμού, που αντιμετώπιζε τη Θεσσαλονίκη ως ευρωπαϊκό αστικό κέντρο, χωρίς να περιορίζεται από τις ιδιαιτερότητες της πόλης και το βαλκανικό χαρακτήρα της.

5. Η πρώτη φορά που οι συγγραφείς της εργασίας βρέθηκαν αντιμέτωποι με την πρόταση για "υπόγειο ηλεκτρικό σιδηρόδρομο" στην πόλη της Θεσσαλονίκης ήταν κατά τη διάρκεια της μελέτης του βιβλίου της κ. Αλέκας Καραδήμου – Γερολύμπου "Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά του 1917" [2]. Ωστόσο, το βιβλίο αυτό δεν είχε ως αντικείμενο τα συστήματα Δ.Α.Σ. της Θεσσαλονίκης και έτσι οι πληροφορίες ήταν ελλιπείς σε σχέση με το αντικείμενο. Έτσι, στη συνέχεια, παραχωρήθηκαν από την κ. Γερολύ-

ος, καθώς δε χαρακτηρίζεται πλέον "μητροπολιτικός σιδηρόδρομος" αλλά "σιδηρόδρομος", κάτι που αναφέρεται στο σύστημα και όχι στον τρόπο κατασκευής. Ακόμη, διακρίνονται προεκτάσεις του συστήματος προς το λιμάνι, αλλά και στο δεύτερο τερματικό σταθμό διακρίνεται ένα κύκλωμα, προκειμένου να διευκολύνεται η επαναφορά των οχημάτων στο σύστημα. Σχετικά με το masterplan (Εικ. 3) πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο δεύτερος τερματικός σταθμός είναι τοποθετημένος πλέον στην περιοχή των Εξοχών και, κατά συνέπεια, η αρχική αόριστη αναφορά σχετικά με τη σύνδεση του κέντρου με την Καλαμαριά γίνεται πιο συγκεκριμένη και φαίνεται ότι το πέρας του συστήματος προσδιορίζεται πλέον επί της περιοχής των Εξοχών.

Η τελευταία αναφορά στο σύστημα αυτό γίνεται το Μάιο του 1919 από το έντυπο "The Times Engineering Supplement" σε ένα άρθρο με τίτλο "The Rebuilding of Salonika" [5]. Σ' αυτό αναφέρονται 14 μεγάλα έργα, τα οποία επρόκειτο να εκτελεστούν με την ευκαιρία της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης [5]. Ένα απ' αυτά είναι η κατασκευή των δύο τερματικών σταθμών, ενώ ως άλλο έργο αναφέρεται και ο νέος υπόγειος σιδηρόδρομος πέντε μιλίων, ο οποίος θα συνδέει τους δύο τερματικούς σταθμούς [5]. Σύμφωνα με αυτό το δημοσίευμα, ο σιδηρόδρομος θα είναι εξολοκλήρου υπόγειος, καθώς η απόσταση των πέντε μιλίων του υπογείου τμήματος καλύπτει ολόκληρη τη χάραξη [5].

Επειδή δεν υπάρχει κάποια τελική μελέτη επί του συστήματος και όλες οι αναφορές είναι ασαφείς, δεν μπορεί να εξαχθεί ένα ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με το αν το σύστημα προτεινόταν

τελικά εξολοκλήρου υπόγειο ή προβλεπόταν και ένα μέρος του επί του εδάφους. Ωστόσο, από τη μελέτη όλων των στοιχείων, το πιο πιθανό είναι πως υπόγειο θα κατασκευαζόταν μόνο το τμήμα επί της Εγνατίας.

Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι η χάραξη του προτεινόμενου σήμερα metro είναι ουσιαστικά η ίδια με εκείνη του metro που προβλεπόταν να κατασκευαστεί στη Θεσσαλονίκη πριν από 80 χρόνια (!). Οι διαφορές εντοπίζονται στην αφετηρία του μέσου, που σήμερα είναι στη θέση του νέου σιδηροδρομικού σταθμού και δε βρίσκεται επί της πλατείας Βαρδαρίου, αλλά η λειτουργικότητα της επιλογής είναι η ίδια και στο πέρας του έργου, που απλώς σήμερα έχει μετατοπιστεί λίγο πιο πάνω στο χάρτη από τις Εξοχές, στη Νέα Ελβετία, καθώς εκεί υπάρχει ο απαραίτητος χώρος για την εγκατάσταση του μηχανοστασίου[12].

Οι αιτίες που δεν υλοποιήθηκε τελικά το metro που πρότεινε ο Mawson δεν έχουν να κάνουν με την περιθωριοποίηση της Θεσσαλονίκης και την ανισόρροπη ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, καθώς κατά την περίοδο εκείνη δεν υπήρχε αυτό το ζήτημα· αντίθετα, η κυβέρνηση Βενιζέλου έδειξε μεγάλο ζήλο για τον επανασχεδιασμό της πόλης της Θεσσαλονίκης. Με το δεδομένο της κατασκευής του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου στην Αθήνα και των metro των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων[13], οι τεχνικές δυνατότητες κατασκευής του μέσου υπήρχαν, ακόμη και για υπόγεια χάραξη, ωστόσο το ελληνικό κράτος δεν ήταν διατεθειμένο να διαθέσει ένα τόσο μεγάλο ποσό, εν μέσω μάλιστα πολεμικών επιχειρήσεων. Ο Mawson δεν το έλαβε αυτό υπόψη, κάτι που είναι ενδεικτικό για τον τρόπο που δρούσε, χωρίς να υπολογίζει τις δυνατότητες υλοποίησης των προτάσεών του στην τρέχουσα ιστορική συγκυρία, σε αντίθεση με τον Hebrard. Θα πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι η πρόταση αυτή θα μπορούσε να υλοποιηθεί σε ένα μελλοντικό στάδιο, μετά τις πολεμικές περιπέτειες του ελληνικού κράτους και μέχρι το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, με τη μορφή ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, αντίστοιχου με αυτόν που έγινε στην Αθήνα. Ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε να λειτουργεί ακόμη και σήμερα και θα είχε προσφέρει πάρα πολλά στις συγκοινωνίες και στην πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Η μη υλοποίηση ενός τέτοιου συστήματος βαρύνει μάλλον τις κυβερνήσεις του μεσοπολέμου, καθώς οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις είχαν το άλλοθι της Γιάλτας για την περιθωριοποίηση της Θεσσαλονίκης.

2. ΤΡΟΛΕΪ

Το έτος 1957 είναι ίσως ο σημαντικότερος σταθμός στην ιστορία των συστημάτων Δ.Α.Σ. στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Είναι το έτος κατά το οποίο ξηλώθηκαν και οι τελευταίες τροχιοδρομικές γραμμές και το έτος ίδρυσης του Ο.Α.Σ.Θ. Υπήρχε δηλαδή μία ρευστή κατάσταση σε σχέση με το μέλλον των συγκοινωνιών στην πόλη.

μπου αντίγραφα των τριών φύλλων της αγγλόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης "Balkan News" [3], όπου δημοσιεύθηκαν αντίστοιχα τα τρία μέρη του άρθρου του T. Mawson με τίτλο "The New Salonica" στις 29, 30, 31-1-1918, καθώς και αντίγραφο της γαλλόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης "Independant" της 3-2-1918, στην οποία περιέχεται μία περίληψη του άρθρου του Mawson. Επιπλέον, παραχωρήθηκε αντίγραφο μιας έκδοσης του Εθνικού Τυπογραφείου του 1918, με τίτλο "Αι Αθήναι του μέλλοντος και η Θεσσαλονίκη της Αύριον" [4], με συγγραφέα τον T. Mawson, αντίγραφο ενός άρθρου σε δύο συνέχειες με όνομα "The Future of Salonica" του υιού του T. Mawson, του J. W. Mawson, το οποίο εκδόθηκε στην εφημερίδα "Balkan News" στις 21, 22-1-1919 και τέλος ένα αντίγραφο των "The Times Engineering Supplement" [5] του Μαΐου του 1919, που περιείχε ένα άρθρο με τίτλο "The rebuilding of Salonika". Με βάση τα παραπάνω στοιχεία έγινε μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η πρόταση του Mawson. Παρόλο που τα στοιχεία ήταν ελλιπή, έγινε η προσπάθεια να ενωθούν σαν κομματάκια ενός παζλ, ώστε να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα.

6. Πρόκειται για το δεύτερο μέρος του άρθρου του Mawson στην εφημερίδα "Balkan News", με τίτλο "The New Salonica" [3].

7. Πρόκειται για μια έκδοση του Εθνικού Τυπογραφείου [4]. Σε σχέση με τη Θεσσαλονίκη περιλαμβάνεται σειρά σχεδιαγραμμάτων υπό της "Επιτροπής διά την κατάστρωσιν του σχεδίου της πόλεως" ως προκαταρκτικές μελέτες επί των οποίων θα βασίζονταν τα τελικά σχέδια.

8. Προφανώς πρόκειται για την Εγνατία οδό.

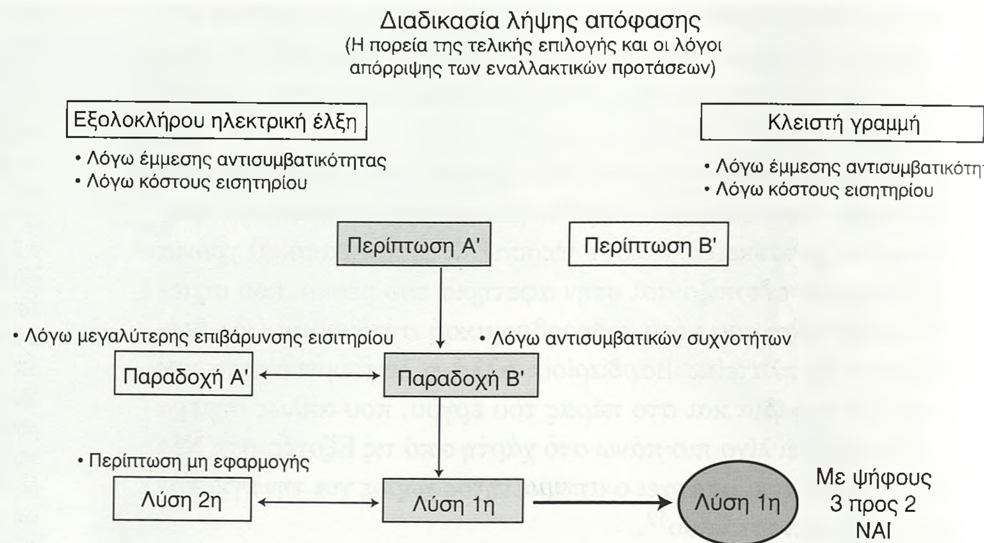
9. Αυτός ο δεύτερος σταθμός θα εξυπηρετούσε προφανώς την κίνηση από και προς τα

ανατολικά προάστια και τη Χαλκιδική.

10. Ο όρος που χρησιμοποιείται είναι "railway" (Εικ. 3).

11. Ο όρος που χρησιμοποιείται είναι "metropolitan railway" (Εικ. 3).

12. Βέβαια, η σύμπτωση αυτή δεν επεκτείνεται και στα πολεοδομικά και πληθυσμιακά δεδομένα της Θεσσαλονίκης στα τέλη της δεκαετίας του 1910 και της σημερινής πόλης. Έτσι, ενώ η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917 εκτεινόταν κυρίως στο πλαίσιο του ιστορικού της κέντρου εντός των τειχών, η σημερινή Θεσσαλονίκη εκτείνεται σε ένα κατά πολύ μεγαλύτερο πολεοδομικό συγκρότημα, που περιλαμβάνει πολλούς δήμους, οι οποίοι παλαιότερα ήταν ανεξάρτητοι (χωρικά) του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης. Το ίδιο ισχύει και για τον πληθυσμό του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης, ο οποίος μετά την πυρκαγιά του 1917 ήταν της τάξης των 200.000 κατοίκων, ενώ σήμερα ίσως και να υπερβαίνει το ένα εκατομμύριο κατοίκους. Έτσι, η σύμπτωση της χάραξης του 1918 και της σημερινής χάραξης δε θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί για τη δικαίωση των σημερινών επιλογών σε σχέση με το metro, αφού η χάραξη του 1918 περιελάμβανε ουσιαστικά ολόκληρο το πολεοδομικό συγκρότημα της εποχής εκείνης, ενώ η σημερινή χάραξη είναι περιορισμένη στα όρια του Δήμου Θεσσαλονίκης, με αποτέλεσμα να αποκλείονται από αυτήν μεγάλα τμήματα του σημερινού πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης.

Εικ. 4. Η διαδικασία λήψης της απόφασης σχετικά με το ζήτημα εγκατάστασης ηλεκτρικών λεωφορείων

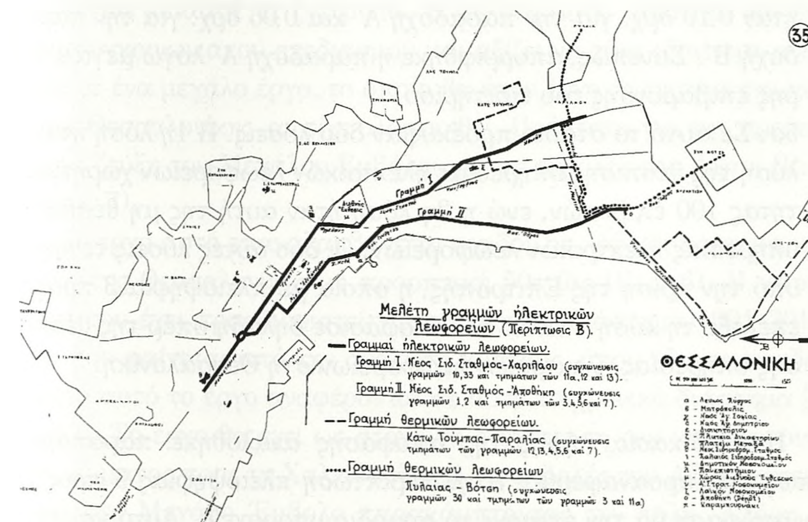
Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στα τέλη του 1959, δημοσιεύεται η έκθεση της Επιτροπής, όπως αυτή οριζόταν από τη σύμβαση μεταξύ του Ο.Α.Σ.Θ. και του Δημοσίου[14], σχετικά με το ζήτημα εγκατάστασης υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων[15] (τρόλεϊ). Η έκθεση αυτή περιλαμβάνει πλήθος σημαντικών ιστορικών στοιχείων σε σχέση με την ιστορία των συστημάτων Δ.Α.Σ. που εφαρμόστηκαν στη Θεσσαλονίκη, τον πληθυσμό της, τα πολεοδομικά δεδομένα της πόλης, καθώς και σημαντικά στοιχεία σχετικά με τον Ο.Α.Σ.Θ. Η έκθεση αυτή σήμερα είναι πλέον δυσεύρετη και η ιστορική της αξία είναι μεγάλη. Ωστόσο, στο πλαίσιο της εργασίας αυτής θα γίνει αναφορά αποκλειστικά στη διαδικασία λήψης της απόφασης (Εικ. 4) σχετικά με το ζήτημα εγκατάστασης ηλεκτρικών λεωφορείων στη Θεσσαλονίκη.

Η Επιτροπή Διεκπεραίωσης της έκθεσης συστάθηκε στις 2 Δεκεμβρίου 1957, ήταν πενταμελής και αποτελούνταν από τεχνικούς που ανήκαν σε διάφορους φορείς.

Η απόφαση της Επιτροπής θα ήταν δεσμευτική για το αρμόδιο υπουργείο, σε περίπτωση που αυτή θα ελαμβάνετο με πλειοψηφία 5 ή 4 ψήφων, ενώ σε περίπτωση πλειοψηφίας 3 ψήφων τη σχετική απόφαση θα έπαιρνε το αρμόδιο υπουργείο.

Η διαδικασία λήψης της απόφασης είχε τα εξής στάδια (Εικ. 4):

- 1ο: Αρχικά απορρίφθηκε το ενδεχόμενο εξολοκλήρου ηλεκτρικής έλξης των λεωφορείων του Ο.Α.Σ.Θ. Απορρίφθηκε δηλαδή το ενδεχόμενο να απαρτισθεί ο στόλος του Ο.Α.Σ.Θ. εξολοκλήρου από τρόλεϊ. Αυτό έγινε για λόγους "αντισυμβατικότητας" και υψηλού κόστους του εισιτηρίου. Η "αντισυμβατικότητα" προέκυψε από τη σύμβαση του Ο.Α.Σ.Θ. με το ελληνικό Δημόσιο, σύμφωνα με την οποία ο Ο.Α.Σ.Θ. υποχρεώθηκε να θέσει σε κυκλοφορία τουλάχιστον 15 πετρελαιοκίνητα (θερμικά) λεωφορεία[16] και από τη σαφώς διαφαινόμενη πρόθεση του νομοθέτη να εφαρμοστεί η ενδεχόμενη ηλεκτρική έλξη επί των δύο κύριων γραμμών[17] και όχι εξολοκλήρου[18]. Ακόμη, χωρίς ιδιαίτερη μελέτη, από την άποψη της επιβάρυνσης του κοινού (δηλαδή του κόστους του κομίστρου), η λύση της εξολοκλήρου ηλεκτρικής έλξης κρίθηκε απαράδεκτη.
- 2ο: Απορρίφθηκε το ενδεχόμενο εφαρμογής ηλεκτρικής έλξης επί κλειστής γραμμής στο κέντρο. Αυτό έγινε καθώς η λύση αυτή στερείτο "συμβατικού ερείσματος[19]" και επιπλέον ήταν αδύνατη, καθώς η διάνοιξη της νέας οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου[20] μέχρι το Νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό, από όπου θα περνούσε η εν λόγω χάραξη, δεν είχε συντελεστεί.
- 3ο: Μετά τα παραπάνω η Επιτροπή κατέληξε σε δύο εναλλακτικές υποψήφιες λύσεις εφαρμογής ηλεκτρικής έλξης. Πρόκειται για τις περιπτώσεις Α′ και Β′. Οι περιπτώσεις αυτές προβλέπουν κοινή χάραξη, που αποτελείται από δύο γραμμές ηλεκτρικών λεωφορείων, τη γραμμή Ι (Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός – Χαριλάου) και τη γραμμή ΙΙ (Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός – Αποθήκη) (Εικ. 5). Η διαφορά τους έγκειται στην κατάργηση διαφορετικών γραμμών θερμικών λεωφορείων, προκειμένου να υλοποιηθεί η χάραξη των ηλεκτρικών λεωφορείων. Έτσι, στην περίπτωση Α′ καταργούνται οι εξής γραμμές θερμικών λεωφορείων: 10 (Χαριλάου – Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός), 33 (Χαριλάου – Πλατεία Βαρδαρίου), 1 (Αποθήκη – Νέος Σιδηροδρομικός Σταθ-

Εικ. 5. Τα δύο προτεινόμενα δρομολόγια των ηλεκτρικών λεωφορείων σύμφωνα με την προτεινόμενη λύση 1 [10, συνημμένο διάγραμμα Νο 35].

13. Σε σχέση με τις τεχνικές δυνατότητες υλοποίησης του έργου του metro στην πόλη της Θεσσαλονίκης στα τέλη της δεκαετίας του 1920, αξίζει να σημειωθεί ότι εκείνη την εποχή συστήματα μητροπολιτικού σιδηροδρόμου λειτουργούσαν ήδη στο Λονδίνο, από το έτος 1863, στη Βουδαπέστη, από το έτος 1896 και στο Παρίσι, από το έτος 1900 [12, σ. 48].

14. Η εν λόγω Επιτροπή προβλεπόταν από το άρθρο 7 του νομοθετικού διατάγματος 3721/57. Δηλαδή επρόκειτο για μια Επιτροπή η οποία επιβαλλόταν από τη σύμβαση μεταξύ του Ο.Α.Σ.Θ. και του Δημοσίου, προκειμένου να εξετάσει το ζήτημα της εγκατάστασης υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων.

15. Πρόκειται για τα γνωστά, από την εφαρμογή του συστήματος στην Αθήνα, τρόλεϊ. Σήμερα πλέον υπάρχουν ηλεκτρικά λεωφορεία με αυτόνομο σύστημα τροφοδοσίας, όπως για παράδειγμα τα ηλεκτρικά mini buses. Την εποχή εκείνη, όμως, ο όρος "ηλεκτρικό λεωφορείο" ταυτιζόταν με τον όρο "τρόλεϊ".

16. Σύμφωνα με το άρθρο 5 της συμβάσεως [10, σ. 49]

17. Κύριες, σύμφωνα με τη σύμβαση, θεωρούνταν οι γραμμές 2 (Αποθήκη – Οδού Βενιζέλου) και 33 (Χαριλάου – Βαρδαρίου) μετά των τυχόν επεκτάσεών τους.

μός) και 2 (Αποθήκη – Βενιζέλου). Αντίστοιχα, στην περίπτωση Β΄ καταργούνται οι εξής γραμμές θερμικών λεωφορείων: 10 (Χαριλάου – Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός), 33 (Χαριλάου – Πλατεία Βαρδαρίου), 1 (Αποθήκη – Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός), 2 (Αποθήκη – Βενιζέλου) καθώς και τα συμπίπτοντα με τις παραπάνω διαδρομές τμήματα των γραμμών 11α, 12, 13, 3, 4, 5, 6, και 7. Παράλληλα, προβλέπονται και αντίστοιχες αλλαγές στα υπόλοιπα δρομολόγια των θερμικών λεωφορείων, με τρόπο ώστε η περίπτωση Β΄ να διαφέρει από την περίπτωση Α΄ όχι μόνο ως προς τους φόρτους κινήσεως αλλά και έτσι ώστε στην περίπτωση Β΄ η επικοινωνία των κατοίκων των συνοικισμών Κάτω Τούμπας, Βότση, Καλαμαριάς, Καραμπουρνάκι και Νέας Κρήνης με το κέντρο της πόλης να είναι δυνατή μόνο με ανταπόκριση (αλλαγή οχήματος). Έπειτα από την εφαρμογή μίας μεθοδολογίας προσδιορισμού των συχνοτήτων διέλευσης των λεωφορείων, απορρίφθηκε η περίπτωση Β΄ λόγω αντισυμβατικών συχνοτήτων. Δηλαδή οι συχνότητες διέλευσης των λεωφορείων από τις στάσεις προέκυπταν μικρότερες των 3 λεπτών στις περισσότερες περιπτώσεις που εξετάστηκαν για την περίπτωση Β΄, κάτι που δε συμφωνούσε με την σύμβαση, η οποία προέβλεπε ως ελάχιστη συχνότητα αυτή των 3 λεπτών[21].

- 4ο: Σε αυτό το στάδιο για την περίπτωση Α΄ διακρίνονται δύο παραδοχές: η παραδοχή Α΄ και η παραδοχή Β΄. Οι δύο παραδοχές διαφέρουν ως προς τη χωρητικότητα των ηλεκτρικών λεωφορείων, καθώς στην Α΄ αυτή θεωρείται ίση με C=75 επιβάτες, ενώ στη Β΄ αυτή θεωρείται ίση με C=100 επιβάτες. Η χωρητικότητα των θερμικών λεωφορείων θεωρείται ίση με C=75 επιβάτες και στις δύο παραδοχές. Έπειτα από οικονομική διερεύνηση των δύο παραδοχών, προέκυψε πως η επιβάρυνση του εισιτηρίου θα ήταν 0,10 δρχ. για την παραδοχή Α΄ και 0,06 δρχ. για την παραδοχή Β΄. Συνεπώς, απορρίφθηκε η παραδοχή Α΄ λόγω μεγαλύτερης επιβάρυνσης του εισιτηρίου.
- 5ο: Σε αυτό το στάδιο προέκυψαν δύο λύσεις. Η 1η λύση ήταν η λύση της θέσπισης υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων χωρητικότητας 100 επιβατών, ενώ η 2η λύση ήταν αυτή της μη θέσπισης υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων. Οι δύο αυτές λύσεις τέθηκαν υπό την κρίση της Επιτροπής, η οποία με πλειοψηφία 3 προς 2 επέλεξε τη λύση 1 (Εικ. 5). Αποφάσισε δηλαδή υπέρ της θέσπισης υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων στη Θεσσαλονίκη.

Η διαδικασία λήψης της απόφασης αναλύθηκε παραπάνω. Όπως έχει προαναφερθεί, στην περίπτωση πλειοψηφίας 3 προς 2, την απόφαση θα την έπαιρνε το αρμόδιο υπουργείο. Αυτό και έγινε, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει καμμία εξέλιξη στο θέμα αυτό και να μην αποκτήσει ποτέ η Θεσσαλονίκη υπηρεσία ηλεκτρικών λεωφορείων. Η περίπτωση αυτή είναι πολύ σημαντική, καθώς πρόκειται για μια από τις πρώτες βαρύνουσες αποφάσεις σε σχέση με τα συγκοινωνιακά πράγματα της Θεσσαλονίκης, όπου αρχίζει να διαφαίνεται πλέον η παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας στα πράγματα που αφορούν στην πόλη και ίσως η περιθωριοποίησή της μετά τη συνθήκη της Γιάλτας. Από την έκθεση της Επιτροπής φαίνεται ξεκάθαρα η αντίδραση του Ο.Α.Σ.Θ. στη θέσπιση υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων, η οποία εκφράστηκε προφορικώς[22] και εγγράφως[23]. Φυσικά, κανείς δεν μπορεί να κατηγορήσει τον Ο.Α.Σ.Θ., ο οποίος λειτουργώντας ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου έχει ως στόχο την υπεράσπιση των συμφερόντων των μετόχων του. Αυτό που αξίζει, όμως, να σημειωθεί είναι ο τρόπος με τον οποίον η κεντρική εξουσία, εκμεταλλευόμενη τις έριδες και τη σύγκρουση των συμφερόντων ανάμεσα στους φορείς της Θεσσαλονίκης, περιθωριοποίησε την πόλη, μένοντας η ίδια στο απυρόβλητο. Αυτή η τακτική ακολουθήθηκε όσο ποτέ στα τέλη του 20ού αιώνα με την υπόθεση των μεγάλων έργων της Θεσσαλονίκης και γι' αυτόν το λόγο η απόφαση της Επιτροπής και η εξέλιξη που είχε αυτή η υπόθεση αποκτά σημαντική ιστορική σημασία.

18. Σύμφωνα με το άρθρο 6 (παράγραφος 2, εδάφιο στ΄) της συμβάσεως και σύμφωνα με το άρθρο 7 (παράγραφος 3, εδάφιο γ΄) της συμβάσεως [10, σ. 49].

19. Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα σημεία της συμβάσεως, από τα οποία προκύπτει η βούληση του νομοθέτη να εφαρμοστεί η ενδεχόμενη ηλεκτρική έλξη επί των κυρίων γραμμών 2 και 33 των θερμικών λεωφορείων.

20. Πρόκειται για την οδό Τσιμισκή.

21. Σύμφωνα με το άρθρο 6 (παράγραφος 6, εδάφιο στ΄) [10, σ. 57].

3. ΖΕΥΞΗ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΜΒΟΛΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΕΚΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΑΞΙΟΥ

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 έγινε η πιο ολοκληρωμένη ίσως έως σήμερα πολεοδομική – χωροταξική μελέτη για την πόλη της Θεσσαλονίκης, η οποία αντιμετώπιζε τα προβλήματα της πόλης σφαιρικά και σε βάθος χρόνου. Η μελέτη αυτή έμεινε στην ιστορία ως "Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης (Χ.Μ.Θ.) Τριανταφυλλίδη". Στη μελέτη αυτή καλύπτονται όλα τα ζητήματα πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού με προοπτική 50ετίας, από το έτος 1966 έως το έτος 2016 (Εικ. 6). Κατά συνέπεια, είναι φυσικό να αποτελεί ακόμη και σήμερα σημείο αναφοράς για κάθε μελετητή που ασχολείται με αυτά τα ζητήματα. Η μελέτη αυτή καλύπτει και θέματα συγκοινωνιακού σχεδιασμού και αξίζει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε ένα μεγάλο έργο, το οποίο θα ήταν έργο πνοής για την πόλη της Θεσσαλονίκης, αν είχε υλοποιηθεί. Πρόκειται για την προτεινόμενη ζεύξη του Μεγάλου Εμβόλου με τις εκβολές του Αξιού (Εικ. 6) (Εικ. 7).

Το έργο αυτό επαναλαμβάνεται σχεδόν σε κάθε διάγραμμα και χάρτη της Θεσσαλονίκης με προοπτική 50ετίας (Εικ. 6). Η κατασκευή του έχει προσδιοριστεί για το χρονικό διάστημα 1991-2016, κάτι που φαίνεται από την ανάλυση κόστους, όπου όλα τα κονδύλια για αυτό το έργο αναφέρονται σε αυτό το χρονικό διάστημα [1, σ. 412]. Το έργο θα έχει ως στόχο τη διοχέτευση του κυκλοφοριακού ρεύματος προς τη Χαλκιδική από τις εκβολές του Αξιού κατευθείαν στο Μεγάλο Έμβολο παρακάμπτοντας την πόλη. Ακόμη, η πόλη θα δύναται να αποκτήσει κλειστό περιφερειακό αυτοκινητόδρομο και κλειστό κυκλικό metro (Εικ. 6) (Εικ. 7) [1, σ. 394]. Σχετικά με τα τεχνικά χαρακτηριστικά του έργου, αναφέρεται ότι η

22. Μέσω κλιμακίου του Διοικητικού Συμβουλίου του Οργανισμού [10, σ. 70]

23. Με το υπόμνημά του, της 15-9-1959 [10, σ. 70].

Εικ. 6. Το Masterplan 50ετίας (έτος 2016) της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" και η ζεύξη [8, σ. 84] [1, σ. 147, Σχ. 42].

απόσταση των δύο άκρων είναι 6 χιλιόμετρα και το βάθος της θάλασσας στο μέσο της απόστασης είναι 27-29 μέτρα. Οι προτάσεις είναι γενικής μορφής, λόγω της πολυπλοκότητας του προβλήματος. Προτείνεται η συνέχιση του αυτοκινητοδρόμου που καταλήγει στις εκβολές του Αξιού, με επίχωση, εντός της θάλασσας καταρχήν και η συνέχιση διά σήραγγας με μικρή κλίση περί το μέσο του ανοίγματος [1, σ. 395]. Η σήραγγα θα συναντά τον άλλο κλάδο του αυτοκινητοδρόμου παρά το Μεγάλο Έμβολο, εκτός της θαλάσσης, ενώ και αυτό θα προεκτείνεται με επίχωμα. Παράλληλα θα προχωράει και η γραμμή του metro. Η σήραγγα θα αφήνει ελεύθερο βάθος 16 μέτρων επί μήκους 250 μέτρων για την είσοδο των πλοίων στο λιμάνι. Προτείνεται να κατασκευαστεί από οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ το συνολικό μήκος υπολογίζεται σε 2 με 3 χιλιόμετρα. Η απόσταση του πυθμένα της θάλασσας από την κάτω στάθμη της σήραγγας θα κυμαίνεται από 4,00 έως 6,00 μέτρα, ανάλογα με το ανάγλυφο του πυθμένα, και η στήριξη προτείνεται να γίνει με πασσάλους [1, σ. 395].

Από τότε που κατατέθηκε για πρώτη φορά η πρόταση για την ζεύξη των εκβολών του Αξιού με το Μεγάλο Έμβολο, στο πλαίσιο της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη", έχουν περάσει πάνω από τριάντα χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι πολλά πράγματα έχουν αλλάξει πλέον τόσο σε σχέση με τα οικονομικά δεδομένα του έργου όσο και σε σχέση με τη διαθέσιμη τεχνογνωσία. Σήμερα πλέον θα μπορούσε να δοθεί διαφορετική λύση σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να υλοποιηθεί η ζεύξη. Έργα όπως η ζεύξη Ρίου – Αντιρρίου, η ζεύξη του Τάγου στη Λισαβόνα ή ακόμη και η σύνδεση (μεικτή ζεύξη) Μάλμε – Κοπεγχάγης, δείχνουν ότι η υπέργεια ζεύξη, ακόμη και σε μεγάλες αποστάσεις, είναι εφικτή και ίσως μικρότερου κόστους από τη λύση της υποθαλάσσιας ζεύξης. Φυσικά, θα πρέπει να γίνει μια μελέτη σκοπιμότητας, όπου θα αναλύονται οι δύο περιπτώσεις ή και περισσότερες εναλλακτικές, και θα ληφθούν έτσι οι αποφάσεις που αρμόζουν στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε τέτοια ενδεχόμενη μελέτη σκοπιμότητας είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν η τεχνογνωσία και η πείρα που θα έχουν αποκτηθεί από το έργο της ζεύξης Ρίου – Αντιρρίου. Έτσι, σήμερα πλέον, τριάντα χρόνια μετά, διανοίγονται νέες προοπτικές για αυτό το έργο οι οποίες δε θα πρέπει να παραμείνουν αδιερεύνητες.

Η ζεύξη των εκβολών του Αξιού με το Μεγάλο έμβολο είναι ένα πολύ σημαντικό έργο, οι επιδράσεις του οποίου γίνονται δύσκολα αντιληπτές κατ' αρχήν. Ωστόσο, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι διευκολύνει την επέκταση της Θεσσαλονίκης τόσο κατά τα δυτικά όσο και ανατολικά (Εικ. 6). Το Π.Σ.Θ. "κλείνει" και ολοκληρώνεται, με αποτέλεσμα να ξεπερνάται η σημερινή κατάσταση που παρουσιάζει η πόλη της Θεσσαλονίκης, να δίνει δηλαδή τη μορφή δύο διαφορετικών και ξεχωριστών πολεοδομικών συγκροτημάτων, τα οποία προσπαθούν να ενοποιήσουν τις λειτουργίες τους μέσω μιας στενής λωρίδας γης, η οποία είναι και το κέντρο της πόλης, περιορισμένη από τη θάλασσα και το Σέιχ Σου[24]. Αυτή η κατάσταση έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κεντρομόλων δυνάμεων, ώστε να παρατηρείται υπερβολική ανάπτυξη της πόλης καθ' ύψος και όχι κατά την έκτασή της. Η άμεση σύνδεση του δυτικού με το ανατολικό τμήμα της πόλης θα ευνοήσει την ισόρροπη ανάπτυξή της και θα απελευθερώσει τις τεράστιες δυνάμεις της. Ωστόσο, μετά την αρχική διατύπωση της πρότασης, δεν έγινε καμία μελέτη σκοπιμότητας για το έργο, παρόλο που αυτό επανεμφανίζεται ως πρόταση στη "Γενική Κυκλοφοριακή Μελέτη Θεσσαλονίκης", που έγινε για λογαριασμό του Οργανισμού Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Φαίνεται πως η ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης καθ' ύψος είχε ως αποτέλεσμα να μη γίνει φανερή η αναγκαιότητα για την υλοποίηση του έργου. Πρόκειται για ένα φαύλο κύκλο, καθώς το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή της πυκνοδόμησης καθ' ύψος του κέντρου της Θεσσαλονίκης, που κατά κύριο λόγο ήταν ό,τι το έργο στόχευε να καταπολεμήσει, είναι ίσως και ο λόγος για τον οποίο

Εικ. 7. Το σιδηροδρομικό δίκτυο και ο δακτύλιος του metro μετά την κατασκευή της ζεύξης [8, σ. 93] [1, σ. 383].

24. Εδώ ίσως πρέπει να σημειωθεί η πρόβλεψη της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" για ανάπτυξη – διαφύλαξη της ανατολικής περιοχής (μέχρι τη Θέρμη) σε περιοχή κατοικίας και της δυτικής σε περιοχή εργασίας. Όντως στη δυτική Θεσσαλονίκη έχει αναπτυχθεί η μεταποιητική δραστηριότητα και δημιουργήθηκαν βιομηχανικές ζώνες, πλην όμως η ανατολική περιοχή έχει καταληφθεί σχεδόν από μεγάλα εμπορικά κέντρα και άλλες χρήσεις, υποθηκεύοντας ή και ακυρώνοντας σημαντικά το μέλλον επέκτασης της πόλης προς αυτήν. Η ακύρωση (και αυτής) της πρόβλεψης της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" είναι ένα ακόμη παράδειγμα που δείχνει ότι ο σχεδιασμός χρειάζεται πολιτική βούληση από την κεντρική εξουσία και παράλληλα ανάπτυξη ισχυρών "συμμάχων" από την τοπική κοινωνία για την υλοποίησή του.

αυτό δεν τίθεται σήμερα σοβαρά προς συζήτηση. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ακόμη μια παράμετρος σχετική με τη μη υλοποίηση του έργου. Οι εκβολές του Αξιού έχουν χαρακτηριστεί υγροβιότοπος από τη σύμβαση Ραμσάρ και κατά συνέπεια προστατεύονται από αυτή. Με δεδομένο, όμως, ότι το συγκεκριμένο έργο αναπτύσσεται γραμμικά, φαίνεται πως μπορεί να μελετηθεί η κατάλληλη τεχνική λύση που θα σέβεται το περιβάλλον και θα εξυπηρετήσει τις ανάγκες της πόλης.

4. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟ ΛΙΜΑΝΙ ΣΕ ΝΕΑ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΥΔΑΤΙΝΩΝ ΑΡΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Στην προαναφερόμενη "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" υπάρχει μια ολοκληρωμένη πρόταση για τις θαλάσσιες συγκοινωνίες και για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης η οποία, όπως και οι προηγούμενες, ποτέ δεν εφαρμόστηκε.

Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως οι εμπορικής φύσεως θαλάσσιες συγκοινωνίες διά του λιμένος Θεσσαλονίκης είναι περιορισμένες, ενώ οι επιβατικής φύσεως σχεδόν ανύπαρκτες[25]. Η κίνηση αυτή ουδόλως ανταποκρίνεται στη γεωγραφική θέση του λιμένα, καθώς υπάρχει μεγάλη ενδοχώρα εκτεινόμενη πολύ πέραν των ελληνικών συνόρων και για την οποία ο λιμένας της Θεσσαλονίκης αποτελεί τη φυσική θαλάσσια είσοδο [1, σ. 385].

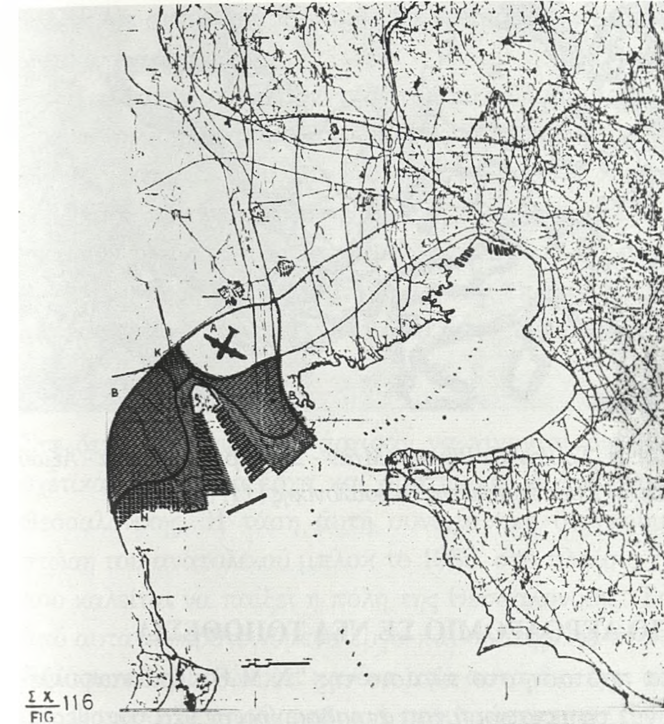
Η προτεινόμενη ανάπτυξη της πόλης γύρω από τη θάλασσα, ώστε να αποτελέσει αυτή στοιχείο της ζωής των κατοίκων, θα δώσει οπωσδήποτε μια ώθηση στην επιβατική θαλάσσια κίνηση. Επιπρόσθετα η βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης θα τονώσει την εμπορική κίνηση του λιμένα, δημιουργώντας φόρτους που υπολογίζεται ότι είναι δυνατόν να εξυπηρετηθούν από την προβλεπόμενη έκταση των μακροπρόθεσμων προγραμμάτων του Οργανισμού Λιμένος Θεσσαλονίκης (Ο.Λ.Θ.). Η πρόβλεψη καθορίζει δύο τμήματα ανάπτυξης με 7 και 4 λιμενοβραχίονες αντιστοίχως [1, σ. 385].

Η μελέτη προχωρεί στην ακόλουθη χωροκατανομή[26]: καθορισμός του ανατολικού τμήματος για επιβατική και τουριστική εξυπηρέτηση, καθορισμός του δυτικού τμήματος για καθαρά εμπορική κίνηση, οργάνωση (μεταξύ των δύο παραπάνω ζωνών) διοικητικού κέντρου του λιμένος, σιδηροδρομική εξυπηρέτηση της λιμενικής ζώνης και εσωτερική ρύθμιση του λιμενικού χώρου αναλόγως των ειδικότερων απαιτήσεων [1, σ. 385].

Θέμα νέων εγκαταστάσεων τίθεται σε στενή συνάρτηση με την αξιοποίηση της πραγματικής ενδοχώρας του λιμένος. Εάν δηλαδή δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις άμεσης σύνδεσης του βαλκανικού χώρου και εκείνου της Μεσευρώπης με τη θάλασσα, θα απαιτηθεί η δημιουργία νέου λιμένος, ανταποκρινόμενου πλήρως στις νέες ανάγκες. Ο νέος αυτός λιμένας (Εικ. 8) θα αποτελέσει το σημαντικότερο σταθμό του συντομότερου δρόμου μεταξύ Κεντρικής Ευρώπης και Αφρικής – Ινδικού Ωκεανού [1, σ. 385-6].

25. Φυσικά οι διαπιστώσεις της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" ίσχυαν κατά την περίοδο έκδοσής της, δηλαδή στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

26. Η χωροκατανομή που προτείνεται φαίνεται στο σχήμα 116Α, σ. 389 στην πηγή [1], αλλά δεν παρατίθεται στην παρούσα εργασία, καθώς ξεφεύγει από το αντικείμενο που πραγματεύεται αυτή.

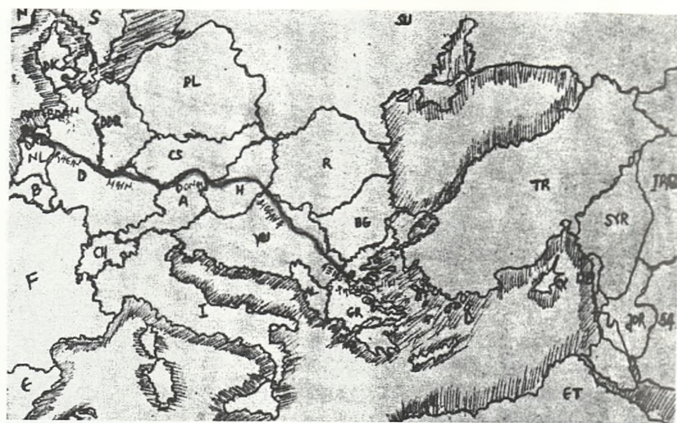

Εικ. 8. Η χωροθέτηση του νέου προτεινόμενου λιμένα και του αεροδρομίου [8, σ. 91] [1, σ. 389].

Οι ανάγκες που θα εξυπηρετήσει ο νέος λιμένας θα είναι εμπορικές και ναυπηγικές και θα πρέπει να έχει τετραπλάσια τουλάχιστον δυναμικότητα από αυτή του υπάρχοντος λιμένος. Θα είναι δηλαδή της τάξεως των 80.000.000 τόνων ετησίως, με μήκος κρηπιδωμάτων περί τα 50.000 μέτρα. Ένα τέτοιο λιμάνι θα πρέπει να τοποθετηθεί εκτός της περιοχής του κόλπου της πόλης. Καταλληλότερη τοποθεσία κρίνεται η μεταξύ των ποταμών Αλιάκμονος και Αξιού περιοχή (Εικ. 8). Η θέση αυτή αφενός βρίσκεται κοντά στις λοιπές συνδέσεις, οδική, σιδηροδρομική και αεροπορική, και αφετέρου γίνεται έτσι δυνατή η σύνδεση του λιμένος διά των ποταμών Λουδία και Αξιού με το σύστημα υδάτινων αρτηριών με την Κεντρική Ευρώπη[27] (Εικ. 9). Ωστόσο, υπάρχουν κάποια προβλήματα τεχνικής φύσης σε αυτήν την επιλογή και προτείνονται κάποιες λύσεις[28] από τη "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" [1, σ. 386].

Η πρόταση σχετικά με τη νέα θέση του λιμένα Θεσσαλονίκης δεν είχε μέλλον, καθώς προέκυψε το πρόβλημα του χαρακτηρισμού της περιοχής των εκβολών του Αξιού ως υγροβιότοπου, σύμφωνα με τη σύμβαση Ραμσάρ. Η χωροθέτηση του προτεινόμενου νέου λιμένα, που προσδιοριζόταν νοτίως των εκβολών του Αξιού (Εικ. 8), ήταν απαγορευτική κάθε περαιτέρω σκέψης μεταφοράς του λιμένα. Βέβαια, ακόμη και αν δεν υπήρχε αυτό το πρόβλημα, είναι αμφίβολο το κατά πόσο η κεντρική εξουσία θα ενδιαφερόταν για ένα τόσο μεγαλεπήβολο έργο.

27. Η πρόταση ποτάμιας σύνδεσης της Θεσσαλονίκης έχει εξελιχθεί πλέον σε πρόταση σύνδεσής της με το Ρότερνταμ, μέσω ενός ενιαίου καναλιού, αποτελούμενου από τους ποταμούς Ρήνο, Μάιν, Δούναβη, Μοράβα και Αξιό (Εικ. 9) [11]. Με αυτόν τον τρόπο η Θεσσαλονίκη θα επεκτείνει την ενδοχώρα της στη νοτιοανατολική Ευρώπη, όπου θα αποτελεί το σημαντικότερο λιμένα, αλλά και στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη μέσω του Ρότερνταμ [11, σ. 19]. Όσο για την προχώρα της Θεσσαλονίκης, αυτή θα επεκταθεί στην ανατολική Μεσόγειο, τη Μέση Ανατολή, αλλά και μέσω του Σουέζ ακόμη βαθύτερα στην Αφρική και την Ανατολή. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πολλές από τις παραπάνω περιοχές αποτελούν ήδη ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης, αλλά με το νέο αυτό έργο θα αποτελούν πλέον "ανταγωνιστική ενδοχώρα" ή ακόμη και "πρωτεύουσα ενδοχώρα" της πόλης, καθώς αυτή βρίσκεται σε απόσταση 1420 χιλιομέτρων από το Σουέζ, 3680 χιλιομέτρων από το Γιβραλτάρ, ενώ τα λιμάνια των άλλων Ευρωπαϊκών χωρών του Ευξείνου Πόντου σε απόσταση 1800 έως και 2200 χιλιόμετρων [11, σ. 4]. Σε κάθε άλλη περίπτωση θα πρέπει να γίνει χρήση συνδυασμένων χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών για τη σύνδεση της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης με την ανατολική Μεσόγειο, τη Μέση Ανατολή και το Σουέζ. Η λύση της ποτάμιας σύνδεσης της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης με τον Εύξεινο Πόντο δεν ενδείκνυται, καθώς αυξάνονται οι χρόνοι μεταφοράς, σε τρεις επιπλέον ημέρες, και οι αποστάσεις, με συνέπεια το λειτουργικό κόστος μεταφοράς των φορτίων να είναι αυξημένο κατά 25% με 30% [11, σ. 6]. Ακόμη, υπάρχουν και άλλοι ελάσσονος σημασίας λόγοι, ενώ ιδιαίτερη σημασία έχει η γεωστρατηγική θέση του Ευξείνου Πόντου, ο οποίος ελέγχεται από τα στενά

Εικ. 9. Το κανάλι Ρήνου - Μάιν - Δούναβη - Μοράβα - Αξιού και το Ευρωλιμάνι της Θεσσαλονίκης [11, σ. 4].

5. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟ ΑΕΡΟΔΡΟΜΙΟ ΣΕ ΝΕΑ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ

Άλλη παρόμοια πρόταση στο πλαίσιο της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" ήταν αυτή για τη μεταφορά του αεροδρομίου σε νέα τοποθεσία. Η πρόταση αυτή συνδυαζόταν με την πρόταση για νέο λιμένα, καθώς η χωροθέτησή του από τη "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" γίνεται σε σχέση με τον προαναφερόμενο νέο προτεινόμενο λιμένα.

Σύμφωνα με τη "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη", η προβλεπόμενη[29] αύξηση των αεροπορικών συγκοινωνιών και η κυκλοφορία νέων τύπων αεροσκαφών δημιουργούν την αναγκαιότητα δημιουργίας ενός καινούργιου αεροδρομίου, ώστε να καταστεί η Θεσσαλονίκη σημαντικός πόλος του ελληνικού και διεθνούς αεροπορικού δικτύου.

Η προτεινόμενη θέση του νέου αεροδρομίου είναι δυτικά του Αξιού και νότια της νέας οδού προς Αθήνα (Εικ. 8). Η θέση αυτή βρίσκεται εκτός των ζωνών κατοικίας, δεν εμποδίζει την ανάπτυξη της πόλης και οι κλιματολογικές συνθήκες είναι οι κατάλληλες. Επιπλέον, συνδέεται άμεσα με το κύριο υπεραστικό δίκτυο, με το δίκτυο της πόλης και με το συγκοινωνιακό κέντρο. Ακόμη, η σύνδεση του προτεινόμενου νέου αεροδρομίου με τη θάλασσα θεωρείται πλεονέκτημα[30] [1, σ. 387-8].

Στο νέο αεροδιάδρομο πρέπει να προβλεφθούν διάδρομοι και πίστες για υπερπόντιες και ηπειρωτικές πτήσεις, για πτήσεις μικρών και μέσων αποστάσεων, για εμπορικές πτήσεις και ακόμη για τοπικές αερομεταφορές μέσω ελικοπτέρων και αεροταξί ή αεροπλάνων κάθετης απογείωσης, καθώς και οι ανάλογες εγκαταστάσεις λειτουργίας και εξυπηρετήσεως[31] [1, σ. 388].

Το αεροδρόμιο της Μίκρας θα διατηρηθεί για την εξυπηρέτηση της τουριστικής κίνησης, των ιδιωτικών αεροσκαφών και του αεραθλητισμού. Εκτός από τις υπάρχουσες εγκαταστάσεις θα πρέπει να δημιουργηθεί ένας πράσινος τάπητας για τα ανεμόπτερα[32] [1, σ. 388].

Ακόμη, δίνεται η εικόνα των προβλεπόμενων αεροσυγκοινωνιών[33]. Με αυτόν τον τρόπο δε θα εμποδίζεται η επέκταση της πόλης και ανατολικά.

των Δαρδανελίων και στην περίπτωση αυτή θα αυξηθεί κατακόρυφα η γεωστρατηγική θέση της Τουρκίας. Το έργο αυτό συνδυάζεται, για την ελληνική πλευρά, με τη δημιουργία του "Ευρωλιμένα Θεσσαλονίκης" στη βορειοδυτική πλευρά του Θερμαϊκού κόλπου [11, σ. 3], το οποίο, σύμφωνα με μια μελέτη ευρωπαίων ερευνητών που έγινε με χρηματοδότηση του Ο.Η.Ε. το 1973, μπορεί να γίνει το Ρότερνταμ της ανατολικής μεσογείου [11, σ. 5], αν και αυτές οι προβλέψεις είναι πολύ αισιόδοξες. Το προαναφερόμενο σχέδιο, ενώ φάνηκε εφικτό μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ το 1989, σήμερα, μετά την πολυδιάσπαση της Γιουγκοσλαβίας, τη γενικότερη αναταραχή στην περιοχή, αλλά και για άλλους λόγους, όπως η εντατική άρδευση με τη χρήση των ποτάμιων υδάτων και η προστασία των εκβολών του Αξιού από τη σύμβαση Ραμσάρ, μοιάζει και πάλι μακρινό ενδεχόμενο.

28. Η χωροθέτηση του νέου προτεινόμενου λιμένα φαίνεται στο σχήμα 116Β, σ. 389 στην πηγή [1], το οποίο σχήμα παρατίθεται και στην παρούσα εργασία.

29. Οι προβλέψεις και οι διαπιστώσεις αυτές, σχετικά με την αύξηση των αεροπορικών συγκοινωνιών από και προς τη Θεσσαλονίκη, αφορούν πάντα στην περίοδο έκδοσης της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη", δηλαδή στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

30. Πράγματι, η συνύπαρξη αεροδρομίου, σιδηροδρομικού σταθμού και λιμένα στην ίδια περιοχή της πόλης θα διευκόλυνε πολλαπλά την προώθηση των μεταφορών με πολλά μέσα (Intermodal Transport), κάτι που σήμερα αποτελεί προτεραιότητα αιχμής της ευρωπαϊκής πολιτικής των μεταφορών.

31. Όλα αυτά φαίνονται στο σχήμα 117Α, σ. 391 στην πηγή [1], το οποίο όμως δεν παρατίθεται στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, αφού πρόκειται για εξειδίκευση της πρότασης που ξεφεύγει από το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Η πρόταση αυτή συνάντησε το ίδιο κώλυμα με τη μεταφορά του λιμένα, δηλαδή το χαρακτηρισμό των εκβολών του Αξιού ως υγροβιότοπου από τη σύμβαση Ραμσάρ[34]. Ακόμη, η κατασκευή του αεροδρομίου των Σπάτων στην Αττική είχε ως αποτέλεσμα να χάσει η πρόταση αυτή την αξία της, καθώς τα Σπάτα θα αποτελέσουν διεθνή κόμβο αεροπορικών εμπορικών και επιβατικών μεταφορών, με αποτέλεσμα να εξυπηρετείται από αυτά η ευρύτερη περιοχή.

6. ΤΕΛΕΦΕΡΙΚ

Στη δεκαετία του 1980 άρχισαν να γίνονται διάφορες προτάσεις σχετικά με μεγάλα έργα και συστήματα Δ.Α.Σ. για την πόλη της Θεσσαλονίκης. Η τάση αυτή συνεχίστηκε διογκούμενη μετά την πτώση του ανατολικού μπλοκ το 1989, στο πλαίσιο του νέου ρόλου που καλείται να παίξει η πόλη της Θεσσαλονίκης. Τα περισσότερα από αυτά τα προτεινόμενα έργα και συστήματα έγιναν αντικείμενο δημόσιων διαμαχών και κανένα από αυτά δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί. Ωστόσο, δεν πρόκειται για περιπτώσεις που έχουν σχέση με το αντικείμενο που πραγματεύεται η παρούσα εργασία καθώς αφορούν έργα και συστήματα Δ.Α.Σ. τα οποία είναι πολύ πιθανόν να υλοποιηθούν στο μέλλον και για τα οποία υπάρχει συνεχής συζήτηση και κινητικότητα. Διαφορετική, ωστόσο, είναι η περίπτωση του συστήματος που θα παρουσιαστεί παρακάτω, καθώς, ενώ είναι ένα από τα πρόσφατα προταθέντα συστήματα Δ.Α.Σ. για την πόλη της Θεσσαλονίκης, δε συζητείται πουθενά και κανείς δεν έδωσε τη δέουσα προσοχή, μολονότι πρόκειται για ένα πολύ ελκυστικό σύστημα. Αφορά σύστημα τελεφερίκ, το οποίο προτάθηκε στο πλαίσιο μιας προσπάθειας ενοποίησης των χώρων πρασίνου[35] της πόλης.

Σύστημα τελεφερίκ προτάθηκε για πρώτη φορά το 1983 από τον αρχιτέκτονα μηχανικό και για ένα διάστημα πρόεδρο του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης, Γεώργιο Κύρου, στο πλαίσιο της Ε.Π.Α.[36] [6, σ. 94]. Η πρόταση εκτέθηκε τον Οκτώβριο του 1984 στην προμελέτη "Πολεοδομικής αναθεώρησης – επέκτασης κεντρικής Θεσσαλονίκης" [7]. Η πρόταση αυτή, αν και δεν έτυχε θερμής υποδοχής, συνεχίζει ακόμη και σήμερα να επανεμφανίζεται (πάντοτε όμως από τους ίδιους τους εμπνευστές της), όπως έγινε και το 1996 [6], ίσως γιατί δεν προέκυψαν σοβαροί λόγοι απόρριψής της.

Η πρόταση αφορά σε ένα σύστημα ειδικής χρήσης, το οποίο λίγο έχει να κάνει με το γενικότερο σχεδιασμό αντιμετώπισης του κυκλοφοριακού προβλήματος της πόλης, με τον οποίο καταπιάνεται η πλειονότητα των προτεινόμενων μεγάλων έργων και συστημάτων Δ.Α.Σ. σήμερα. Ωστόσο, όπως θα φανεί παρακάτω, πρόκειται για ένα πολύ ελκυστικό σύστημα η δαπάνη κατασκευής του οποίου μπορεί να αποσβηστεί μάλλον εύκολα.

Το έργο εντάσσεται σε έναν από τους κάθετους άξονες ενδια-

32. Όπως και στην προηγούμενη υποσημείωση, όλα αυτά φαίνονται στο σχήμα 117Β, σ. 391 στην πηγή [1], το οποίο όμως δεν παρατίθεται, αφού πρόκειται για εξειδίκευση της πρότασης που ξεφεύγει από το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

33. Όπως και στην προηγούμενη υποσημείωση, οι προβλεπόμενες αεροσυγκοινωνίες φαίνονται στο σχήμα 117Γ, σ. 391 στην πηγή [1], το οποίο δεν παρατίθεται στην παρούσα εργασία, αφού δεν έχει σχέση με το αντικείμενο που πραγματεύεται αυτή.

34. Το ότι βέβαια η συγκεκριμένη πρόταση της "Χ.Μ.Θ. Τριανταφυλλίδη" δε φαίνεται να είναι εφικτή σήμερα, δε σημαίνει ότι έπαυσε να υπάρχει και η ανάγκη αναζήτησης άλλης εναλλακτικής για τη δημιουργία νέου αερολιμένα.

35. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι με τον όρο "χώρος πρασίνου" χαρακτηρίζονται όλοι οι δημόσιοι χώροι αναψυχής και όχι μόνο οι χώροι στους οποίους συναντά κανείς πράσινο, όπως τα πάρκα ή τα άλση.

36. Πρόκειται για την "Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανάπλασης", Γ. Κύρου (1983) [6, σ. 26]. Αλλού, στην ίδια όμως πηγή [6], αναφέρεται και ως "Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης" [6, σ. 94].

φέροντος"[37], ο οποίος είναι "Νέα Παραλία – Πάρκο – Δ.Ε.Θ. – Πανεπιστήμιο – Τελλόγλειο – Δάσος". Πρόκειται για τον άξονα που συμπεριλαμβανόταν στις προτάσεις της Ε.Π.Α. για τη Θεσσαλονίκη το 1983 και συνέδεε την παραλιακή ζώνη με το δάσος του Σέιχ Σου, το οποίο με τις νέες του εγκαταστάσεις, όπως ο ζωολογικός κήπος, ο περίπατος, το θέατρο κ.ά., προτεινόταν να προστεθεί στους ελλιπέστατους για την πόλη της Θεσσαλονίκης χώρους πρασίνου [6, σ. 94]. Η προτεινόμενη διαμόρφωση του άξονα προβλέπει τα εξής:

- Δημιουργία θαλάσσιου πάρκου στη Νέα Παραλία.
- Κατασκευή μεγάλου κρυστάλλινου κελύφους χώρων πολιτιστικού χαρακτήρα στο τμήμα Νέας Παραλίας – Μ. Ανδρόνικου.
- Υπόγεια διέλευση πεζών κάτω από την πλατεία της Χ.Α.Ν.Θ. με έξοδο στη Δ.Ε.Θ.
- Διαμόρφωση ανισόπεδης προσπέλασης του χώρου της Δ.Ε.Θ. για πεζούς.
- Σύνδεση του άξονα με τον κεντρικό άξονα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, ο οποίος πεζοδρομείται.
- Υπόγεια διέλευση πεζών κάτω από την οδό Αγίου Δημητρίου και προσπέλαση του Τελλογλείου ιδρύματος.
- Σύνδεση του Τελλογλείου με τις παρυφές του δάσους [6, σ. 94].

Στις προτάσεις της Ε.Π.Α. προβλεπόταν και η διά τελεφερίκ σύνδεση της παραλιακής ζώνης με το δάσος, ώστε να διευκολύνεται η προσπέλαση του δάσους και από "ειδικές κατηγορίες" πολιτών [6, σ. 94]. Πρέπει ακόμη να τονιστεί ότι το έργο αυτό δεν προτείνεται χωρίς την παράλληλη "παρκοποίηση" του Σέιχ Σου[38]. Το σύστημα αυτό είναι μία κλασική περίπτωση παρόμοιων προτάσεων που αφορούν στην πόλη της Θεσσαλονίκης και για τις οποίες, ενώ φαίνονται να είναι εύκολα υλοποιήσιμες και με χαμηλό σχετικά κόστος, δεν υπάρχει αντίστοιχο ενδιαφέρον.

Σχετικά με την αναγκαιότητα του συστήματος αναφέρονται τα εξής:

Αν η επιφάνεια των χώρων πρασίνου μιας ορισμένης περιοχής[39] μοιραστεί μόνο στους κατοίκους της περιοχής μελέτης[40], τότε ο δείκτης πρασίνου ανά κάτοικο είναι 425.000 / 155.000 = 2,7μ². Η τιμή αυτή, που για τους αναφερόμενους στην υποσημείωση λόγους είναι στην πραγματικότητα και μικρότερη, είναι απαράδεκτη, γι' αυτό και πρέπει να ενταχθεί αποτελεσματικά το Δάσος του Σέιχ Σου στην πόλη [7, σ. 34].

Εκτός από αυτό, η παράλληλη "παρκοποίηση" του Σέιχ Σου θα ικανοποιήσει τις ανάγκες "ειδικών" πολιτών, όπως τα παιδιά, τα οποία δεν έχουν πλέον χώρους για να παίξουν.

Αναφέρεται ακόμη ότι το τελεφερίκ θα αποτελέσει μια ατραξιόν για το "διακινούμενο πληθυσμό" της Θεσσαλονίκης και τους τουρίστες, κάτι που θα συμβάλει και στη βιωσιμότητα του έργου. Ακόμη, αναφέρεται η δυνατότητα που θα έχουν όσοι χρησιμοποιούν το έργο να περπατήσουν κατά την κατάβασή τους προς την πόλη μέσα από ωραία διαμορφωμένες διαδρομές και η λύση που θα προσφέρει το έργο στη συμφόρηση που παρατηρείται, όταν γίνονται εκδηλώσεις στο Θέατρο Δάσους.

Αντίρρηση στο έργο προβάλλουν διάφορες οικολογικές οργανώσεις, που θεωρούν το Σέιχ Σου δασική έκταση. Σύμφωνα με τον κ. Κύρου, το Σέιχ Σου δεν είναι δάσος αλλά πάρκο, τεχνητό δηλαδή άλσος, φυτεμένο, που η πόλη έχει αφήσει αναξιοποίητο. Με την παρκοποίησή του, εκτός από τα προαναφερόμενα, θα προστατευθεί και από τον κίνδυνο πυρκαγιάς.

Όλοι οι προαναφερόμενοι λόγοι είναι αρκετά σημαντικοί για να αιτιολογηθεί η αναγκαιότητα του συστήματος. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι ο κύριος λόγος εφαρμογής του συστήματος είναι η ενοποίηση των χώρων πρασίνου στον κατακόρυφο άξονα που περιγράφηκε παραπάνω και η παράλληλη "παρκοποίηση" του Σέιχ Σου.

Η προτεινόμενη από το μελετητή χάραξη της σταθερής τροχιάς του συστήματος είναι η εξής:

Ως αφετηρία αναφέρεται το άγαλμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην παραλία, συνεχίζει πάνω από την παραλιακή λεωφόρο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, έπειτα μέσα από το πάρκο του Λευκού Πύργου και τα αναψυκτήρια βγαίνει στην πλατεία της Χ.Α.Ν.Θ. όπου μπαίνει στη Δ.Ε.Θ. από την είσοδό της στην πλατεία αυτή, συνεχίζει μέσα από τη Δ.Ε.Θ. μέχρι την Εγνατία, όπου και βγαίνει από την είσοδο της Δ.Ε.Θ. που βρίσκεται απέναντι από την αίθουσα τελετών του Α.Π.Θ., συνεχίζει πάνω από τις νησίδες που βρίσκονται στο χώρο του Α.Π.Θ. ανατολικά της αίθουσας τελετών μέχρι το Τελλόγλειο Ίδρυμα (Εικ. 10), περνάει πάνω από αυτό και συνεχίζει μέσα από τις Σαράντα Εκκλησιές, από περιοχές με μικρό κτιριακό υλικό, μέχρι το Θέατρο Δάσους και τα Πεύκα.

Ένα τελεφερίκ σε αυτήν τη διαδρομή θα ομορφύνει το τοπίο δίνοντάς του μια ξεχωριστή νότα η οποία δεν παραπέμπει σε τσιμεντούπολη, αλλά σε χώρους αναψυχής.

Όσον αφορά στους ενδιάμεσους σταθμούς, που είναι βασικό στοιχείο της χάραξης, αναφέρεται[41] ότι δεν υπάρχει παρόμοια πρόβλεψη και μελέτη αλλά μπορούν κάλλιστα να γίνουν δύο στάσεις, μία στο Θέατρο Δάσους και μία πιο ψηλά, στην κορυφή, που θα βλέπει στο Ασβεστοχώρι.

Πρέπει ακόμη οι προσπελάσεις σε αυτόν τον κεντρικό πράσινο χώρο της πόλης (Ευαγγελίστρια, Α.Π.Θ., Δ.Ε.Θ., πάρκο, παραλία), οι οποίες είναι η παλιά παραλία, η οδός Τσιμισκή, η Αλ. Σβώλου (μέσω των πεζοδρομίων της), η οδός Φιλίππου, η οδός Αγίου Δημητρίου (μέσω των πεζοδρομίων της) και η Κασσάνδρου, να εξασφαλίσουν τη διείσδυση του πρασίνου στις πυκνοκατοικημένες γειτονιές αποτελώντας οργανική συνέχεια των μεγάλων πρασίνων περιοχών [7, σ. 35]. Αυτό μπορεί κάλλιστα να γίνει με δενδροστοιχίες, νησίδες κτλ.

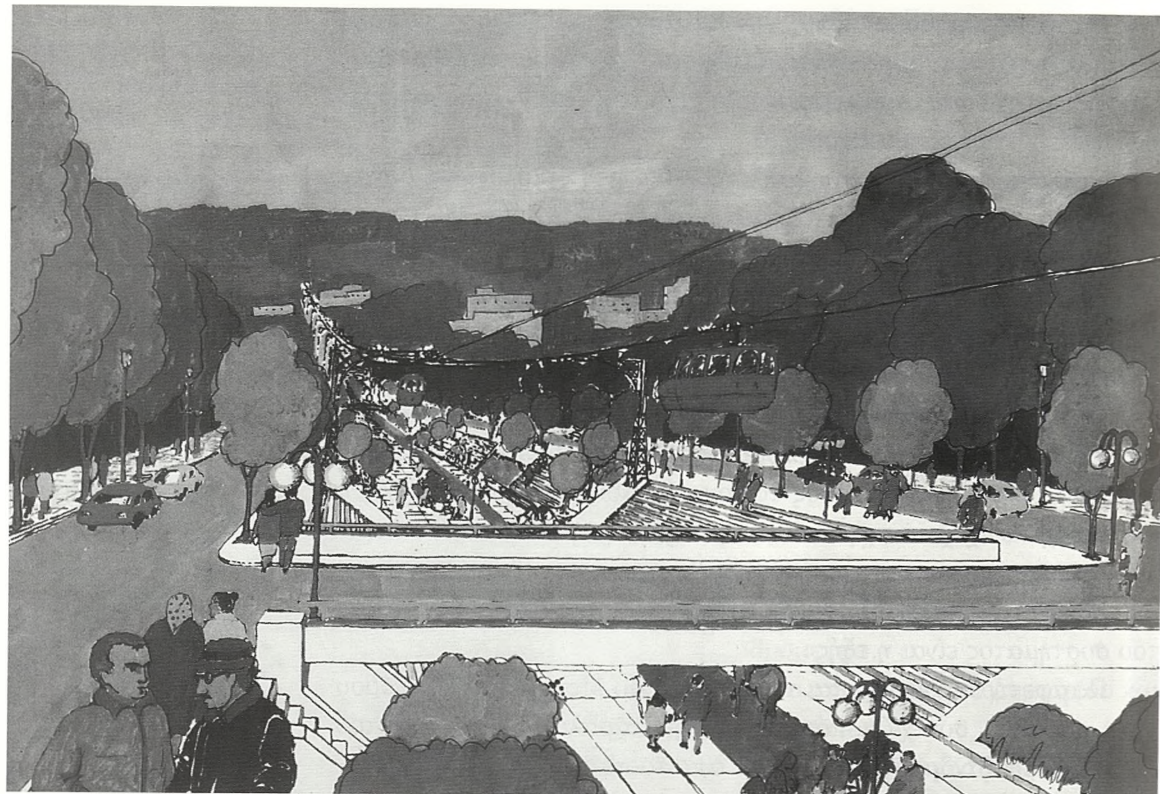
37. Ο άξονας αυτός περιλαμβάνεται μαζί με άλλους σε ένα βασικό δίκτυο πεζοδρόμησης για την αναβάθμιση της δυνατότητας ασφαλούς, εύκολης και περιβαλλοντικά φιλικής μετακίνησης των κατοίκων [6, σ. 32].

38. Το στοιχείο αυτό προέκυψε από τη συνέντευξη που παραχώρησε ο κ. Γεώργιος Κύρου στην ομάδα της παρούσης εργασίας στην Πολυτεχνική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τη Δευτέρα 6 Δεκεμβρίου 1999. Ακόμη, πολλά από τα στοιχεία και τις διαπιστώσεις σχετικά με το προτεινόμενο σύστημα του τελεφερίκ, στα οποία δεν παρατίθεται κάποια βιβλιογραφική αναφορά, προέκυψαν από την παραπάνω συνέντευξη και τη συζήτηση ανάμεσα στην ομάδα της εργασίας και τον κ. Κύρου.

39. Η περιοχή αυτή ορίζεται από την αντίστοιχη μελέτη [7].

40. Πράγμα που δεν ισχύει, γιατί οι χώροι ανήκουν και στην ανατολική περιοχή μελέτης [7, σ. 34], όπως αυτή ορίζεται εκεί [7].

41. Αναφέρεται ακόμη ότι δεν υπάρχουν τελεφερίκ με ενδιάμεσες στάσεις, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Αυτό όμως οφείλεται στην ειδική τους χρήση στα χιονοδρομικά κέντρα. Έτσι, για το τελεφερίκ της Θεσσαλονίκης μπορούν να προβλεφτούν και ενδιάμεσες στάσεις, καθώς υπάρχει η τεχνική δυνατότητα.

Εικ. 10. Οπτική ένταξη του τελεφερίκ στο Α.Π.Θ. προς το Τελλόγλειο Ίδρυμα [8, σ. 181] [6, σ. 103].

Όσον αφορά στο όχημα, αναφέρεται ρητά πως δεν υπάρχει καμία μελέτη σχετικά με τον τύπο του. Εκτός από το ζήτημα επιλογής οχήματος απαιτείται και μια ειδική μελέτη σκοπιμότητας, που να αντιμετωπίζει αυτού του είδους τα προβλήματα, αφού σήμερα η πρόταση βρίσκεται σε εμβρυακή μορφή, καθώς οι φορείς της πόλης αναλώνονται σε ζητήματα που αφορούν στα μεγάλα έργα της Θεσσαλονίκης και έτσι κανείς δεν έχει ενδιαφερθεί ως τώρα για αυτό το τόσο ελκυστικό σύστημα, μάλλον επειδή δεν προσφέρεται για πολιτική εκμετάλλευση.

Τέλος, σε σχέση με τη βιωσιμότητα και τις πιθανότητες υλοποίησης του συστήματος αναφέρονται τα εξής:

Η μελέτη σκοπιμότητας που απαιτείται θα δείξει το κατά πόσο είναι βιώσιμο το έργο. Ακόμη και αν το κόστος του συστήματος δεν μπορεί να αποσβεστεί, μπορεί να υπάρξει επιδότησή του, καθώς τα οφέλη για την πόλη θα είναι πολλαπλά.

Ωστόσο, με απλά επιχειρήματα, ο κ. Κύρου υποστηρίζει πως το σύστημα μπορεί να λειτουργήσει ακόμη και με οικονομικό όφελος. Τα επιχειρήματα, που φαίνονται ορθά, είναι τα εξής:

- Τελεφερίκ κατασκευάζονται ακόμη και από κοινότητες για την εξυπηρέτηση χιονοδρομικών κέντρων. Αυτά λειτουργούν μόνο έναν με δύο μήνες κάθε χρόνο και παρ' όλα αυτά κατασκευάζονται. Άρα το τελεφερίκ της Θεσσαλονίκης, που θα λειτουργεί ολόκληρο το χρόνο, γρήγορα θα μπορέσει να κάνει απόσβεση του αρχικού κόστους κατασκευής.
- Η Θεσσαλονίκη έχει πολύ διακινούμενο πληθυσμό και τουρίστες, οι οποίοι θα αντιμετωπίσουν το σύστημα ως ατραξιόν. Έτσι, αυτό μπορεί να γίνει ευρύτερα γνωστό και να θέλουν όλοι να το χρησιμοποιήσουν.
- Οι συχνές παραστάσεις και εκδηλώσεις στο Θέατρο Δάσους θα εξασφαλίσουν σταθερό επιβατικό κοινό στο νέο σύστημα.

Υποστηρίζεται ακόμη ότι δεν είναι θέμα κόστους, καθώς είναι πολλά τα κοινωνικά οφέλη, αλλά "θέμα πάθους για τους ανθρώπους αυτής της πόλης, την ποιότητα ζωής, και άρα η υλοποίηση του συστήματος είναι θέμα πολιτικής βούλησης"[42].

Η περίπτωση του προτεινόμενου τελεφερίκ είναι ενδεικτική της νέας φάσης στην οποία έχει εισέλθει η πόλη της Θεσσαλονίκης, σε σχέση με το συγκοινωνιακό της σχεδιασμό, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αλλά κυρίως μετά την πτώση του ανατολικού μπλοκ. Τα όνειρα για τη Θεσσαλονίκη ως "πρωτεύουσας των Βαλκανίων" και ως "πύλης της νοτιοανατολικής Ευρώπης" έχουν εγκλωβίσει τους φορείς της πόλης, την κεντρική εξουσία αλλά και τους κατοίκους της σε ατέρμονες διαμάχες για τα μεγάλα προτεινόμενα συγκοινωνιακά έργα, με αποτέλεσμα να χάνεται ίσως η ουσία. Έργα σχετικά χαμηλού κόστους, σε σύγκριση με τα μεγάλα έργα, δεν τίθενται πλέον στο τραπέζι των συζητήσεων και υπάρχει αδιαφορία ακόμη και για τη διεκπεραίωση απλών μελετών σκοπιμότητας γι' αυτά. Το τραγικό είναι ότι πλέον και οι κάτοικοι αυτής της πόλης βλέπουν κατά κάποιο τρόπο τα πράγματα με "παρωπίδες", άλλοι υπερασπιζόμενοι τις πιο "τεχνοκρατικές" και "εκσυγχρονιστικές" λύσεις και άλλοι τις πιο "ήπιες" και "οικολογικές", πάντα όμως όσον αφορά στα μεγάλα συγκοινωνιακά έργα. Σε τελική ανάλυση, όμως, οι αποφάσεις αυτές, σε σχέση με τα μεγάλα έργα, συνήθως λαμβάνονται από την κεντρική εξουσία και οι διαμάχες των κατοίκων και των φορέων παίζουν μικρό ρόλο στην τελική διαδικασία λήψης της απόφασης. Το αποτέλεσμα είναι να έχουν προχωρήσει κάποια από τα μεγάλα έργα στο επίπεδο του σχεδιασμού, αλλά από την άλλη, στο επίπεδο της υλοποίησης, τα πράγματα, στις αρχές του 2000, να είναι ακόμη χειρότερα από την εποχή της πτώσης του ανατολικού μπλοκ, επειδή η πόλη έχει μείνει πίσω σε σχέση με λειτουργικά έργα μικρότερου κόστους, εξαιτίας ίσως της αποκλειστικής ενασχόλησης των "ενδιαφερομένων" με τα μεγάλα έργα. Ίσως και από αυτό το παράδειγμα να φαίνεται ο ρόλος που οι κάτοικοι της πόλης καλούνται να παίξουν μέσα από τις διάφορες πρωτοβουλίες αλλά και μέσω της επιρροής που ασκούν στους πολιτικούς. Δηλαδή ίσως να είναι σκόπιμο να πάψουν να αναλώνονται στις γνωστές διαμάχες, που τελικά δεν οδηγούν πουθενά, και να

42. Σε αυτό το σημείο γεννάται το ερώτημα γιατί ο ίδιος ο κ. Κύρου δεν προώθησε την υλοποίηση ή έστω την εκπόνηση μελέτης σκοπιμότητας της πρότασής του για το σύστημα του τελεφερίκ κατά τη διάρκεια της θητείας του ως προέδρου του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης, από το Μάρτιο του 1997 έως και τον Απρίλιο του 1999. Η απάντηση είναι ίσως ότι για λόγους προσωπικής ευθιξίας δε θέλησε να προωθήσει κάτι που θα προκαλούσε αφενός συγκρούσεις με τις "οικολογικές ομάδες" και αφετέρου κριτική στον ίδιο ότι προωθεί έργα "ήσσονος σημασίας" στα οποία μόνο αυτός πιστεύει.

πιέσουν προς την κατεύθυνση να ξαναρχίσουν οι φορείς της πόλης και η κεντρική εξουσία, παράλληλα πάντα με το ενδιαφέρον για τα μεγάλα συγκοινωνιακά έργα, να ενδιαφέρονται για επεμβάσεις και έργα χαμηλού κόστους, που αν και δεν είναι ίσως ικανά να λύσουν το κυκλοφοριακό πρόβλημα της Θεσσαλονίκης, μπορούν ωστόσο να κάνουν τα πράγματα καλύτερα μέχρι να υλοποιηθούν τα "μεγάλα έργα".

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μέσα από την παρουσίαση των σημαντικότερων προτάσεων και σχεδίων που αναφέρονται στα μεγάλα συγκοινωνιακά έργα και συστήματα Δ.Α.Σ., τα οποία ποτέ δεν υλοποιήθηκαν, μπορούν να βγουν πολλά συμπεράσματα για την ίδια την εξέλιξη της Θεσσαλονίκης, κυρίως από τη μελέτη των λόγων που εμπόδισαν την εφαρμογή τους. Ακόμη, μπορούν να βγουν πολλά συμπεράσματα σε σχέση με το σημερινό τέλμα στα συγκοινωνιακά πράγματα της πόλης.

Τρία είναι τα κύρια σημεία καμπής που εντοπίζονται. Το πρώτο είναι η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912, σε συνδυασμό με την πυρκαγιά του 1917. Ακολουθεί η συνθήκη της Γιάλτας το 1945, με όλες τις παρενέργειες που είχε αυτή για την πόλη. Τέλος, η πτώση του ανατολικού μπλοκ το 1989 οριοθετεί το τελευταίο σημαντικό σημείο καμπής για τη Θεσσαλονίκη. Εντοπίζονται δύο περίοδοι ανάμεσα σε αυτά τα σημεία καμπής σε παγκόσμιο επίπεδο. Η περίοδος του μεσοπολέμου και η περίοδος του ψυχρού πολέμου. Η περίοδος του μεσοπολέμου είχε τις ευνοϊκότερες προοπτικές για την ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης. Αν δεν ακολουθούσε η δεύτερη περίοδος της περιθωριοποίησης της Θεσσαλονίκης, αυτήν τη στιγμή μπορεί η πόλη να έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο στα ελλαδικά πράγματα ή έστω να μετρίαζε την ισοπεδωτική για τη χώρα πληθυσμιακή διόγκωση του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών. Ωστόσο, η δεύτερη περίοδος ήταν μια περίοδος όπου ο ρόλος της Θεσσαλονίκης υποβαθμίστηκε και δε δόθηκε η δέουσα προσοχή στην ανάπτυξή της.

Έτσι, σήμερα πλέον, η Θεσσαλονίκη είναι ανέτοιμη για το ρόλο τον οποίον καλείται να διαδραματίσει. Οι συζητήσεις και οι διαμάχες που υπάρχουν αυτήν τη στιγμή σχετικά με τα συγκοινωνιακά πράγματα της πόλης αναλώνονται στα μεγάλα έργα, ενώ αυτό που λείπει είναι ένας συνολικός σχεδιασμός σε πολεοδομικό και χωροταξικό επίπεδο, που θα λαμβάνει υπόψη τα νέα δεδομένα[43] και θα δημιουργεί ένα νέο όραμα για την πόλη. Αυτό συμβαίνει ακριβώς επειδή η Θεσσαλονίκη έχει μείνει πολύ πίσω από την άποψη των συγκοινωνιακών υποδομών και επειδή μέσα σε μία δεκαετία γίνεται η προσπάθεια να καλυφθούν τα κενά και οι παραλείψεις μισού αιώνα. Έτσι, αυτή τη στιγμή υπάρχει ένα πλήθος προτάσεων και μελετών, όπως αυτές για metro, για αστική θαλάσσια συγκοινωνία, για δυτικό και ανατολικό προαστιακό σιδηρόδρομο, για τραμ, για mini – buses, για υποθαλάσσια αρτηρία. Όλες αυτές οι προτάσεις και οι μελέτες αποτέλεσαν κατά το παρελθόν, και μερικές εξακολουθούν να αποτελούν, αντικείμενο διαμαχών, με αποτέλεσμα και στη δεκαετία του 1990 να μην έχει υλοποιηθεί τίποτα από τα παραπάνω. Οι διαμάχες αυτές, σε τοπικό επίπεδο, αποτέλεσαν σε πολλές περιπτώσεις άλλοθι για την αδράνεια της κεντρικής εξουσίας. Ίσως η κύρια αιτία των διαμαχών αυτών να είναι η έλλειψη ενός νέου ολοκληρωμένου ρυθμιστικού σχεδίου, που θα εντάσσει το συγκοινωνιακό σχεδιασμό σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Στον ευρύτερο επανασχεδιασμό των προτεραιοτήτων για την ανάπτυξη της πόλης θα πρέπει να μελετηθούν, κάτω από τις νέες εξελίξεις και τα νέα δεδομένα, όλα τα παραπάνω μεγάλα συγκοινωνιακά έργα και συστήματα Δ.Α.Σ. που ποτέ δεν υλοποιήθηκαν, λαμβάνοντας υπόψη και τις υποδείξεις της "Γενικής Κυκλοφοριακής Μελέτης Θεσσαλονίκης"[44]. Να αποφασιστεί τελικά ποια από αυτά έχει νόημα να υλοποιηθούν σήμερα, και κάτω από ποιες συνθήκες φυσικά, και ποια από αυτά πρέπει να μείνουν για πάντα στην ιστορία ως μη υλοποιημένα σχέδια. Πριν από όλα, όμως, προκύπτει η αναγκαιότητα ενός νέου ρυθμιστικού σχεδίου πνοής για την πόλη της Θεσσαλονίκης, το οποίο είναι ίσως και η μόνη λύση για να βγει αυτή από το σημερινό τέλμα δίνοντας μια προοπτική εξέλιξής της σε ανθρώπινη, αξιοβίωτη πόλη.

43. Για το ποια ακριβώς θα είναι τα νέα δεδομένα για τη Θεσσαλονίκη και ποιες οι πληθυσμιακές της προοπτικές υπάρχουν διάφορες εκτιμήσεις κάποιες από τις οποίες φοβίζουν κάνοντας λόγο για διπλασιασμό και τριπλασιασμό του πληθυσμού (μάλλον από οικονομικούς μετανάστες) στην επόμενη μάλιστα δεκαετία. Αν κάτι τέτοιο είναι ορατό και επιθυμητό από την κεντρική εξουσία, θα πρέπει να υπάρξει η αντίστοιχη προετοιμασία της πόλης σε υποδομές, ειδάλλως η υποβάθμισή της θα είναι τραγική.

44. Στα τέλη του 1999 κατατέθηκε μια ολοκληρωμένη μελέτη που εκπονήθηκε για λογαριασμό του "Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης" με το όνομα "Γενική Κυκλοφοριακή Μελέτη Θεσσαλονίκης". Η σημαντική αυτή μελέτη επιχειρεί να αντιμετωπίσει συνολικά το κυκλοφοριακό πρόβλημα της πόλης και να διατυπώσει σχετικές προτάσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ι. Δ. Τριανταφυλλίδης: *Χωροταξική μελέτη Θεσσαλονίκης – Μελέτη γενικού ρυθμιστικού σχεδίου*, 66ο τεύχος, υπουργείο Δημοσίων Έργων – Υπηρεσία Οικισμού, Οκτώβριος 1968, Θεσσαλονίκη.
2. Αλέκα Καραδήμου Γερολύμπου: "Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά του 1917 – Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας", 2η έκδοση, University Studio Press, 1995, Θεσσαλονίκη.
3. Thomas Mawson: "The New Salonica", άρθρο στην εφημερίδα *Balkan News*, 30 Ιανουαρίου 1918, Θεσσαλονίκη.
4. Thomas Mawson: *Αι Αθήναι του μέλλοντος και η Θεσσαλονίκη της Αύριον*, έκδοση Εθνικού Τυπογραφείου, 1918, Αθήνα.
5. *The Times Engineering Supplement*, Μάιος 1919.
6. Γεώργιος Κύρου και Ερευνητική ομάδα: *Πολεοδομική ανάπλαση – Ανάδειξη της φυσιογνωμίας του κέντρου της Θεσσαλονίκης, Η κυκλοφορία και η στάθμευση στη Θεσσαλονίκη*, 1ος τόμος, Α.Π.Θ., Τ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., Απρίλιος 1996, Θεσσαλονίκη.
7. Γεώργιος Κύρου και Ομάδα Μελετητών Πολεοδομικού Σχεδιασμού: *Προμελέτη πολεοδομικής αναθεώρηση – επέκτασης κεντρικής Θεσσαλονίκης*, Οκτώβριος 1984, Θεσσαλονίκη.
8. Διπλωματική εργασία: *Η εξέλιξη των συστημάτων Δημόσιων Αστικών*

Συγκοινωνιών στην πόλη της Θεσσαλονίκης, Φοιτητές: Γιολδάσης Κωνσταντίνος – Άρτεμις Ματαφιά – Δημήτριος Ναλμπάντης. Επιβλέπων: Αριστοτέλης Νανιόπουλος, Τομέας Συγκοινωνιών και Οργάνωσης, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Φεβρουάριος 2000, Θεσσαλονίκη.

9. Alexandra Gerolympos: *Urban Transformations in the Balkans, 1820 – 1920. Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki* 1st edition, University Studio Press, 1996, Thessaloniki.

10. Έκθεση Επιτροπής: *Αστικαί Συγκοινωνίαι Θεσσαλονίκης και ειδικώτερον: Ζήτημα εγκαταστάσεως υπηρεσίας ηλεκτρικών λεωφορείων*. Σεπτέμβριος 1959, Αθήναι.

11. Πέτρος Κ. Παπουτσίδης: *Ένα Ευρωπαϊκό όνειρο. Το κανάλι του Ρήνου – Μάινς – Δούναβη – Μοράβα – Αξιού και το Ευρωλιμάνι Θεσσαλονίκης*. Ιανουάριος 1985, Θεσσαλονίκη.

12. Χαρά Τζαναβάρα: "Ο γύρος του κόσμου με Μετρό", άρθρο του ειδικού αφιερώματος *Αττικό Μετρό – Οδηγός* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 29 Ιανουαρίου 2000, Αθήνα.

Μ. ΡΕΠΟΥΣΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κίνητρο για την παρουσίαση παιδαγωγικών εγχειρημάτων που υλοποιούνται στο πλαίσιο της εκπαίδευσης αναφορικά με την ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε η έκδοση του περιοδικού "Θεσσαλονικέων Πόλις". Όντας έκδοση σημαντική για την τοπική κοινωνία και την επιστημονική κοινότητα, θεωρήσαμε πρόσφορο να εντάξει στις σελίδες της και τις διεργασίες που γίνονται στα σχολεία και στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με αντικείμενο την ιστορία της πόλης. Η ιστορία της Θεσσαλονίκης, η τοπική ιστορία γενικά, ενέχει τη δυναμική ενός χώρου επικοινωνίας της εκπαίδευσης, της κοινωνίας και των επιστημών αναφοράς. Ως κοινό για τη συλλογική μνήμη και την ιστορική γνώση πεδίο συμβάλλει στην αλληλοτροφοδότησή τους και ευνοεί το άνοιγμα των σχολείων στην κοινωνία.

Η παρούσα δημοσίευση αδυνατεί να είναι εξαντλητική για όσα προγράμματα εφαρμόστηκαν. Επιλέξαμε την παρουσίαση ενός προγράμματος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ως καινοτόμο δείγμα γραφής των εκπαιδευτικών διαδρομών στην ιστορία της πόλης. Επιλέξαμε ακόμα να παρουσιάσουμε τη δουλειά που γίνεται στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ. στο αντικείμενο της διδακτικής ιστορίας της πόλης, ως εγχείρημα που επιχειρεί να συνδυάσει όχι μόνο τη γνώση της ιστορίας του τόπου με τη διδακτική της αξιοποίηση αλλά και τις νέες εκπαιδευτικές τεχνολογίες με το ερευνητικό περιβάλλον εργασίας του μαθήματος της ιστορίας. Η επιλογή του τρόπου παρουσίασης υπάκουσε στη σταθερή επιδίωξη να αναδειχθούν εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν ενθαρρυντικά και πολλαπλασιαστικά στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής κοινότητας.

I. Η ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ

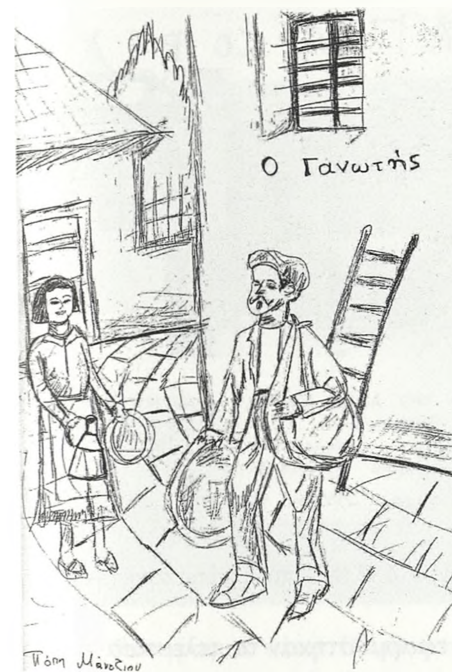
Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας σημειώνονται με καθυστέρηση σημαντικά βήματα για την ένταξη της ιστορίας του τόπου στο μάθημα της Ιστορίας στα ελληνικά σχολεία. Τα βήματα αυτά αναγνωρίζονται στην εκδοτική δραστηριότητα[1], στο αναλυτικό πρόγραμμα[2], στη δημιουργία δομών υποστήριξης[3] και στις πρωτοβουλίες εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Εγγράφονται ταυτόχρονα σ' ένα ευρύτερο θεωρητικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον που τα ενθαρρύνει. Το θεωρητικό περιβάλλον προσδιορίζεται από τις εξελίξεις στο χώρο της ιστοριογραφίας και την ανάδειξη της μικρο-ιστορίας[4] σε αντικείμενο της ιστορικής έρευνας[5]. Η μετατόπιση από τις *δομές* στα *ιστορικά υποκείμενα*, από τις ολικές κοινωνικές διαδικασίες και την εξέλιξη των οικονομικών και δημογραφικών μεταβλητών στη *βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων*, προκειμένου να κατανοηθούν τα κοινωνικά φαινόμενα, άμβλυνε τη διχοτομία μερικού-γενικού[6] και δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την ιστοριογραφική ένταξη μικροϊστορικών συνθέσεων με αναφορά τον τόπο. Στο θεωρητικό περιβάλλον ανήκει επίσης η κριτική του παραδοσιακού μαθήματος ιστορίας και οι εξ αυτής νέες διδακτικές προσεγγίσεις[7] που επιχειρούν την υπέρβαση του διδακτικού στερεότυπου της *γεγονοτολογικής, σειραϊκής, γενικής-εθνικής ιστορίας* και προτείνουν ενδιαφέρουσες ανατροπές στο περιεχόμενο και στις μεθόδους διδασκαλίας. Στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων ευνοούνται τα νέα αντικείμενα της ιστοριογραφίας, για παράδειγμα η καθημερινή ζωή, οι απλοί, ανώνυμοι πολίτες, οι νοοτροπίες, τα επαγγέλματα, ο πολιτισμός, αντικείμενα που συνάδουν με την ιστορία των τόπων και για τα οποία οι τοπικές κοινωνίες διατηρούν έντονες μνήμες[8]. Στη βάση των ίδιων προσεγγίσεων αναδεικνύεται επίσης η σημασία της ενεργητικής οικοδόμησης της ιστορικής γνώσης μέσω των ερωτημάτων που οι μαθητές και οι μαθήτριες θέτουν στο ιστορικό παρελθόν και της αναζήτησης των απαντήσεων με τη διαμεσολάβηση των ιστορικών πηγών[9]. Πολλά από τα ερωτήματα που σε εκπαιδευτικές συνθήκες προκύπτουν είναι λογικό να αφορούν την καθημερινότητα των μαθητών/τριών να σχετίζονται με την ιστορία του τόπου διαμονής τους. Ο τόπος προσφέρει επίσης πολύτιμο ιστορικό υλικό, οπτικό, προφορικό, γραπτό, για να αναζητηθούν απαντήσεις[10]. Ανάγεται μ' αυτόν τον τρόπο σε ιδανικό περιβάλλον για τη μεθοδολογική καινοτομία του μαθήματος της Ιστορίας καθώς εν δυνάμει συσχετίζει την ιστορική γνώση με την έρευνα της ιστορίας του τόπου[11]. Αποτελεί μία από τις όψεις των αλλαγών που προβάλλονται για την ανανέωση του ιστορικού μαθήματος στην εκπαίδευση, καθώς εισάγει εκπαιδευτικές λειτουργίες που μεταβάλλουν τόσο τις σχέσεις στο εσωτερικό του κλασικού εκπαιδευτικού τριγώνου όσο και τη σχέση σχολείου και κοινωνίας. Οι μαθητές και οι μαθήτριες είναι,

1. Εμφανίζονται και πολλαπλασιάζονται τη δεκαετία του '90 οι σχετικοί με τη διδακτική της τοπικής ιστορίας τίτλοι. Βλ. ενδεικτικά Ανδρέου Α., "Η τοπική ιστορία ως παράγοντας κατανόησης της χρησιμότητας της ίδιας της ιστορίας. Ένα παράδειγμα", *Μακεδνόν* 5 (1998), σ. 3-15. Βαϊνά Μ., *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα 1997. Βώρος Φ.Κ., "Ατοπήματα περί την τοπική ιστορία", *Τα Εκπαιδευτικά* 17 (1990), σ. 91-92. Γιαννόπουλος Γ., "Η τοπική ιστορία", *Τοπική ιστορία και Αρχεία*, Σάμος 1992, σ. 17-41. Λεοντσίνης Γ., *Διδακτική της ιστορίας, γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996 και *Ιστορία-περιβάλλον και η διδακτική τους*, Αθήνα 1999. Ντούλας Χ., "Σχολικά βιβλία ιστορίας και τοπική ιστορία: Η περίπτωση της Θεσσαλίας", *ΠΕΦ. Σεμινάριο* 9 (1988), σ. 88-187. Χαρίτος Χ., "Τοπική ιστορία και εκπαιδευτικά ιδρύματα: το παράδειγμα της Εμπορικής σχολής του Βόλου", *Τα Εκπαιδευτικά* 25-26 (1992), σ. 155-171. Βλ. ακόμα την έκδοση των Γενικών Αρχείων του Κράτους, *Η τοπική ιστορία στο σχολείο*, Χαλκίδα 1995

2. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ, Τοπική Ιστορία. Οδηγίες για τη διδακτέα ύλη και τη διδασκαλία των μαθημάτων στο Γυμνάσιο και το Λύκειο κατά το σχολικό έτος 1997-1998, Τεύχος Α, Φιλολογικά μαθήματα ΟΕΔΒ, Αθήνα 1996 και 1997.

3. Εννοούνται εδώ τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Λειτουργούν 17 κέντρα σε όλη την Ελλάδα, εκ των οποίων το ένα στη Θεσσαλονίκη, στο Δήμο Ελευθερίου Κορδελιού. Στις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης λειτουργούν επίσης Γραφεία Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.

4. Ο όρος μικρο-ιστορία (microstoria) επινοήθηκε για να

Εικ. 1. Σκίτσο της ομάδας για τα επαγγέλματα του σχεδίου εργασίας του 2ου Δ.Σ. Αμπελοκήπων. Η πόλη κάτω από την πόλη.

στην περίπτωση αυτή, τα ενεργά υποκείμενα της γνώσης, οι εκπαιδευτικοί οι επόπτες της μαθησιακής διαδικασίας και η ιστορική γνώση η κοινή τους δημιουργία. Η δημιουργία αυτή προκύπτει επίσης στον ανοικτό ορίζοντα της τοπικής κοινωνίας και σε επικοινωνία μαζί της. Οι πολίτες της πόλης με τις προφορικές τους μνήμες, η οικογένεια, η γειτονιά, οι φορείς και η λειτουργία τους στη διατήρηση της πολιτιστικής και ιστορικής κληρονομιάς του τόπου, οι οργανισμοί, οι βιβλιοθήκες, τα ιδρύματα, τα κέντρα ιστορίας, τα μουσεία, το ίδιο το ιστορικό τοπίο εμπλέκονται στην οικοδόμηση της ιστορικής γνώσης και αξιοποιούνται στην ανακάλυψη της ιστορικότητας του τόπου[12].

Το θεωρητικό περιβάλλον που ευνοεί τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα τη διδακτική αξιοποίηση της ιστορίας του τόπου όπου βρίσκεται το σχολείο δεν είναι ανεξάρτητο από μετατοπίσεις που σημειώνονται στο κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό χώρο, στην κατεύθυνση της υπέρβασης του συγκεντρωτικού έθνους-κράτους. Η ιστορία, τόσο στην ιστοριογραφική όσο και στη διδακτική εκδοχή της, γέννημα και ανάθρεμμα του καιρού της, εγγραφή του εκάστοτε παρόντος στη σχέση του με το παρελθόν, αφουγκράζεται και μετασχηματίζει το λόγο της, για να απαντήσει στα ζητήματα της εποχής της. Η ευρωπαϊκή ιστορία[13], η παγκόσμια ιστορία, η ιστορία της ευρύτερης περιοχής, η τοπική ιστορία, η ιστορία των κοινοτήτων, η *ιστορία των άλλων και των μικρών* διεκδικούν χώρο στις νέες συνθέσεις του καιρού μας.

II. ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε το αντικείμενο

σηματοδοτήσει τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τις μάζες και τις κοινωνικές τάξεις στα άτομα. Συνδέθηκε με τις επεξεργασίες κύκλου Ιταλών ιστορικών που συγκεντρώθηκαν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, γύρω από το περιοδικό Quaderni Storici. Στα ελληνικά είναι μεταφρασμένο το έργο του πρωτοπόρου του κινήματος της μικρο-ιστορίας Carlo Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα 1994.

5. Για τη Νέα Ιστορία και τα νέα αντικείμενα, βλ. Λε Γκοφ Ζ. και Νορά Π., *Το έργο της ιστορίας*, 3 τόμοι, Αθήνα 1975. Βλ. επίσης Dosse F., *Η ιστορία σε ψίχουλα*, Ηράκλειο 1993.

6. Οι Croix A. και Guyvarch D. υποστηρίζουν εξάλλου ότι κάθε νέα τοπική ιστορία είναι ταυτόχρονα και ολική ιστορία, *Guide de l'histoire locale*, Παρίσι 1990, σ. 22.

7. Ballard M. (εκδ.), *New Movements in the Study and Teaching of History*, Λονδίνο 1970. Επίσης Berghahn V. R και Schissler H. (εκδ.), *Perceptions of History*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Αμβούργο 1987 και W. H. Burston, *Principles of History Teaching*, Λονδίνο 1976. Σε ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. Αβδελά Ε., *Ιστορία και σχολείο*, Αθήνα 1998. Κόκκινος Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα 1998 και ΠΕΦ. Σεμινάριο 21, *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1999. Αναλυτική ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για τη διδακτική της ιστορίας βλ. στις ηλεκτρονικές σελίδες της ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΑΠΘ στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.eled.auth.gr/historia/toppage1.htm

8. Για την τοπική ιστορία στην εκπαίδευση σημαντική είναι η συμβολή του καθηγητή Douch. Βλ. Douch R., "Local History", στο Ballard M (ed.). *New Movements ό.π.*, σ. 105-115 και του ίδιου "Teaching Local Hi-

story, an Education Digest", *Education* 20 (1978), σ. 54-57 &. "Local History", στο. Burston W.H (ed.), *Handbook for History Teachers*, Λονδίνο 1972, σ. 75-89 & Douch R., *Local History and the Teacher*, Λονδίνο 1967 και 1972. Βλ. επίσης Lomas T., "The Teaching of Local History in Schools", *The Local Historian* 18 (1988), σ. 174-182. Στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία ξεχωρίζει Luc J. N., *L' histoire par l' étude du milieu*, Παρίσι 1978.

9. Βλ. στο Ρεπούση Μ., "Διδακτικές προσεγγίσεις της τοπικής ιστορίας. Ιστορικό ερώτημα και ανάπτυξη σχεδίων εργασίας". *Φιλόλογος* (2000), υπό έκδοση.

10. Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για τις πηγές της τοπικής ιστορίας. Ξεχωρίζει η σειρά Kyvig D. και Marty M., *Nearby History. Exploring the past around you*, της American Association for state and local history, με την έκδοση 5 τόμων για την τοπική ιστορία, που ολοκληρώθηκαν το 1990.

11. Βλ. την προβληματική του Rogers στο Rogers A., *Group Projects in Local History*, 1977. Του ίδιου, *Approaches to Local History*, Λονδίνο 1977 & "New Horizons in Local History", *The Local Historian* 12 (1976), σ. 67-73.

12. Αναλυτικός κατάλογος μουσείων, βιβλιοθηκών, οργανισμών και γενικά χώρων για την υποστήριξη των σχεδίων εργασίας τοπικής ιστορίας στα σχολεία υπάρχει στις ηλεκτρονικές σελίδες ιστορίας. Βλ. υποσημείωση 7.

13. Για την ένταξη της ευρωπαϊκής ιστορίας βλ. Ρεπούση Μ., "Από τον εθνικό εαυτό στο ευρωπαϊκό εμείς. Για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής ιστορίας", *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 104 (1999), σ. 47-58

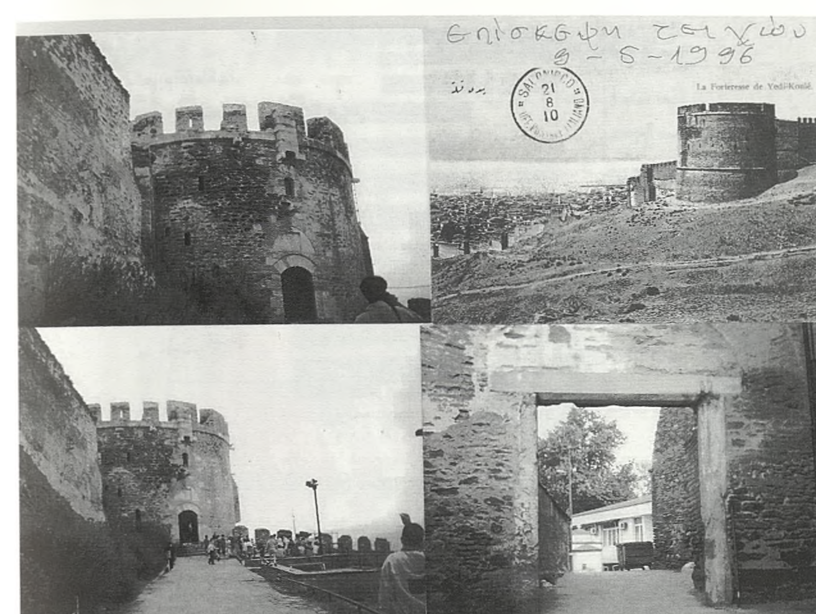
14. Βλ. Ρεπούση Μ., "Τοπικές ιστορίες στο σχολείο, Από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 112, σ. 97-108.

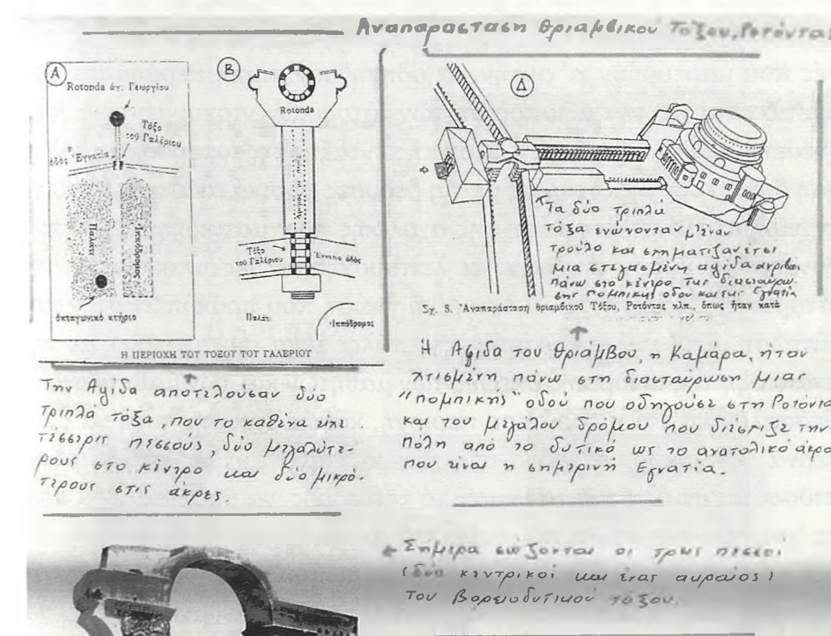
Εικ. 2. Πειραματικό Σχολείο Α.Π.Θ. Η πόλη κάτω από την πόλη.

πολλών σχεδίων εργασίας που εφαρμόστηκαν τα τελευταία χρόνια στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα σχέδια αυτά αναπτύχθηκαν στη βάση διαφορετικών συχνά προσεγγίσεων, ρητών ή και άρρητων, που ανιχνεύονται ωστόσο με ασφάλεια στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση τους.

Μια πρώτη κατηγορία προσεγγίσεων ενέχει την επιλογή της τοπικής ιστορίας ως συμπληρωματικής της εθνικής ιστορίας. Σ' αυτήν την περίπτωση, για παράδειγμα, ένα βυζαντινό μνημείο που σώζεται στη Θεσσαλονίκη, συνήθως η Αγία Σοφία, οι βυζαντινοί ναοί ή εν γένει η βυζαντινή όψη της πόλης επιλέγεται για να *συμπληρώσει*, να *φωτίσει* ή να *αισθητοποιήσει* τη διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας στην Ε' Δημοτικού ή στη Β' Γυμνασίου. Η προσέγγιση αυτή προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές, εξαρτώμενη από πλήθος εκπαιδευτικών τυπικών και άτυπων συμβάσεων ανάμεσα στις οποίες ο χρόνος, η διάθεση, η κατάρτιση, ο προβληματισμός του εκπαιδευτικού έχουν τη θέση τους. Ένας εκπαιδευτικός περίπατος, μια προετοιμασμένη επίσκεψη σε μουσείο ή άλλο ιστορικό χώρο, η δημιουργία ενός φακέλου εκπαιδευτικού υλικού για τη ρωμαϊκή ή τη βυζαντινή τέχνη περιλαμβάνονται συνήθως στις δραστηριότητες αυτής της διδακτικής επιλογής. Η ιστορικότητα του τόπου κάθε σχολείου παραμένει συχνά σε μεγάλο βαθμό υπάλληλη της ιστορικότητας του εθνικού τόπου, θυμίζοντας την υπάλληλη σχέση της γενικής-εθνικής με την τοπική ιστοριογραφία[14], και το ολικό διδακτικό πεδίο δεν παρουσιάζει στις γενικές του γραμμές σημαντικές διαφοροποιήσεις. Πρόκειται για διαλείμματα μιας σχολικής πρακτικής η οποία, δεσμευμένη σε ένα αυστηρό κεντρικό και ενιαίο για όλα τα σχολεία αναλυτικό πρόγραμμα γενικής ιστορίας, αυτοσυγκεντρώνεται στο σχολικό εγχειρίδιο και στο λόγο για τον εθνικό εαυτό. Τα διαλείμματα αυτά ενέχουν, ωστόσο, συχνά τη δυναμική της υιοθέτησης διδακτικών προσεγγίσεων που υπερβαίνουν το σχολικό εγχειρίδιο και

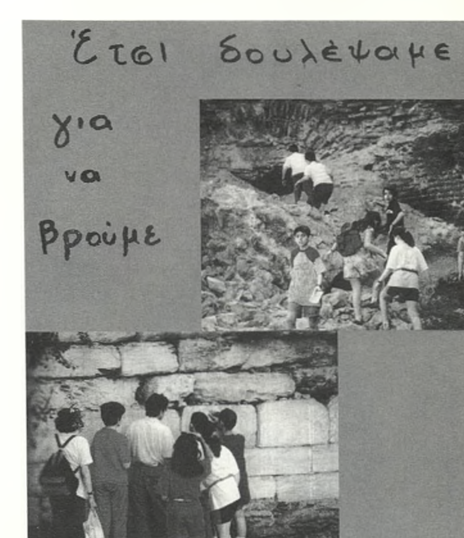
Εικ. 3. Φωτογραφικό υλικό. Πειραματικό Σχολείο Α.Π.Θ. Η πόλη κάτω από την πόλη.

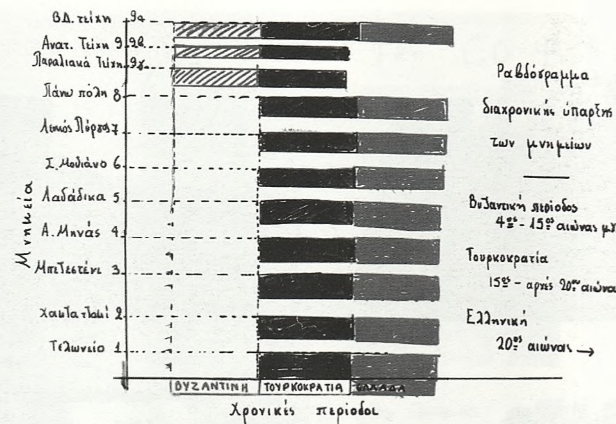
Εικ. 5. Μαθητική σύνθεση από το σχέδιο εργασίας του 15ου Δ.Σ. Καλαμαριάς. Η πόλη κάτω από την πόλη.

διαμορφώνουν θετικές στάσεις για την ανανέωση της σχολικής πρακτικής στο μάθημα της Ιστορίας.

Μια δεύτερη κατηγορία προσεγγίσεων ανιχνεύεται σε παράλληλες του αναλυτικού προγράμματος δραστηριότητες. Σ' αυτήν την περίπτωση η αφετηρία δεν είναι η γενική– εθνική ιστορία και το συ-

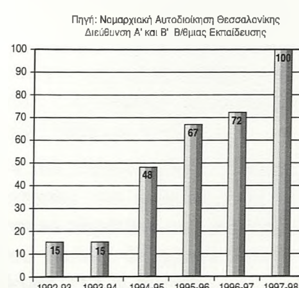
Εικ. 4. "...τα παιδιά μελέτησαν και ζωγράφισαν τον τρόπο της τοιχοδομίας και βρήκαν τις διαφορές στην κατασκευή ανά τους αιώνες. Παρατήρησαν τη διαφορά των υλικών, του τρόπου κτισίματος, του σχήματος". *Σημείωμα των εκπαιδευτικών του 7ου Δ.Σ. Ελευθερίου-Κορδελιού.* Η πόλη κάτω από την πόλη.

Εικ. 6. Σύνθεση των παιδιών Γ' τάξης του 9ο Δ.Σ. Ελευθερίου Κορδελιού. Η πόλη κάτω από την πόλη.

γκεκριμένο μάθημα της ιστορικής ύλης αλλά η πόλη της Θεσσαλονίκης και η ιστορία της. Το θέμα γίνεται το αντικείμενο ενός σχεδίου εργασίας ανεξάρτητα με τη θεματική ιστορική ύλη του σχολικού εγχειριδίου. Στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων αναγνωρίζεται η επιθυμία ν' ασχοληθούν οι μαθητές και οι μαθήτριες με την ιστορία του τόπου τους μέσα από την εξοικείωση τους με τις ιστορικές πηγές που μαρτυρούν γι' αυτήν, να οδηγηθούν σε συμπεράσματα που σχετίζονται με την αξιοποίηση των ιστορικών ντοκουμέντων. Ανιχνεύεται, με άλλα λόγια, η τάση της ένταξης της ιστορικής μεθόδου στη διδακτική της ιστορίας με τις δέουσες φυσικά αναλογίες που το εγχείρημα ενέχει στη βάση της σχολικής πραγματικότητας και των δυνατοτήτων των παιδιών να λειτουργήσουν ως υποκείμενα της ιστορικής εξερεύνησης. Η ιστορική γνώση που προκύπτει στην περίπτωση αυτή για την ιστορία της πόλης είναι συναρτημένη με την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης των μαθητών και των μαθητριών. Η Θεσσαλονίκη και η ευρύτερη περιοχή, καθώς έχει την τύχη να διαπερνά τον ιστορικό χρόνο στη μακρά του διάρκεια και να αναπτύσσεται σε όλο του το θεματικό του εύρος, να δηλώνει μέσα από τα ίχνη που άφησαν οι άνθρωποι την έντονη διαχρονική της παρουσία, να εκδηλώνει μέσα από τα κατάλοιπα του παρελθόντος την πολύμορφη και πολυπολιτισμική παρουσία των ανθρώπων της, να προσφέρει συσχετίσεις του άλλοτε αλλά και του αλλού, καθώς συναλλάσσεται με τον έξω κόσμο, τόσο διαχρονικά όσο και θεματικά, ευνοεί πλήθος θεματικών προσεγγίσεων, κάθετα και οριζόντια στον ιστορικό χρόνο. Με τη μορφή του σχεδίου ομαδικής εργασίας οι διαφορετικές μέσα στο χρόνο όψεις της σημερινής πόλης –ρωμαϊκή, βυζαντινή, οθωμανική, νεότερη ελληνική – οι λειτουργίες της πόλης στο οικονομικό, ιδεολογικό, πολιτιστικό, κοινωνικό και καθημερινό επίπεδο, οι πάσης φύσεως δραστηριότητες των ανθρώπων διάνοιξαν ιστορικά μονοπάτια για πολλά σχολεία της πόλης στη διάρκεια της δεκαετίας 1990-2000[15].

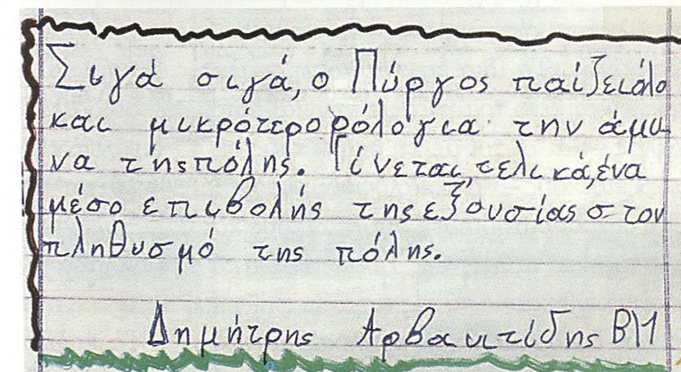
15. Πολλά από αυτά τα σχέδια εργασίας υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει την εξέλιξη των προγραμμάτων το διάστημα 1992-1998. Κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 1999-2000 υλοποιούνται 138 προγράμματα στις δύο Διευθύνσεις της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, από τα οποία 39 είναι προσανατολισμένα στην τοπική ιστορία.

ΕΛΛΗΝΕΣ - ΤΟΥΡΚΟΙ - ΕΒΡΑΙΟΙ

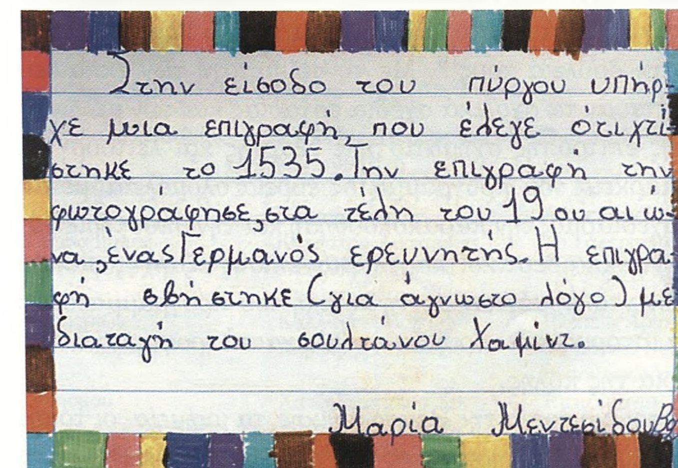

Εικ. 7. Πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη. 12ο Δ.Σ. Πολίχνης. Η πόλη κάτω από την πόλη.

Σιγά σιγά, ο Πύργος παίζει όλο
και μικρότερο ρόλο για την άμυ-
να της πόλης. Γίνεται, τελικά, ένα
μέσο επιβολής της εξουσίας στον
πληθυσμό της πόλης.

Δημήτρης Αρβανιτίδης Β1

Στην είσοδο του πύργου υπήρ-
χε μια επιγραφή, που έλεγε ότι χτί-
στηκε το 1535. Την επιγραφή την
φωτογράφησε, στα τέλη του 19ου αιώ-
να, ένας Γερμανός ερευνητής. Η επιγρα-
φή σβήστηκε (για άγνωστο λόγο) με
διαταγή του σουλτάνου Χαμίτ.

Μαρία Μεντεσίδου

Εικ. 9, 10. Κείμενα μαθητών/τριών για το Λευκό Πύργο. Εκπαιδευτήρια Μαντουλίδη. Η πόλη κάτω από την πόλη.

Εικ. 8. Φυλλάδιο με συνταγές μαγειρικής της παλιάς πόλης της μαθητικής ομάδας του 113ου Δ.Σ. Θεσσαλονίκης. Η πόλη κάτω από την πόλη.

Μια τρίτη κατηγορία προγραμμάτων επιχειρεί ολιστικές προσεγγίσεις του περιβάλλοντος της πόλης[16] αξιοποιώντας αρχές και δεδομένα της οικολογίας, της τοπικής ιστορίας, της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας και της ιστορίας του περιβάλλοντος και δημιουργώντας συνθέσεις με τη συνεργασία διαφορετικών διδακτικών αντικειμένων –ιστορίας, φυσικής ιστορίας, γεωγραφίας, φυσικής, χημείας, μαθηματικών – του πρωτοβάθμιου και δευτεροβάθμιου σχολείου.

ΙΙΙ. Η ΠΟΛΗ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ

Το Διεθνές Κέντρο Μελετών για τη Διατήρηση και Διάσωση Πολιτιστικών Αγαθών [ICCROM], σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης και τα κράτη μέλη, και με στόχο:

1. να γνωρίσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες την ιστορία της πόλης τους,
2. να ευαισθητοποιηθούν για την αναγκαιότητα διαφύλαξης της πολιτισμικής τους κληρονομιάς στην ευρωπαϊκή της προοπτική,
3. να γνωρίσουν άλλες πόλεις και άλλα σχολεία σ' ένα ευρωπαϊκό περιβάλλον άμιλλας

οργάνωσαν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 1995-1996 ένα πανευρωπαϊκό πρόγραμμα τοπικής ιστορίας, με έμφαση στη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς, απευθυνόμενο σε παιδιά ηλικίας 6-12 χρόνων. Τα ίδια τα παιδιά, η σχολική τάξη ή ομάδες, θα έπρεπε, για ένα ή δυο τρίμηνα, με την καθοδήγηση του δασκάλου ή της δασκάλας –και αυτοί με τη σειρά τους σε συνεργασία με συμβούλους και ειδικούς – ν'ανακαλύψουν ιστορικά μονοπάτια της πόλης τους, να παρουσιάσουν τη δουλειά τους και να αξιολογηθούν[17]. Σαράντα ιστορικές πόλεις της Ευρώπης –από την Ελλάδα η Θεσσαλονίκη – επιλέχθηκαν από τις αρμόδιες εθνικές αρχές ως οι τόποι των ιστορικών διαδρομών των σχολικών μονάδων[18]. Τα πρωτοβάθμια σχολεία του τόπου επιλογής κλήθηκαν στη συνέχεια να δηλώσουν συμμετοχή. Στη Θεσσαλονίκη, ανταποκρίθηκαν αρχικά 38 δημόσια και ιδιωτικά πρωτοβάθμια σχολεία, ενώ 12 τελικά κατέθεσαν έγκαιρα τη δουλειά τους[19]. Με τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών που επόπτευαν τα σχολικά σχέδια εργασίας και των μελών της οργανωτικής επιτροπής σχηματίστηκε εξαρχής και λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος ευρεία ολομέλεια, με αντικείμενο το σχεδιασμό, την παρακολούθηση και την υποστήριξη των εργασιών. Οι εκπαιδευτικοί παρέλαβαν επίσης εξαρχής φάκελο ενημερωτικών ντοκουμέντων με τη λογική του προγράμματος, παραδείγματα ιστορικών διαδρομών, καθώς και πληροφοριακό υλικό για την ιστορία της πόλης.

Το ιστορικό τοπίο της Θεσσαλονίκης, τα μνημεία, οι τόποι μνήμης, οι οδοί, οι δραστηριότητες των ανθρώπων, η καθημερινή ζωή, τα επαγγέλματα, οι λειτουργίες της πόλης, η διατροφή, ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της πόλης αποτέλεσαν τα θεματικά αντικείμενα για την οργάνωση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Τα

16. Βλ. για το περιβάλλον και τα διδακτικά αντικείμενα στο σχολείο Mays P., *Teaching Children through the Environment*, Λονδίνο 1987 και Perry G. A, Jones E., Hammersley A., The *Teacher's Handbook for Environmental Studies*, Λονδίνο 1974.

17. Η αξιολόγηση είχε τη μορφή συμμετοχής, αρχικά, στον εθνικό διαγωνισμό επιλογής των 10 καλύτερων σχεδίων από την αρμόδια εθνική οργανωτική επιτροπή και στη συνέχεια συμμετοχής στον ευρωπαϊκό διαγωνισμό βράβευσης των δυο καλύτερων ευρωπαϊκών σχεδίων από διεθνή κριτική επιτροπή. Ανταλλαγές πολιτιστικού περιεχομένου ανάμεσα στις τάξεις που βραβεύθηκαν, περιοδεία της έκθεσης με τα ιστορικά μονοπάτια στις διάφορες πόλεις που συμμετείχαν στο πρόγραμμα και σχετικές εκδόσεις προβλέπονταν, για να γνωστοποιήσουν τις εργασίες των παιδιών.

Εικ. 11. Μαθητικές ζωγραφιές της ομάδας του Δ.Σ. Φιλύρου. Η πόλη κάτω από την πόλη.

18. Με απόφαση του ΥΠ.Ε.Π.Θ. συστάθηκε στη Θεσσαλονίκη τοπική οργανωτική επιτροπή με αντικείμενο το συντονισμό των εργασιών των σχολείων που συμμετείχαν στο πρόγραμμα και την επιλογή εκείνων που θα συμμετείχαν στη συνέχεια στον ευρωπαϊκό διαγωνισμό. Στην επιτροπή συμμετείχαν από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ. οι: Τσιάκαλος Γ., Τρέσσου Ε. και Ρεπούση Μ. Συμμετείχαν επίσης η προϊσταμένη της 4ης Εφορείας Νεοτέρων Μνημείων Θεσσαλονίκης Στεργιώτη Ι., ο Σχολικός Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Λάμπρου Ε., η προϊσταμένη του τμήματος προγραμματισμού και μελετών Διεύθυνσης Εκπαίδευσης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Μητρούλη Μ. Την προσπάθεια στήριξε από τη πλευρά του Π.Τ.Δ.Ε. ο δάσκαλος Άγγελος Χατζηνικολάου.

19.

ΣΧΟΛΕΙΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	ΘΕΜΑ
9ο ΔΣ Ελευθερίου Κορδελιού	Καλλαρά Αθηνά	Το ιστορικό εμπορικό κέντρο και ο πολυπολιτισμικός του χαρακτήρας
Εκπαιδευτηρία Μαντουλίδη	Μαυρίδης Ανδρέας και Μιμήτου Νίκη	Ο Λευκός Πύργος στο μονοπάτι του χρόνου
15ο ΔΣ Θεσσαλονίκης	Ουζούνη Ιφιγένεια	Το Γαλεριανό Συγκρότημα
ΔΣ Φιλύρου	Παπάζη Μαρία	Άγιος Νικόλαος Ορφανός, Μονή Βλατάδων, Όσιος Δαβίδ
15ο ΔΣ Καλαμαριάς	Κατσάτου Αικατερίνη	Το Γαλεριανό Συγκρότημα
113ο ΔΣ Θεσσαλονίκης	Μπόζιου Ελένη και Κουμπουρέλος Νίκος	Ρωμαϊκά και βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης
2ο Αμπελοκήπων	Καλλιμάνη Εύη	Πλατεία Αριστοτέλους Οι άνθρωποι και τα μνημεία
5ο ΔΣ Αμπελοκήπων	Ακριτίδης Νικόλαος	Το Δυτικό Νεκροταφείο της πόλης: ο αρχαιολογικός χώρος ανασκαφών στο 2ο Δημοτικό Σχολείο Αμπελοκήπων
6ο ΔΣ Ευόσμου	Χατζηδημητρίου Χρ.	Επταπύργιο
Πειραματικό σχολείο ΑΠΘ	Ζαχαριάδου Ελένη	Βυζαντινά Μνημεία
7ο ΔΣ Ελευθερίου Κορδελιού	Μένου Αλεξάνδρα και Ευθυμίου Αλέξανδρος	Τα τείχη: προστασία από τους εχθρούς και σημείο συνάντησης με φίλους
12ο ΔΣ Πολίχνης	Βεζυρτζής Γιάννης	Η Θεσσαλονίκη 1430-1912

Βλ. Π.Τ.Δ.Ε. Α.Π.Θ. (εκδ.), Council Of Europe, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, *A heritage awareness project involving pupils from European Cities*, Θεσσαλονίκη 1997.

Η έρευνά μας ξεκίνησε από όλα τα πνευματικά κέντρα και τις βιβλιοθήκες της πόλης μας, που μπορούσαν να μας δώσουν πληροφορίες και να μας δανείσουν βιβλία για την εργασία μας.

Εικ. 12. *Σημείωμα των παιδιών του 15ου Δ.Σ. Θεσσαλονίκης.* Η πόλη κάτω από την πόλη.

παιδιά περπάτησαν στη πόλη, παρατήρησαν, εντόπισαν όψεις της ιστορικότητας της Θεσσαλονίκης, φωτογράφισαν, ξεναγήθηκαν, έψαξαν σε πηγές, συγκέντρωσαν ιστορικές πληροφορίες, τις συνδύασαν με το ιστορικό τοπίο, ανακάλυψαν όψεις *της πόλης κάτω από την πόλη* και στη βάση της εξερεύνησής τους ζωγράφισαν, σχεδίασαν, τοποθέτησαν στο χρόνο και στο χώρο, απέδωσαν με ψηφίδες και άλλα υλικά τις αναπαραστάσεις τους και οδηγήθηκαν σε συμπεράσματα.

Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει επιλεκτικά θέματα και εξέλιξη σχεδίων εργασίας. Η επιλογή έγινε με κριτήριο την οικονομία

Εικ. 13. *Μια εργασία διαφορετική από τις άλλες.*
Το σχολείο μας είναι ένα από τα τυχερά σχολεία που πήρε μέρος σ' αυτήν την εργασία. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να γνωρίσουμε την παλιά Θεσσαλονίκη και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της. Εμείς τα παιδιά εκμεταλλευόμαστε αυτή την ευκαιρία, για να γνωρίσουμε καλύτερα την πόλη. Δουλεύουμε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης και στα μνημεία της γύρω περιοχής. Ως τώρα έχουμε διαβάσει πολλά βιβλία, κάναμε επιτραπέζια, ψηφιδωτά και με δικά μας κείμενα παρουσιάσαμε τα μνημεία με δικό μας τρόπο.
Εισαγωγικό σημείωμα ομάδας 2ου Δ.Σ. Αμπελοκήπων. Η πόλη κάτω από την πόλη.

του χώρου, την ανάδειξη της θεματικής ποικιλίας και την παιδαγωγική καινοτομία των προγραμμάτων. Η παρουσίαση στηρίζεται στους φακέλους υλικού των σχολείων, καθώς και στις γραπτές παρουσιάσεις των σχολικών ομάδων ή των δασκάλων.

ΘΕΜΑ	ΚΑΙΝΟΤΟΜΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ	ΜΑΘΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΕΣΕΙΣ
Το ιστορικό εμπορικό κέντρο και ο πολυπολιτισμικός του χαρακτήρας[20]	✓ Διαθεματική προσέγγιση μέσα από τα γνωστικά αντικείμενα: Ιστορία, Εμείς και ο κόσμος, Θρησκευτικά, Γλώσσα, Μαθηματικά, Καλλιτεχνικά ✓ Σχεδιασμός και υλοποίηση μαθητικών δραστηριοτήτων ✓ Ανάδειξη πολυπολιτισμικής κληρονομιάς της πόλης	1. Μακέτα του ιστορικού εμπορικού κέντρου με πλαστελίνη και παπιέ μασέ 2. Σχεδιασμός ιστορικού μονοπατιού 3. Σχεδιασμός ιστογράμματος μνημείων ανά αιώνα 4. Ημερολόγια με εντυπώσεις 5. Αφηγήματα

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Επίσκεψη στο ιστορικό κέντρο της πόλης, αποτύπωση της περιοχής στο χάρτη και εντοπισμός των μνημείων.
2. Παρατήρηση των τοπωνυμίων και οδωνυμίων και συσχέτιση των εμπορικών δραστηριοτήτων με άλλες εθνότητες (οδός Φράγκων) και με άλλες χώρες (οδός Αιγύπτου).
3. Επίσκεψη στα φωτογραφικά αρχεία του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, φωτογραφική αναπαραγωγή παλαιών καρτ-ποστάλ με τη βοήθεια φωτογράφου, ανάγνωση των ντοκουμέντων και συγκέντρωση ιστορικών πληροφοριών για την ενδυμασία των κατοίκων, την κατοικία, κτλ.
4. Παρακολούθηση ξενάγησης στο Μπεζεστένι και σχεδιασμός κάτοψης και όψης κτιρίου.
5. Παιχνίδι εικόνων: αναγνώριση μνημείων ιστορικού εμπορικού κέντρου μέσα από φωτογραφίες.
6. Επανασχεδιασμός των λειτουργιών του εμπορικού κέντρου και αιτιολόγηση.
7. Ξενάγηση στα Λαδάδικα, παρατήρηση των κτηρίων και αποτύπωση των σημερινών χρήσεων.
8. Επίσκεψη στις εμπορικές στοές Σαούλ Μοδιάνο και Αγίου Μηνά, συνέντευξη με τους εκεί επαγγελματίες, παρατήρηση των εβραϊκών τοπωνυμιών και συμπεράσματα για τη δημογραφική σύνθεση της Θεσσαλονίκης.
9. Εντοπισμός των κτιρίων που σώθηκαν από την πυρκαγιά του 1917 σε πολεοδομικό χάρτη της πόλης και ενημέρωση από ειδικό επιστήμονα για το σχεδιασμό του σημερινού κέντρου.
10. Επίσκεψη και ξενάγηση στο χώρο του τελωνείου και του λιμανιού, παρατήρηση των κτιρίων, σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά κτίρια και εξα-

20. Καλλαρά Α., "Η πόλη κάτω από την πόλη. Θεσσαλονίκη, μια διαχρονική πολυπολιτισμική πόλη", παρουσίαση της εργασίας της ομάδας.

γωγή συμπερασμάτων για την αρχιτεκτονική των κτιρίων στις αρχές του 20ού αιώνα.

11. Παρακολούθηση προβολής σλάιντς με θέμα τα παλιά επαγγέλματα στη Θεσσαλονίκη και δραματοποίηση.
12. Ενημέρωση για τις θρησκείες των εθνοτήτων της Θεσσαλονίκης και επισκέψεις σε αντίστοιχους λατρευτικούς χώρους [Άγιος Μηνάς, καθολικός ναός Θεοτόκου, Χαμζά Μπέη Τζαμί, Εβραϊκή Συναγωγή].

Ο Λευκός Πύργος[21]	✓ Χρήση και αξιοποίηση μεγάλου αριθμού πηγών γραπτής και εικονικής μορφής	1. Αφηγήματα 2. Ζωγραφιές 3. Το ιστορικό μονοπάτι του Λευκού Πύργου

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Επισκέψεις και εξερεύνηση του χώρου μελέτης, σημειώσεις κατά την επίσκεψη και φωτογράφηση.
2. Δημιουργία σχεδίων του χώρου μελέτης.
3. Αναζήτηση πληροφοριών για την ιστορία του Λευκού Πύργου μέσα από πηγές (βιβλία, εγκυκλοπαίδειες, περιοδικά, έντυπα, παλιές και νέες φωτογραφίες).
4. Συγκέντρωση πληροφοριών και δημιουργία αφηγήσεων, δραματοποιήσεων και καλλιτεχνικών εργασιών.
5. Συλλογική εργασία: αποτύπωση του ιστορικού μονοπατιού.

Το Γαλεριανό συγκρότημα[22]	✓ Εξοικείωση σε χώρους ιστορικής έρευνας ✓ Άνοιγμα σε φορείς της πόλης και στη σχολική κοινότητα	1. Ενημερωτικός οδηγός για το Γαλεριανό συγκρότημα 2. Κολάζ με χάρτες και ζωγραφιές μνημείων 3. Εκδήλωση στο σχολείο με θεατρικό παιχνίδι, παρουσίαση εξερεύνησης και διανομή ενημερωτικού φυλλαδίου

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Περίπατος στην πόλη και εντοπισμός χώρου μελέτης.
2. Επισκέψεις και ερευνητική εργασία στο Κέντρο Ιστορίας του Δήμου, στο Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη, στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
3. Συλλογική εργασία στην τάξη σε τακτά και προγραμματισμένα χρονικά διαστήματα, επεξεργασία ιστορικών πληροφοριών, δραστηριότητες σχεδιασμού μνημείων στη βάση των ιστορικών πληροφοριών και πρώτα συμπεράσματα.
4. Αίτηση σε τράπεζες της πόλης για την ενίσχυση της προσπάθειας με αποστολή σχετικών βιβλίων.
5. Επισκέψεις σε συγκεκριμένα μνημεία του Γαλεριανού συγκροτήματος –Ανάκτορο, Καμάρα, Ροτόντα–, με υλικά για τη φωτογράφηση των μνημείων, τη ζωγραφική αναπαράσταση, τη χαρτογράφηση, τη σημείωση των εντυπώσεων και των παρατηρήσεων και ερωτήματα προς τους αρχαιολόγους που συνόδευαν τους επισκέπτες.
6. Επίσκεψη στο Κέντρο Μέτρησης Ρύπανσης της Ατμόσφαιρας του Α.Π.Θ. και συζήτηση με τους ειδικούς για τις επιπτώσεις της μόλυνσης της ατμόσφαιρας στα μνημεία.
7. Επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο και ξενάγηση στα ρωμαϊκά ευρήματα.
8. Δραματοποιήσεις.
9. Επιτραπέζια παιχνίδια και αξιοποίηση.
10. Ξενάγηση στη Ρωμαϊκή Αγορά.

Πλατεία Αριστοτέλους. Οι άνθρωποι και τα μνημεία[23]	✓ Διαχρονική θεματική προσέγγιση με αντικείμενο τις ανθρώπινες δραστηριότητες τη ρωμαϊκή, βυζαντινή και οθωμανική περίοδο ✓ Σχεδιασμός δραστηριοτήτων στη βάση των ενδιαφερόντων των παιδιών	1. Επιτραπέζια παιχνίδια (4), με θέμα και πλοκή την περιοχή 2. Κατασκευή ψηφιδωτών 3. Ζωγραφικές αναπαραστάσεις με τα επαγγέλματα 4. Μικρός οδηγός μαγειρικής με παλιές συνταγές 5. Λεύκωμα με αφηγήματα, φωτογραφίες, σκίτσα κατόψεων και χρωματισμένα προοπτικά 6. Μαγνητοσκόπηση των δραστηριοτήτων και προβολή σε ειδική εκδήλωση του σχολείου

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αναζήτηση ιστορικών πηγών και άντληση πληροφοριών σχετικών με το θέμα
2. Χειροτεχνικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες
3. Συνεργασία με φορείς της πόλης

Το Δυτικό Νεκροταφείο της πόλης. Ανασκαφές και αρχαιολογικά ευρήματα στο Δήμο Αμπελοκήπων[24]	✓ Καλά δομημένο δημοκρατικό οργανωτικό πλαίσιο ανάπτυξης του σχεδίου εργασίας: προγραμματισμός, χρονοδιαγράμματα, μαθητικές συσκέψεις, ενημέρωση γονιών, πλαίσιο δράσης, έλεγχος	1. Κατασκευές μοντέλων από πηλό και πλαστικό 2. Δημιουργία *γωνιάς τέχνης* στο σχολείο με έκθεση καρτ-ποστάλ και φωτογραφιών 3. Κοινοποίηση αποτελεσμάτων ομαδικών εργασιών

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Επίσκεψη στο Βυζαντινό Μουσείο του Λευκού Πύργου, παρατήρηση των ευρημάτων, συλλογή και καταγραφή πληροφοριών.

. Μαυρίδης Α. και Μιμήτου .. "Ο Λευκός Πύργος στο μονοπάτι του χρόνου", *στο ίδιο*.

22. Ομάδα εργασίας και Ουζούνη Ιφιγένεια, "Πρόγραμμα μελέτης της εργασίας. Το Γαλεριανό συγκρότημα", *στο ίδιο*.

23. Ομάδα εργασίας του 2ου Δ.Σ. Αμπελοκήπων, "Η πόλη πάνω στην παλιά πόλη", *στο ίδιο*.

24. Σχέδιο εργασίας του προγράμματος "Η πόλη κάτω από την πόλη", *στο ίδιο*.

2. Επιλογή θεμάτων στη βάση της πρώτης καταγραφής των πληροφοριών.
3. Αναζήτηση υποστήριξης από αρχαιολόγο για την κατανόηση των ιστορικών πληροφοριών.
4. Ενημέρωση για τα ευρήματα στο χώρο του σχολείου και τις ανασκαφές στο Δήμο Αμπελοκήπων.
5. Επιτόπιες επισκέψεις και ξεναγήσεις.
6. Επίσκεψη στην αρχαιολογική ανασκαφή στη συμβολή των οδών Αγ. Δημητρίου και Λαγκαδά, ενημέρωση, ξενάγηση και συμμετοχή στην ανασκαφή υπό επίβλεψη. Προσωπική εμπειρία της διαδικασίας ανασκαφής και έμμεσης συντήρησης των αρχαιολογικών ευρημάτων.
7. Επίσκεψη στα συμμαχικά νεκροταφεία.

Τα τείχη της πόλης. Προστασία από τους εχθρούς και σημείο συνάντησης με φίλους[25]	✓ Εκπαιδευτικός σχεδιασμός του προγράμματος ✓ Πραγμάτευση του θέματος των τειχών από δύο όψεις, *εχθροί* και *φίλοι* ✓ Προσπάθεια ενσυναίσθησης	1. Κατασκευή ρούχων και όπλων της ύστερης βυζαντινής εποχής 2. Μακέτα τείχους 3. Ιστορικό μονοπάτι του τείχους

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ευαισθητοποίηση για την ιστορική παρουσία των τειχών και τις αιτίες που οδήγησαν στην κατασκευή τους. Τοποθέτηση του θέματος στον ιστορικό χρόνο και συσχετίσεις με άλλες πόλεις που είχαν τείχη.
2. Προσέγγιση του θέματος μέσα από ιστορικές πηγές. Επιλογή θεμάτων προς περαιτέρω μελέτη ανά ομάδες.
3. Ανακοίνωση των αποτελεσμάτων των εργασιών των ομάδων και προετοιμασία επίσκεψης στα τείχη.
4. Επίσκεψη στα τείχη, καταγραφή των πύργων και των τμημάτων που σώζονται.
5. Ζωγραφική απεικόνιση των τμημάτων που σώζονται σε σύγχρονο χάρτη της Θεσσαλονίκης. Τοποθέτηση οδωνυμίων και συσχετίσεις του τώρα και του άλλοτε.
6. Μελέτη τοιχοδομίας, εντοπισμός διαφορών κατασκευής ανά αιώνες και ζωγραφικές αποδόσεις.
7. Επιλογή θεμάτων για περαιτέρω μελέτη: τα χάνια και οι τόποι φιλοξενίας, οι εμπορικοί δρόμοι και οι αγορές, το εμπόριο και συσχέτιση με το παρόν.
8. Δραματοποίηση.

Η Θεσσαλονίκη 1430-1912[26]	✓ Προσέγγιση και επεξεργασία ιστορικού χρόνου ✓ Συνδυασμός ιστορίας μνημείων και καθημερινής ζωής ✓ Διαθεματική προσέγγιση με την αξιοποίηση διαφορετικών διδακτικών αντικειμένων ✓ Αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών	1. Κάθετο και οριζόντιο μονοπάτι του χρόνου 2. Τραγούδι 3. Πρόταση μαθήματος για την προσέγγιση της περιόδου

5. Μένου Α και Ευθυμίου Α., 'Πόλεις κάτω από πόλεις. Τείχη: προστασία από τους εχθρούς και σημείο συνάντησης με φίλους", *στο ίδιο*.

26. Εισήγηση για το πρόγραμμα, *στο ίδιο*.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Πρώτες επισκέψεις στην πόλη και αναζήτηση της ιστορικότητας του τοπίου.
2. Προβολή σχετικών με τις πρώτες επισκέψεις σλάιντς, αναγνώριση μνημείων και τοποθέτηση σε τοπογραφικό χάρτη της πόλης.
3. Χρονολόγηση των μνημείων.
4. Επιλογή ιστορικής περιόδου και περιοχής προς μελέτη: το τρίγωνο Μπέη Τζαμί – Μπέη Χαμάμ – Γιαχουντί Χαμάμ με το εσωτερικό του, το Καπάνι και την αγορά Μοδιάνου.
5. Επισκέψεις μνημείων και χώρου αγοράς: παρατήρηση, καταγραφή, αναζήτηση και λήψη προφορικών μαρτυριών και ποικίλης μορφής αποδόσεις των ιστορικών πληροφοριών: κατόψεις, γραπτά κείμενα, κτλ.

V. ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΤΔΕ ΤΟΥ ΑΠΘ

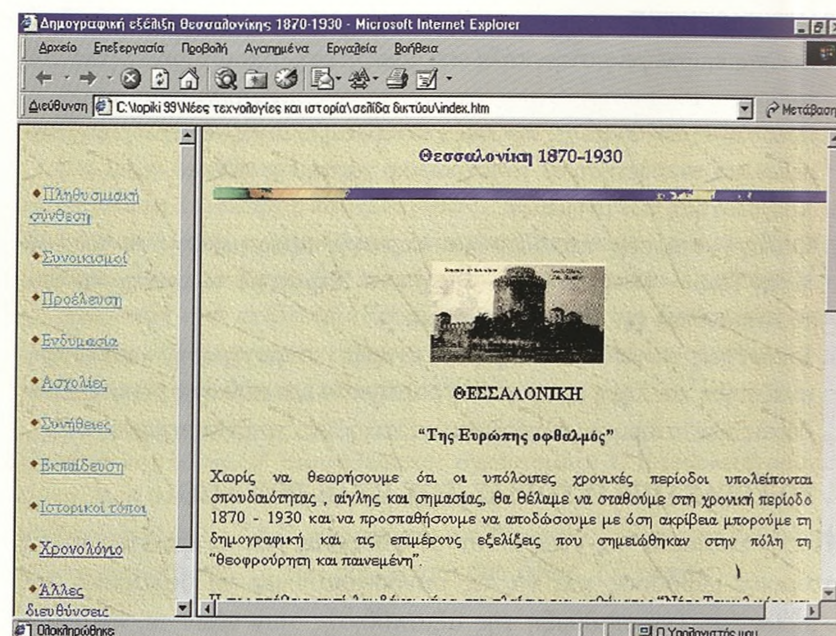
Με την επιθυμία να γνωρίσουν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες τις ιστορικές μεθόδους και να τις συνδυάσουν με τη διδακτική της ιστορίας, με την επιδίωξη της αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών στο σχεδιασμό και την υλοποίηση μαθημάτων, δημιουργήθηκε και λειτουργεί από το 1994 στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ. ένα εργαστήρι ιστορίας[27]. Από το εαρινό εξάμηνο της ακαδημαϊκής χρονιάς 1998-1999, το θεματικό πεδίο μέσα στο οποίο εγγράφονται τόσο οι ιστορικές αναζητήσεις των φοιτητών όσο και η εξοικείωσή τους με το ηλεκτρονικό περιβάλλον είναι η ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης. Η πλούσια σε ιστορικό υλικό και σε εξελίξεις ιστορική περίοδος 1870-1930 επιλέγεται για να προσεγγισθούν όψεις της ιστορίας της πόλης σχετικά με τα εξής ζητούμενα:

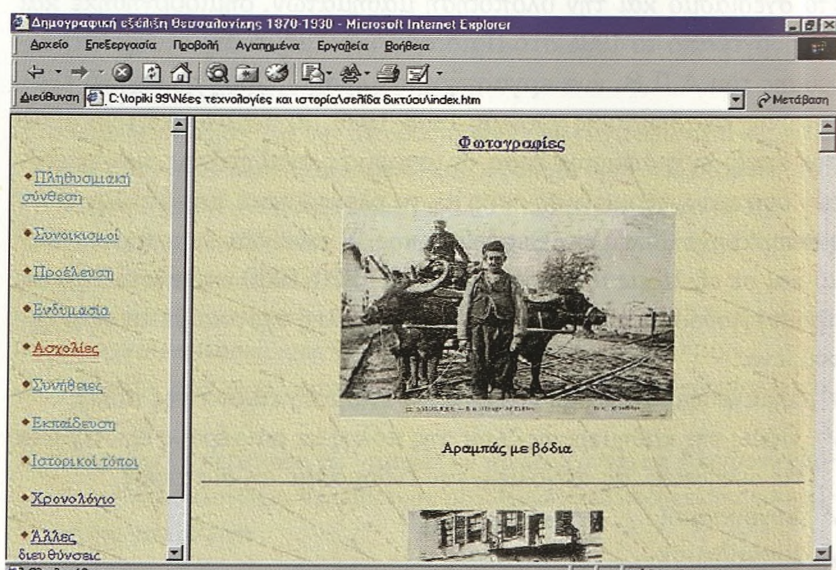
✓ Δημογραφική εξέλιξη και εθνοπολιτισμική εικόνα της πόλης
✓ Όψεις της καθημερινής ζωής της πόλης με επιμέρους ερωτήματα τις συνήθειες, τις ασχολίες, την ενδυμασία, τη διατροφή
✓ Συνοικισμοί
✓ Εκπαίδευση
✓ Τα μεγάλα εκσυγχρονιστικά έργα
✓ Επαγγέλματα
✓ Τύπος και έντυπα
✓ Πολιτισμός και πνευματική κίνηση

Η αναζήτηση με τα δεδομένα που προσκομίζει, οι ιστορικές πληροφορίες που συγκεντρώνονται μέσα από τις ιστορικές πηγές οι οποίες μαρτυρούν για το παρελθόν της πόλης καταγράφονται στη συνέχεια σε ηλεκτρονικό περιβάλλον. Η βάση δεδομένων, το ηλεκτρονικό βιβλίο, η χαρτογραφία, η ιστοσελίδα αποτελούν τα ηλεκτρονικά εργαλεία που αξιοποιούνται για να εγγράψουν τα αποτελέσματα της έρευνας, με προοπτική να λειτουργήσουν σε περιβάλλον τάξης για να υποστηρίξουν την αναζήτηση των παιδιών σε ερωτήματα σχετικά με την ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Οι ηλεκτρονικές αυτές *μεταπηγές* φιλοδοξούν επίσης με την

27. Ρεπούση Μ., "Τα πολυμέσα στη διδασκαλία της ιστορίας. Η περίπτωση του *Σοφία* στο παιδαγωγικό τμήμα δημοτικής εκπαίδευσης του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης", στο *Ιστορία και Γεωγραφία στο δημοτικό σχολείο*, Ο.Ι.Ε.Λ.Ε. - Σ.Ι.Ε.Λ., Αθήνα 1995, σ. 44-54.

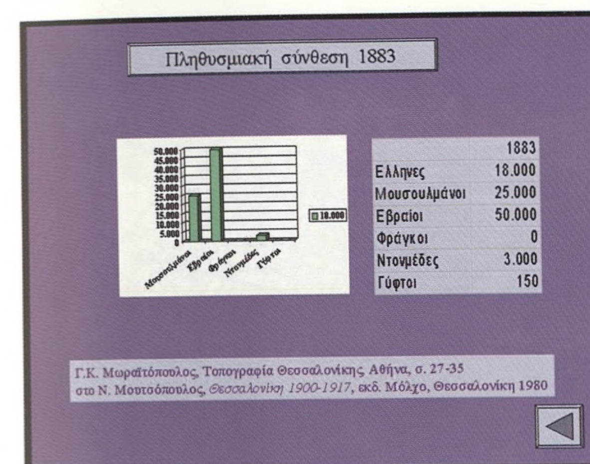

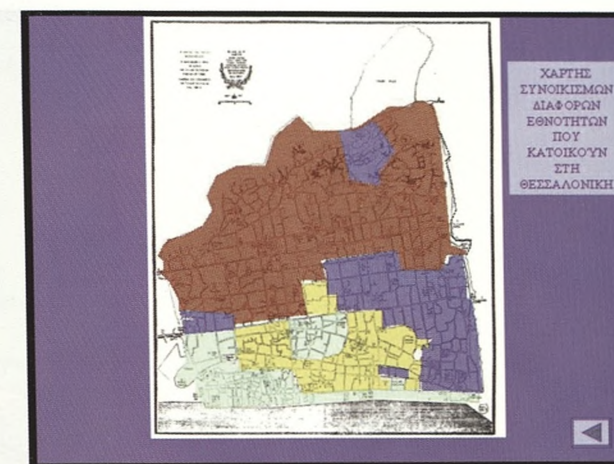
Εικ. 14, 15. Ιστοσελίδες της ομάδας εργασίας internet. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

ολοκλήρωσή τους να ενταχθούν στις ηλεκτρονικές σελίδες του Πανεπιστημίου, ώστε να μπορούν να αξιοποιηθούν και από τους εκπαιδευτικούς της πόλης που θα θελήσουν να εντάξουν στο μάθημά τους ιστορίες της Θεσσαλονίκης[28].

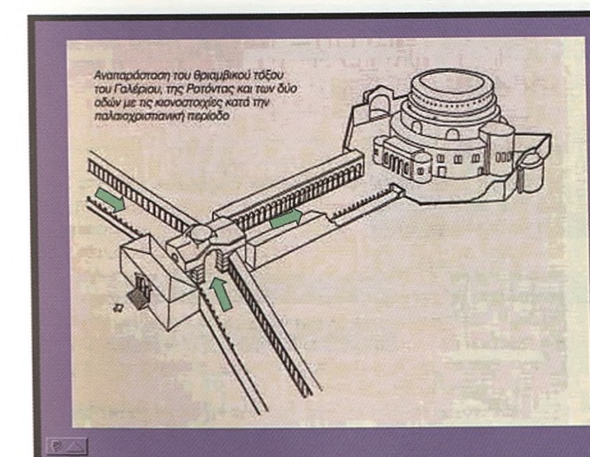
Θα αρκεσθούμε εδώ να παρουσιάσουμε ένα από τα ηλεκτρονικά εργαλεία που αξιοποιήθηκαν στο εργαστήρι ιστορίας του Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ., τη βάση δεδομένων. Οι βάσεις δεδομένων (data bases) αποτελούνται από ένα σύνολο εγγραφών –καταχωρήσεων από διαφορετικές κατηγορίες πληροφοριών, που σχετίζονται με κάποιο συγκεκριμένο θέμα. Παρέχουν δυνατότητες συνεχούς

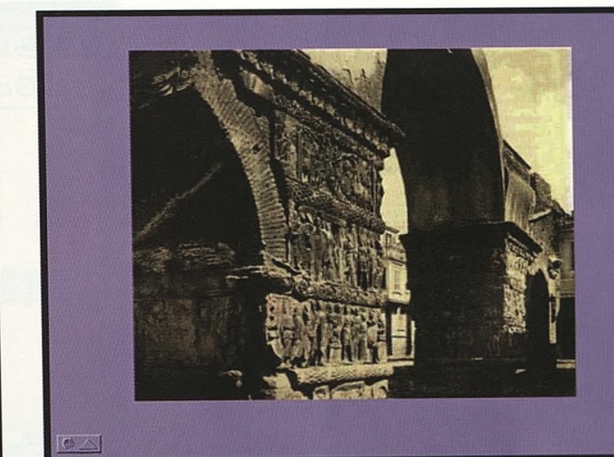
28. Λειτουργεί ήδη, στις ηλεκτρονικές σελίδες του ΠΤΔΕ, και πρόκειται στο άμεσο μέλλον να εμπλουτισθεί με την τοπική ιστορίας της Θεσσαλονίκης ένας ηλεκτρονικός τόπος ιστορίας, με βιβλιογραφίες, χρήσιμες ηλεκτρονικές διευθύνσεις, βιβλιοθήκες και περιοδικά για την ιστορία. Βλ στο www.eled.auth.gr/historia/toppage1.htm

Εικ. 16, 17. Υλικό που δημιουργήθηκε από την ομάδας της χαρτογραφίας με βάση τις ιστορικές πληροφορίες οι οποίες συγκεντρώθηκαν. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

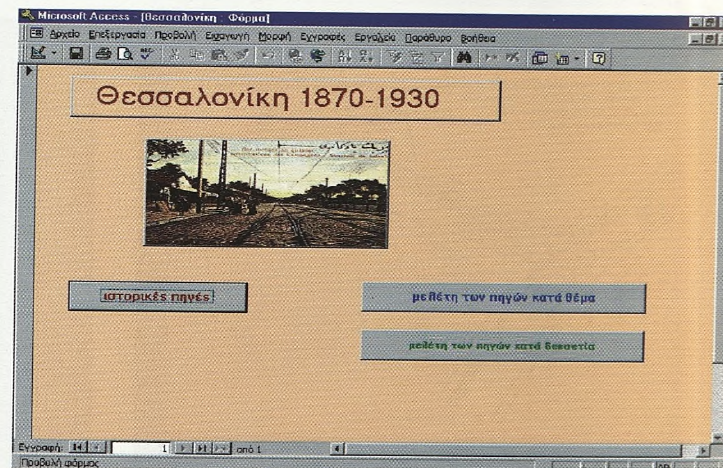

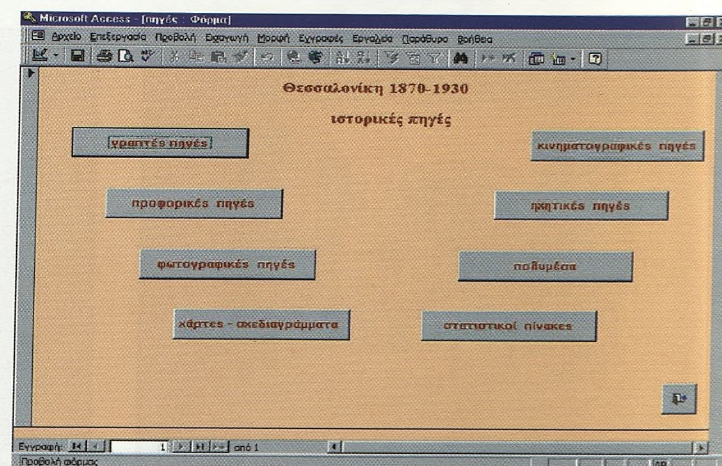

Εικ. 18-21. Ηλεκτρονική αναπαράσταση του θριαμβικού τόξου του Γαλερίου και της Ροτόντας, από την ομάδα της χαρτογραφίας. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

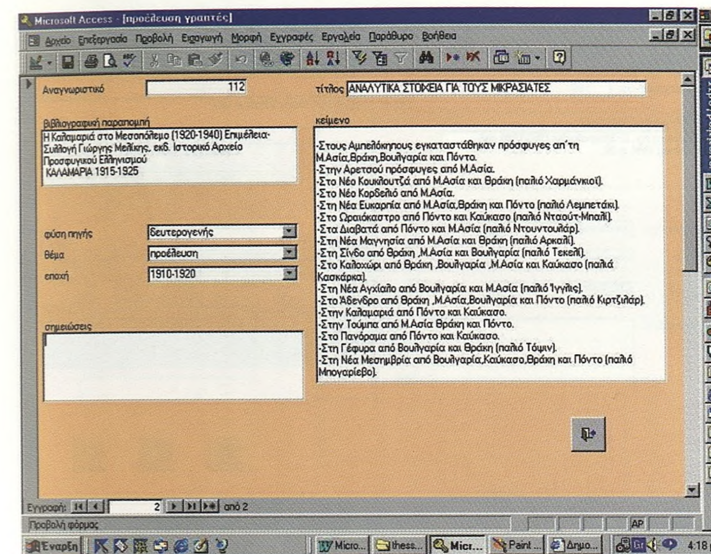

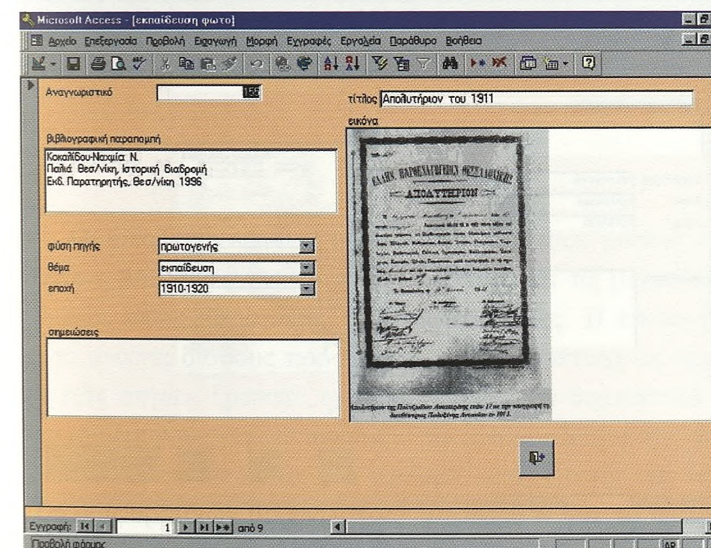
Εικ. 22. Περιήγηση στη Θεσσαλονίκη του 1900. Ομάδα χαρτογραφίας. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

Εικ. 23, 24. Φόρμες της βάσης δεδομένων. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

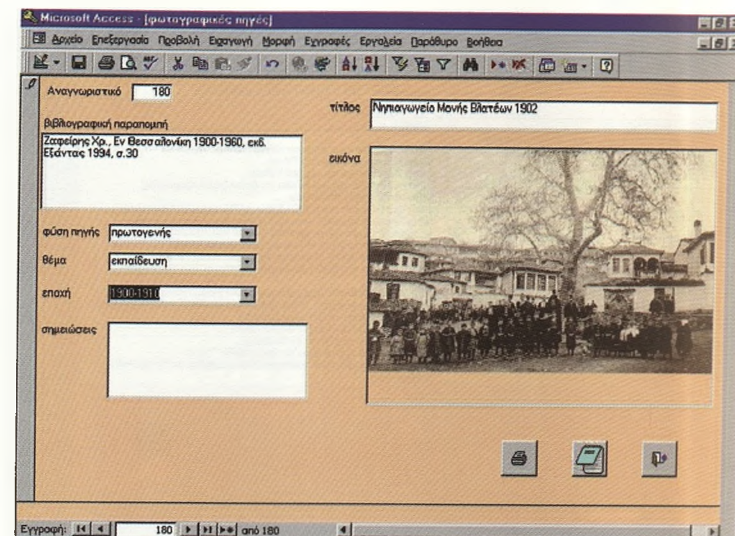

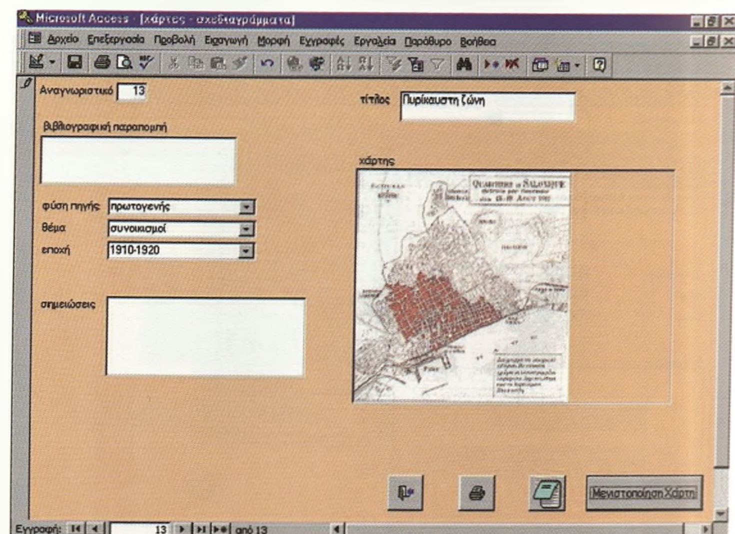

Εικ. 25, 26. Παραδείγματα αξιοποίησης ιστορικών πηγών στη βάση δεδομένων. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

τροφοδότησης με νέα στοιχεία –εγγραφές ή και της μεταβολής των ήδη καταχωρηθέντων–, όπως επίσης και δυνατότητες πολλαπλής αναζήτησης, ταξινόμησης, παρουσίασης-απεικόνισης και συσχέτισης των πληροφοριών και κυρίως εξασφαλίζουν ταχύτερο και ευκολότερο σύστημα διαχείρισής τους.

Οι εφαρμογές διαχείρισης βάσεων δεδομένων ονομάζονται Συστήματα Διαχείρισης Βάσεων Δεδομένων (Database Management Systems). Ένα από τα πλέον συμβατά με τη διδακτική της ιστορίας συστήματα είναι και η Access 97 της Microsoft. Η δυνατότητά της να υποστηρίζει και άλλους τύπους δεδομένων πέραν των αριθμών και των μικρού αριθμού λέξεων κειμένων και ν' ανταποκρίνεται στην

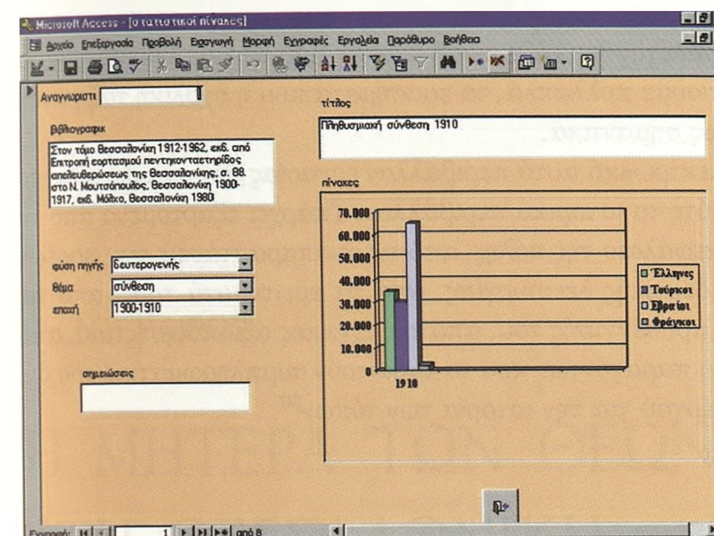

Εικ. 27, 28. Παραδείγματα αξιοποίησης ιστορικών πηγών στη βάση δεδομένων. Εργαστήρι ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

πολυμορφία των ιστορικών πηγών ήταν ο βασικός λόγος που την επιλέξαμε[29].

Η βάση ανοίγει με τις ιστορικές πηγές που μετά τη σχετική έρευνα αξιοποιήθηκαν ως προς τις ιστορικές πληροφορίες που έχουν αναφορικά με το θέμα. 116 γραπτές πηγές, 6 πολυμέσα, 9 στατιστικοί πίνακες, 179 οπτικά ντοκουμέντα, 12 χάρτες αποτελούν προς το παρόν το ηλεκτρονικά καταγεγραμμένο ιστορικό υλικό για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Απουσιάζει το κλασικό κείμενο με τις έτοιμες και κοινές για όλους απαντήσεις, για να τονιστεί και να ενταχθεί από την αρχή η λειτουργία της αναζήτησης μέσω των ιστορικών πηγών.

29. Περισσότερα για τις Βάσεις Δεδομένων στη διδακτική της ιστορίας βλ. Ρεπούση Μ. και Τσιβάς Α. "Το μάθημα της ιστορίας στο περιβάλλον του υπολογιστή. Η διαχείριση της Βάσης Δεδομένων", Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου *Πληροφορική και Εκπαίδευση*. Ιωάννινα 1999, σ. 311-322.

Εικ. 29. Ραβδόγραμμα της ομάδας Βάσης Δεδομένων, με βάση τις πληροφορίες στο Ν. Μουτσόπουλος, Θεσσαλονίκη 1900-1917, *εκδ. Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 88.*

Οι ιστορικές πηγές στην ηλεκτρονική τους μορφή, στη συγκεκριμένη βάση, μας δίνουν τη δυνατότητα να τις μελετήσουμε κατά θέματα, όπως παραπάνω, ή κατά δεκαετίες. Η επιλογή ενός από αυτά ανοίγει διόδους πρόσβασης σε διαφορετικά ως προς τη μορφή είδη πηγών. Γραπτά, ηχητικά και οπτικά στατιστικά ντοκουμέντα ακολουθούν για να τονίσουν την αναγκαιότητα της στροφής του μαθήματος της ιστορίας στο σχολείο, στην ένταξη και την αξιοποίηση διαφορετικών μορφολογικά μαρτυριών για το ανθρώπινο παρελθόν. Οι πηγές ακολουθούν, χαρακτηρισμένες ως προς την προέλευσή τους, τον πρωτογενή ή το δευτερογενή χαρακτήρα τους και την εποχή τους. Τα στοιχεία αυτά είναι απολύτως απαραίτητα για την κατάταξη και την κριτική ανάγνωση των πηγών. Θα επιτρέψουν στη συνέχεια την ερμηνεία για τις διαφορετικές ή και αλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες που εμπεριέχουν καθώς και την υπέρβασή τους για την εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων τόσο ως προς το θέμα όσο και ως προς τον τρόπο με τον οποίο γράφεται η ιστορία.

Αν, για παράδειγμα, η αναζήτηση αφορά την πληθυσμιακή εικόνα της Θεσσαλονίκης τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, η προέλευση της πηγής σε συνδυασμό με την εποχή της και τις συνθήκες που επικρατούσαν επιτρέπει ενδιαφέρουσες συσχετίσεις και οδηγεί στην *αποτίμηση της ιστορικής πληροφορίας*. Το καταχωρημένο ιστορικό υλικό στη συγκεκριμένη ηλεκτρονική εφαρμογή, εκτός από την ανάκλησή του, δύναται να ερωτηθεί και να συσχετισθεί κατά βούληση. Η λειτουργία αυτή παρέχει τη δυνατότητα εξατομικευμένων διαδρομών στο ιστορικό παρελθόν της πόλης. Επι-

τρέπει ακόμα να διαχειριζόμαστε ένα πολύ μεγάλο αριθμό πληροφοριών, επιλέγοντας κάθε φορά εκείνες που θα μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε πολλαπλά, τα ερωτήματα που η σχολική τάξη αναδεικνύει ως σημαντικά.

Το ηλεκτρονικό αυτό περιβάλλον εργασίας δεν αναιρεί ούτε το σχολικό ούτε το ιστορικό περιβάλλον. Υπάρχει εξαρτόμενο από το ιστορικό κεφάλαιο της πόλης, από τις αναπαραστάσεις των φορέων της εκπαιδευτικής λειτουργίας, από τα ερωτήματά τους, από τις μεθόδους προσέγγισής του, από τις τεχνικές αξιοποίησής του, από ένα σύνολο παραγόντων που το καθιστούν συμπληρωματικό του διδακτικού έργου για την ιστορία των τόπων[30].

30. Για τη διδακτική της ιστορίας και τις νέες τεχνολογίες βλ. Ρεπούση Μ., "Νέες προσεγγίσεις στη διδασκαλία της ιστορίας: η περίπτωση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας", *Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας, Σεμινάριο* 21 (1999). Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σ. 244-267.

Η. ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Η ΜΗΤΕΡΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Από πολύ νωρίς ο αρχαίος κόσμος λάτρεψε τη Μητέρα θεά, δίνοντάς της διάφορες μορφές, προσωνυμίες και ιδιότητες. Στην Ασία ήταν η Kubaba, στη Φρυγία η Κυβέλη ή αλλιώς Άγδιστις, στην Ελλάδα η Μήτηρ Θεών, στην Κρήτη η Ρέα. Με την επαφή των λαών μεταφέρθηκαν και οι αντίστοιχες λατρείες, που είτε υιοθετήθηκαν αυτούσιες, είτε επηρέασαν και τελικά συγχωνεύτηκαν με τις λατρείες των συγγενικών τους αυτόχθονων θεοτήτων. Αυτό ακριβώς συνέβη και με την περίπτωση της ελληνικής Μητέρας των Θεών και της ομόλογής της φρυγικής Κυβέλης.

Στην ανατολική πατρίδα της και με κέντρο την Πεσσινούντα, η Κυβέλη λατρευόταν ως θεά της γης, της βλάστησης και της καρποφορίας, της μητρότητας και της γονιμότητας γενικά, ως μητέρα και τροφός θεών και ανθρώπων, προστάτιδα της ζωής και του θανάτου, άνασσα των βουνών και των άγριων ζώων, προστάτιδα των πόλεων και των κοινωνικών θεσμών, κυρία της μαντικής και της ιατρικής.

Γύρω από το πρόσωπό της αναπτύχθηκε ένας γοητευτικός και ταυτόχρονα αποτρόπαιος μύθος[1], τον οποίο αποδίδουν σε διάφορες παραλλαγές Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς: ο Δίας, ερωτευμένος με τη Μητέρα θεά, εκσπερματώνει σε όρος της Φρυγίας –άλλοτε το Άγδος και άλλοτε το Κύβελον, από όπου και τα ονόματα της θεάς. Από το σπέρμα του γεννιέται ένα ερμαφρόδιτο ον, που μπορεί να αυτοαναπαράγεται. Απειλούμενοι από αυτή του την ικανότητα, οι θεοί αναθέτουν στο Διόνυσο να το μεθύσει και να του αφαιρέσει την ανδρική του φύση. Από το αίμα του πλάσματος φυτρώνει αμυγδαλιά, τους καρπούς της οποίας δοκιμάζει μια Νύμφη –άλλοτε πριγκίπισσα– και γεννά τον Άττι. Ζώα και βοσκοί ανατρέφουν το παιδί, που μεγαλώνοντας γίνεται ένας εξαιρετικά όμορφος νέος. Η Κυβέλη τον ερωτεύεται και για να τον κρατήσει κοντά της του αναθέ-

1. H. Hepting, Attis. *Seine Mythen und sein Kult* (1903) 5-97. M. J. Vermasseren, *Kybele and Attis. The Myth and the cult*. (1977) 88-92. *Ελληνική μυθολογία 2* της Εκδοτικής Αθηνών (1986) 239 κ.ε., P. Grimald, Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας (1991) 33-34, 119-120 και 380-381.

τει τη φύλαξη του ιερού της στην Πεσσινούντα, υπό τον όρο να παραμείνει για πάντα ανύμφευτος. Όταν ο Άττις αθετεί τον όρκο του και ετοιμάζεται να παντρευτεί, η θεά, έξαλλη από θυμό, χτυπά με παραφροσύνη το ζευγάρι. Έτσι, η νύφη πεθαίνει από πληγές στους μαστούς και ο νεαρός πρίγκιπας, ύστερα από περιπλάνηση στο δάσος, πέφτει κάτω από ένα πεύκο, αυτοευνουχίζεται με μια αιχμηρή πέτρα και πεθαίνει. Βλέποντας το νέο νεκρό, η θεά μετανιώνει για τις πράξεις της και ζητά από το Δία να τον αναστήσει. Το μόνο που πετυχαίνει, τελικά, είναι να τεθεί σε μια κατάσταση υπολανθάνουσας ζωής, όπου θα μπορεί να κινεί ασταμάτητα το μικρό δάχτυλο του αριστερού του χεριού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες θάβεται στο ιερό της Κυβέλης στην Πεσσινούντα και γίνεται έτσι μόνιμος φύλακάς του και επίσημος πάρεδρος της θεάς.

Άμεσα συνδεδεμένο με το μύθο ήταν στην Ανατολή το λατρευτικό τυπικό: σε υπενθύμιση της τραγικής τύχης του παρέδρου -και πρώτου ιερέα- της Κυβέλης, Άττιδος, λάμβανε χώρα ένα τελετουργικό δρώμενο, συγγενικού χαρακτήρα με τα διονυσιακά : η μουσική τυμπάνων, κυμβάλων και κροτάλων, συνοδευόμενη από ξέφρενο χορό, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ένθεης μανίας, στο αποκορύφωμα της οποίας οι ιερείς της θεάς -γνωστοί με την προσωνυμία Γάλλοι- προέβαιναν σε ακρωτηριασμούς των γεννητικών τους οργάνων. Η συγκεκριμένη πράξη προκάλεσε αντιδράσεις κατά την εισαγωγή της μητρωικής λατρείας στο δυτικό κόσμο[2], ο οποίος για μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρξε ιδιαίτερα επιφυλακτικός, συχνά μάλιστα εχθρικός, τόσο απέναντι στους τελετουργικούς αυτοευνουχισμούς, όσο και στους ίδιους τους ακρωτηριασμένους ιερείς της θεάς.

Ο ελληνικός κόσμος γνώρισε τη φρυγική Μητέρα προς το τέλος των αρχαϊκών ή –το αργότερο– στις αρχές των κλασικών χρόνων μέσω των ελληνικών αποικιών και πόλεων της δυτικής Μ. Ασίας[3]. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Μακεδονίας[4], η άμεση γειτνίαση με τη Θράκη και τη Θάσο, όπου η λατρεία της θεάς απαντά ήδη από την αρχαϊκή εποχή, αποτελεί παράγοντα πρωτεύουσας σημασίας. Αποφασιστικό ρόλο θα πρέπει να έπαιξαν και οι μεταναστεύσεις δούλων και εμπόρων, χωρίς να αποκλείονται και άμεσες σχέσεις της περιοχής με τη Φρυγία.

Κατά την εποχή της εισαγωγής της φρυγικής θεάς, ο ελληνικός κόσμος είχε ήδη διαμορφώσει τέτοιο θρησκευτικό υπόβαθρο, ώστε να αποδεχτεί εύκολα το χαρακτήρα της[5]. Η φρυγική Κυβέλη, η ελληνική "Μήτηρ Θεών" και η κρητομινωική Ρέα θεωρήθηκαν "ομόλογες" θεότητες ή διαφορετικές μορφές της πρωτόγονης μητέρας Θεάς, της Γης. Με βάση τις ιδιότητες και το ρόλο της στη σχέση "θρησκευτική αντίληψη – κοινωνική ανάπτυξη", η Ρέα-Κυβέλη σχετίστηκε με τη Δήμητρα, ως θεά της καλλιέργειας της γης. Με την ιδιότητά της ως προστάτιδα της κοσμικής αρμονίας προσέγγισε τον

2. Λουκάς, Κ. Ι., *Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας* (Χαλάνδρι, 1988) 17, 18 και παρ. 17-22/25-28 (στο εξής: Λουκάς, Φλύα).

3. Nilsson, *GGR*, I, 725 - 726. A. Rapp. λ. *Kybele*, Roscher W. H., *Ausführliches Lexikon der Griechischen und rümischen Mythologie*, II. 1 (Leipzig 1890-1897), 1638-1672, L. R. Farnell, *The cults of the Greek States* (Oxford III, 1907), 289.

4. Βεληγιάννη, Χ. Β., *Αιγυπτιακές και Μικρασιατικές Θεότητες στη Μακεδονία* (Θεσ/νίκη 1997), 39-42.

5. Λουκάς, *Φλύα*, 141 κ.ε.

Απόλλωνα, κατ' εξοχήν θεότητα της απόλυτης κοσμικής τάξης και ισορροπίας. Ως άνασσα των βουνών και των άγριων ζώων, αλλά και ως θεά της γονιμότητας συνδέθηκε –και τελικά ταυτίστηκε– πολύ σύντομα με την Άρτεμι, την Αφροδίτη και άλλες μικρότερες θεότητες, που συγκέντρωναν κοινά προς αυτήν χαρακτηριστικά. Η πλήρης απουσία του φρυγικού ονόματός της από τις αρχαίες ελληνικές πηγές αποδεικνύει, άλλωστε, την τελική ταύτιση και εξομοίωσή της με τις αντίστοιχές της ελληνικές θεότητες[6].

Το χαρακτήρα της ως προστάτιδας των δυνάμεων της φύσης και της κοσμικής αρμονίας διατήρησε και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε και ταυτίστηκε τόσο με τη Δήμητρα όσο και με την Ίσιδα. Ήδη από τα χρόνια του Αυγούστου[7] η Κυβέλη και ο Απόλλωνας κατέχουν εξέχουσα θέση στην αυτοκρατορική λατρεία, ενώ με την πάροδο του χρόνου και την εισαγωγή του ιρανικού Ηλίου στο ρωμαϊκό Πάνθεο, δημιουργείται ένα συγκριτικό θρησκευτικό υπόβαθρο με στοιχεία απολλώνεια, μιθραϊκά και μητρωικά, τόσο ισχυρό, ώστε να παίξει καθοριστικό ρόλο στη θέσπιση των μεγάλων αλλαγών που σηματοδοτούν ακόμη και την εποχή της βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου[8].

Για την τέλεση της λατρείας της σε μεγάλα κέντρα, όπως ο Πειραιάς[9], από πολύ νωρίς οργανώθηκαν μυστικές θρησκευτικές εταιρείες, οι οποίες εξελίχθηκαν σε οργεώνες (ή θιάσους) με μητρωικό ιερατείο. Πολύ σύντομα οι ανατολικοί θίασοι αντικαταστάθηκαν από ντόπιους, οι οποίοι φαίνεται πως έμειναν κοντά στο ανατολικό τελετουργικό τυπικό και επέζησαν ως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Προς τιμήν της λάμβαναν χώρα και τα δύο βασικά δρώμενα, τα Αττίδεια[10] και το Ταυροβόλιο[11] ή Κριοβόλιο. Τα Αττίδεια, γνωστά και ως εαρινά μυστήρια, αποτελούν τελετουργική-συμβολική αναπαράσταση του πάθους του Άττιδος και περιγράφονται λεπτομερώς από Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς. Το Ταυροβόλιο αποτελεί την ύψιστη βαθμίδα μυήσεως στη μητρωική λατρεία και περιλαμβάνει θυσία ταύρου ή κριαριού και βάπτισμα του μύστη στο αίμα του ζώου.

Τη σχέση της με τη φρυγική Κυβέλη αναγνωρίζουμε και στην εικονογραφία της ελληνικής Μητέρας[12]. Διακριτικά στοιχεία, που καθορίζουν την ταυτότητά της και συνδέονται άμεσα με τις ιδιότητες και το λατρευτικό τυπικό, αποτελούν το λιοντάρι και το τύμπανο. Φορά χιτώνα και ιμάτιο και –συχνά– εικονίζεται με πώλο, σύμβολο της ιερότητάς της, ο οποίος στην ελληνιστική εποχή παίρνει τη μορφή πυργώματος[13], χαρακτηρίζοντάς την τότε προστάτιδα των τειχών των πόλεων.

Συνήθως παριστάνεται ένθρονη, με το ιερό της ζώο στην αγκαλιά ή στο πλάι της, σε αριθμό που ποικίλει ανάλογα με την εποχή, το τύμπανο –ή σπανιότερα σκήπτρο– στο αριστερό χέρι και τη φιά-

6. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις πηγές τις σχετικές με το Μητρώο των Αθηνών που συγκέντρωσε ο Wycherley (150-160, αρ. 456-519) η θεά αποκαλείται Μητέρα των Θεών 16 φορές, Ρέα τέσσερις, Μεγάλη Μητέρα μία και Φρυγία θεά μία φορά, ενώ απουσιάζει εντελώς το όνομα Κυβέλη. Ο Ησίοδος στη Θεογονία του, 453, αναφέρεται στη Μητέρα των Θεών, ενώ το έργο του Πινδάρου (Πίνδαρος, Νεμεονικών, 6-13) είναι πραγματικός ύμνος στη Μητέρα Θεών και ανθρώπων. Εξάλλου, ο ποιητής είχε αφιερώσει στη θεά και ιερό κοντά στο σπίτι του.

7. Είναι γνωστή η προσπάθεια του Αυγούστου να προβληθεί ως Νέος Απόλλωνας, ενώ και το θρησκευτικό πρόγραμμα που ακολούθησε αποσκοπούσε και στη δημιουργία κοινού θρησκευτικού υποβάθρου για το σύνολο των λαών της αυτοκρατορίας. Βλ. σχετικά, Wissowa G., *Religion und Kultus der Römer* (Muenchen 1912) 74-76, 293-294, 296-297.

8. Ο ιδρυτής της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έθεσε το κράτος του υπό την προστασία των βασικών ρωμαϊκών θεοτήτων της pax romana: της θεάς Τύχης, της Ρέας - Κυβέλης και του Απόλλωνος - Ηλίου, τάση που διατηρήθηκε ως τον 4ο αι. μ.Χ. Βλ. σχετικά Αθανασιάδη - Fowden Π., "Από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή αυτοκρατορία". *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους VII* (Αθήνα 1978), 39-40.

9. Λουκάς, *Φλύα*, 31.

10. Αν και τα φρυγικά εαρινά μυστήρια τελούνταν και στην Ελλάδα, δεν ήταν γενικώς αποδεκτά από το ευρύ κοινό και περισσότερο από τους διανοούμενους. Λουκάς, *Φλύα*, 148, παρ. 707.

11. Duthoy R., *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology* (Leiden 1969) EPRO (*Etudes Preliminaires aux Religions Orientales dans l' Empire Romain*) 913, όπου και αναλυτική παράθεση των πηγών, IX-XIV.

Εικ. 1. Ειδώλιο της Μητέρας των Θεών από την Αγορά της Πέλλας (1ος αι. π.Χ.).

Εικ. 2. Η ενεπίγραφη μαρμάρινη στήλη του Πειραιά, με την πρώτη απεικόνιση της θεάς μαζί με τον πάρεδρό της, Άττι (3ος αι. π.Χ.).

λη στο δεξί (εικ. 1). Σπανιότερα απεικονίζεται και όρθια, ως ηνίοχος άρματος λεόντων ή ιππεύουσα το ιερό της ζώο, ενώ στη μετάβαση από τον 4ο στον 3ο αι. π.Χ. αρχίζει να απεικονίζεται δίπλα της και ο πάρεδρός της, Άττις (εικ. 2).

Η πλούσια και ποικίλη εικονογραφία της σε έργα μαρμάρινα και πήλινα, αλλά και σε ημιπολύτιμους λίθους, νομίσματα, λυχνάρια, ψηφιδωτά, αγγεία επίσημα και καθημερινά, ως την ύστερη αρχαιότητα, αποδεικνύει την αδιάκοπη και συχνή παρουσία της ως το τέλος του αρχαίου κόσμου.

Αρκετά ιερά και πολλά μεμονωμένα κινητά ευρήματα, διάσπαρτα σε ολόκληρη την Ελλάδα, μαρτυρούν την ευρεία διάδοση της μητρωικής λατρείας από τους αρχαϊκούς ως τους όψιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι περισσότερες πληροφορίες, τόσο ανασκαφικές όσο και φιλολογικές, αφορούν στη νότια Ελλάδα, αδιαμφισβήτητη είναι, ωστόσο, η παρουσία της θεάς και βορειότερα, καθώς με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη των ανασκαφικών ερευνών συλλέγονται όλο και περισσότερα στοιχεία[14].

Αν και στη Μακεδονία η θεά είναι γνωστή ήδη από τους κλασικούς χρόνους, μεγάλη διάδοση της λατρείας της διαπιστώνεται ως επί το πλείστον κατά τη ρωμαιοκρατία. Την εποχή αυτή διαμορφώνεται ένα ευρύτερο θρησκευτικό – λατρευτικό πλαίσιο, όπου –παράλληλα με τη λατρεία των παλιών εθνικών θεών– ανθεί και ακμάζει η λατρεία ξένων, ανατολικών κυρίως θεοτήτων, ενώ ήδη από τα χρόνια του Αυγούστου καθιερώνεται και η αυτοκρατορική λατρεία[15]. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ενταχθούν και τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης[16], καθώς η ζωή του χώρου αρχίζει ακριβώς στα πρώτα χρόνια της ρωμαιοκρατίας, ανθεί στα χρόνια του Αυγούστου και κορυφώνεται στον 2ο και 3ο αι. μ.Χ.

Όλα τα παραδείγματα του κύκλου της Μητέρας των Θεών μπορούν να τοποθετηθούν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. ως και τον 1ο αι. μ.Χ., δηλαδή στις οικιστικές φάσεις πριν από την ανοικοδόμηση του συγκροτήματος της ρωμαϊκής Αγοράς[17]. Πρόκειται για μήτρες και ειδώλια που παριστούν τη θεά με το λιοντάρι και το τύμπανο, αλλά και τον πάρεδρό της, Άττι. Το σύνολο δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλο, η αναλογία του, όμως, σε σχέση με άλλα αναγνωρισμένα σύνολα θεοτήτων είναι διαφωτιστική για τη σημασία της θεάς στο χώρο κατά τα ύστερα ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια.

Το 1/3 του συνόλου προέρχεται από δωμάτια που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ., ενώ τα περισσότερα βρέθηκαν σε πρόχειρους εργαστηριακούς χώρους, οργανωμένους υπό τη μορφή υπαίθριων παραπηγμάτων[18]. Τα λιγότερα εντοπίστηκαν σε δωμάτιο, η καταστροφή του οποίου χρονολογείται με ακρίβεια στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ.[19].

Εκείνο που τελικά προκύπτει από την εξέταση των ίδιων των ευρημάτων και την κατανομή τους στο χώρο είναι ότι ανήκουν όλα στην κατηγορία των απλών, πήλινων αναθημάτων, κατασκευαστικά εντάσσονται στους κανόνες που διέπουν την κοροπλαστική της εποχής[20], τυπολογικά ακολουθούν τη γνωστή εικονογραφική παράδοση, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι επί Αυγούστου παρατηρείται μια χαρακτηριστική προτίμηση στις απεικονίσεις της θεάς σε σύγκριση με άλλες θεότητες.

Η αποσπασματικότητα των αντικειμένων δεν επιτρέπει την ολοκληρωμένη ανασύνθεση κάποιου τύπου, μπορούμε όμως με σιγουριά να αναγνωρίσουμε την όρθια, τυμπανοκρούστρια θεά (εικ.3) και τον ευρύτατα διαδεδομένο τύπο της ένθρονης θεάς με το λιοντάρι, άλλοτε στην αγκαλιά και άλλοτε εκατέρωθεν αυτής, με φιάλη στο δεξί χέρι, τύμπανο στο αριστερό και απλό, τραπεζιόσχημο πώλο ή πυργωτό στέμμα (εικ. 4).

Όσον αφορά στον πάρεδρό της, Άττι, που εμφανίζεται πέντε φορές στα ειδώλια της Αγοράς, απεικονίζεται ως βοσκός που παίζει σύριγγα, ντυμένος με χειμερινή ενδυμασία (εικ. 5), και ως χορευτής (εικ. 6), παραστάσεις πολύ γνωστές από την τέχνη τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης.

Τι σημαίνει όμως η παρουσία της θεάς σε μια κεντρική περιοχή της Θεσσαλονίκης των υστεροελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων;

Με γνώμονα την κατανομή των ευρημάτων στο χώρο και την ποσοστιαία αναλογία τους σε σχέση με την εκάστοτε χρονική περίοδο, θα μπορούσε κανείς να σκιαγραφήσει την ιστορία της θεάς στην πόλη και να εκτιμήσει το ρόλο της στη ζωή των ανθρώπων της. Με βάση τη μορφή των ειδωλίων, τη μέτρια –ως επί το πλείστον– κατασκευαστική τους ποιότητα, τη μονοδιάστατη απόδοσή τους και το μικρό τους μέγεθος, θα μπορούσαν να καταταχθούν στην κατηγορία των απλών αναθημάτων, που εξυπηρετούσαν προφανώς τις ανάγκες οικιακής λατρείας.

Η εμφανής προτίμηση προς τις παραστάσεις της θεάς στα εργαστήρια του 1ου αι. π.Χ. – 1ου αι. μ.Χ. θα πρέπει ίσως να συνδυαστεί και με την προώθηση του θρησκευτικοπολιτικού προγράμματος του Αυγούστου, στο οποίο η θεά κατελάμβανε ξεχωριστή θέση. Η εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος θα ήταν απαραίτητη σε μια πόλη νευραλγική για το εμπόριο και την οικονομία του κράτους, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη. Βέβαια, δε θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί ο ρόλος του Αυγούστου στη διάδοση της μητρωικής λατρείας στην πόλη –όπως άλλωστε και στην υπόλοιπη Μακεδονία–, όπου ήδη η θεά ήταν γνωστή και ιδιαίτερα αγαπητή.

Η λατρεία της συνεχίστηκε στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς, τουλάχιστον μισό αιώνα αργότερα, ως τα χρόνια του Νέρωνα. Αυτό μαρτυρούν τα ειδώλια που βρέθηκαν στο δωμάτιο του Βαλανείου, η καταστροφή του οποίου χρονολογείται σίγουρα στο β΄ μισό του

Εικ. 3. Έκτυπο μήτρας από την Όλυνθο, στον τύπο της τυμπανοκρούστριας (4ος αι. π.Χ.).

Εικ. 4. Κεφάλια της θεάς με πυργωτό στέμμα, από τα ελληνιστικά δωμάτια (2ος αι. π.Χ.).

12. Για την εικονογραφική εξέλιξη και τους τύπους της Μητέρας των Θεών στην ανατολική και δυτική τέχνη, βλ. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, *Instambuler Mitteilungen - Beiheft* 28, (Tupingen 1983).

13. Παπαγεωργίου Π., *Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της Ανατολής και της Αρχαίας Ελλάδας ως το τέλος της ελληνιστικής εποχής* (Θεσ/νίκη 1997) 80 κ.ε, 101 κ.ε., 169 κ.ε., 180 κ.ε.

14. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια την παρουσία της θεάς στη Β. Ελλάδα αποδείκνυαν κυρίως μεμονωμένα κινητά ευρήματα από το Δίον, τη Βέροια, την Έδεσσα, την Όλυνθο, την Ποτίδαια, τη Νεάπολη Καβάλας, τις Σέρρες, τη Θεσσαλονίκη και την περιφέρειά της, αλλά και –πιο πρόσφατα– την Αιανή Κοζάνης και τις Πέτρες Φλώρινας. Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούσαν ένα υπαίθριο ιερό στην Αμφίπολη και τρία σκαλίσματα βράχων στους Φιλίππους, ενδείξεις για την τέλεση υπαίθριας λατρείας. Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στην Πέλλα και τη Βεργίνα έφεραν

Εικ. 5. Ο Άττις ως βοσκός που παίζει σύριγγα, ντυμένος με τη χειμερινή ενδυμασία, από την επίχωση με τα κατάλοιπα εργαστηρίων του 1ου αι. π.Χ.

Εικ. 6. Ο Άττις χορευτής, από το συγκρότημα του Βαλανείου (ως τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ.).

1ου αι. μ.Χ. Η παρουσία ειδωλίων, κυρίως του Άττιδος σε χορευτική στάση, στο δωμάτιο αυτό, όπου πιθανολογείται με αρκετή βεβαιότητα η παροχή υπηρεσιών ερωτικού τύπου, δεν αποκλείεται να συνδέεται και με την έντονη παρουσία φαλλικών και άλλων διονυσιακών στοιχείων, υπό την έννοια ότι συμβόλιζαν καταστάσεις έντονης χαράς και ερωτικής μέθης.

Στα κατοπινά χρόνια και με την εφαρμογή του προγράμματος για την κατασκευή του συγκροτήματος της Ρωμαϊκής Αγοράς, χάνεται κάθε ίχνος μητρωικής παρουσίας στο χώρο. Κάτι τέτοιο δεν είναι περίεργο, καθώς πια ο χώρος αλλάζει ολοκληρωτικά χαρακτήρα. Τα προηγούμενα οικιστικά σύνολα αντικαθίστανται από τους χώρους που θα συστήσουν το πολιτικό και διοικητικό κέντρο της πόλης ή καταργούνται εντελώς, για να χρησιμοποιηθούν ξανά στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους. Η τύχη της μητρωικής λατρείας δε διαφέρει από των άλλων παγανιστικών θρησκειών, που τελικά εκλείπουν και αντικαθίστανται όλες από το μονοθεϊσμό της χριστιανικής θρησκείας.

στο φως δύο ιερά της Μητέρας των Θεών, πλουτίζοντας τις γνώσεις μας γύρω από τη μητρωική λατρεία.

15. Για τις λατρείες της Θεσσαλονίκης βλ. Edson.Ch., Cults of Thessalonika (*Makedonika* III²) 153-204, και Touratsoglou,I., *Die Munzstatte von Thessaloniki in der romischen Kaiserzeit*., 5-19. Βασικό εγχειρίδιο για τη λατρεία στη Μακεδονία, όσον αφορά στις πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα ως τα τέλη του 19ου αι. είναι το έργο του Baege, *De Macedonum Sacris* (Halle 1913). Για το γιουγκοσλαβικό και βουλγαρικό κομμάτι της Μακεδονίας και επιγραμματικά για το ελληνικό, βλ. S. Dull, *Die Gütterkulle Makedoniens* (München 1977). Συνοπτική επισκόπηση για τη λατρεία στη Μακεδονία κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κατάκτησης υπάρχει στον τόμο *ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ* της Εκδοτικής Αθηνών, 204-207 (Αθήνα 1982), όπου και αναλυτικότερη βιβλιογραφία και σχολιασμός, σελ. 540-541.

16. Γενικά για τα ειδώλια της Αγοράς βλ. Π. Αδάμ - Βελένη και Συνεργάτες (*ΑΕΜΘ* Β' 1996), Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα, 519.

17. Γ. Βελένης, Π. Αδάμ-Βελένη, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, Οδηγός* (Θεσσαλονίκη 1997), όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία.

18. Για την ανασκαφή της Πλατείας, βλ. *ΑΕΜΘ* 10 Β', 1996, *Αγορά*, 502-503.

19. Για το χώρο της "ταβέρνας" βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, *ΑΕΜΘ* 1997, Λουτρό Αγοράς.

20. Για την τεχνική των ειδωλίων βλ. Κ. Τσακάλου - Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια, ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής* - Διδακτορική διατριβή - Θεσ/νίκη 1996, 53-80, όπου και η αναλυτική βιβλιογραφία.

Μ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Όταν στο τέλος του 3ου αι. μ.Χ. αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της αχανούς πλέον ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ο Διοκλητιανός, εφαρμόζει ριζοσπαστικά μέτρα, για να ανακόψει την αποσύνθεσή της. Αφού το 285 μ.Χ. ορίζει συναυτοκράτορα το Μαξιμιανό, οι δύο Αύγουστοι διορίζουν το 293 μ.Χ. καίσαρες δύο στρατηγούς, τον Κωνστάντιο και το Γαλέριο, εγκαθιδρύοντας το τετραρχικό σύστημα διακυβέρνησης. Για λόγους προπαγάνδας οι "τέσσερεις άρχοντες του κόσμου" (quatuor principes mundi) οικοδομούν ομοιότυπο ιδεολογικό προφίλ, το οποίο προωθούν έντονα, εγκαθιστώντας ο καθένας την έδρα του σε διαφορετική πόλη της αυτοκρατορίας. Αποδίδονται εικονογραφικά με κοινό τύπο ως άκαμπτοι στρατιωτικοί, ώριμοι άνδρες με αδρά χαρακτηριστικά. Από το χριστιανό συγγραφέα Λακτάνιο (*De mortibus persecutorum* 9,3), που τον διακρίνει σαφώς προκατάληψη, ο Γαλέριος περιγράφεται ως φύση βαρβαρική, ψηλός και εύσαρκος. Το αυτοκρατορικό πορτρέτο πλέον ως μέσο προπαγάνδας και σύμβολο εξουσίας αποδίδει την αυστηρότητα και την αυτοκυριαρχία του απόλυτου μονάρχη. Παράλληλα, τίθενται υπό την προστασία θεοτήτων: οι μεν Διοκλητιανός και Γαλέριος, που διοικούν τις ανατολικές επαρχίες, χαρακτηρίζονται Ιόβειοι με προστάτη το Δία, οι δε Μαξιμιανός και Κωνστάντιος, διοικητές του δυτικού τμήματος, Ερκούλειοι με προστάτη τον Ηρακλή.

Η Θεσσαλονίκη, η "λαμπροτάτη μητρόπολις" του 3ου αι. μ.Χ., συνδέθηκε άμεσα με το Γάιο Γαλέριο Ουαλέριο Μαξιμιανό (εικ. 1). Ο Γαλέριος, γεννημένος στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. στο Romulianum της Δακίας (Gamziqrad της σημερινής Σερβίας), γρήγορα ξεπέρασε την ταπεινή καταγωγή του και ακολουθώντας στρατιωτική σταδιοδρομία αναρριχήθηκε σε υψηλά αξιώματα. Ως "ύπαρχος του πραιτωρίου" (praetorio praefectus) παντρεύεται την κόρη του Διοκλητια-

Εικ. 1

νού και της Prisca, Valeria και το 293 μ.Χ. ανακηρύσσεται καίσαρας. Μεταξύ του 296 και του 298 μ.Χ. διεξάγει σκληρό αγώνα κατά του Πέρση βασιλιά Ναρσή. Μετά τη νίκη του, ο Γαλέριος (victor Orientis) εμφανίζεται ως απόγονος του Άρη, μετεμψυχωμένος Αλέξανδρος (Alexander redvivus) και νέος Ρωμύλος (alterus Romulus). Τα πολεμικά του κατορθώματα εξιστορούνται στα ανάγλυφα της θριαμβικής αψίδας της Θεσσαλονίκης (γνωστής ως Καμάρα).

Το 299 μ.Χ. ο Γαλέριος επιλέγει ως έδρα του τη Θεσσαλονίκη, όπου η παραμονή του εντοπίζεται μεταξύ 298/9-303 και 308-311 μ.Χ. με βάση τη λειτουργία του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου. Έτσι, η πόλη μετατρέπεται από περιφερειακό κέντρο της αυτοκρατορίας σε αυτοκρατορική έδρα. Μένοντας μόνος Αύγουστος μετά το θάνατο του Κωνστάντιου Χλωρού, το 306 μ.Χ., ο Γαλέριος μετέχει στη "σύνοδο των αυτοκρατόρων", που συγκαλείται στο Carnutum (σημερινή Αυστρία) παρουσία του Διοκλητιανού, προκειμένου να ξεπεραστούν εσωτερικές τριβές στη διακυβέρνηση. Δεύτερος Αύγουστος ανακηρύσσεται ο Λικίνιος, ενώ η σύζυγος του Γαλέριου, Galeria Valeria, αναγορεύεται Αυγούστα, γεγονός καινοφανές. Ο Γαλέριος σκόπευε να γιορτάσει τα είκοσι χρόνια εξουσίας την άνοιξη του 312 μ.Χ. (vicennalia) και κατόπιν να αποσυρθεί στον τόπο καταγωγής του, στην πατρίδα του Romuliana, κατά το πρότυπο του Διοκλητιανού. Ωστόσο, αστάθμητοι παράγοντες ανέτρεψαν τα σχέδιά του: αρρώστησε βαριά και πέθανε ένα χρόνο νωρίτερα, το Μάιο του 311 μ.Χ., μετά την έκδοση του διατάγματος για την ανοχή της χριστιανικής θρησκείας. Ενταφιάστηκε στο Romulianum, όπου προσφάτως εντοπίστηκαν τα μαυσωλεία και οι πυρές αποθέωσης του Γαλέριου και της μητέρας του.

Η "διαρκής επιθυμία οικοδομείν" –infinita cupiditas aedificandi– που είχε καταλάβει τους τετράρχες, κατά το χριστιανό συγγραφέα Λακτάντιο, συνέβαλε ώστε τα συγκροτήματα που βασίζονταν στο πολιτικό ιδεώδες της τετραρχίας να τελειώσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Το πολιτικό πρόγραμμα του Γαλέριου περιελάμβανε επιβλητικά οικοδομικά συμπλέγματα στη Θεσσαλονίκη και στο Romulianum, όπου ήρθε στο φως τειχισμένο ανάκτορο προς τιμήν της μητέρας του, Romula, γυναίκας δεισιδαίμονος, που τον επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό.

Μετά την πρώτη προσπάθεια προσδιορισμού των ορίων του γαλεριανού ανακτόρου το 1939, η οποία διακόπηκε από τον πόλεμο, η κυρίως ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε στις δεκαετίες του '50 και του '60 από χορεία μεγάλων αρχαιολόγων (Χ. Μακαρόνας, Ανδ. Βαβρίτσας, Φ. Πέτσας). Ήρθε στο φως μια κεντρική περίστυλη αυλή ελαφρά ασύμμετρη (23×22, 50×22×21 μ.), περιβαλλόμενη κατά τις τρεις πλευρές από δωμάτια. Φαρδείς διάδρομοι, ο βόρειος και ο ανατολικός με ψηφιδωτά δάπεδα, ο νότιος και ο ανατολικός με μαρμάρινες πλάκες και opus segmentatum, υπερκείμενα ψηφιδωτών, περιέβαλαν τον κεντρικό πυρήνα. Μεταξύ του μικρού πε-

Εικ. 2

ριστυλίου και του Ιπποδρόμου, που χάθηκε υπό τη σύγχρονη πόλη, μεσολαβούσε στα ανατολικά διώροφο καμαροσκεπές κτίσμα και επιμήκης αψιδωτή αίθουσα προσανατολισμένη προς το βορρά, ενώ το νοτιοανατολικό τμήμα καταλάμβανε πολυτελές νυμφαίο (κρηναίο οικοδόμημα). Δυστυχώς, η εντατική ανοικοδόμηση στη δεκαετία του '50 (εικ. 2), μετά την κατεδάφιση παλαιών οικιών της περιοχής, σε συνάρτηση με τη μεγάλη αξία των οικοπέδων, δε θα μας επιτρέψει ποτέ να αποκτήσουμε σφαιρική εικόνα του μνημειακού αυτού συνόλου, που απλωνόταν σε μια έκταση περίπου 150.000 τ.μ., από τη Ροτόντα ως τη θάλασσα (Μητροπόλεως) και από το ανατολικό τείχος (Φιλικής Εταιρείας) έως την περιοχή μεταξύ Πλατείας Ναυαρίνου και Αγίας Σοφίας.

Η Ροτόντα, πιθανότατα ναός των θεοτήτων που προστάτευαν τους τετράρχες, βρισκόταν στον ίδιο άξονα με την Καμάρα, το θριαμβικό τετράπυλο που κατασκεύασε η πόλη μεταξύ 299 και 303 ως αναμνηστικό της νίκης του Γαλέριου κατά των Περσών, το οποίο μέσω vestibulum με ψηφιδωτό δάπεδο αποτελούσε και τη βόρεια πρόσβαση προς το ανάκτορο. Στην ίδια ευθεία, με αντίθετο ωστόσο προσανατολισμό, η μεγαλοπρεπής "βασιλική" πέραν του χώρου επίσημων ακροάσεων (Aula Palatina) αποτελούσε και τη δίοδο μέ-

σω της οποίας ο αυτοκράτορας από τα ιδιωτικά ενδιαιτήματα εμφανιζόταν στο αυτοκρατορικό θεωρείο του Ιπποδρόμου, σύμφωνα με το πρωτόκολλο, για να παρακολουθήσει τους αγώνες. Ο Δανός αρχαιολόγος E. Dyggve, κατά την αρχαιολογική έρευνα του 1939, αναφέρει τον εντοπισμό του Kaiserloge ("κάθισμα", θεωρείο του αυτοκράτορα), οικοδομήματος κοσμημένου με κιονίσκους και πολύχρωμη ορθομαρμάρωση. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τον ακριβή εντοπισμό του.

Το 1950 ο Χ. Μακαρόνας αποκάλυψε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής νοτίως της οδού Αιμιλιανού Γρεβενών "ερείπια μνημειώδους οικοδομήματος" (εικ. 3). Επρόκειτο για λαμπρή περίκεντρη αίθουσα με επτά κόγχες και μορφή οκταγώνου εσωτερικά και εξωτερικά (μέγεθος διαμέτρου: 30 μ.). Επίχωση δέκα μέτρων κάλυπτε το μνημείο. Στην ουσία επρόκειτο συσσώρευση κατακρημνισμάτων από βίαιη κατάρρευση έπειτα από σύντομο βίο. Η δυσκολία προσδιορισμού του ρόλου του Οκταγώνου συνέτεινε ώστε να εκφραστούν ποικίλες απόψεις ως προς τη μορφή, τον προορισμό και τη χρονολόγησή του (Μαυσωλείο Γαλέριου ή Θεοδόσιου, αίθουσα θρόνου, λατρευτικό κτίσμα). Ο ανασκαφέας, παραβάλλοντας το Γαλέριο με τον Περικλή, το συνέδεσε με τα "μεγάλα οικοδομικά έργα του Γαλερίου". Προβληματικά στοιχεία ήταν ο διαφορετικός προσανατολισμός του, η συνύπαρξη με βασιλική, ένα αινιγματικό κεραμοπλαστικό σύμβολο κάτω από την ορθομαρμάρωση της μεγάλης κόγχης, καθώς και επίκρανα ψευδοπαραστάδων με ειδωλολατρικά θέματα, που βρέθηκαν το 1965 "επί του δαπέδου πλησίον της εισόδου", βρίσκονταν δηλαδή στη θέση τους μέχρι την κατάρρευση της ανωδομής (με Δία, Κάβειρο, Διόσκουρο, Υγεία, Τύχη της πόλης).

Εικ. 3

Εικ. 4

Το Οκτάγωνο μορφολογικά εκφράζει το πνεύμα της Τετραρχίας, δηλαδή του ηγεμόνα – κοσμοκράτορα και είναι προσανατολισμένο προς τη θάλασσα, καθώς σύμφωνα με το Λιβάνιο τα τετραρχικά ανάκτορα προσέφεραν "θέαν βασιλεί πρέπουσαν". Ο περίκεντρος τύπος του το καθιστά triclinium με ποικιλία λειτουργιών: ακροάσεις, γεύματα και τελετές (εικ. 4). Το 1955 εντοπίζεται η ανατολική κόγχη του μνημειακού ελλειψοειδούς προθαλάμου του (vestibulum). Στη δεκαετία του '60 κατεδαφίζονται πολυκατοικίες του μεσοπολέμου στην οδό Βύρωνος και αποκαλύπτεται η δυτική του κόγχη. Ο κεντρικός χώρος του προθαλάμου, πλην των συμμετρικών εξεδρών, είναι εντυπωσιακών διαστάσεων 15×23 μ. Το 1957 ο Χ. Μακαρόνας αποκαλύπτει σε οικόπεδο της οδού Ισαύρων 5 ανατολική στοά δεύτερου μεγάλου περιστυλίου με ψηφιδωτό δάπεδο, καθώς και το μαρμάρινο τοξωτό υπέρθυρο με την προτομή του Γαλέριου, προερχόμενο από διακοσμητική κόγχη της στοάς (aedicula). Στην πρόσθια όψη του τόξου εικονίζονται μέσα σε μετάλλια, που τα στηρίζουν νέοι Ανατολίτες, ο Γαλέριος ως ώριμος άνδρας και η Τύχη της Θεσσαλονίκης. Από πάνω ερωτιδείς κρατούν γιρλάντα, ενώ στο εσωρράχιο κληματίδα που βγαίνει από κρατήρες περιβάλλει μετάλλιο με προτομή του Διονύσου - θεού προστάτη πλέον της αυτοκρατορικής έδρας (Liber). Στις πλάγιες πλευρές εικονίζονται αντίστοιχα ο θεός Παν και Νύμφη. Η γυναικεία μορφή, ωστόσο, του τόξου αποτελεί μετασκευή του αρχικού πορτρέτου της Galeria Valeria ως Αυγούστας, γνωστού και από νομίσματα που κόπηκαν προς τιμήν της μετά τη σύνοδο στο Καρνούτο. Η μετατροπή πρέπει πιθανότατα να αποδοθεί στο Λικίνιο, που τίμησε για πολιτικούς λόγους το Γαλέριο με μεταθανάτιες κοπές νομισμάτων για τον Divus Maximianus, αλλά παράλληλα φρόντισε να εξοντώσει

Εικ. 5

τους συγγενείς του, εκτελώντας το 314 μ.Χ. τη Galeria Valeria και τη μητέρα της, Prisca. Έρευνα το 1981-'82 σε οικόπεδο επί των οδών Βύρωνος 4 και Ισαύρων 1 φέρνει στο φως και τη δυτική στοά του περιστυλίου.

Προσφάτως τεκμηριώθηκε ανασκαφικά ότι ο προθάλαμος του Οκταγώνου συνδεόταν οργανικά μέσω δικιόνιου πρόπυλου με τη βόρεια στοά του μεγάλου περιστυλίου (πλάτος 7 μ.) από την οποία και θα ήταν προσπελάσιμος (εικ. 5). Δύο κίονες από πράσινο γρανίτη (σωζόμενη διάμετρος 83 εκ.), που εδράζονταν σε ισχυρό στυλοβάτη πλάτους 3 μ., αποκαλύφθηκαν πρόσφατα πακτωμένοι στη θεμελίωση της οικοδομής επί της Ισαύρων 3. Σημειωτέον ότι οι ήλοι ορθομαρμάρωσης στους τοίχους του Οκταγώνου συγκρατούνται από λατύπες πράσινου γρανίτη. Από την ανατολική στοά το μεγάλο περιστύλιο προσέφερε πρόσβαση και προς το υπόλοιπο συγκρότημα μέσω μαρμάρινης μνημειακής κλίμακας. Το Οκτάγωνο ως αίθουσα του θρόνου μαζί με τον προθάλαμό του και το νότιο μεγάλο περιστύλιο αποτελούσαν τμήμα του ανακτόρου, προσανατολισμένο προς τη θάλασσα και το μικρό αυτοκρατορικό λιμένα που θα υπήρχε στην περιοχή, και προορίζονταν για επίσημες συγκεντρώσεις. Δυστυχώς, το μεγάλο περιστύλιο χάθηκε οριστικά κάτω από τη σύγχρονη πόλη. Ένας ισοπεδωτικός σεισμός, πιθανότατα τον 5ο αι. π.Χ., προσδίδει εικόνα καταστροφής στην περιοχή. Οι κίονες μένουν κατά χώραν και μεταγενέστερη τοιχοποιία κλείνει την είσοδο του προθαλάμου, για να μετατραπεί σε κινστέρνα συλλογής ομβρίων υδάτων με πλίνθινο δάπεδο ως τον 14ο αι. π.Χ. Το νότιο επίμηκες περιστύλιο, επομένως, είχε δημόσιο χαρακτήρα, σε αντίθεση με το μικρότερο βόρειο περιστύλιο, που αποτελεί τον κεντρικό ιδιωτικό πυρήνα στον αρχαιολογικό χώρο της πλατείας Ναυαρίνου.

Εικ. 6

Παράλληλα, η έρευνα κατέδειξε ότι όταν ο Γαλέριος ισοπέδωσε την έκταση για ανέγερση του συγκροτήματος, δεν επέλεξε "un terrain imbâti" όπως πίστευαν οι πρώτοι ερευνητές, αλλά περιοχή παλαιόθεν δομημένη. Φάσεις πρωιμότερες του ανακτόρου, που ανάγονται μέχρι την ίδρυση της πόλης, αποκαλύφθηκαν σε όλη την έκταση του Ανακτόρου. Λασπόκτιστες τοιχοποιίες ελληνιστικών χρόνων (εικ. 6), πρώιμη ρωμαϊκή φάση εργαστηρίων κάτω από τη βόρεια στοά, όπου ανασκάφηκε κλίβανος εργαστηρίου μεταλλουργίας και συλλέχθηκαν πλήθος μητρών (εικ. 7), καθώς και θησαυρός 35 δηναρίων (μέσα 1ου-2ου αι. μ.Χ. – Βεσπασιανού, Δομιτιανού,

Εικ. 7

Εικ. 8α

Εικ. 8β

Νέρβα, Τραϊανού, Αδριανού – Σαβίνας, Αντωνίνου Πίου – Φαυστίνας Ι, Μ. Αυρηλίου – Φαυστίνας ΙΙ, Αυρήλιου Βέρου, Κόμμοδου – Κρισπίνας), αλλά και χώροι που ανήκουν σε ρωμαϊκή έπαυλη και ανασκάπτονται ακόμα υπό τη νότια στοά, με ψηφιδωτά δάπεδα (εικ. 8α) με θαλάσσιο διάκοσμο και τοιχογραφίες (εικ. 8β) μαρτυρούν τη διαχρονικότητα κατοίκησης στο νοτιοανατολικό τομέα της πόλης. Ελληνιστικός πυρήνας κοντά στη θάλασσα ήταν αναμενόμενος (ελληνιστική στοά Γρ. Παλαμά), ωστόσο και ο Γαλέριος φαίνεται ότι επέλεξε για ανέγερση του συγκροτήματος προεπιλεγμένη θέση επίσημου ρωμαϊκού ενδιαιτήματος.

Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΑΓΕΙΡΑ: ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

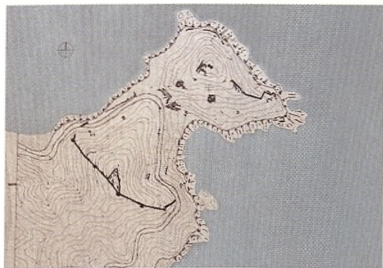
Τα Στάγειρα βρίσκονται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά της Ολυμπιάδας, πάνω σε μια μικρή ορεινή χερσόνησο. Η πόλη απλωνόταν και στους δύο λόφους αυτής της χερσονήσου, που διαχωρίζονται με χαμηλό αυχένα (Εικ. 1).

Ιδρύθηκε στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. από Ίωνες αποίκους της Άνδρου, ενώ στα χρόνια του Στράβωνα, σύμφωνα με το συγγραφέα, η πόλη ήταν ήδη ερημωμένη.

Πριν από το 1990, χρονιά που άρχισαν οι ανασκαφές, ορατά ήταν μόνον τα ερείπια της μεσαιωνικής εγκατάστασης στο Βόρειο Λόφο, ιδίως το βυζαντινό διατείχισμα.

Εικ. 1. Η χερσόνησος των αρχαίων Σταγείρων, με την Ολυμπιάδα στο βάθος δεξιά (αεροφωτογραφία).

Εικ. 2. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα των Σταγείρων. Σημειώνονται οι περιοχές που έχουν ανασκαφεί.

Σήμερα, μετά δέκα χρόνια, γνωρίζουμε ολόκληρο σχεδόν τον πολεοδομικό ιστό των Σταγείρων (Εικ. 2).

Η περιήγηση στο χώρο μπορεί να αρχίσει από την πρώιμη κλασική οχύρωση. Στην περίοδο της ακμής της, δηλαδή περίπου από το 500 μέχρι τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., η πόλη προστατευόταν με ισχυρή οχύρωση, το συνολικό μήκος της οποίας πλησιάζει τα δύο χιλιόμετρα. Εκτός από τη νότια πλευρά των Σταγείρων, όπου το τείχος φράσσει την πόλη από θάλασσα σε θάλασσα (Εικ. 3), στις άλλες τρεις πλευρές αυτό βαίνει παράλληλα και κατά μήκος της κρημνώδους ακτής. Η πορεία του ανιχνεύεται σε ολόκληρη την περίμετρο της πόλης, πλήρης όμως αποκάλυψη της οχύρωσης έγινε, μέχρι τώρα, μόνο στο νότιο σκέλος της, αλλά και σε τμήματα του ανατολικού, δυτικού και βόρειου σκέλους της, δηλαδή σ' ένα συνολικό μήκος περίπου 700 μ. Το τείχος διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση (σε ορισμένα σημεία σώζεται μέχρι ύψους τεσσάρων μέτρων) και θεμελιώνεται κλιμακωτά στο βράχο, ακολουθώντας τις έντονες κλίσεις του ορεινού εδάφους (εικ. 4). Στο νότιο ειδικά σκέλος του και σε κανονικές μεταξύ τους αποστάσεις, ενισχύεται με κυκλικούς και τετράγωνους πύργους (εικ. 5). Μέχρι τώρα έχουν έρθει στο φως τρεις τέτοιοι κυκλικοί και άλλοι τόσοι τετράγωνοι πύργοι. Αντίστοιχα, σε διάφορα σημεία του εσωτερικού του μετώπου, είναι προσκολλημένες συμπαγείς κλίμακες ανόδου, που οδηγούσαν με σκαλοπάτια στους προμαχώνες του τείχους (εικ. 6).

Στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος για την ανάδειξη και την προβολή των Σταγείρων, συντάχτηκε από μελετητική ομά-

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία των Σταγείρων από το Νότο. Σε πρώτο επίπεδο διακρίνεται το νότιο σκέλος της πρώιμης κλασικής οχύρωσης, με την ακρόπολη στην κορυφή. Στο μέσο της εικόνας, η αγορά της πόλης.

Εικ. 4. Τμήμα του τείχους και τετράγωνος πύργος, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Εξωτερικό μέτωπο.

Εικ. 5. Μέρος της κλασικής οχύρωσης στο Νότιο Λόφο, με κυκλικούς πύργους κατά διαστήματα.

Εικ. 6. Το εσωτερικό μέτωπο του ίδιου τμήματος της οχύρωσης, με μία από τις κλίμακες ανόδου.

δα της Εφορείας (με επικεφαλής τον αρχιτέκτονα κ. Ιωάννη Γιαννάκη) σειρά μελετών. Στην αρχή καθεμιάς από τις μελέτες (που αφορούν, κατά περίπτωση, σε αποκαταστάσεις, στερεώσεις, αντιστηρίξεις, αναστηλώσεις, διαμορφώσεις, περιφράξεις κτλ.), δίνονται η φιλοσοφία και οι λόγοι σκοπιμότητας των επεμβάσεων.

Βασικές αρχές που τηρήθηκαν γι' αυτές τις επεμβάσεις είναι:

- Όλες οι εργασίες γίνονται με βάση τους διεθνώς συμπεφωνημένους όρους αποκατάστασης.
- Κύριο μέλημα αποτελεί η προστασία των ευρημάτων και, κατά δεύτερο λόγο, η εξυπηρέτηση του κοινού.
- Δε θίγονται στο ελάχιστο τα αρχαία μέρη, τα οποία διαχωρίζονται σαφώς και ευκρινώς (με περιγραφικό αρμό ή φύλλο μολυβιού) από τα αναστηλωμένα.
- Όλες οι εργασίες είναι αναστρέψιμες, για την περίπτωση μελλοντικών αλλαγών στις αρχές της αναστήλωσης.
- Στις αποκαταστάσεις γίνεται χρήση του αρχαίου οικοδομικού υλικού. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, ελλείψει αρχαίου, χρησιμοποιείται νεότερο υλικό.

Όσες από τις συνταχθείσες μελέτες εγκρίθηκαν από το ΚΑΣ, έχουν ήδη εφαρμοστεί σύμφωνα με τις αποφάσεις του. Άλλες, όπως αυτές για τη "Διευθέτηση πορειών στο χώρο και τη συνολική σήμανσή του" ή για την αποκατάσταση και διαμόρφωση των κτισμάτων του Βόρειου Λόφου (οικίες, ιερά, υστεροκλασικό τείχος) εκκρεμούν στο ΚΑΣ προς έγκριση.

Ειδικά για το νότιο και ανατολικό σκέλος της οχύρωσης, που περιγράψαμε παραπάνω, εγκρίθηκαν και εφαρμόστηκαν δύο μελέτες αποκατάστασης. Οι εργασίες αφορούσαν στο τείχος καθαυτό

Εικ. 7. Το νότιο κλασικό τείχος από την ανατολική πλευρά, όπως αποκαλύφτηκε με την ανασκαφή.

(εικ. 7, 8), αλλά και σ' όλους γενικά τους πύργους αυτού του σκέλους. Οι επεμβάσεις στους πύργους είναι μεγαλύτερης κλίμακας από εκείνες στο τείχος, επειδή προβλέπεται ν' αποτελέσουν αυτοί και σημεία θέασης για τους επισκέπτες (εικ. 9).

Η ακρόπολη καταλαμβάνει το πλάτωμα που βρίσκεται στην κορυφή του Νότιου Λόφου (εικ. 10). Σε κάτοψη παρουσιάζει σχήμα περίπου ορθογώνιου τριγώνου, του οποίου η νότια πλευρά ταυτίζε-

Εικ. 8. Το ίδιο τμήμα του κλασικού τείχους, μετά τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξής του.

Εικ. 9. Ο κυκλικός πύργος στην κορυφή του Νότιου Λόφου, μετά τις εργασίες αποκατάστασης της οχύρωσης.

ται με το τείχος. Οι άλλες δύο πλευρές της προστατεύονται με χωριστό περίβολο, στην εσωτερική όψη του οποίου και σε κανονικά μεταξύ τους διαστήματα υπάρχουν λιθόκτιστες αντηρίδες στη σειρά (εικ. 11).

Επειδή και στην περίπτωση της ακρόπολης υπήρχαν προβλήματα, κυρίως στατικά, εφαρμόστηκε η εγκριθείσα σχετική μελέτη: στερεώθηκαν οι τοίχοι της ακρόπολης στην πάνω τους επιφάνεια, αναστηλώθηκε ο εξωτερικός τετράγωνος πύργος του ανατολικού τοίχου του περιβόλου της, αλλά και αντιστηρίχτηκε αυτός ο τοίχος, επειδή παρουσίαζε επικίνδυνη προς τα έξω κλίση.

Ο κεντρικός υδροδοτικός αγωγός της πόλης εντοπίσθηκε να διαπερνά το τείχος σ' ένα σημείο του νότιου σκέλους του. Αποτελείται από πηλοσωλήνες στη σειρά, που κατέβαζαν το νερό από τον ορεινό όγκο στα νότια των Σταγείρων (εικ. 12).

Λίγα λόγια και για τα σπίτια, τα οποία ανασκάφηκαν σε πολλά και διαφορετικά σημεία της πόλης. Όπως αναμενόταν, τα αρχαιότερα στοιχεία κατοίκησης προέρχονται από το Βόρειο Λόφο, όπου ήρθαν στο φως και τα σημαντικότερα κατάλοιπα της οικιακής αρχιτεκτονικής των Σταγείρων (εικ. 13). Διαπιστώθηκε ότι το ορεινό του εδάφους και η πυκνότητα της κατοίκησης επιβάλλουν συχνά διάφορες πρακτικές λύσεις, όπως, για παράδειγμα, η διά λαξεύσεως επιπεδοποίηση του φυσικού βράχου και η δημιουργία βαθμίδων ανδήρων, πάνω στα οποία κτίζονται τα οικοδομικά τετράγωνα ή τα μεμονωμένα σπίτια (εικ. 14). Για τα σπίτια και τα εργαστήρια του

Εικ. 10. Αεροφωτογραφία της πρώιμης κλασικής οχύρωσης και της ακρόπολης των Σταγείρων στην κορυφή του Νότιου Λόφου.

Εικ. 11. Η ακρόπολη και μέρος του νότιου κλασικού τείχους, με πύργους και κλίμακες ανόδου.

Βόρειου Λόφου συντάχθηκε προσφάτως ειδική μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης.

Η κλασική στοά βρίσκεται στην Αγορά της πόλης (εικ. 15). Έχει εσωτερικές διαστάσεις 6×26 μ. και είναι χτισμένη κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα (εικ. 16). Η πρόσβαση στο εσωτερικό της γινόταν με μνημειακή κλίμακα στην πρόσοψή της. Τους άλλους τρεις τοίχους τούς περιτρέχει εσωτερικά ένα απλό λίθινο θρανίο. Για τη στήριξη της στέγης υπήρχε εσωτερική κιονοστοιχία, με οκτώ κίονες, από τους οποίους διατηρήθηκαν μόνον οι μαρμάρινες βάσεις τους.

Λόγω στατικών και άλλων προβλημάτων στη στοά, κατέστη η

Εικ. 12. Ο κεντρικός υδαταγωγός των αρχαίων Σταγείρων.

Εικ. 13. Αεροφωτογραφία του Βόρειου Λόφου των Σταγείρων. Διακρίνονται, από αριστερά προς τα δεξιά, η περιοχή της αγοράς, το βυζαντινό διατείχισμα, τα οικοδομικά τετράγωνα, το υστεροκλασικό τείχος και (στην κορυφή του λόφου) τα κτίσματα της βυζαντινής περιόδου.

Εικ. 14. Σπίτια της κλασικής περιόδου, στο Βόρειο Λόφο των Σταγείρων.

μερική αποκατάστασή της και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της. Για την αποκατάσταση της στοάς χρησιμοποιήθηκε και νέο οικοδομικό υλικό, το οποίο διακρίνεται σαφώς από το αρχαίο (εικ. 17).

Από τα δεξιά της στοάς ξεκινά ένας λιθόστρωτος δρόμος, ο οποίος, ύστερα από λοξή προς νότον πορεία 20 μέτρων, συναντά κάθετα έναν άλλο πλακόστρωτο δρόμο (εικ. 18). Ο δεύτερος αυτός δρόμος αποκαλύφθηκε μέχρι τώρα σε μήκος περίπου 30 μέτρων.

Εικ. 15. Αεροφωτογραφία με τα κτίσματα του Βόρειου Λόφου. Σε πρώτο επίπεδο η στοά των κλασικών χρόνων.

Εικ. 16. Η στοά μετά την ανασκαφή.

όσο δηλαδή εκτείνεται και το δημόσιο κτιριακό συγκρότημα που βρίσκεται βόρεια και κατά μήκος του. Αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί η επιπεδοποίηση του φυσικού βράχου σε κλιμακούμενα επίπεδα. Διαπιστώθηκαν τρία επίπεδα: εγγύτερα στη στοά και στο υψηλότερο επίπεδο αναπτύσσεται ένα τριμερές κτίσμα, μήκους 12 μέτρων (εικ. 19). Από τις ανασκαφικές ενδείξεις προκύπτει ότι στο σημείο αυτό στεγάζονταν μαγαζιά. Βυθισμένα στο δάπεδό τους βρέθηκαν τμήματα τριών πίθων και μια μεγάλη πήλινη λεκάνη.

Εικ. 17. Η στοά μετά τις εργασίες αποκατάστασής της.

Ο δεύτερος στη σειρά χώρος του συγκροτήματος βρίσκεται σε επίπεδο αρκετά χαμηλότερο. Στο δυτικό του ήμισυ καθαρίστηκαν δύο σε σειρά, λαξευμένες στο βράχο μεγάλες και επιμήκεις βαθιές κατασκευές.

Διάφορες άλλες λεπτομέρειες, όπως για παράδειγμα, μεγάλος αριθμός λάκκων, καθιστούν πιθανότερη την άποψη ότι ο χώρος αυτός λειτουργούσε ως δημόσια αποθήκη με πιθάρια μέσα στους λάκκους.

Στο τρίτο και συνεχόμενο επίπεδο, χαμηλότερα, διαμορφώνεται ανάλογος χώρος, επίσης αποθηκευτικός.

Η κατάσταση διατήρησης του συγκροτήματος αυτού ήταν απογοητευτική, εξαιτίας των μικρών επιχώσεων και της λιθαρπαγής. Αποφασίστηκε, λοιπόν, η αποκατάστασή του κυρίως για λόγους προστασίας, αλλά και αναγνωσιμότητας. Έτσι, απολύτως σύμφωνα με τη συνταχθείσα αρχιτεκτονική μελέτη, στερεώθηκαν όλοι οι τοίχοι του συγκροτήματος, αποκαταστάθηκαν τα δάπεδά του και συμπληρώθηκαν με κροκάλες τα κατεστραμμένα τμήματα του πλακόστρωτου δρόμου μπροστά του (εικ. 20).

Η περιήγηση συνεχίζεται με τις αρχαιότητες του Βόρειου Λόφου, για τις περισσότερες από τις οποίες έχει ήδη συνταχτεί μελέτη αποκατάστασης και διαμορφώσεων (βλ. γι' αυτές εικ. 2, 3, 13, 15, 18 και 20).

Εικ. 18. Αεροφωτογραφία της αγοράς με τη στοά και το συγκρότημα των δημόσιων καταστημάτων και αποθηκών.

Εικ. 19. Πλακόστρωτος δρόμος και δημόσια μαγαζιά, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Εικ. 20. Αεροφωτογραφία της αγοράς με τα δημόσια κτίσματα μετά τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης.

Εικ. 21. Αεροφωτογραφία της κορυφής του Βόρειου Λόφου. Δεξιά διακρίνονται το βυζαντινό διατείχισμα με τον τετράγωνο πύργο του, ενώ αριστερά ο βυζαντινός περίβολος της κορυφής και ο τοίχος του αρχαϊκού ναού.

Εικ. 22. Ο τετράγωνος βυζαντινός πύργος και το αψιδωτό ελληνιστικό οικοδόμημα που τον περιβάλλει.

Το βυζαντινό διατείχισμα φράσσει το Βόρειο Λόφο στην αρχή του. Στο μέσο περίπου της διαδρομής του, αποκαλύφθηκε ένας τετράγωνος πύργος του, αλλά και ορισμένα άλλα, ιδιαιτέρως σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα (εικ. 21, 22). Δεξιά του πύργου αυτού, ήρθε στο φως ένα τμήμα της πρώτης οχύρωσης των Σταγείρων. Αποδείχτηκε λοιπόν ότι η γραμμή του αρχαϊκού αυτού τείχους ταυτίζεται ακριβώς μ' εκείνην του βυζαντινού.

Διαπιστώθηκε δηλαδή ότι το βυζαντινό τείχος χρησιμοποιεί ως θεμέλιό του το αρχαϊκό. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαιτέρως σημαντικό για την έκταση κυρίως που είχε η πόλη, από την εποχή της ίδρυσής της μέχρι τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., οπότε η αύξηση του πληθυσμού της επέβαλε την επέκτασή της και στο γειτονικό Νότιο Λόφο, με την κατασκευή της κλασικής οχύρωσης, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Στο τμήμα του αρχαϊκού τείχους που ανασκάφηκε βρέθηκε και μία από τις πύλες της αρχαιότερης πόλης των Σταγείρων, μπροστά στην οποία μάλιστα υπήρχε πεσμένο και σπασμένο το μαρμάρινο υπέρθυρό της. Το υπέρθυρο αυτό, με επιγραφή χαραγμένη βουστροφηδόν, είχε συνολικό μήκος γύρω στα 2,50 μ., ενώ το σημαντικό είναι ότι στα αριστερά αποδίδει ανάγλυφα το ιερό ζώο της πόλης, δηλαδή τον κάπρο, αντιμέτωπο με λιοντάρι.

Τον τετράγωνο βυζαντινό πύργο τον περιβάλλει δημόσιο αψιδωτό οικοδόμημα, που αρχικώς δίνει την εντύπωση πύργου του αρχαϊκού τείχους. Προσεκτικότερη, όμως, παρατήρηση και τα κινητά ευρήματα πείθουν ότι το οικοδόμημα αυτό, άγνωστης προς το παρόν λειτουργίας, χρονολογείται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Εσωτερικά του βυζαντινού και, κατά συνέπεια, και του αρχαϊκού τείχους, πίσω δηλαδή από την αρχαϊκή πύλη, αποκαλύφθηκε μεγάλο μαρμαροθετημένο δάπεδο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει ορθογώνια, αλλά κενή σήμερα, μικρή επιφάνεια. Σ' αυτήν είναι πιθανό να υπήρχε στημένος ένας μικρός βωμός του 6ου αι. π.Χ. (εικ. 23).

Στην κορυφή του Βόρειου Λόφου υπάρχουν τα ερείπια οχυρού της μεσοβυζαντινής περιόδου (βλ. εικ. 21). Ο ισχυρός του περίβολος, που διατηρείται σε μεγάλο ύψος, παρουσιάζει σε κάτοψη σχήμα τραπεζίου, ενώ ενισχύεται εσωτερικά με αντηρίδες και εξωτερικά με πύργους ή πυργοειδείς προβολές. Μέσα στον περίβολο υπάρχουν τα ερείπια ενός τετράγωνου πύργου και μιας μεγάλης βυζαντινής κινστέρνας.

Εικ. 23. Το δάπεδο με το μαρμαροθέτημα, εσωτερικά του βυζαντινού διατειχίσματος.

Εικ. 24. Τοίχος του αρχαϊκού ναού (6ος αι. π.Χ.).

Στην απλή τοιχοποιία όλων των βυζαντινών κτισμάτων παρεμβάλλονται μικρότεροι, αλλά και τεράστιοι γρανίτινοι γωνιόλιθοι, λαξευμένοι επιμελώς. Οι γωνιόλιθοι αυτοί διαπιστώθηκε ότι προέρχονται από ένα μεγάλο και μάλλον εκατόμπεδο ναό του 6ου αι. π.Χ., ο οποίος άρχισε να ανασκάπτεται σ' αυτό το σημείο (εικ. 24). Μέχρι τώρα αποκαλύφθηκε, σε μήκος άνω των 30 μ., μόνον ο ένας μακρύς του τοίχος. Αποκαλύφθηκαν και άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού, ωστόσο εντελώς αποσπασματικά ακόμη. Σημαντικά, όμως, για το ναϊκό χαρακτήρα του οικοδομήματος είναι επίσης αρκετά αρχιτεκτονικά και εικονιστικά γλυπτά.

Το υστεροκλασικό τείχος, που αποκαλύφθηκε μέχρι τώρα σε μήκος 150 μ., βρίσκεται στα βορειοανατολικά πρανή του λόφου (εικ. 25). Έχει πάχος 1,80 μ., σώζεται μέχρι ύψους τριών μέτρων και είναι χτισμένο ακανόνιστα. Κατά διαστήματα, στο εσωτερικό του προσκολλώνται εγκάρσιοι τοίχοι, οι οποίοι δημιουργούν κλιμακωτά οικιστικά άνδηρα. Στο υψηλότερο ειδικά τμήμα του τείχους, ήρθαν στο φως αρκετοί ορθογώνιοι χώροι, που ανήκουν σε σπίτια και εργαστήρια (εικ. 26).

Ένα μικρό και δίχωρο αρχαϊκό ιερό, αφιερωμένο σε γυναικεία θεότητα, ανασκάφηκε στο ακρότατο βορειοανατολικό τμήμα του λόφου. Σημαντικότερος είναι ο μεγαλύτερος χώρος του, στον οποίο βρέθηκαν ένας πρωτόγονος βωμός και μια τετράγωνη εσχάρα θυσιών (εικ. 27, 28).

Σε μικρή απόσταση από το Ιερό, ερευνήθηκε ένα κυκλικό Θεσμοφόριο, διαμέτρου 11 μέτρων, επίσης του 6ου αιώνα π.Χ. (βλ. εικ. 25).

Εικ. 25. Το τείχος των υστεροκλασικών χρόνων από αεροφωτογραφία. Κάτω αριστερά διακρίνονται το αρχαϊκό Ιερό και το Θεσμοφόριο, ενώ πάνω δεξιά συγκρότημα οικιών και εργαστηρίων.

Εικ. 26. Αεροφωτογραφία του ίδιου τείχους. Στο πάνω μέρος τα σπίτια και οι εργαστηριακοί χώροι.

Τέλος, στην ίδια περιοχή των Ιερών, βρέθηκε, ολοσχερώς σχεδόν κατεστραμμένο, ένα μεγάλο αρχαϊκό οικοδόμημα, στους δύο τοίχους του οποίου θεμελιώθηκε αργότερα το υστεροκλασικό τείχος. Η καταστροφή του οικοδομήματος, όπως και η οικοδόμηση του τείχους, οφείλονται στο Φίλιππο το Β΄. Όπως φαίνεται στην κάτοψη του αρχαϊκού οικοδομήματος, πέντε μεγάλα δωμάτια διατάσσονται γύρω από μια εσωτερική αυλή με μεγάλο πιθάρι στο μέσο.

Εκτός από τις παραπάνω μελέτες που εκτελέστηκαν, εφαρμό-

Εικ. 27. Το αρχαϊκό Ιερό.

Εικ. 28. Πήλινη μήτρα (δεξιά) που βρέθηκε στο αρχαϊκό Ιερό. Αριστερά το γύψινο εκμαγείο της.

στηκε και η σχετική με την "Περίφραξη και Διαμόρφωση των Εισόδων". Η κατατεθείσα μελέτη, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα της βορειοανατολικής Χαλκιδικής με τα παραδοσιακά της στοιχεία, πρότεινε ως υλικά της περίφραξης κυρίως το ξύλο καστανιάς και την πέτρα. Το ΚΑΣ, όμως, αποφάσισε υπέρ της μεταλλικής κατασκευής.

Μια άλλη μελέτη της οποίας η έγκριση εκκρεμεί αφορά στη "Διεύθυνση των Πορειών και στη Σήμανση" ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου. Η ανάγκη εφαρμογής της είναι αυτονόητη, αφού ήδη επισκέπτεται τα Στάγειρα πλήθος Ελλήνων και ξένων επισκεπτών. Ο χώρος, μολονότι ορεινός και επικίνδυνος, προσελκύει τους επισκέπτες όχι μόνο χάρη στις αρχαιότητες αλλά και στο υπέροχο φυσικό περιβάλλον, που συνδυάζει όμορφα δασωμένα βουνά με καταγάλανους θαλασσινούς ορμίσκους. Η γοητεία του ονόματος του Αριστοτέλη, η γειτνίαση με το Άγιον Όρος και η έλλειψη άλλων επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων στην περιοχή αποτελούν πρόσθετους λόγους υπέρ του ενδιαφέροντος του κοινού. Ας σημειωθεί ότι στη μελέτη που εκπόνησε το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων για τις Αρχαιολογικές Διαδρομές της Βόρειας Ελλάδας συμπεριλαμβάνεται και ο χώρος των Σταγείρων. Προς διευκόλυνση, επομένως, των επισκεπτών και ιδίως προς αποφυγήν ατυχημάτων, έχουν ήδη γίνει ήπιες διαμορφώσεις περιπάτων και προσωρινές περιφράξεις επικίνδυνων σημείων.

Οι δύο προηγούμενες μελέτες προετοιμάζουν το έδαφος για την εφαρμογή μιας άλλης, η οποία έχει εκπονηθεί από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και έχει εγκριθεί, με κάποιες τροποποιήσεις, από το ΚΑΣ. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τη μελέτη των "Κτισμάτων Υποδοχής Επισκεπτών", τη δημιουργία δηλαδή της απαραίτητης υποδομής, ώστε να καταστεί επισήμως ο χώρος επισκέψιμος. Ελπίζουμε ότι το ΤΑΠ θα προχωρήσει σύντομα στην κατασκευή του έργου, ανταποκρινόμενο έτσι όχι μόνο στο αίτημα της Εφορείας μας, αλλά και στο δίκαιο αίτημα της κοινωνίας της Χαλκιδικής, όπου μόνον η Όλυνθος μέχρι σήμερα είναι επισήμως επισκέψιμη.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι η μέχρι τώρα συνεργασία της διεύθυνσης της ανασκαφής με την τοπική κοινωνία και τους φορείς της είναι υποδειγματική όσο και αποτελεσματική. Η Νομαρχία Χαλκιδικής, για παράδειγμα, εκτός από την οικονομική βοήθεια στις ανασκαφές των πρώτων ετών, συνεισέφερε και στην οργάνωση της Έκθεσης για τα Στάγειρα στο Μουσείο Πολυγύρου, όπου εκτίθενται τα σημαντικότερα ευρήματα μαζί με το εποπτικό υλικό. Καρπός, εξάλλου, της συνεργασίας μας με την Κοινότητα της Ολυμπιάδας ήταν μεταξύ άλλων, η χρηματοδότηση της σύνταξης ενός ενημερωτικού φυλλαδίου για τα Στάγειρα (στα ελληνικά και τα αγγλικά), το οποίο διανέμεται δωρεάν στους επισκέπτες. Ας σημειωθεί ότι ένας μεγάλος αρχαιολογικός οδηγός του χώρου τελεί υπό έκδοση από το ΤΑΠΑ.

Ένα από τα αποτελέσματα της συνεργασίας μας με τον Πολιτιστικό Σύλλογο Ολυμπιάδας ήταν η προσπάθεια για την αναβίωση της αρχαίας γιορτής των "Αριστοτελείων", η οποία σημείωσε μεγάλη επιτυχία (εικ. 29). Βασικοί στόχοι της διοργάνωσης είναι οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις (οι οποίες πραγματοποιούνται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο και περιέλαβαν μέχρι σήμερα θεατρικές και μουσικές παραστάσεις) να συνδέονται με την ελληνική παράδοση,

Εικ. 29. Θεατρική παράσταση στα αρχαία Στάγειρα, από τις εκδηλώσεις των "Αριστοτελείων".

αρχαία και νεότερη και να πληρούν υψηλά ποιοτικά κριτήρια.

Στη συνεργασία μας με την τοπική κοινωνία οφείλονται και άλλες δραστηριότητες. Μία από αυτές αποτελεί η δημιουργία, στην πλατεία της Ολυμπιάδας, ενός εκθεσιακού χώρου, στον οποίο οι επισκέπτες (που είναι κυρίως μαθητές των σχολείων της περιοχής) μπορούν να δουν φωτογραφικό και άλλο εποπτικό υλικό από τις ανασκαφές των Σταγείρων. Στο ίδιο πνεύμα, οργανώθηκαν και αρκετά εθελοντικά διήμερα εργασίας στον αρχαιολογικό χώρο, κατά τα οποία προσέφεραν τις υπηρεσίες τους –με ιδιαίτερο ζήλο, αξίζει να σημειωθεί– κάτοικοι όλων των ηλικιών. Οι εργασίες αυτές αφορούσαν κυρίως σε καθαρισμούς και ευπρεπισμό του χώρου, αλλά και σε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα σε "ανώδυνα" σημεία.

Ξεναγήσεις στο χώρο πραγματοποιούνται συχνά σε σχολεία και οργανωμένες ομάδες επισκεπτών απ' όλη τη Βόρεια Ελλάδα. Σύλλογοι κάθε είδους και μέλη συνεδρίων που διεξάγονται στη Χαλκιδική κατακλύζουν σχεδόν καθημερινά το χώρο. Ξεναγούνται πρόθυμα από συνεργάτες της ανασκαφής, αφού προειδοποιηθούν ότι φέρουν οι ίδιοι την ευθύνη για τυχόν ατύχημα, καθώς ο χώρος δεν είναι ακόμη επισήμως επισκέψιμος.

Η προσέλευση των επισκεπτών αποτελεί αυθόρμητη εκδήλωση. Στη γνωστοποίηση βέβαια του χώρου σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα μέσα ενημέρωσης, έντυπα και ηλεκτρονικά, που ήδη από το 1991, οπότε ανακοινώθηκαν τα πρώτα σημαντικά ανασκαφικά αποτελέσματα, κάλυψαν εκτενώς τις εξελίξεις. Δημοσιεύματα μάλιστα στον ξένο τύπο προκάλεσαν το ενδιαφέρον των ξένων επισκεπτών της Χαλκιδικής.

Η παρουσίαση ολοκληρώνεται μ' ένα φιλόδοξο σχέδιο της διεύθυνσης της ανασκαφής, σε συνεργασία με την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής. Μολονότι εκ πρώτης όψεως φαίνεται χιμαιρικό, οι εμπνευστές του πιστεύουμε ότι είναι ρεαλιστικό και εφικτό. Αναφερόμαστε στη δημιουργία του "Διεθνούς Κέντρου Αριστοτελικών Ερευνών και Μελέτης των Αρχαίων Σταγείρων". Στόχος του σχεδίου είναι η δημιουργία μιας μεγάλης διεθνούς βιβλιοθήκης για τον Αριστοτέλη και το έργο του, η οποία θα αποτελέσει σημείο αναφοράς των Αριστοτελιστών σε όλο τον κόσμο. Στο συγκρότημα προβλέπονται ακόμη δύο μεγάλοι αμφιθεατρικοί χώροι (ένας κλειστός κι ένας υπαίθριος), οι απαραίτητες βοηθητικές εγκαταστάσεις, ξενώνας κι ένα μουσείο που θα στεγάσει τα ευρήματα των Σταγείρων. Η ιδέα βρήκε θερμή ανταπόκριση και συζητείται μεταξύ τοπικών και ευρύτερων φορέων. Το οικόπεδο έχει εντοπιστεί, οι επιτροπές (τιμητική, οργανωτική, εκτελεστική) αποτελούμενες από Έλληνες και ξένους πανεπιστημιακούς και ακαδημαϊκούς έχουν συσταθεί, η αρχιτεκτονική προμελέτη έχει ολοκληρωθεί και υπολείπεται μόνο η εξασφάλιση της χρηματοδότησης, που σύμφωνα με τον προϋπολογισμό αγγίζει το ποσό των 20 δισεκατομμυρίων δραχμών!

Φ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΕ "ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ". Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ BEY HAMAM

Αν η άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στα 1430 σήμανε για τους κατοίκους της μια νέα περίοδο διαβίωσης υπό την εξουσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, για την ιστορία της αρχιτεκτονικής της πόλης σήμανε τον εμπλουτισμό του ιστού της με έναν αριθμό καινούργιων κτισμάτων ικανό να καλύψει τις νέες ανάγκες. Στους αιώνες που ακολούθησαν, οι μαχαλάδες της πόλης γέμισαν με μια πληθώρα θρησκευτικών κτιρίων και ιδρυμάτων κοινής ωφέλειας, όπως τζαμιά, τεκέδες, ιμαρέτ, μεντρεσέδες, χάνια και λουτρά[1].

Τα περισσότερα από τα παραπάνω κτίσματα, ως προϊόντα μιας συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας, υπέστησαν τις ανάλογες επιπτώσεις, όταν η πραγματικότητα αυτή μεταβλήθηκε στο πλαίσιο των νέων ιστορικών συνθηκών. Έτσι, μετά την απελευθέρωση της πόλης και την απομάκρυνση του μουσουλμανικού στοιχείου απ' αυτήν, πολλά από τα κτίρια αυτά έπεσαν σε αχρηστία, εγκαταλείφθηκαν και σταδιακά ερειπώθηκαν. Άλλα πάλι γκρεμίστηκαν, στο πλαίσιο των αρχιτεκτονικών επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν στον ιστό της νεότερης πόλης κατά τις προσπάθειες ανοικοδόμησής της στη διάρκεια του αιώνα μας[2]. Τέλος, παρά τις συχνές πυρκαγιές του περασμένου αιώνα και τη μεγάλη του 1917, αρκετά κτίρια που ξέφυγαν και τον κίνδυνο των παραπάνω επεμβάσεων επέζησαν, διατηρώντας όμως νέες χρήσεις σχετιζόμενες άλλοτε με οικονομικές και άλλοτε με πολιτιστικές δραστηριότητες.

Ενδεικτικά αναφέρουμε, από το σύνολο των περιπτώσεων, το Hamza Bey Camii[3] και το Yeni Hamamı[4], που φιλοξένησαν τους κινηματογράφους Αλκαζάρ και Αίγλη αντίστοιχα, το Yahudi Hama-

1. Για την ιστορία και τα μνημεία της πόλης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. ενδεικτικά, Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983 (στο εξής, Δημητριάδης, *Τοπογραφία*), Α. Σαμουηλίδου – Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου, "Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία. Τα τούρκικα μνημεία", *Αρχαιολογία* 7 (1983), 53-65 (στο εξής, Σαμουηλίδου – Στεφανίδου-Φωτιάδου, Τούρκικα μνημεία) ή Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Ε. Χεκίμογλου, "Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία. Η οργάνωση της πόλης και τα μνημεία", *Αρχαιολογία* 64 (1997), 93-97.

2. Δημητριάδης, Τοπογραφία, 277-8.

3. Για το τζαμί αυτό που χτίστηκε το έτος 1467-68 από την Hafsa Hatun, κόρη του μπεηλέρμπεη Hamza Bey, στρατιωτικού διοικητή επί Μουράτ Β΄, βλ. ενδεικτικά: Δημητριάδης, ό. π., 323-324 ή Σαμουηλίδου – Στεφανίδου-Φωτιάδου, Τούρκικα μνημεία, 58-59 ή Φ. Βαχτσεβάνου, "Το Hamza Bey

τζαμί από το αρχικό "Mescide" της Hafsa", *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 391-411.

4. Το συγκεκριμένο λουτρό χτίστηκε από τον Hüsrev Kedhuda, κεχαγιά του μεγάλου βεζίρη Sokollu Mehmed Paşa και θεωρείται χτίσμα του 16ου αι. (περισσότερα στοιχεία για το λουτρό βλ. Δημητριάδης, ό.π., 416-417 ή Σαμουηλίδου – Στεφανίδου-Φωτιάδου, ό. π., 61).

5. Επειδή το λουτρό αυτό βρισκόταν σε περιοχή όπου κατοικούσαν αποκλειστικά Εβραίοι, έμεινε γνωστό ως Yahudi Hamam (Λουτρό των Εβραίων), ενώ απαντά και με το όνομα Pazar Hamam (Λουτρό της Αγοράς) και Kadınlar Hamam (Λουτρό των Γυναικών). Ιδρυτής του θεωρείται κάποιος Halil Aǧa, που ταυτίζεται πιθανότατα με βεζίρη των μέσων του 17ου αι. (Για το λουτρό αυτό βλ. ενδεικτικά, Ε. Χατζητρύφωνος, "Το οθωμανικό λουτρό της Αγοράς, Yahudi Hamamı (Λουλουδάδικα), της Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά* 27 (1989-90), 80-119 (στο εξής, Χατζητρύφωνος, Yahudi Hamamı) όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

6. Το μπεζεστένι, η αγορά όπου πωλούσαν μετάξι και άλλα ακριβά υφάσματα και πολύτιμα είδη, ήταν από τα πρώτα κτίρια που οικοδομήθηκαν στην πόλη μετά την άλωση. (Βλ. σχετικά, Π. Αστρεινίδου-Κωτσάκη, *Η αστική αγορά στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Το μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης, ένα τυπικό παράδειγμα αρχιτεκτονικής και οικονομικής λειτουργίας*, μεταπτ. εργασία, Θεσσαλονίκη 1993).

7. Για τον τουρμπέ αυτό βλ. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου-Φωτιάδου, ό. π., 60.

8. Πρόκειται για το τελευταίο τζαμί που χτίστηκε στη Θεσσαλονίκη, στα 1902 (Σαμουηλίδου – Στεφανίδου-Φωτιάδου, ό. π., 59, ή Δημητριάδης, ό. π., 333-336.

9. Περισσότερες πληροφορίες

μι[5], που στεγάζει τα γνωστά "Λουλουδάδικα", το Μπεζεστένι[6], που συγκεντρώνει εμπορικά καταστήματα, τον τουρμπέ του Musa Baba[7] που χρησιμοποιείται ως λέσχη από συνοικιακό ποδοσφαιρικό σύλλογο, και το Yeni Camii[8], που στέγαζε ως το 1968 το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης και σήμερα χρησιμοποιείται ως εκθεσιακός χώρος[9].

Παρόμοια με την τύχη που είχαν τα παραπάνω κτίρια ως αρχιτεκτονικές κατασκευές κατάλληλες να εξυπηρετήσουν στην εποχή τους συγκεκριμένες λειτουργίες του καθημερινού βίου ήταν και η αντιμετώπισή τους σε επίπεδο επιστημονικής έρευνας. Παρακολουθώντας την πορεία της σύγχρονης ιστοριογραφίας εύκολα κανείς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μέχρι πρόσφατα το ενδιαφέρον των ειδικών σχεδόν μονοπωλούσαν ζητήματα μελέτης, αποκατάστασης και ανάδειξης της εκκλησιαστικής μας κληρονομιάς. Εν τούτοις, τα τελευταία χρόνια παρατηρεί κανείς πως παράλληλα με τις μελέτες που αφορούν στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ναοδομία, γίνονται προσπάθειες που στοχεύουν στην ανάγνωση της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής και των οθωμανικών μνημείων, την ώρα που η Αρχαιολογική Υπηρεσία διεξάγει εργασίες διάσωσης και συντήρησης σε πολλά από αυτά.

Σ' αυτή την περίπτωση ανήκει το Bey Hamam, γνωστό και ως "Λουτρά Παράδεισος", το οποίο φιλοξενεί η Θεσσαλονίκη στη συμβολή των οδών Εγνατία και Αριστοτέλους (Εικ. 1, 2). Στο λουτρό αυτό, που λειτουργούσε μέχρι τη δεκαετία του 1950[10] (Εικ. 3), πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια αρκετά εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες και επεμβάσεις, με σκοπό, καταρχήν, τη συντήρηση και τη διάσωσή του και με απώτερο στόχο τη μετατροπή

Εικ. 1. Bey Hamam. Άποψη από ψηλά.

Εικ. 2. Άποψη του ψυχρού χώρου των ανδρών από τα Δυτικά.

Εικ. 3. Το Bey Hamam πριν από την πυρκαγιά του 1917.

του σε επισκέψιμο χώρο. Καθώς όμως το συγκεκριμένο κτίσμα επέζησε σε μια εποχή κατά την οποία η λειτουργία των δημόσιων λουτρών έχει για διάφορους λόγους εκλείψει, ήταν αναμενόμενη και –γιατί όχι– θεμιτή η μεταβολή της λειτουργικότητάς του, προκειμένου το ιστορικό κτίσμα να πάψει να αποτελεί "νεκρό μνημείο" και ν' "αναβιώσει" ως οικείος χώρος στη ζωή της πόλης.

Σε όλα τα μνημεία της κατηγορίας του Bey Hamam, τα οποία υφίστανται ποικίλες επεμβάσεις και αναστηλωτικές εργασίες προκειμένου να γίνουν ξανά επισκέψιμα, η επαναδραστηριοποίηση –έστω και με άλλη χρήση– αποβαίνει αναμφίβολα σωτήρια για την επιβίωσή τους ως αρχιτεκτονικών κατασκευών, συχνά όμως υποθάλπει τον κίνδυνο να αποδειχθεί καταλυτική για τη διατήρηση του χαρακτήρα τους.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που τίθεται σ' αυτή την περίπτωση είναι κατά πόσο οι νέες χρήσεις σέβονται ή όχι τον ιστορικό χαρακτήρα του εκάστοτε μνημείου και διατηρούν ή καταπατούν την αυθεντικότητα και την ακεραιότητά του. Πριν όμως η παραπάνω προβληματική ν' αγγίξει το μνημείο που μας απασχολεί, αξίζει να επισημάνουμε κάποιες έστω πτυχές της λειτουργίας του ως λουτρού, στο βαθμό που αυτές σκιαγραφούν τον ιστορικό χαρακτήρα του μνημείου.

Η ανέγερση του λουτρού ανάγεται[11], σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή, στα 1444 (Εικ. 4), δηλαδή λίγα μόλις χρόνια μετά την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, και επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά την άποψη ότι τα λουτρά ήταν από τα πρώτα έργα που κατα-

για τα μνημεία αυτά βλ. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου-Φωτιάδου, ό.π., 57 κ. εξ.

10. Για την παραπάνω πληροφορία ευχαριστώ την κ. Ε. Χατζητρύφωνος.

11. Για το λουτρό αυτό βλ. Α. Ζόμπου-Ασημή, "Το Bey Hamamı της Θεσσαλονίκης", *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 341-363 (στο εξής, Ζόμπου-Ασημή, Bey Hamamı) και Α. Ξεναρίου-Μανασσή, "Φάσεις επεμβάσεων στο Bey Hamamı", *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 365-389.

Εικ. 4. Η κτητορική επιγραφή του λουτρού.

σκεύαζαν οι Τούρκοι σε μια νεοκατακτημένη περιοχή. Η προτεραιότητα που έδιναν στην ίδρυσή τους οφείλεται ως επί το πλείστον στον πολλαπλό χαρακτήρα τους[12], αφού δε λειτουργούσαν μόνο ως χώροι σωματικής υγιεινής αλλά και ψυχικής κάθαρσης, ενώ συγχρόνως αποτελούσαν τόπο συνάντησης και κέντρα κοινωνικής ζωής.

Συγκεκριμένα, οι σημαντικότερες εκδηλώσεις της ζωής κάθε μουσουλμάνου συνοδεύονταν από την επίσκεψη στο χαμάμ. Εκεί πήγαινε η μέλλουσα μητέρα πριν από τη γέννα και σαράντα μέρες ύστερα από αυτήν, για να εξαγνιστεί. Επίσης, η νεαρή νύφη πήγαινε στο χαμάμ τρεις φορές κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων του γάμου, ενώ ο μέλλων σύζυγος καλούσε εκεί τους φίλους του στην αρχή των εκδηλώσεων και πήγαινε ξανά λίγες ώρες πριν από την είσοδό του στο συζυγικό σπίτι, καθώς και την επομένη της πρώτης νύχτας του γάμου.

Εκτός από τις παραπάνω μεμονωμένες περιπτώσεις στη ζωή ενός μουσουλμάνου υπήρχαν υποχρεώσεις που δεν μπορούσε να εκτελέσει χωρίς προηγουμένως να "καθαρθεί" στο χαμάμ. Τέτοιες υποχρεώσεις ήταν τα αυστηρά καθορισμένα θρησκευτικά του καθήκοντα, όπως οι προσευχές της μέρας, για την τέλεση των οποίων, ιδίως εάν είχε προηγηθεί συνουσία, αφόδευση ή έμμηνος ρύση, έπρεπε οπωσδήποτε να εξαγνιστεί συμβολικά με το να πλυθεί με τρεχούμενο νερό[13].

Για να εξυπηρετήσει τον παραπάνω σκοπό, η διάρθρωση των χώρων ενός χαμάμ είναι έτσι ορισμένη, ώστε ο λουόμενος, ακολουθώντας μια συγκεκριμένη πορεία, να φτάσει βαθμιαία –σχεδόν ιεροτελεστικά– στον επιθυμητό βαθμό φυσικής και πνευματικής κάθαρσης[14]. Ο καθαρισμός του σώματος άρχιζε με τη φάση της ξε-

12. Για τις πολλαπλές ιδιότητες των χαμάμ, βλ. *The Encyclopaedia of Islam*, III, λ. "Hammam" 139-146.

13. Θυμίζουμε ότι στα χαμάμ δεν υπήρχαν μπανιέρες με στάσιμο νερό, γιατί σύμφωνα με το κοράνι, μόνο το τρεχούμενο νερό έχει την ιδιότητα να εξαγνίζει (Χατζητρύφωνος, ό.π., 89, σημ 2).

14. Για τη διάρθρωση των χώρων ενός χαμάμ και τη σχέση που είχε αυτή με την λούση - κάθαρση, βλ. Χατζητρύφωνος, ό.π., 88 κ.εξ.

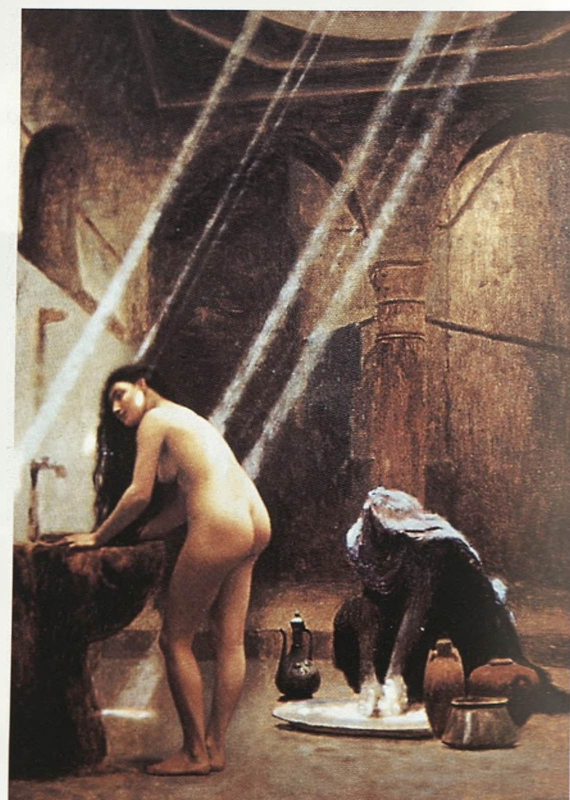
Εικ. 5. Κλίμακα ανόδου προς τον εξώστη του ψυχρού χώρου του γυναικείου τμήματος.

Εικ. 6. Εξώστης του ανδρικού χλιαρού τμήματος.

Εικ. 7. Η θερμή αίθουσα των γυναικών.

Εικ. 8. Jean – Léon Gérôme, Moorish Bath.

Εικ. 9. Jean – Léon Gérôme, Moorish Bath, Palace of the Legion of Honour, San Francisco, California.

κούρασης και προετοιμασίας, έπειτα περνούσε από τη φάση προσαρμογής σε υψηλότερες θερμοκρασίες για να καταλήξει και να ολοκληρωθεί με την καθαυτό ζεστή λούση.

Αναλυτικότερα[15], ο πελάτης μπαίνοντας στο χαμάμ παρουσιαζόταν στον προϊστάμενο του λουτρού, που ήταν συγχρόνως και ταμίας. Στη συνέχεια, το βοηθητικό προσωπικό του πρόσφερε μια ποδιά, μια πετσέτα μπάνιου, γαλέντζες, μια πετσέτα για να τυλίξει τα ρούχα του, και τον οδηγούσε σ' ένα απ' τα δωμάτια που διατάσσονταν γύρω απ' τον ξύλινο εξώστη του ορόφου (Εικ. 5-6). Έπειτα, αφού ξεντυνόταν εκεί, ο πελάτης πήγαινε στην χλιαρή αίθουσα, για να συνηθίσει σταδιακά την αλλαγή της θερμοκρασίας[16], και κατόπιν έμπαινε στον κυρίως χώρο του λουτρού, το θερμό (Εικ. 7).

Στην αρχή ο λουόμενος, αφού συνήθιζε τους 30-40 βαθμούς Κελσίου της κεντρικής αίθουσας, περνούσε σ' έναν από τους ατομικούς χώρους, όπου η θερμοκρασία ξεπερνούσε κατά πολύ τους 40 βαθμούς και έμενε μέχρι να ολοκληρωθεί η εφίδρωσή του. Κατόπιν επέστρεφε στην κεντρική αίθουσα, όπου γινόταν το τρίψιμο (Εικ. 8-9) μ' ένα ειδικό τρίχινο γάντι και το απαλό μασάζ πάνω στην "ομφαλική πέτρα" (Εικ. 10, 11) με τη βοήθεια του προσωπικού (Εικ. 12). Τέλος, τον καθαρισμό συμπλήρωνε η επάλειψη με λάδια, αρώματα και καλλυντικά που υπήρχαν μέσα σε μικρές κόγχες στους

15. Αναλυτική περιγραφή της διαδικασίας λούσης. βλ. στο *Encyclopaedia of Islam*, III, 145.

16. Η χλιαρή αίθουσα πλαισιωνόταν από μικρότερους βοηθητικούς χώρους όπως αποχωρητήρια και χώρους αποτρίχωσης.

Εικ. 10. Η θερμή αίθουσα των ανδρών με τη λεγόμενη "ομφαλική πέτρα".

Εικ. 11. Θερμή αίθουσα των ανδρών. Λουτήρες.

Εικ. 12. Τ. Allom. Δημόσιο λουτρό στην Κωνσταντινούπολη. (Χαρακτικό).

Εικ. 13. Σύνθετη κάλυψη ατομικού χώρου προορισμένου για τον μπέη.

ατομικούς χώρους[17].

Μετά την ολοκλήρωση του λουσίματος, το λουτρό έπαιρνε κοινωνική διάσταση. Από χώρος καθαριότητας και υγιεινής μετατρεπόταν σε χώρο ανάπαυσης και διασκέδασης[18]. Ο λουόμενος, ακολουθώντας αντίστροφη πορεία, έφτανε και πάλι στα αποδυτήρια, στέγνωνε το σώμα και τα μαλλιά του, και ανέβαινε στον υπερυψωμένο διάδρομο που διατάσσονταν περιμετρικά του ψυχρού χώρου λειτουργώντας ως καφενείο. Εκεί συζητούσε με τους φίλους του, πίνοντας καφέ ή τσάι, και κάπνιζε το τσιμπούκι του μέχρι να εγκαταλείψει το λουτρό, ενώ όχι σπάνια η ώρα αυτή συνοδευόταν με τραγούδι και χορό.

Όλες οι παραπάνω δραστηριότητες που εκτελούνταν στο χαμάμ αποδεικνύουν έμπρακτα πόσο άμεσα συνδεδεμένο ήταν αυτό ως χώρος με την καθημερινή ζωή κάθε μουσουλμάνου. Το συγκεκριμένο, όμως, λουτρό φαίνεται πως κατείχε ξεχωριστή θέση στην εποχή του, αφού εκεί ερχόταν ο εκάστοτε μπέης με το χαρέμι του, όταν επρόκειτο να λουστεί, σ' ένα χώρο ειδικά διαμορφωμένο για την περίσταση (Εικ. 13). Μάλιστα, περίπου δύο αιώνες μετά την κατασκευή του, ο Εβλιγιά Τσελεμπή, κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη, δεν παραλείπει να το εγκωμιάσει ιδιαίτερα λέγοντας: "...ο λουτρών ούτος έχει ωραίαν θέαν, είναι δε ευάερος, ωραίος και διακόσμητος. Είναι έργον αξιοθέατον, τέχνης περιέργου και θαυμαστής..."[19].

Στη Θεσσαλονίκη του 20ού αι. τα "Λουτρά Παράδεισος" διατήρησαν το χαρακτήρα τους και χρησιμοποιήθηκαν από πολλούς συμπολίτες μας, με αποτέλεσμα να ενταχθούν στην κατηγορία των ιστορικών κτισμάτων, τα οποία συνδέθηκαν άμεσα με την ιστορία αυτού του τόπου. Σήμερα, μετά ένα κενό σαράντα περίπου χρόνων,

17. Ζόμπου-Ασημή, ό.π., 350.

18. Για τον κοινωνικό χαρακτήρα των λουτρών βλ. ενδεικτικά Ρ. Μαντράν. *Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς*, Αθήνα 1991, 346.

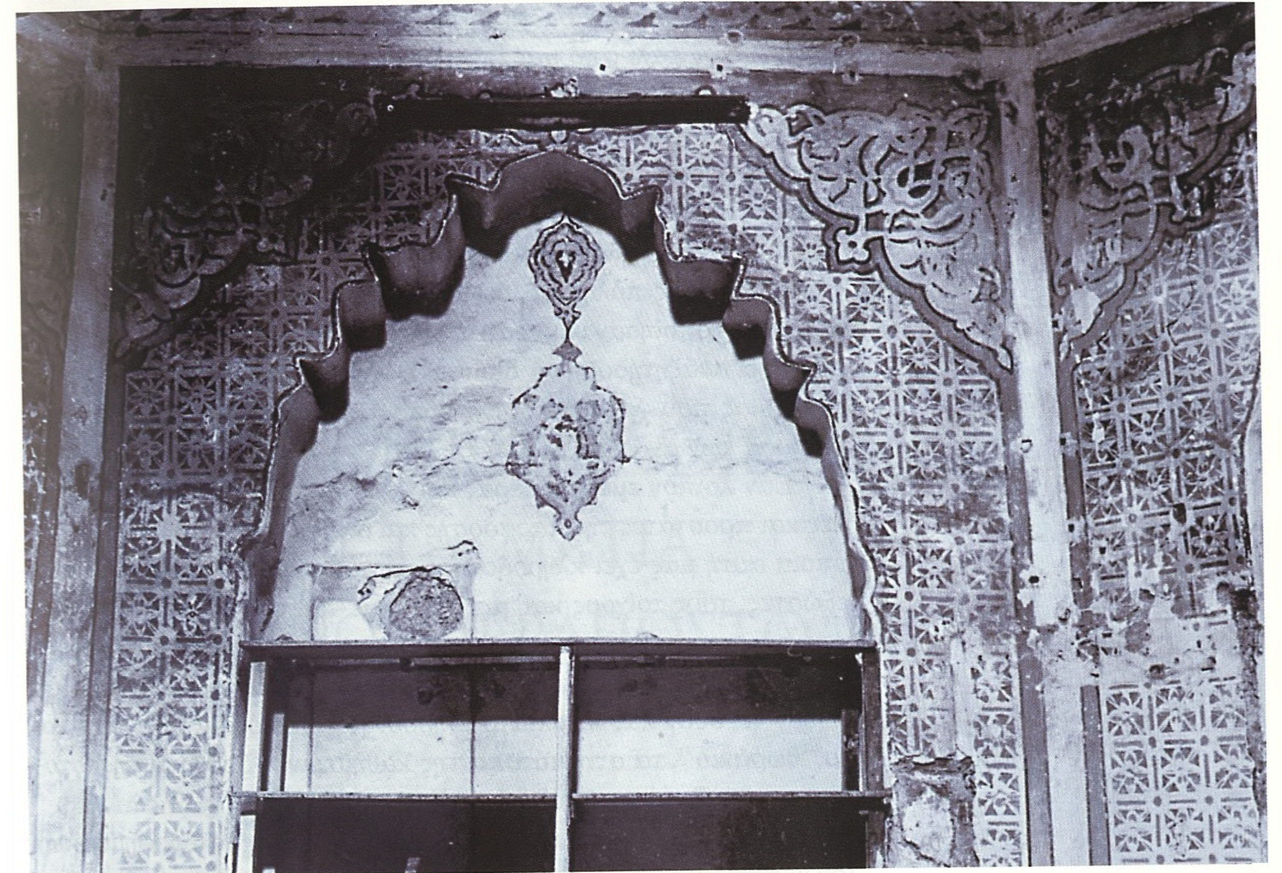
19. Ν. Μοσχόπουλος, "Η Ελλάς κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή", *ΕΕΒΣ* 16 (1940), 348.

το Bey Hamam δόθηκε ξανά στο κοινό της Θεσσαλονίκης, όχι όμως για να δεχθεί αυτή τη φορά τους πελάτες ενός χαμάμ, αλλά με μια νέα, "β΄ χρήση", ως εκθεσιακός χώρος.

Το "μνημείο - gallery" άνοιξε για πρώτη φορά τις πύλες του το Νοέμβριο του 1997 με τα εγκαίνια της έκθεσης "Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500 και η Διατήρησή της". Η εν λόγω έκθεση, η οποία είχε στόχο να προβάλει μνημεία κοσμικής αρχιτεκτονικής του όψιμου Μεσαίωνα απ' το γεωγραφικό χώρο της βαλκανικής χερσονήσου, παρουσίαζε ένα ακόμη ενδιαφέρον χαρακτηριστικό. Φιλοξενούνταν σ' ένα χώρο, το Bey Hamam, που ως μνημείο συμπεριλαμβάνονταν και στο εκθεσιακό υλικό της. Με τον τρόπο αυτό, η έκθεση πρόσφερε στους επισκέπτες της τη δυνατότητα όχι μόνο να προσεγγίσουν την αρχιτεκτονική των διαφόρων μνημείων της χερσονήσου μέσα από τα αντίστοιχα σχέδια και τις φωτογραφίες, αλλά στην ενότητα των "δημόσιων λουτρών" να βρεθούν μέσα σ' ένα απ' αυτά και να διεισδύσουν σ' αυτό σιωπηρά, αποκαλύπτοντας τις επιμέρους γωνιές του.

Τα επόμενα δύο χρόνια φιλοξενήθηκαν στο μνημείο δύο ακόμη πολύ αξιόλογες εκθέσεις, εκ των οποίων η πρώτη είχε ως θέμα "Η βυζαντινή κληρονομιά παγκόσμια κληρονομιά" και πραγματοποιήθηκε το 1998, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 25 χρόνων προστασίας ιστορικών μνημείων από την ΟΥΝΕΣΚΟ. Η δεύτερη οργανώθηκε στο πλαίσιο του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου που έγινε στην πόλη μας τον Οκτώβριο του 1999 και περιελάμβανε posters με φωτογραφίες, σχέδια και κείμενα, τα οποία παρουσίαζαν αγγεία από διάφορες μεσαιωνικές θέσεις. Οι εκθέσεις αυτές, αν και πραγματεύονταν θέματα ξένα προς τη φυσιογνωμία του μνημείου, εξασφάλιζαν ένα διττό αποτέλεσμα. Ο επισκέπτης τους –συχνά χωρίς να το συνειδητοποιεί, ή τουλάχιστον να το επιδιώκει– περιπλανώμενος στα πολλά μικρά δωμάτια του χαμάμ δεν έβλεπε μόνο το εκθεσιακό υλικό, αλλά αποκάλυπτε και τους χώρους που το φιλοξενούσαν συνθέτοντας με τον τρόπο αυτό νοερά τη μορφή και την οργάνωση του χώρου ενός οθωμανικού λουτρού.

Αυτό λοιπόν που εύλογα μπορεί να υποστηρίξει κανείς είναι το γεγονός ότι η επαναχρησιμοποίηση του μνημείου υπήρξε και μπορεί να αποβεί και στο μέλλον θετική, στο βαθμό που καλλιεργεί τη σχέση του με το κοινό της πόλης. Η συχνή ωστόσο λειτουργία του για τους σκοπούς των διαφόρων εκθέσεων, παρόλο που παρέχει στο μνημείο πολλές δυνατότητες προβολής, εγκυμονεί εξίσου πολλούς κινδύνους απώλειας του ιστορικού χαρακτήρα του, δεδομένου ότι κάθε νέα χρήση απαιτεί ποικίλες επεμβάσεις για τη μετατροπή του ιστορικού κτίσματος σε εκθεσιακό χώρο. Οι κίνδυνοι μάλιστα γίνονται ακόμη μεγαλύτεροι, όταν ο χώρος εντάσσεται και υποτάσσεται σε μια νοοτροπία που αντιμετωπίζει το "νεκρό" σήμερα μνημείο ως ένα άδειο "κέλυφος", το περιεχόμενο του οποίου, απαλ-

Εικ. 14. Εσωτερικός διάκοσμος χλιαρού ανδρικού διαμερίσματος.

λαγμένο από τους σκοπούς που για πέντε αιώνες υπηρετούσε, προσφέρεται για το στήσιμο των πινάκων μιας έκθεσης.

Για να μπορέσει το κοινό μιας πόλης να βιώσει ως οικείο χώρο ένα κτίσμα το οποίο φέρει αποτυπωμένα τα σημάδια της χρήσης και της ιστορίας του, δεν αρκεί να έχει πρόσβαση σ' αυτό κάποιες ώρες τη μέρα, κάποιες μέρες την εβδομάδα. Πρέπει το ίδιο το μνημείο, μετά τις όποιες εργασίες συντήρησης και ανάδειξής του και, πολύ περισσότερο, ύστερα από κάθε επέμβαση που απαιτείται για τη νέα του χρήση, να διατηρεί την αυθεντικότητα και την "προσωπικότητά" του. Σε διαφορετική περίπτωση, παρά τις όποιες προσπάθειες των "ειδικών", αυτό που εισπράττουν οι πολίτες-δέκτες, είναι μια σύγχρονη κατασκευή, ξένη προς τα βιώματά τους και, κατά συνέπεια, αποκομμένη απ' την καθημερινότητα τους.

Για την περίπτωση του Bey Hamam, το οποίο μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως λουτρό, η παραπάνω διαπίστωση βρίσκει απόλυτη εφαρμογή και συγχρόνως υποδηλώνει τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη σωστή επαναχρησιμοποίησή του. Κάποιοι από τους πολίτες που θα εισέλθουν σ' αυτό ως επισκέπτες των εκάστοτε εκθέσεων που θα φιλοξενούνται εδώ, πρωτομπήκαν στο χώρο

αρκετά χρόνια πριν, σε νεαρή ηλικία, για να κάνουν χρήση του χαμάμ. Άλλοι πάλι από μας, που μεγαλώνουμε ακούγοντας τις ιστορίες τους, εισερχόμαστε σ' αυτό, με την προσδοκία να περιδιαβούμε στους εξώστες απ' όπου θα μπορούμε ακόμη και σήμερα να αφουγκραστούμε τις φωνές, τις συζητήσεις, τα γέλια, τους καβγάδες και τα τραγούδια των πελατών. Και κάποιοι, περισσότερο ρομαντικοί, διαβάζοντας στις μαρτυρίες του Ιωάννη Αναγνώστη για την άλωση της πόλης ότι οι Οθωμανοί κατεδάφισαν τις εκκλησίες και χρησιμοποίησαν υλικό απ' αυτές για την ανέγερση των νέων κτιρίων, θα αναζητήσουν να δουν το θωράκιο από τέμπλο βυζαντινής εκκλησίας που χρησιμοποιήθηκε ως παραπέτο λουτήρα στη θερμή αίθουσα των ανδρών (Εικ. 14).

Εάν λοιπόν εμείς σήμερα, που τιτλοφορούμαστε θεματοφύλακες και προστάτες της παράδοσης και διαχειριστές των μνημείων τα οποία αυτή μας έχει κληροδοτήσει, αρχίσουμε να καλύπτουμε τους εξώστες, τους τοίχους και τις εσοχές με ταμπλό και πίνακες, προκειμένου να προβάλλουμε με τρόπους τεχνητούς τον πολιτισμό μας, τότε σίγουρα έχουμε αποτύχει και έχουμε διαψεύσει όσους θα 'ρθουν να δουν και να σκιαγραφήσουν μέσα από τον "εξώστη" και το "θωράκιο", τα στιγμιότυπα της καθημερινής ζωής και της ιστορίας των ανθρώπων αυτής της πόλης.

Από την άλλη, θα ήταν ίσως άδικο για την υστεροφημία των ίδιων των μνημείων να τα αναστηλώνουμε και να τα διατηρούμε κλειστά. Ο καλύτερος μάλιστα τρόπος για να τα προβάλλουμε και να τα αναδείξουμε σε μια εποχή που η επαναφορά της αρχικής τους χρήσης δεν κρίνεται –για ποικίλους λόγους– απαραίτητη, είναι να προσδώσουμε σ' αυτά μια νέα "δεύτερη χρήση", όπως είναι αυτή του εκθεσιακού χώρου. Οι ισορροπίες, όμως, που διέπουν τη σχέση που υπάρχει μεταξύ της προβολής των εκθέσεων και του σεβασμού προς τον ιστορικό χαρακτήρα του μνημείου είναι πολύ λεπτές. Για να τηρηθούν, θα πρέπει τουλάχιστον οι διοργανωτές των εκθέσεων και πολύ περισσότερο όσοι αναλαμβάνουν τη μουσειολογική μελέτη, να διαπνέονται από ευαισθησία και φόβο για την απώλεια της ιστορικότητάς του.

Υπό το πρίσμα μιας τέτοιας προσέγγισης θα μπορέσει ίσως το μνημείο να εισπράξει την καλύτερη δυνατή αντιμετώπιση από όλους εκείνους οι οποίοι ορίζονται ή αυτοαποκαλούνται "υπεύθυνοι" για τη διάσωση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Τότε αυτοί μεν έχουν επιτύχει στους στόχους τους κι εμείς έχουμε κερδίσει κάτι πολύ σημαντικό: να εντάξουμε το παρελθόν ενεργά στο παρόν, χωρίς να το "εκσυγχρονίσουμε" και δίχως να αλλοιώσουμε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που έχτισαν το οικοδόμημα της υλικής του υπόστασης.

Κ. Π. ΚΙΣΚΗΡΑ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΑ 1834 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΑΜΕΡΙΚΑΝΩΝ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Η American Board of Commissioners for Foreign Missions (American Board), δηλαδή οι εκπρόσωποι των υπερπόντιων ιεραποστολών των Κογκρεκεϊσοναλιστικών Εκκλησιών των Η.Π.Α υπήρξαν από τις πιο δραστήριες αμερικανικές ιεραποστολικές "εταιρείες", ιδιαίτερα το 19ο αι. Η ιεραποστολή αυτή είχε στήσει πυκνό δίκτυο από σταθμούς για περισσότερο από έναν αιώνα (1819-1931) στα Βαλκάνια και στο χώρο της Εγγύς Ανατολής[1].

Η παρουσία των Πουριτανών-Καλβινιστών μισιονάριων σηματοδότησε μια ιστορική περίοδο γεμάτη θρησκευτικό φανατισμό και πάθος για ολόκληρη αυτή την περιοχή.

Από πολύ νωρίς, όμως, προδιαγράφηκε η αποτυχία της διάδοσης του προτεσταντισμού, την οποία επεδίωκαν αυτοί οι Αμερικανοί ιεραπόστολοι, μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών εθνοτήτων στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Ιδιαίτερα άκαρπος αποδείχθηκε ο "διαφωτισμός" των Εβραίων και των μουσουλμάνων. Την ίδια τύχη γνώρισε κι η ανορθόδοξη προσπάθειά τους να διαδώσουν το "καθαρό Ευαγγέλιο" μεταξύ των χριστιανών οπαδών των Αρχαίων Χριστιανικών Εκκλησιών της Ανατολής (Έλληνες, Αρμένιοι, Νεστοριανοί κ.ά.). Αντίθετα, όμως, προς το καθαρά προσηλυτιστικό έργο τους, αποδείχθηκε αναμφισβήτητα πετυχημένο το εκπαιδευτικό[2], εκδοτικό και φιλανθρωπικό έργο των μισιονάριων της American Board στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κι αυτό διότι η φιλοσοφία του ιεραποστολικού θεσμού εμπιστευόταν στο έργο της τα αμερικανικά πολιτιστικά ιδεώδη (εκπαίδευση, τεχνολογία, φιλανθρωπία). Αυτός ο "αμερικανικός χριστιανικός πολιτισμός" κέρδισε έδαφος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μόνον από τις δύο τε-

1. Κ. Π. Κισκήρα "Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς Ανατολή, 1819-1914. Η δράση της American Board". *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998) σ. 97-129.

2. Από τα ξένα σχολεία της Θεσσαλονίκης: η Αμερικανική Γεωργική Σχολή (1904) και το Αμερικανικό Κολλέγιο "Ανατόλια" (1886), που μεταφέρθηκε μαζί με τους Έλληνες πρόσφυγες από τον Πόντο στη Θεσσαλονίκη στα 1924, υπήρξαν στην αρχική φάση της ιστορίας τους σχολεία της American Board.

λευταίες δεκαετίες του 19ου αι. και εξής: τότε λειτουργούσε ως ηθικό υποκατάστατο του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, που δεν είχε εκδηλωθεί ξεκάθαρα ακόμη στην περιοχή.

Επομένως, η πρώιμη παρουσία των μισιονάριων της American Board στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή ήταν το προοίμιο για τη σημερινή εξάπλωση του "αμερικανικού ονείρου" στη στρατηγικής σημασίας αυτή περιοχή του πλανήτη μας.

Οι πρωτοπόροι Αμερικανοί ιεραπόστολοι της American Board, οι αιδεσιμότατοι[3] Dwight και Schauffler –ο δεύτερος ήταν υπεύθυνος για τον προσηλυτισμό των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– επισκέφθηκαν για λίγες μέρες τη Θεσσαλονίκη, πρώτη φορά το Μάιο του 1834, δηλαδή τρία χρόνια μετά τη μόνιμη εγκατάσταση της Ιεραποστολής στην Κωνσταντινούπολη (Turkey Mission). Από τότε και για 20 χρόνια ο Schauffler αλλά και άλλοι "αδελφοί εν Χριστώ" μισιονάριοι της American Board περιηγήθηκαν πολλές φορές τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κύριος στόχος των περιπλανήσεων των Αμερικανών στο "εγιαλέτι της Ρούμελης" ήταν ο εκχριστιανισμός κυρίως των σεφαραδιτών Εβραίων που ζούσαν στις εβραϊκές κοινότητες, στα Βαλκάνια. Γι' αυτό οι σταθμοί που επέλεγαν συστηματικά στα ταξίδια τους ήταν πόλεις με ανάλογες κοινότητες, π.χ. Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Σέρρες, Αδριανούπολη, Λάρισα κ.ά. Η Θεσσαλονίκη μάλιστα, "η μητρόπολη του Ισραήλ", χρημάτισε για λίγο χρόνο σταθμός της "Mission to the Jews". Στα 1856, όμως, η Ιεραποστολή των Εβραίων ανέστειλε τις δραστηριότητές της σ' ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια. Ύστερα δηλαδή από 23 χρόνια επίμονης και επίπονης προσπάθειας, απέτυχε ο "ευαγγελισμός" των σεφαραδιτών από τους Αμερικανούς. Στα μέσα λοιπόν του 19ου αι. έκλεισαν και τυπικά οι δύο μοναδικοί σταθμοί της Ιεραποστολής των Εβραίων στην Αυτοκρατορία: της Κωνσταντινούπολης (1833-1856) και ο βραχύβιος της Θεσσαλονίκης (1849-52).

Πολλές μαρτυρίες από τις περιηγήσεις των Αμερικανών στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, κυρίως επιστολές και αποσπάσματα από ημερολόγιά τους άρχισαν να δημοσιεύονται επιλεκτικά, από το 1836 έως το 1856, στο μηνιαίο επίσημο όργανο της American Board, το περιοδικό "*Missionary Herald*"[4]. Οι αθησαύριστες αυτές προσωπικές μαρτυρίες των μισιονάριων που αποκαλύπτουν την "μικροϊστορία" της Θεσσαλονίκης, αλλά και την καθημερινότητα των άλλων πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης, τις οποίες περιηγήθηκαν οι μισιονάριοι τα τελευταία χρόνια του α΄ μισού του 19ου αι., αποδεικνύονται συχνά πολύτιμες τόσο για την τοπική ιστορία όσο και για τη γενικότερη ιστορία των Βαλκανίων. Η σποραδικότητα μάλιστα τόσο πρώιμων μαρτυριών για την περιοχή τις κάνει πραγματικά εξαιρετικά σημαντικές. Καλή τύχη αποτελεί ακόμη το γεγονός ότι οι Καλβινιστές αυτοί ιεραπόστολοι δεν περιορίζονταν να αντλούν τις πληροφορίες τους αποκλειστικά από τις προσωπικές περιηγητικές τους εντυπώσεις. Η ανώτερη μόρφωσή τους, κυρίως όμως το ιεραποστολικό τους πάθος, τους κάνει να διασταυρώνουν τις υποκειμενικές μαρτυρίες με άλλες πληροφορίες. Αντλούν λοιπόν πληροφορίες κι από τις εύκολα προσιτές σ' αυτούς προξενικές εκθέσεις, κυρίως των προξένων τους, των Η.Π.Α, αλλά και των προξένων της Αγγλίας. Στο πρώτο τους ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, την άνοιξη του 1834, ενημερώθηκαν για την πόλη και από τον πρόξενό τους Llewellyn, στο σπίτι του οποίου διέμεναν, στο Φραγκομαχαλά.

Συμπλήρωσαν ακόμη τις πληροφορίες τους για την πόλη από το πρόσφατο τότε βιβλίο του γνωστού Γάλλου πρώην προξένου στη Θεσσαλονίκη, E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macedoine*, που κυκλοφορούσε από το 1831. Χρήσιμοι, όμως, τους στάθηκαν επίσης ο άτλας του Butler κι ο νέος άτλας του Lameaux (1833), τους οποίους κουβαλούσαν στις αποσκευές τους από την Κωνσταντινούπολη.

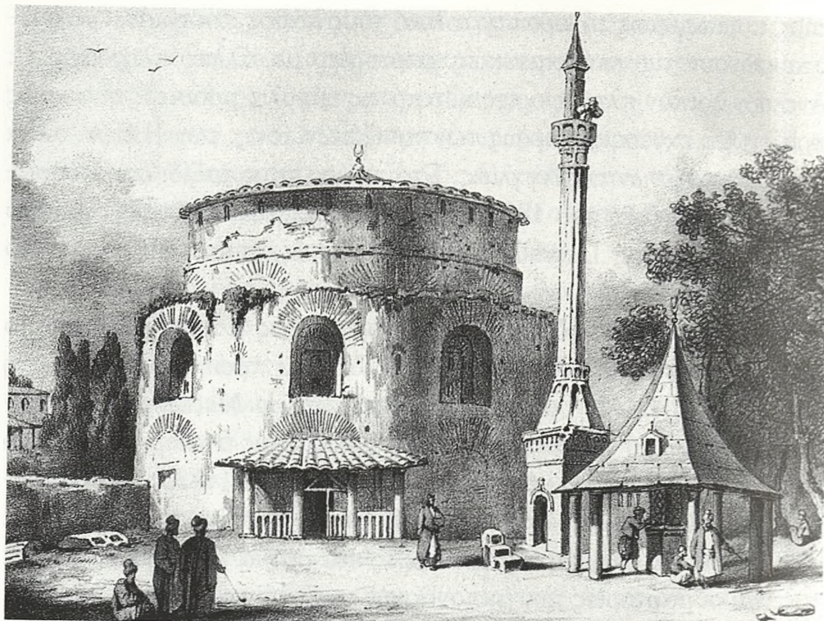
Όσο όμως ελκυστικές, επίκαιρες και συχνά λεπτομερειακές κι αν είναι οι μαρτυρίες των μισιονάριων σχετικά με τη Θεσσαλονίκη ή την υπόλοιπη Μακεδονία και τη Θράκη, είναι αδύνατο να είναι ακριβείς. Κι αυτό, διότι οι μαρτυρίες αυτού του είδους, όπως κι οι προξενικές εκθέσεις, στηρίζονται στην υποκειμενικότητα του ξένου παρατηρητή.

Στη μικρή αυτή μελέτη μου παραθέτω μεταφρασμένα και σχολιασμένα αποσπάσματα από το ενδιαφέρον ημερολόγιο των αιδεσιμότατων Dwight και Schauffler· αποδέκτης ήταν η Ιεραποστολή στη Βοστώνη. Ιδιαίτερη, όμως, προσπάθεια καταβλήθηκε στο σχολιασμό της μετάφρασης να χρησιμοποιηθούν και δημοσιευμένες μελέτες για τη Θεσσαλονίκη, που αντλούν τα περιεχόμενά τους από ανάλογο αρχειακό υλικό, απαραίτητες για τη διασταύρωση των πληροφοριών. Κι αυτό, διότι το αρχειακό υλικό πρέπει να θεωρείται πιο ακριβές από τις επιφανειακές προσωπικές μαρτυρίες των Αμερικανών αυτών περιηγητών. Το περιεχόμενο του αποσπασματικού αυτού ημερολογίου των δύο κορυφαίων μισιονάριων της American Board παρουσιάζει την πρώτη από τις επισκέψεις τους στη Θεσσαλονίκη, την άνοιξη του 1834. Περιέχει πληροφορίες για την κοινωνική, την οικονομική και την εκπαιδευτική κατάσταση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης σε μια χρονική στιγμή της ιστορίας της πόλης που δεν είναι αρκετά γνωστή. Η δημοσίευση του ημερολογίου έγινε δύο χρόνια μετά την επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη, στο περιοδικό της American Board «*Missionary Herald*», σε τρεις συνέχειες: το Μάιο, σ. 169-170, τον Ιούλιο, σ. 246, 248-250, και τον Αύγουστο σ. 284-285, του 1836.

Η στιγμιαία εικόνα της Θεσσαλονίκης που αποτυπώνουν οι Αμερικανοί είναι από τις πιο πρώιμες για το πανόραμα των εικόνων της πόλης το 19ο αι. Ενδιαφέρον είναι ότι σχεδόν καμιά από τις πληροφορίες των μισιονάριων δεν προδίδει ακόμη τη μελλοντική μεταμόρφωση του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης, εκτός ίσως από τις πληροφορίες για την εκπαιδευτική πραγματικότητα της ελληνικής κοινότητας.

3. Οι αιδεσ. H. G. O Dwight (1803-1862) και W. G. Schauffler (1798-1881), ηγετικές μορφές του ιεραποστολικού έργου της American Board στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν παράλληλα συγγραφείς και εκδότες διδακτικών εγχειριδίων, θεολογικών βιβλίων και περιοδικών κυρίως στα Αρμενοτούρκικα και τα Ισπανοεβραϊκά.

4. Κ. Π. Κισκήρα, "Το περιοδικό *Missionary Herald*, μια αθησαύριστη πηγή, για την ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11 (1995-1996) σ. 119-123.

*Η λιθογραφία που δημοσιεύθηκε από τον Cousinary (1831) αποτέλεσε το υπόδειγμα για την εικονογράφηση του μνημείου από τους δύο Αμερικανούς ιεραποστόλους.**

Η Θεσσαλονίκη, το παλιό σημαντικό λιμάνι των βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μια από τις φημισμένες σκάλες της Ανατολής, αποκαλύφθηκε στα μάτια των Αμερικανών μια χαριτωμένη τουρκόπολη, αλλά ξεπεσμένη πια. Περιορισμένη μέσα στα βυζαντινά τείχη της, με πολλούς κήπους, περιβόλια και σχετικά καλούς δρόμους, κατά τη γνώμη των ιεραποστόλων, συνέχιζε τη ζωή της μέσα σε ξεπερασμένους παραδοσιακούς ρυθμούς, όπως σχεδόν όλες οι πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ταχυδρομείο την συνέδεε με την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, αλλά και με την κεντρική Ευρώπη, μακρινή ανάμνηση του διαβαλκανικού εμπορίου της πόλης με τη Γερμανία (τέλος του 18ου αι.). Η θαλάσσια επικοινωνία, όμως, παρέμενε χαώδης. Χριστιανοί πειρατές λυμαίνονταν το Θερμαϊκό, έχοντας τα κρησφύγετα τους στα έρημα μακεδονικά παράλια[5]. Έτσι μάλλον τυχεροί στάθηκαν οι μισιονάριοι, αφού έφτασαν σώοι στη Θεσσαλονίκη από την Κωνσταντινούπολη, με ιταλικό μπρίκι το Μάιο του 1834.

Οι Αμερικανοί σημειώνουν στο ημερολόγιό τους γενικές οδηγίες σχετικές με τις συνθήκες υγιεινής που επικρατούσαν τότε στη Θεσσαλονίκη· απαραίτητη προϋπόθεση, εφ' όσον οι μισιονάριοι σχεδίαζαν τη μελλοντική εγκατάσταση τους στο χώρο. Οι παρατηρήσεις τους, όμως, είναι περιορισμένες· αφορούν, ίσως, μόνον τις συνθήκες που επικρατούν στο Φραγκομαχαλά. Όλοι όμως οι κάτοικοι της πόλης δεν είχαν την ίδια καλή τύχη. Έτσι π.χ. οι συνοικίες στο Βαρδάρι ήταν ανθυγιεινές, αφού οι κάτοικοί τους μαστίζονταν από ελώδεις πυρετούς[6].

Οι μισιονάριοι καταγράφουν στο ημερολόγιό τους τη σύνθεση του πληθυσμού της πόλης με λεπτομέρειες: Τούρκοι, Έλληνες, Εβραίοι, εξισλαμισμένοι Εβραίοι "Ντονμέδες"· τα τρία από τα πιο σημαντικά θρησκευτικά στοιχεία που συνοικούσαν σε πολλές οθωμανικές πόλεις, ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Υπήρχαν ακόμη κι οι Φράγκοι κι οι ντόπιοι "προστατευόμενοι" τους έμποροι, προξενικοί υπάλληλοι κ.ά. Εντύπωση, όμως, τους προκαλεί η απουσία αρμενικής κοινότητας σε μια εμπορική πόλη, όπως ήταν Θεσσαλονίκη. Είναι γνωστό ότι υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη τότε μόνον ορισμένοι Αρμένιοι έμποροι και βιοτέχνες, ο σχηματισμός, όμως, της αρμενικής παροικίας της πόλης έγινε αργά, στο τέλος του 19ου αι. (1870-1880). Τότε πρωτοεγκαταστάθηκαν κάποιες δεκάδες από αρμενικές οικογένειες, που υπηρετούσαν ως διοικητικοί υπάλληλοι σε οθωμανικούς κρατικούς οργανισμούς και ξένες εταιρείες[7].

Τα αριθμητικά στοιχεία, όμως, που παραθέτουν οι Αμερικανοί για τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης την άνοιξη του 1834, πρέπει να αντιμετωπιστούν με σοβαρή αμφιβολία κι επιφυλακτικότητα, όπως φαίνεται από τη σύγκρισή τους με δημοσιευμένες μελέτες αρχειακού υλικού, κυρίως από τα τουρκικά αρχεία της πόλης.

Στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, στη Θεσσαλονίκη, σώζεται το μοναδικό κατάστιχο-αντίγραφο της απογραφής του 1831. Η απογραφή ήταν η παλαιότερη που είχε κάνει η οθωμανική διοίκηση για τη δημογραφική κατάσταση στην Αυτοκρατορία. Ο μελετητής του κατάστιχου –περιέχει μόνον τον χριστιανικό πληθυσμό– καθηγητής Β. Δημητριάδης[8], συμπεραίνει ότι ο συνολικός πληθυσμός της ελληνικής κοινότητας ήταν, τους πρώτους μήνες του 1835, περίπου 7.000 ψυχές. Επειδή όμως τα αντίστοιχα κατάστιχα για τις άλλες κοινότητες δεν έχουν σωθεί, είναι αδύνατο να γίνουν συγκρίσεις για το σύνολο του πληθυσμού. Βοηθητικά ακόμη για τα συμπεράσματά μας παραμένουν τα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής του 1831. Σύμφωνα μ' αυτά, ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης αριθμούσε στα 1831 γύρω στις 25.500 ψυχές. Η αναλογία στη σύνθεση ήταν: Εβραίοι περίπου 44,55% (11.000), ακολουθούσαν οι μουσουλμάνοι, περίπου 33,76% (8.000) και τελευταίοι οι Έλληνες, περίπου 21,69% (7.000) του συνολικού πληθυσμού. Απ' όλα αυτά τα στοιχεία των τουρκικών αρχείων νομίζω ότι οι πληθυσμιακές πληροφορίες των Αμερικανών είναι υπερβολικές, όσο κι αν αυξήθηκε στο μεταξύ ο πληθυσμός της πόλης ή κάποιοι δεν είχαν απογραφεί.

Ο μικρός αριθμός, όμως, του ελληνικού στοιχείου της πόλης παραμένει οπωσδήποτε αναμφισβήτητο γεγονός, όπως το σημειώνουν οι Αμερικανοί. Η πληθυσμιακή αυτή μεταβολή είχε φυσικό αντίκτυπο και στις υπόλοιπες κοινότητες της πόλης. Αίτια της πληθυσμιακής και οικονομικής παρακμής της πόλης –είχε αρχίσει να εμφανίζεται ήδη από την τελευταία δεκαετία του 18ου αι. και συνεχιζόταν ακόμη, εκτός από μια μικρή προσωρινή ανάκαμψη στις αρχές του 19ου αι.– ήταν οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι, οι Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι, η Σερβική κρίση, κυρίως όμως οι σφαγές κι οι διωγμοί των Ελλήνων που ακολούθησαν την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Τότε αποδεκατίσθηκε κυρίως ο ελληνικός πληθυσμός της

5. Απ. Βακαλόπουλος, "Η πειρατεία στα παράλια της Χαλκιδικής γύρω στα 1830", στο *Θεσσαλονίκια και άλλα Μακεδονικά μελετήματα. Δημοσιευμένα μεταξύ 1981-1990*, Θεσσαλονίκη 1991 σ. 176-197.

6. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, "Έκθεση για τις συνθήκες υγιεινής στη συνοικία Βαρδαρίου, Θεσσαλονίκη 1897". *Ο Παρατηρητής* 25-26 (1994), σ. 67-74.

* Η εικονογράφηση και οι υπομνηματισμοί ετέθησαν εκ της συντάξεως

7. Ι. Κ. Χασιώτης, "Οι Αρμένιοι της Ελλάδας: Ιστορία, οργάνωση, ιδεολογία, κοινωνική ενσωμάτωση". *Ιστωρ* 8 (1995) σ. 86.

8. Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση το οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*. Ηράκλειο 1997 σ. 29-34. Για τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης σε διάφορες εποχές, του ιδίου "Συντεχνίες και επαγγέλματα, στη Θεσσαλονίκη του 19ου αι. στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή – εμπόριο κοινωνική ζωή, 18ος-20ος αι.* Θεσσαλονίκη 1998 σ. 74 σημ. 1.

Θεσσαλονίκης. Η πόλη θα αναπτυχθεί πληθυσμιακά και οικονομικά μόνον έπειτα από τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-56).

Η Θεσσαλονίκη, λοιπόν, φωτογραφίζεται από τους Αμερικανούς στα 1834 σαν ένα φτωχό επαρχιακό κέντρο, παρά την καίρια θέση του λιμανιού της και την ιστορία του. Συντριπτικό πλήγμα για το παλιό αυτό εμπορικό κέντρο της Βαλκανικής αποτελούσε η διακοπή του χερσαίου γερμανικού εμπορίου. Το εμπόριο αυτό βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων[9], που ο αριθμός τους στα 1834 ίσως είναι ο μικρότερος που υπήρξε από την εποχή της κατάληψης της πόλης από τους Οθωμανούς.

Για την εβραϊκή κοινότητα οι Αμερικανοί μισιονάριοι, όπως κι άλλοι επισκέπτες της Θεσσαλονίκης, σχημάτισαν εύκολα τη λανθασμένη εντύπωση ότι οι Εβραίοι ήταν το οικονομικά ευρωστότερο πληθυσμιακό στοιχείο της πόλης στα 1834. Δικαιολογημένα βέβαια, γιατί όντας πολυπληθέστεροι, κι επειδή κατοικούσαν στο κέντρο της πόλης –όπου φιλοξενούνταν οι ιεραπόστολοι– προκαλούσαν παραπλανητική. Η φτώχεια, όμως, κι η ανέχεια, γνώρισμα όλων των κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης την περίοδο αυτή της παρακμής, ήταν ακόμη πιο μεγάλη ανάμεσα στον εβραϊκό πληθυσμό. Συγκεκριμένα τότε η εβραϊκή κοινότητα αποτελούνταν κατά τα 3/4 από οικονομικά εξαθλιωμένους φορολογούμενους, όπως φαίνεται από το υπ' αρ. 229 κατάστιχο του Ιεροδικείου Θεσσαλονίκης του έτους 1834. Σε στατιστικό πίνακα που συνέταξε ο μελετητής του κατάστιχου Β. Δημητριάδης[10] φαίνεται ότι οι πλούσιοι Εβραίοι αποτελούσαν μόλις το 5.58% των φορολογούμενων, έναντι 11,49% των αντιστοίχων Ελλήνων, οι μέσου εισοδήματος το 19.18%, έναντι 58.40% των Ελλήνων, ενώ οι φτωχοί Εβραίοι ήταν το 74.64%, έναντι 30.11% των Ελλήνων.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι Αμερικανοί δε σημειώνουν στις ημερολογιακές τους παρατηρήσεις σχετικά με την οικονομία καμιά ένδειξη για την λειτουργία κάποιας βιομηχανικής μονάδας στην πόλη. Οι κύριες βιοτεχνίες που αναφέρουν ότι λειτουργούσαν ακόμη στη Θεσσαλονίκη –μεταξουργία, κατεργασία δερμάτων (τα γνωστά "κορδοβάνια" της Ανατολής)– συνέχιζαν τη γνωστή βιοτεχνική παράδοση των τουρκικών πόλεων από αιώνες. Η γενική λοιπόν εντύπωση των μισιονάριων από τους οικονομικούς ρυθμούς της πόλης είναι ότι η Θεσσαλονίκη παραμένει ακόμη βυθισμένη στην ιστορική φάση της προβιομηχανικής εσωστρεφειάς της.

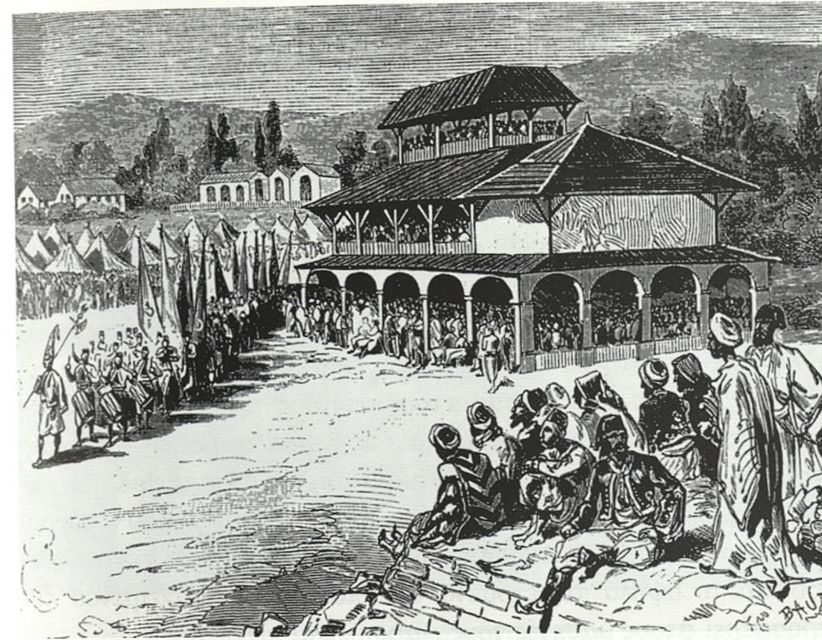
Το ημερολόγιο των ιεραποστόλων διασώζει επιλεκτικά δύο επισκέψεις τους, ίσως σε δύο από τους πιο πολυσύχναστους τότε τόπους της πόλης: στη Ροτόντα[11] και στο Μπες Τσινάρ[12]. Αφοπλίζει όμως πραγματικά τον αναγνώστη, πέρα από τις ιστορικές ανακρίβειες, η άγνοια της ελληνορωμαϊκής τέχνης και παράδοσης που έχουν οι λόγιοι αυτοί Αμερικανοί, όπως φαίνεται από τις παρατηρήσεις τους για το διάκοσμο της Ροτόντας. Η δεύτερη επίσκεψη των μισιονάριων γίνεται στο Μπες Τσινάρ, χώρο αναψυχής των Θεσσαλονικέων. Οι ιεραπόστολοι ήρθαν στον ειδυλλιακό αυτό χώρο, μαζί

9. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης του 18ου αι.* Αθήνα 1996 σ. 214-215.

10. Β. Δημητριάδης, ο.π. σ. 34.

11. Θ. Παζαράς, *Η Ροτόντα του Αγ. Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη 1997.

12. Ευ. Χεκίμογλου, Τα τοπωνύμια "Μπες Τσινάρ" και "Κήπος των Πριγκήπων" στο *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη, 1996 σ. 144-161.

Χάνι που βρισκόταν στο Μπες Τσινάρ, σε χαρακτικό μεταγενέστερο από την επίσκεψη των ιεραποστόλων. Διακρίνονται η πλούσια βλάστηση και άλλα κτίσματα (λεπτομέρεια χαρακτικού, συλλογής Γ. Μέγα).

με τους αμφιτρύονές τους, για να παρακολουθήσουν κάποια γιορταστική εκδήλωση, που περιελάμβανε ασκήσεις ιππασίας του ιππικού, από τα αγαπημένα αθλήματα των Οθωμανών. Έτσι διασώζουν μια από τις πιο πρώιμες ίσως περιγραφές του χώρου αυτού, όπου αργότερα θα δημιουργηθεί ο δημόσιος κήπος της Θεσσαλονίκης, ο γνωστός "Κήπος των Πριγκήπων".

Από τις λεπτομερείς ειδήσεις του ημερολογίου φαίνεται έκδηλο το ενδιαφέρον τους για την κοινοτική εκπαίδευση της πολυεθνικής Θεσσαλονίκης. Η στοιχειώδης εκπαίδευση αποτελεί, ως γνωστό, υποδομή για την εξάπλωση του προτεσταντισμού, διότι ο προτεστάντης πρέπει να είναι ικανός να διαβάσει μόνος του την Αγία Γραφή. Δικαιολογημένη λοιπόν ήταν η επιθυμία τους να στοχεύσουν στη χειραγώγηση της κοινοτικής εκπαίδευσης όλων των εθνοτήτων της πόλης, προϋπόθεση για την επιτυχία του έργου τους στη Θεσσαλονίκη. Από τις επισκέψεις τους στα πιο σημαντικά σχολεία της ελληνικής και της εβραϊκής κοινότητας, αλλά κι από την επίσκεψή τους στο τούρκικο σχολείο της Πύλης του Γιαλού, συμπεραίνουν ότι μόνον η ελληνική εκπαίδευση υπερέχει. Διατηρεί ακόμη υψηλό επίπεδο και οργάνωση, ενώ φαίνεται ότι είναι προσανατολισμένη και στους νεοτερισμούς της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης.

Έτσι οι ιεραπόστολοι, που ήταν γνώστες, αλλά και οπαδοί της δημοφιλούς τότε ευρωπαϊκής μεθόδου διδασκαλίας της αλληλοδιδακτικής (Λαγκαστεριανής)[13] –η μέθοδος ήταν γνωστή για τον οικονομικό της χαρακτήρα και τα μαζικά της επιτεύγματα– ενθουσιάστηκαν με τον εξοπλισμό και την εύρυθμη λειτουργία της ελληνικής κοινοτικής (Παλαιάς) Αλληλοδιδακτικής Σχολής[14] (βρίσκονταν στη σημερινή οδό Στεφ. Τάττη). Οι ελπίδες τους αναπτερώθηκαν μάλιστα, όταν συνάντησαν το νεαρό φωτισμένο δάσκαλο που είχε

13. Λυδ. Παπαδάκη, *Η Αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αι.*, Αθήνα-Γιάννινα 1992. Ιω. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*. Αθήνα 1992. Η αλληλοδιδακτική εφαρμόστηκε στην νεοελληνική εκπαίδευση από το 1830 έως το 1880.

14. Θ. Σ. Μαντοπούλου – Παναγιωτοπούλου – Ε. Α. Χεκίμογλου, "Τα κτηματολόγια της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης ως πηγές ιστορίας και τοπογραφίας της πόλης. Το παράδειγμα των σχολείων. *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1995 σ. 389-391, όπου κι η νεότερη βιβλιογραφία για τα δύο κοινοτικά σχολεία που αναφέρονται από τους Αμερικανούς.

έρθει πρόσφατα από τη Σύρο. Είδαν μάλιστα μερικές από τις σχολικές ελληνικές εκδόσεις του τυπογραφείου τους στη Μάλτα, καθώς και τη μετάφραση στα νεοελληνικά της Αγίας Γραφής του Νεοφύτου Βάμβα[15] στη βιβλιοθήκη της κεντρικής αυτής Αλληλοδιδακτικής Σχολής. Η απήχηση λοιπόν της εκπαιδευτικής ακτινοβολίας της Σύρου –χρημάτισε κέντρο της Αγγλο-αμερικανικής προτεσταντικής προπαγάνδας από το 1828 έως το 1830[16] – είχε ήδη φτάσει μέχρι το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η μαρτυρία των μισιονάριων ωστόσο παραμένει ενδιαφέρουσα για την εκπαιδευτική πραγματικότητα της ελληνικής κοινότητας στα 1834, που φαίνεται ότι επιθυμεί και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό στους στόχους της. Καλή εντύπωση, όμως, προκαλούν στους Αμερικανούς η λειτουργία κι οι εγκαταστάσεις και του δεύτερου σημαντικού κοινοτικού σχολείου, του παραδοσιακού Ανώτερου Σχολείου, του Ελληνικού Σχολείου[17]. Συγκινεί μάλιστα τους Αμερικανούς ο ηλικιωμένος σχολάρχης για το ήθος του και το υψηλό περιεχόμενο του διδακτικού αντικειμένου που προσφέρει στους μαθητές τους, λαϊκούς και κληρικούς.

Οι πληροφορίες, όμως, που διαφυλάσσονται στο ημερολόγιό τους για την εκπαίδευση των μουσουλμάνων και των Εβραίων είναι ολότελα αποθαρρυντικές.

Μεσαιωνισμός χαρακτήριζε την εκπαιδευτική πραγματικότητα στο τούρκικο σχολείο της Πύλης του Γιαλού[18], που ήταν προσάρτημα του ομώνυμου τεμένους (βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Εμπορίου). Ο Τούρκος δάσκαλος δεν ήταν ικανός να προχωρήσει στη διδασκαλία πέρα από ασκήσεις συλλαβισμού. Η πειθαρχία στην τάξη επιβάλλονταν με το φάλαγγα. Η εντύπωση πάλι που αποκομίζουν οι Αμερικανοί από την επίσκεψή τους στο άλλοτε φημισμένο κεντρικό σχολείο της εβραϊκής κοινότητας (το Ταλμούδ Τορά[19] βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Βλάλη στο συγκρότημα της ομώνυμης κεντρικής Συναγωγής της Θεσσαλονίκης) είναι θλιβερή. Σκοταδισμός, σχολικό χάος, αναρχία, ρυπαρότητα και εγκατάλειψη κυριαρχούν στο άλλοτε πρότυπο κοινοτικό σχολείο. Το Ταλμούδ Τορά, κτίριο πολλαπλών χρήσεων, στέγαζε τότε εκτός από το κοινοτικό σχολείο κι άλλες πολλές κοινοτικές τάξεις, αλλά και την Ανώτατη Σχολή για την εκπαίδευση των μελλοντικών ραββίνων της Θεσσαλονίκης και της εβραϊκής Διασποράς. Ανάμνηση του παλιού μεγαλείου αυτού του προπύργιου της παράδοσης είναι η πληροφορία των μισιονάριων για ένα ταλμουδιστή που δίδασκε το Ταλμούδ σε μια απόμερη γωνιά του κτιρίου. Από την εντυπωσιακή και λεπτομερή περιγραφή του Ταλμούδ Τορά φαίνεται ότι το σχολείο εξακολουθούσε στην οδό της παρακμής που είχε αρχίσει ήδη από το τέλος του 17ου αι.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η Θεσσαλονίκη, όπως τη "φωτογραφίζουν" οι Αμερικανοί κατά την ολιγοήμερη επίσκεψή τους το Μάιο του 1834, διατηρούσε ακόμη την οθωμανική κοινωνική και οικονομική δομή της. Είναι φανερό ότι κατά την εποχή εκείνη η πόλη, παράλληλα με τη μείωση του πληθυσμού της, περνούσε περίοδο μα-

15. Euro Layton, "The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-33). *Ο Ερανιστής*, 9 (1971) σ. 169-193. Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος οι προτεσταντικές σχολικές εκδόσεις χρησιμοποιούνταν, ήταν όμως ελεγχόμενες από τον κρατικό μηχανισμό.

16. Δ. Ι. Πολέμης, "Τα παιδικά βιβλία στις εκδόσεις των μισιοναρίων" στο *Παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα του 19ου αι.* Αθήνα 1997 σ. 134.

17. Απ. Βακαλόπουλος, "Η Θεσσαλονίκη στα 1838. Αναμνήσεις του Κ. Ε. Zacharia από ένα ταξίδι του στην Ανατολή το 1837 και 1838, στο *Θεσσαλονίκια και άλλα Μακεδονικά μελετήματα*. Θεσσαλονίκη 1991 σ. 46. Ο διαπρεπής νομοδιδάσκαλος, καθηγητής στη Χαϊδελβέργη Κ. Ε. Zacharia επισκέπτεται στα 1838 τη σχολή της Μητρόπολης (άγνωστη η θέση της). Η ομοιότητα στην περιγραφή του χώρου και του σχολάρχη οδηγούν μάλλον στην υπόθεση ότι είναι το ίδιο σχολείο που επισκέφθηκαν και οι Αμερικανοί.

18. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 -1912*. Θεσσαλονίκη 1983 σ. 396.

19. Γ. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*. Θεσσαλονίκη 2000, βιβλίο τρίτο σ. 1458-1460.

Λεπτομέρεια υαλογραφίας που αναπαριστά διανομή ιματισμών τους μαθητές της σχολής Ταλμούδ Ταρά. Ο σχεδιαστής απεικονίζει με ελευθεριότητα τη σχολή σαν να βρισκόταν σε ύψωμα, προκειμένου να αναπαραστήσει τη θάλασσα και το Λευκό Πύργο (δημοσιεύτηκε από τον Αλμπέρτο Ναρ).

ρασμού, εμπορικής και οικονομικής παρακμής. Συμπληρωματικά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε για την εικόνα της πόλης ότι ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, Ch. Ev. Guys, σε έκθεσή του τον Ιανουάριο του 1834 σημειώνει ότι από το 1830 έως το 1834 το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο της πόλης αποτελούσε πλέον "σκιά μόνον της παλιάς ευημερίας της"[20]. Επόμενο ήταν λοιπόν να βρίσκονται σε παρακμή όλες οι κοινότητες της πολυεθνικής Θεσσαλονίκης. Η ελληνική κοινότητα, όμως, παρά τη φτώχεια και την αποδυνάμωσή της διατηρούσε και αύξανε το δυναμισμό της, όπως φαίνεται από την υπεροχή της ελληνικής κοινοτικής εκπαίδευσης, που συντηρούσε την παράδοση, αλλά αισθανόταν αναγκαία και την αλλαγή.

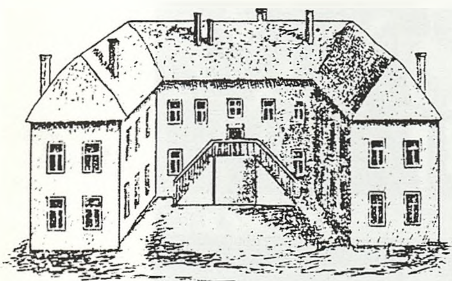
Από τα μέσα του 19ου αι., όμως, με την αλλαγή των συνθηκών στην Αυτοκρατορία, θα αναζωπυρωθεί το ελληνικό στοιχείο στην πόλη, αλλά και στην ενδοχώρα. Τότε μεγάλος αριθμός δασκάλων του Μακεδονικού Αγώνα θα μορφωθεί στα σχολεία της Θεσσαλονίκης. Οι δάσκαλοι αυτοί κι οι κληρικοί θα κρατήσουν σε εγρήγορση το βόρειο ελληνισμό, ενισχύοντας τη λαχτάρα της απελευθέρωσης.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΩΝ ΑΙΔΕΣΙΜΟΤΑΤΩΝ DWIGHT ΚΑΙ SCHAUFFLER, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΜΑΙΟΣ 1834

1. Άφιξη στη Θεσσαλονίκη

Το πρωί βρεθήκαμε στα ανοιχτά του κόλπου της Θεσσαλονίκης. Στην αρχή η θαλάσσια αύρα ήταν μέτρια, κατόπι γύρισε κι έγινε ευ-

20. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης του 18ου αι.*, Αθήνα 1996 σ. 116.

Το μητροπολιτικό μέγαρο της Θεσσαλονίκης, όπως το αποτύπωσε ταξιδιώτης το 1847, σε σχέδιο που δημοσίευσε ο αείμνηστος Σωτήρης Κίσσας. Βρισκόταν στο οικόπεδο όπου υψώνονται σήμερα το κτίριο των σχολών Παστέρ.

νοϊκή και έτσι γλιστρούσαμε σιγά σιγά. Ο καπετάνιος μας, επειδή φοβόνταν τους πειρατές, που δρούσαν συχνά στον Θερμαϊκό, διέταξε να ετοιμαστούν τα πυροβόλα. Φύσηξε πιο πολύ και πλέαμε κανονικά. Η μικρή χερσόνησος της αρχαίας Παλλήνης, που χώριζε τους δύο κόλπους της Θεσσαλονίκης και της Κασσάνδρας, διακρινόταν από μακριά άγονη και τραχιά. Καθώς όμως παραπλέαμε τις ακτές της Χαλκιδικής το τοπίο γινόταν όλο και πιο ήμερο. Αντίθετα, μας φόβιζαν οι απέναντι ακτές της Θεσσαλίας και της Πιερίας, οι οποίες δεν είχαν κανένα απάγκιο αραξοβόλι (ιδιαίτερα μάλιστα όταν φυσάει ο θυελλώδης βοριάς), γι' αυτό παραπλέαμε τις ακτές της Χαλκιδικής που είναι γεμάτες ορμίσκους. Ο άνεμος δυνάμωσε, πλέαμε γρήγορα, ώσπου στις έξι ώρα το απόγευμα αντικρίσαμε τη Θεσσαλονίκη. Ο άνεμος όμως τότε έπεσε· κάναμε σχεδόν δύο ώρες ώσπου να αγκυροβολήσουμε μπροστά στο θαλάσσιο τείχος της πόλης.

2. Κλίμα. Προϋποθέσεις για τη λειτουργία ιεραποστολικού σταθμού. Τοπογραφικές παρατηρήσεις

Η ατμόσφαιρα στη Θεσσαλονίκη είναι γενικά ευχάριστη και υγιεινή. Οι ξένοι επισκέπτες, όμως, πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί το καλοκαίρι, όταν τρώνε φρούτα. Πρέπει να μην εκθέτουν τον εαυτό τους στη βραδινή υγρασία (αγιάζι). Ακόμη να μη κοιμούνται με ανοιχτό παράθυρο, όταν κάνει ζέστη. Επειδή όμως συχνά παραβιάζουν αυτούς τους κανόνες υγιεινής, αρρωσταίνουν από εποχιακούς πυρετούς και θέρμες.

Τα νοίκια των σπιτιών στη Θεσσαλονίκη είναι φθηνά. Έτσι, σπίτι στην Κωνσταντινούπολη που έχει νοίκι 8.000-10.000 γρόσια, στη Θεσσαλονίκη έχει μόνο 1.200 γρόσια, μάλιστα μπορεί να είναι μεγαλύτερο και πιο βολικό. Η τιμή αυτή φαίνεται ίσως απίθανη, αλλά είναι αληθινή. Τα τρόφιμα έχουν τη μισή τιμή κι ακόμα λιγότερη απ' ό,τι στην Κωνσταντινούπολη. Απλά έπιπλα μπορούν να κατασκευαστούν στη Θεσσαλονίκη, ενώ έπιπλα πολυτελείας μπορούν εύκολα να εισαχθούν. Αισθητή είναι η απουσία καλού Ευρωπαίου γιατρού. Η πόλη υδρεύεται από τα βουνά γύρω από τη Θεσσαλονίκη· το νερό είναι πόσιμο. Ο αγωγός που φέρνει το νερό στην πόλη περνάει από το Επταπύργιο, το κάστρο που δεσπόζει στην πόλη.

Η Θεσσαλονίκη περιβάλλεται από τείχη που διατηρούνται ακόμη σε πολύ καλή κατάσταση. Αν και η οικοδομημένη πόλη είναι εκτεταμένη, υπάρχουν ακόμη αρκετοί χώροι χωρίς σπίτια μέσα στον περίβολο των τειχών. Η αμφιθεατρική διάταξη του πολεοδομικού ιστού κάνει τη Θεσσαλονίκη εντυπωσιακή, ιδιαίτερα όταν την αντικρίζεις από την πλευρά της θάλασσας. Οι δρόμοι της είναι αρκετά φαρδείς και για τα δεδομένα των οθωμανικών πόλεων αρκετά καθαροί. Ο Φραγκομαχαλάς βρίσκεται κοντά στο λιμάνι κι αυτό είναι μια ευκολία για τους ξένους. Το ταχυδρομείο συνδέει τακτικά τη Θεσσαλονίκη με την Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη και με την κεντρική Ευρώπη.

3. Ροτόντα Θεσσαλονίκης

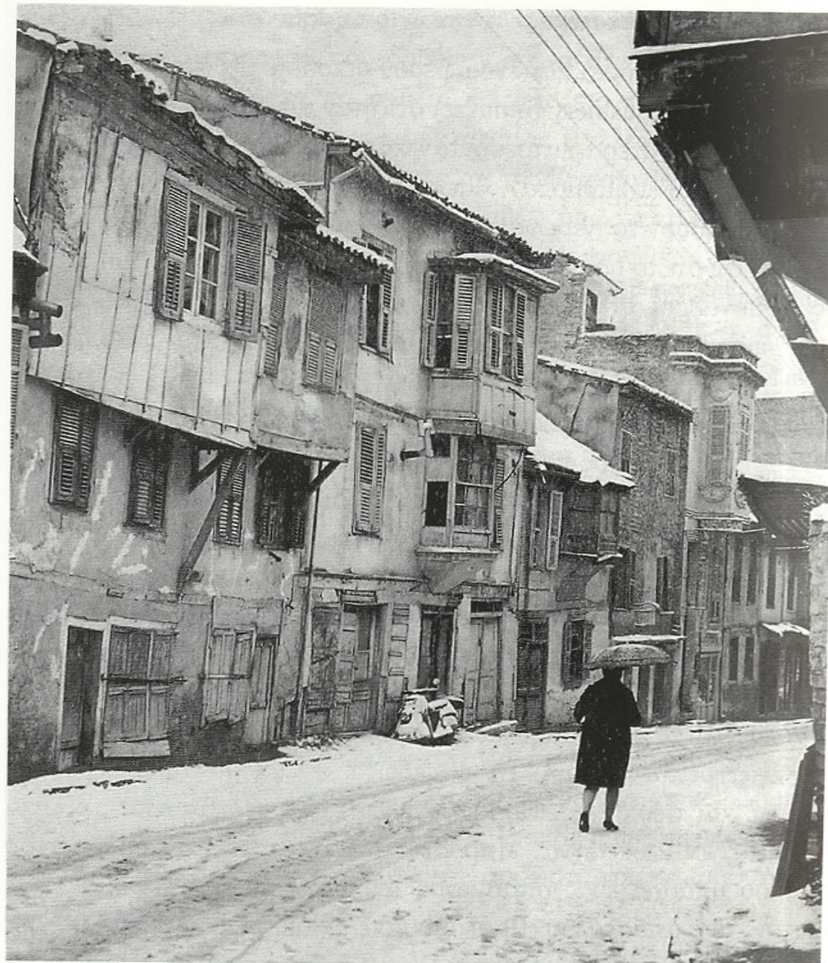
Είδαμε ένα μοναδικό και ενδιαφέρον οικοδόμημα που ονομάζεται "Ροτόντα". Ο Cousinery υποθέτει ότι ήταν αρχικά ναός των Καβείρων, όπου αργότερα λατρεύονταν και ο Νέρωνας (όπως φαίνεται από τα αρχαία νομίσματα). Ίσως να γίνονταν λατρευτικές τελετές για να τιμήσουν το Νέρωνα σ' αυτό το κτίριο. Δε συμφωνώ όμως με την άποψη ότι το οικοδόμημα αυτό κτίσθηκε στα χρόνια του Νέρωνα. Η μοναδική αρχιτεκτονική του, η απλότητα της μορφής του μου ενισχύουν την εντύπωση ότι είναι πιο παλιό από τη ρωμαϊκή εποχή. [...]

Το κτίριο είναι περίκεντρο (γι' αυτό ονομάζεται "Ροτόντα") έχει δύο μέτριες εισόδους που είναι περίπου όμοιες. Οι τοίχοι έχουν πάχος περίπου 3,5 μ. Υποψιάστηκα αμέσως ότι είναι κούφιοι, συμφώνησε μάλιστα κι ο Τούρκος οδηγός μου, αν και βέβαια δεν ήταν απαραίτητη η γνώμη του. Στο εσωτερικό του κτιρίου ανοίγονται επτά κόγχες. Σας στέλνω ένα σκαρίφημα, για να σχηματίσετε μια ολοκληρωμένη εντύπωση για αυτό το μνημείο της αρχαιότητας. Τα χριστιανικά χρόνια το κτίριο έγινε ναός των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Μετά διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά. Η ψηφιδωτή διακόσμηση διατηρείται ακόμη. Τα ψηφιδωτά καλύπτουν ολόκληρο τον τρούλο και τις κόγχες. Όσα ψηφιδωτά έχουν θέματα από το ζωικό κόσμο είναι κακότεχνα. Μπροστά από μια από τις εισόδους του κτιρίου υπάρχει ένας σπασμένος λευκός άμβωνας, παρόμοιος με αυτόν του αποστόλου Παύλου, που βρίσκεται στο τέμενος της Αγίας Σοφίας (Κωνσταντινούπολη). Τα διακοσμητικά στοιχεία είναι έξεργα ανάγλυφα, ιδιαίτερα λεπτοδουλεμένα. Οι ανθρώπινες μορφές στην εμπρόσθια πλευρά του έχουν εξαιρετικές αναλογίες. Έχουν φτερά στα κεφάλι τους, όπως ένας Ινδιάνος. Ο άμβωνας είναι κομματιασμένος.

4. Χώρος αναψυχής. Πληθυσμός. Εμπόριο και βιοτεχνίες

20 Μαΐου, 1834. Βορειοδυτικά της πόλης, κατά μήκος της παραλίας, πέρα από τις επιχωματώσεις του λιμανιού του Μεγ. Κωνσταντίνου, υπάρχει ένας θαυμάσιος χώρος για αναψυχή και άσκηση. Το βραδάκι συνοδέψαμε εκεί τη σύζυγο του προξένου μας, τα παιδάκια τους και μια άλλη ντόπια κυρία. Άνθρωποι κάθε είδους ήταν συγκεντρωμένοι στον τόπο αυτό.

Ο συνωστισμός ήταν μεγαλύτερος από τον συνηθισμένο, διότι το τακτικό ιππικό έκανε ασκήσεις ιππασίας εκείνη την ημέρα, κατά μήκος της παραλίας. Αυτός ο χώρος αναψυχής είναι στην πραγματικότητα ένα μεγάλο άλσος. Ένα βρώμικο τούρκικο καφενείο ή καλύτερα κάτι σαν καλύβα-καφενείο, η μοναδική ανθρώπινη επέμβαση στον χώρο, προσφέρονταν για να καθίσουμε. Η φύση όμως χάρισε απλόχερα τα δώρα της σ' αυτόν τον χαριτωμένο χώρο, έτσι ώστε να μη φαίνεται καθόλου η έλλειψη της ανθρώπινης εξυπνάδας και ευαισθησίας. Ο τόπος όμως γίνεται το βραδάκι ιδιαίτερα επι-

Οικοδομές του 19ου αιώνα, που σώζονται ακόμη μετά τον πόλεμο, στην οδό Αποστόλου Παύλου (φωτογραφία Σ. Ιορδανίδη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης). Αξιοπρόσεχτη είναι η ομοιότητα με τα κτίρια που εικονίζονται στην υαλογραφία με θέμα την Ταλμούδ Ταρά.

κίνδυνος, επειδή η θάλασσα είναι κοντά. Τότε μπορείς εύκολα να χρυολογήσεις, καθώς κάθεσαι κάτω από τα θελκτικά δέντρα.

Σχετικά με τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης είναι αδύνατο να σας διαβεβαιώσουμε για τον ακριβή αριθμό του. Συγκεντρώσαμε τις πιο αντιφατικές πληροφορίες. Οι πληροφοριοδότες μας, μάλιστα, ήταν σοβαροί άνθρωποι και είχαν καλή γνώση του θέματος. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του προξένου μας και με βάση την τελευταία απογραφή, τα πληθυσμιακά δεδομένα της πόλης έχουν ως εξής: οι Τούρκοι ήταν περίπου 40.000-50.000, οι Εβραίοι περίπου 40.000-50.000, οι Έλληνες περίπου 10.000 και οι "Ντονμέδες" δηλαδή οι Εβραίοι που έγιναν μουσουλμάνοι, περίπου 3.000-4.000. Τα δημογραφικά αυτά στοιχεία μπορεί να είναι υπερβολικά, δεν απέχουν όμως από την αλήθεια. Πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι τώρα υπάρχουν στην πόλη δεκαοκτώ μεγάλες ελληνικές εκκλησίες και οκτώ μικρότερες[21]. Οι Εβραίοι έχουν 40 μεγάλες συναγωγές[22] και

21. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία...* ό.π., σ. 751 κ.ε.

22. Α. Ναρ, "Οι Συναγωγές της Θεσσαλονίκης" στο *Κειμένη επί ακτής θαλάσσης*. Θεσσαλονίκη 1997, σ. 111-112.

περίπου 36 ιδιωτικά προσευχητάρια. Ο Cousinery, που έζησε στη Θεσσαλονίκη πριν από περίπου 30 χρόνια, υπολογίζει τους Εβραίους σε 20.000. Η Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια αναφέρει σχεδόν τον ίδιο αριθμό για τους Έλληνες και τους Εβραίους. Τα πληθυσμιακά αυτά δεδομένα δε συμπίπτουν όμως με την τελευταία απογραφή. Η συρρίκνωση της ελληνικής (ορθόδοξης) κοινότητας οφείλεται στα δεινά της Ελληνικής Επανάστασης[23]. Η διακοπή του σημαντικού χερσαίου εμπορίου της Θεσσαλονίκης με τη Γερμανία προκάλεσε για αρκετά χρόνια μείωση των Ελλήνων, αλλά και των Εβραίων της πόλης. Και οι δυο κοινότητες όμως, η ελληνική και η εβραϊκή, άρχισαν πάλι να ανακάμπτουν. Νομίζω λοιπόν ότι, αν υπολογίσουμε τους Έλληνες σε 10.000 και τους Εβραίους σε 40.000, είμαστε κοντά στη σημερινή πραγματικότητα, όπως άλλωστε φαίνεται κι από το πλήθος των Ελλήνων και των Εβραίων που κυκλοφορούν στους δρόμους της πόλης. [...] Η Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη μένουν 3.000 Φράγκοι. Ο αριθμός είναι υπερβολικός για τους Φράγκους και τους ντόπιους προστατευόμενους τους. Ο αριθμός τους είναι γενικά πολύ μικρός.

Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ σημαντικό, αλλά από τότε που διακόπηκε το χερσαίο εμπόριο με τη Γερμανία έχασε τη σημασία του. Ύστερα όμως από τις διοικητικές μεταβολές και την εντατική καλλιέργεια της ενδοχώρας γύρω από τη Θεσσαλονίκη, που μόλις έχει αρχίσει, θα ενδυναμωθεί ξανά. Η θέση κι η φύση του λιμανιού της κι η εύφορη ενδοχώρα της θα βοηθήσουν να διατηρηθεί ζωντανό το εμπόριο. Η Θεσσαλονίκη δεν πρόκειται ποτέ να ερημώσει. Η θέση του λιμανιού κι η ιστορία του, ανάμεσα στις σκάλες της Ανατολής, το εγγυώνται, αν και σήμερα οι γειτονικές ακτές έχουν εγκαταλειφθεί. Οι πιο σημαντικοί επιχειρηματίες στη Θεσσαλονίκη είναι οι Εβραίοι. Καμιά εμπορική πράξη δεν μπορεί να γίνει χωρίς αυτούς, επειδή ο αριθμός τους κι η επιρροή τους είναι σημαντικός παράγοντας στην κοινωνία της πόλης. Τα κύρια εξαγόμενα προϊόντα είναι: βαμβάκι, καπνός, μαλλί και σιτάρι.

Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ασχολούνται και με τη μεταξουργία. Τα λεπτά μεταξωτά που υφαίνουν στους αργαλειούς τους –με αυτά ράβουν ελαφριές καλοκαιρινές πουκαμίσες– έχουν μεγαλύτερη εκτίμηση στην Κωνσταντινούπολη από τα ανάλογα της Προύσας. Η πιο σημαντική όμως βιοτεχνία της Θεσσαλονίκης είναι ένα μεγάλο βυρσοδεψείο (ταμπάκικο). Το μονοπώλιό του διατηρεί ακόμη ο δεύτερος λόχος των Γενιτσάρων[24]. Το ταμπάκικο ανήκει ακόμη στα ίδια άτομα, αν και έχουν αποβάλει πια το όνομα του Γενίτσαρου. Η βιοτεχνία όμως αυτή, που βρίσκεται στα δυτικά της πόλης, κοντά στην παραλία, ενοχλεί τους γείτονες κι επιβαρύνει την ατμόσφαιρα.

5. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Οι Αρμένιοι

Ο Έλληνας επίσκοπος της Θεσσαλονίκης είναι μητροπολίτης. Οι επίσκοποι της μητροπόλεως είναι επτά. Ο σημερινός μητροπολίτης είναι ένας καλοκάγαθος, αλλά αδιάφορος άνθρωπος. Δείχνει να μην

23. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ – 1983*. Θεσσαλονίκη 1997, σ. 307-311.

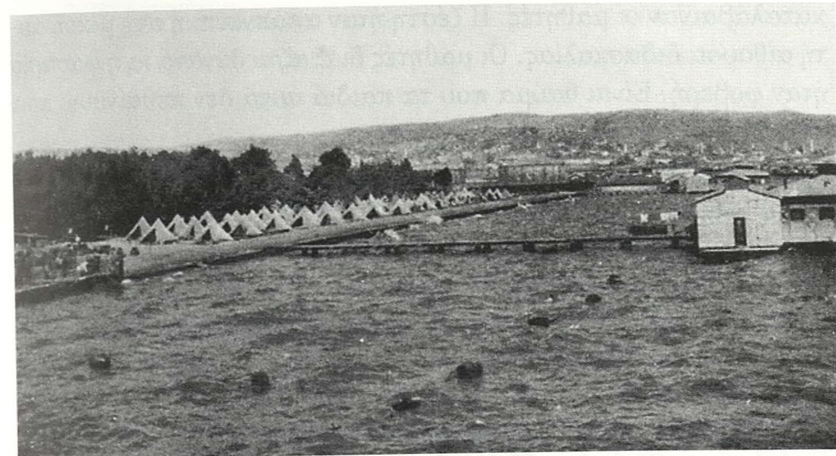
24. Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 26 σημ. 3. Επρόκειτο για βυρσοδέψες που ήταν εγγεγραμμένοι στα τάγματα των Γενιτσάρων. Οι Γενίτσαροι είχαν διαλυθεί στα 1826.

ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την εκπαίδευση και τον εκσυγχρονισμό των μελών της ελληνικής κοινότητας[25]. Τελείως διαφορετικός είναι όμως ο νεαρός βοηθός του, ο επίσκοπος Κασσανδρείας. Δεν έχει αυστηρή εμφάνιση, είναι ζωντανός και έξυπνος, στοιχεία που τον κάνουν ευχάριστο συνομιλητή. Ήταν κρίμα που δεν ήταν δυνατό να έχουμε πιο πολλές συζητήσεις μαζί του.

Πληροφορήθηκα ότι η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης ίδρυσε με δική της πρωτοβουλία ένα Αλληλοδιδακτικό Σχολείο. Πήρα έναν οδηγό και το επισκέφθηκα. Στην τάξη υπήρχαν μόνον δύο δείγματα της Λαγκαστεριανής μεθόδου "γραφεία διάμμια" και λίγες "πινακίδες" για την ανάγνωση, κρεμασμένες στους τοίχους. Γρήγορα αντιλήφθηκα ότι αυτό δεν ήταν το σχολείο που αναζητούσα, αλλά ένα άλλο, ιδιωτικό. Ο δάσκαλος πληρωνόταν μια "μικρή ελεημοσύνη" από τους γονείς των μαθητών του. Ήταν, όμως, ελεύθερος να χρησιμοποιεί το δικό του τρόπο διδασκαλίας. Τον ρώτησα γιατί δεν είχε υιοθετήσει επακριβώς την αλληλοδιδακτική μέθοδο στη διδασκαλία του. Στην απάντησή του επισήμανε τη φτώχεια τη δική του, αλλά και των γονιών των μαθητών, που αδυνατούσαν να εξοπλίσουν κατάλληλα το σχολείο. Στη συνέχεια ρώτησα για τις αντιδράσεις των γονιών των μαθητών στο καινούργιο σύστημα διδασκαλίας. Μου απάντησε ότι παρόλο που λίγοι το γνώριζαν, το δέχονταν, εφ' όσον ο σχολικός χώρος ήταν κατάλληλα εξοπλισμένος από κάποιους χορηγούς. Στη συνέχεια με πληροφόρησε ότι και σε άλλες συνοικίες της Θεσσαλονίκης λειτουργούσαν λίγες παρόμοιες τάξεις διδασκαλίας (ιδιωτικές), ενώ τα σχολεία της κοινότητας ήταν δύο: το Ελληνικό Σχολείο και το Λαγκαστεριανό, τα οποία επισκεφθήκαμε στη συνέχεια.

Το Ελληνικό Σχολείο λειτουργούσε σ' ένα μεγάλο κτίριο, νομίζω κατάλληλο για σχολείο. Εκτός από τις αίθουσες διδασκαλίας το κτίριο είχε και κοιτώνες, γιατί λειτουργούσε και ως οικοτροφείο για μαθητές που διέμεναν εκτός Θεσσαλονίκης. Αν θυμάμαι καλά, οι μαθητές ήταν τότε περίπου 100. Επισκεφθήκαμε μια σχολική τάξη, όπου ο σχολάρχης δίδασκε σε μια ομάδα από 20 ή πιο πολλούς μαθητές Φιλοσοφία (Μεταφυσική). Ήταν ηλικιωμένος, τραχύς στους τρόπους του. Ήταν, όμως, σοβαρός και έξυπνος. Μας χαιρέτησε ευγενικά, όταν μπήκαμε, παρακάλεσε να καθίσουμε, και συνέχισε το μάθημά του μπροστά μας με την χαρακτηριστική ειλικρίνεια και απλότητα των αρχαίων φιλοσόφων. Το αναγνωστικό του ήταν Πλάτωνας. Διάβαζε ένα χωρίο από το πρωτότυπο, το ερμήνευε στη συνέχεια και το ανέλυε στη γλώσσα που μιλούσαν οι μαθητές. Ταξίδεψα με τη φαντασία μου κάπου 2000 χρόνια πίσω· φαντάστηκα τον εαυτό μου σ' ένα παρόμοιο σχολείο να παρακολουθεί τα μαθήματα Μεταφυσικής από αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους. Η τάξη που προανέφερα αποτελούνταν από νεαρούς, 15 έως 20 χρονών, και μερικοί ήταν μεγαλύτεροι. Οι πιο πολλοί φορούσαν ευρωπαϊκά ρούχα, ενώ λίγοι ήταν ιερωμένοι, όπως φαίνονταν από τα ρούχα τους. Δεν ήταν δυνατό να διακόψω και να συνομιλήσω με το γηραιό δάσκαλο, που ήταν αφοσιωμένος με την ψυχή του στο διδακτικό έργο του· σιωπη-

. Μελέτιος Πάγκαλος, πρώην
μασείας, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από το 1831-1841. Την ίδια εντύπωση για τον Μελέτιο και τον Κασσανδρείας σχημάτισε κι ο νομοδιδάσκαλος K. E. Zacharia. Απ. Βακαλόπουλος, ό.π. σ. 44.

Βρετανικός στρατιωτικός καταυλισμός στο Μπες Τσινάρ κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο (αρχείο Ε. Α. Χεκίμογλου).

λά λοιπόν εγκατέλειψα την αίθουσα διδασκαλίας.

Τέλος, βρήκα το Λαγκαστεριανό Σχολείο, που ήταν ο κύριος στόχος των εκπαιδευτικών μου αναζητήσεων. Η αίθουσα διδασκαλίας ήταν ευρύχωρη και είχε τον κατάλληλο εξοπλισμό (θρανία κ.ά.). Οι μαθητές ήταν περίπου 80, αν και η χωρητικότητα της αίθουσας αναλογούσε σε διπλάσιο αριθμό μαθητών. Αυτό μπορεί εύκολα να διορθωθεί, όταν η αλληλοδιδακτική μέθοδος γίνει περισσότερο γνωστή. Ο δάσκαλος ήταν έξυπνος, δραστήριος, νέος. Μάλιστα πρόσφατα είχε έρθει από τη Σύρο. Επιτέλους, ένα σχολείο που εφαρμόζει επακριβώς την αλληλοδιδακτική μέθοδο. Όπως πληροφορήθηκα, η ευθύνη για τη λειτουργία του ανήκει στην ελληνική κοινότητα· δεν επιχορηγείται από άλλους πόρους.

Ενθουσιάστηκα όταν είδα ότι τα ράφια πίσω από το γραφείο του δασκάλου ήταν γεμάτα με βιβλία του τυπογραφείου της Μάλτας. Ανάμεσα σ' αυτά διέκρινα πολλά Αλφαβητάρια που είχαν τυπωθεί στο Andover (Η.Π.Α.) και την Καινή Διαθήκη, έκδοση της Αγγλικής Βιβλικής Εταιρείας.

Είναι παράξενο ότι δεν υπάρχουν Αρμένιοι σ' ένα εμπορικό κέντρο όπως η Θεσσαλονίκη. Αυτή όμως είναι η πραγματικότητα. Σε δείγμα 100.000 κατοίκων δε βρίσκεις ούτε μια αρμενική οικογένεια.

6. Το τούρκικο σχολείο της Πύλης του Γιαλού. Το εβραϊκό σχολείο Ταλμούδ-Τορά

Κοντά στην παραλία βρίσκεται ένα τούρκικο σχολείο για αγόρια· έχει περίπου 80 μαθητές· το επισκεφθήκαμε το απόγευμα. Ο ηλικιωμένος δάσκαλος καθόταν στο κεφαλόσκαλο. Στη γωνιά δίπλα του υπήρχαν αρκετά όργανα σχολικής πειθαρχίας, π.χ. φάλαγγας κ.ά. Οι μαθητές κάθονταν σε σειρές, η μια ήταν πίσω από την άλλη ή αντικρυστά. Στην αρχή κάθε σειράς κάθονταν ο υποδιδάσκαλος. Τα αναγνωστικά που χρησιμοποιούσαν ήταν υποτυπώδη αλφαβητάρια και αποσπάσματα από το Κοράνι, τα οποία ευτυχώς ίσως δεν

καταλάβαιναν οι μαθητές. Η ζέστη ήταν αποπνικτική στη μικρή αυτή αίθουσα διδασκαλίας. Οι μαθητές διάβαζαν δυνατά κι η φασαρία ήταν φοβερή. Είναι θαύμα που τα παιδιά αυτά δεν πεθαίνουν, πριν να μάθουν να γράφουν το όνομά τους.

Είδαμε το τούρκικο σχολείο και συγχυστήκαμε με την κατάσταση των φτωχών μικρών μαθητών που ήταν στοιβαγμένοι εκεί. Δε βρίσκω, όμως, λέξεις να εκφράσω τα αισθήματά μου, ύστερα από την επίσκεψη μας στο Ανώτερο Σχολείο των Εβραίων (Ταλμούδ Τορά). Καθώς πλησιάζαμε κοντά στο δρόμο όπου βρίσκεται, οι απόμακρες κραυγές, οι γρυλλισμοί, τα μουρμουρητά που έβγαιναν από τους μαυρισμένους τοίχους του Ταλμούδ-Τορά διαπερνούσαν τα αυτιά μας. Φτάσαμε. Ήταν ένα τετράγωνο οικοδόμημα με μια κεντρική εσωτερική αυλή. Στην πραγματικότητα είναι σαν ένα διώροφο τούρκικο χάνι. Οι μαθητές κάθονταν κυκλικά γύρω από τους δασκάλους τους ή τους βοηθούς των δασκάλων τους, κάτω στην αυλή και στις διάφορες γωνίες και τους διαδρόμους του κτιρίου. Στο δεύτερο όροφο πάλι μερικοί κάθονταν στον διάδρομο, άλλοι όμως σε δωμάτια. Δεν μπορώ να δώσω μια ακριβή εικόνα του σχολικού χώρου. Ας υπολογίσουμε ότι ήταν περίπου 1.000 μαθητές χωρισμένοι σε διαφορετικές τάξεις και περίπου 20 δάσκαλοι. Οι δάσκαλοι κρατούσαν βέργες και τις χτυπούσαν πάνω στα θρανία και τα γραφεία, όπου υπήρχαν. Δάσκαλοι και μαθητές ξεφώνιζαν καθώς απάγγειλαν τις συλλαβές, τις λέξεις και τις προτάσεις ανάλογα με το μάθημά τους. Η προσπάθεια των μαθητών να φωνάξουν δυνατά αλλοίωνε τα χαρακτηριστικά των προσώπων τους, ενώ τα μάτια των δασκάλων πετάγονταν έξω. Ο ιδρώτας, πάλι, ανακατωμένος με τη σκόνη που κυριαρχούσε στην ατμόσφαιρα του βρώμικου κτιρίου, τους έλουζε όλους. Η σκόνη που σηκωνόταν από τα πατήματα κολλούσε στο πρόσωπο και στα λαρύγγια των δασκάλων, αλλά και των μαθητών. Μερικοί περιηγητές ονόμαζαν το σχολείο αυτό Ανώτερο Σχολείο (Γυμνάσιο), ίσως επειδή στο δεύτερο όροφο μελετούν το Ταλμούδ σε μερικές τάξεις. Σφάλλουν, όμως, τελείως, όταν λένε ότι το σχολείο έχει 200 δασκάλους. Οι δάσκαλοι είναι μόνον 20. Στο κεφαλόσκαλο μια ομάδα μαθητών κάθονταν στο χώμα, ο βοηθός του δασκάλου συζητούσε μ' ένα μαθητή που κάθονταν μπροστά του για το ιερό βιβλίο (Ταλμούδ). Σε μια απόμερη γωνία είδαμε ένα ραββίνο μαζί με μια ομάδα προχωρημένων μαθητών του [...]. Τίποτε δεν ήταν πιο αξιοθρήνητο από την ατμόσφαιρα αυτού του σχολείου. Η παρατηρητικότητα, η κριτική σκέψη, η αγάπη για τη μάθηση, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη σχολική ατμόσφαιρα, έλειπαν ολότελα απ' αυτό το χώρο, που έμοιαζε με τρελοκομείο. Οι δάσκαλοι χτυπούσαν τους μαθητές, χωρίς να υπολογίζουν που έπεφταν τα βαριά χτυπήματά τους. Οι υποδιδάσκαλοι, πάλι, αντλούσαν το κύρος τους από τις βέργες και τα μαστίγια που χρησιμοποιούσαν για να τυραννήσουν τους πιο μικρούς μαθητές. Να λοιπόν το Γυμνάσιο των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη! Ταλαίπωροι μαθητές! Μακάρι ο μεγάλος Φίλος των παιδιών να αλλάξει την κατάστασή σας! Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν ακόμη δύο ή τρία εβραϊκά σχολεία, αλλά είναι μικρά.

Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΕΝΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΥΝΙΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΝΑΟΥ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η γνωστή δέηση υπέρ της των πάντων ενώσεως δεν είναι άμοιρη ιστορικού περιεχομένου. Πριν και μετά την Άλωση σημειώθηκαν κινήσεις μεταξύ των Ορθοδόξων για την επαναπροσέγγιση των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσης, έτσι ώστε αντίστοιχα να αποτραπεί η κατάρρευση της αυτοκρατορίας και να απαλλαγεί το Γένος της δουλείας. Παράλληλα, σταθερή επιδίωξη της Ρώμης ήταν η προσχώρηση των Εκκλησιών της Ανατολής στον "όρο της ενώσεως", που είχε διατυπώσει η Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας (1439). Αυτή είχε τελικά αποδεχθεί την προσθήκη του filioque στο σύμβολο της πίστεως, αλλά δεν την επέβαλλε υποχρεωτικά στους Ανατολικούς. Άλλωστε, τους απήλλασσε και από άλλες καινοδοξίες της Δυτικής Εκκλησίας, όπως ήταν το καθαρτήριο, τα άζυμα, ο ραντισμός. Αυτό που ο "όρος της ενώσεως" απαιτούσε από όλους τους "διισταμένους" ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επανένωση ήταν η πλήρης και ανεπιφύλακτη αποδοχή του πρωτείου διοικήσεως του πάπα Ρώμης, ο οποίος ως διάδοχος του Αποστόλου Πέτρου εθεωρείτο τοποτηρητής του Χριστού επί της γης και υπέρτατος διδάσκαλος της αλήθειας. Δεν ήταν πλέον αναγκαίο να καταστούν λατινόρρυθμοι οι Ανατολικοί για να υπαχθούν στην Δύση. Μπορούσαν να διατηρήσουν τα δόγματα, τον λειτουργικό τύπο και γλώσσα, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τις παραδόσεις τους, όλα τα οικεία στοιχεία της δικής τους προγονικής Εκκλησίας. Με τον τρόπο αυτό, η Ρώμη προσδοκούσε να καταστήσει ευκολότερη την προσχώρηση των πιστών των διαφόρων ανατολικών χριστιανικών θρησκευμάτων στις τάξεις του ποιμνίου της. Επίσημα, οι προσχωρούντες αυτοπροσδιο-

ρίζονται ως "ενωτικοί". Κοινώς αποκαλούνται "ουνίτες", (από την Unia), και ανάλογα με την ομολογιακή προέλευσή τους διακρίνονται σε "ελληνορρύθμους", "αρμενορρύθμους" κ.ά.

Για την προσέλκυση των Εκκλησιών της Ανατολής στην Ουνία είχε ιδρυθεί στα 1573 η Sacra Congregatio de Rebus Graecorum, την οποία το 1622 διεδέχθη η Sacra Congregatio de Propagande Fide. Το έργο της, ειδικά στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, ενισχυόταν σε πολύ σημαντικό βαθμό από την Γαλλία. Ήδη μετά την υπογραφή της συνθήκης του 1535 μεταξύ του σουλτάνου Σουλεϊμάν και του Φραγκίσκου Α΄, ο Γάλλος βασιλεύς απέκτησε πολλά προνόμια στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εκτός άλλων (για να περιορισθούμε μόνο στο εκκλησιαστικό πεδίο) εθεωρείτο ο προστάτης των εν γένει Καθολικών που βρίσκονταν εκεί, οι οποίοι έχαιραν ειδικού καθεστώτος ανεξιθρησκείας. Φυσική συνέπεια ήταν η Καθολική Εκκλησία με την σειρά της να προωθεί τα γαλλικά συμφέροντα στην Ανατολή. Προς την ίδια κατεύθυνση εργάζονταν δραστήρια οι ιεραπόστολοι του μοναχικού τάγματος των Λαζαριστών, που απαρτιζόταν κυρίως από Γάλλους[1].

Εκτός από τις χώρες της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και της Ανατολικής Ευρώπης, έντονη διείσδυση της ουνιτικής προπαγάνδας σημειώθηκε στις περιοχές της Κεντρικής Βαλκανικής, όπου η δραστηριότητά της αποκορυφώθηκε κατά την δεύτερη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα. Ο αγώνας των Βουλγάρων για εκκλησιαστική χειραφέτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο επέτρεπε στην Ρώμη να αισιοδοξεί ότι οι συνθήκες ήταν κατάλληλες για την προσχώρησή τους στον Καθολικισμό. Εκτός από τον βουλγαρικό πληθυσμό, η Ουνία στην Μακεδονία είχε στραφεί συστηματικά προς τους Βλάχους. Χωρίς επιτυχία όμως, παρά τις προσδοκίες της Προπαγάνδας λόγω της λατινογενούς γλώσσας τους. Έτσι, το βάρος των επιδιώξεών της εστιάσθηκε στους Βουλγάρους, των οποίων ένας πολύ μικρός αριθμός παρέμενε για δεκαετίες το μοναδικό σχεδόν ποίμνιό της στην Μακεδονία[2].

Πολύτιμες ειδήσεις για την εν γένει ουνιτική δραστηριότητα στην Μακεδονία, ειδικότερα στην ευρεία περιοχή της Θεσσαλονίκης, παρέχει το υπόμνημα το οποίο ο Βούλγαρος ενωτικός ιερωμένος Ivan Nikolov, ευρισκόμενος στην Ρώμη και φιλοξενούμενος προφανώς στο παλαίφατο Ποντιφικό Ελληνικό Κολλέγιο, υπέβαλε το 1905 στον καρδινάλιο Girolamo Maria Gotti, τον επικεφαλής της Ιεράς Συνόδου της Propaganda Fide. Η έκθεση έχει γραφεί σε γαλλική γλώσσα. Αντίγραφό της απόκειται στο Αρχείο του Ελληνικού Κολλεγίου (τ. 42, φφ. 52-65, γραμμένα σε μία μόνον όψη), όπου το επεσήμανα[3]. Το κείμενο του υπομνήματος παρατίθεται κατωτέρω πλήρες και σε ελληνική μετάφραση, στην καθαρεύουσα. Την προτίμησα, επειδή νομίζω ότι αποδίδει εναργέστερα το ύφος και το πνεύ-

1. Βλ. R. Janin, *Les Eglises orientales et les rites orientanx*, Paris ²(1926)· *Oriente Cattolico. Cenni storici e statistiche*, Città del Vaticano (Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale) 1962· J. - P. Valognes, *Vie et mort des Chrétiens d' Orient. Des origines à nos jours*, Paris (Fayard) 1994.

2. Βλ. I. Sofranov, *Histoire du mouvement bulgare vers l' Eglise Catholique an XIXe siècle*, Paris (Desclée & Cie) 1960· Kiril, Patriarh Bŭlgarski, *Принос към Униатството в Македония след Освободителната война, (1879-1895)*, София (Синодално Издателство) 1968· R. Grulich, *Die unierte Kirche in Makedonien, (1856-1919)*, Würzburg (Augustinus Verlag) 1977.

3. Σύντομη ανακοίνωση για το περιεχόμενο του υπομνήματος εισηγήθηκα στο β΄ βουλγαροελληνικό συμπόσιο στην Σόφια (1980), βλ. Ch. Papastathis, Information on the uniate Movement among the Bulgarians. The Report of I. Nikolov and the Seminar of Zeitenlik/Thessaloniki (1905), *Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX век*, София (Б. А. Н.- Институт по Балканистика) 1984, 130-132.

μα του συντάκτη της. Δεν κατέστη δυνατή η ανεύρεση στοιχείων για τον Ivan Nikolov. Στην έκθεσή του γράφει ο ίδιος ότι ήταν απόφοιτος του ιεροσπουδαστηρίου του Ζέιτενλικ[4] και "curé et vicaire" του Βουλγάρου Καθολικού επισκόπου Επιφανίου Šanov[5].

Η έκθεση είναι μακροσκελής, αλλά και εξαιρετικά περιεκτική. Πραγματεύεται όλες τις πτυχές της ενωτικής κίνησης στην Μακεδονία και επισημαίνει τους βασικούς άξονές της, καθώς και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε. Ο διατιθέμενος φιλόξενος χώρος του περιοδικού "Θεσσαλονικέων Πόλις" δεν είναι δυνατό να περιλάβει ανάπτυξη όλων των θεμάτων που θίγονται στην έκθεση του I. Nikolov. Εκ των πραγμάτων θα περιορισθώ μόνο σε ένα, στις προσπάθειες της βουλγαρικής ουνιτικής επισκοπής για την ανέγερση ναού στην Θεσσαλονίκη, θέμα που εξ όσων γνωρίζω δεν έχει εφελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών.

Υπό στοιχείο –V– στο υπόμνημά του ο I. Nikolov αναφέρεται διεξοδικά στην μεγάλη σημασία που είχε για την εξάπλωση της ουνιτικής κίνησης η ίδρυση ναού στην μακεδονική πρωτεύουσα. Οι εν γένει προσπάθειες της επισκοπής και των μισσιοναρίων ευοδώθηκαν τελικά και στα 1890 ετέθη ο θεμέλιος λίθος από τον επίσκοπο Λάζαρο Mladenov[6]. Ο ναός θα ήταν αφιερωμένος στην μνήμη των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, των Θεσσαλονικέων φωτιστών των Σλάβων, και ήδη είχαν αποσταλεί χρηματικές εισφορές για την ανέγερσή του, όπως από τον πάπα Λέοντα ΙΓ΄, την Propaganda Fide, δηλαδή, και από έρανο που οι Λαζαριστές μοναχοί είχαν διοργανώσει στην Δ. Ευρώπη. Αλλά τα όσα ποσά είχαν διατεθεί δεν επαρκούσαν. Έτσι, ο ναός παρέμενε στα σχέδια και δεν υψώνονταν τοίχοι πάνω στα θεμέλιά του. Το οικόπεδο, επί του οποίου είχε αρχίσει η ανοικοδόμηση, βρισκόταν εκτός της Πύλης του Βαρδαρίου, εκεί όπου σήμερα κείται το ξενοδοχείο "Καψής", επί της οδού Μοναστηρίου. Ανήκε στον φραγκολεβαντίνο Φρειδερίκο Charnaud, ο οποίος το εδώρισε στους Βουλγάρους ενωτικούς για την ανέγερση ναού[7]. Ο I. Nikolov αναφέρει ότι το φιρμάνι, που επέτρεπε την ίδρυση του ναού, είχε χορηγηθεί πριν από την έναρξη των οικοδομικών εργασιών και ότι είχε περατωθεί η θεμελίωση του κτηρίου, που υψωνόταν, όμως, μόνο ένα μέτρο πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Οι εργασίες είχαν από πολλά χρόνια διακοπεί, χωρίς καμμιά περαιτέρω πρόοδο μέχρι αυτό το 1905, όταν ο ίδιος έγραφε το υπόμνημά του. Την όλη καθυστέρηση την απέδιδε σε οικονομικούς λόγους. Αντίθετα, ο Παντελής Κοντογιάννης (αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων ως γυμνασιάρχης του Ελληνικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, που δημοσίευσε την μελέτη του πέντε χρόνια αργότερα από την συγγραφή της έκθεσης του I. Nikolov) υποστηρίζει ότι ο ναός δεν ανεγέρθηκε τελικά, διότι δεν επληρούντο οι προϋποθέσεις που η οθωμανική νομοθεσία όριζε για την ίδρυση τόπων λατρείας. Συγκε-

4. Το όνομά του περιέχεται στον κατάλογο των όσων διετέλεσαν μαθητές του Σεμιναρίου, που παραθέτει ο J. Stamov, Зейтинликът при Солун, *Сборник Солун*, София 1934, 322.

5. Ουνίτης ιερωμένος. Χειροτονήθηκε επίσκοπος των Βουλγάρων ενωτικών της Μακεδονίας το 1895. Κατά την περίοδο του β΄ Βαλκανικού πολέμου εξορίσθηκε στην Νάξο. Αργότερα απελάθηκε στην Βουλγαρία, όπου απέθανε.

6. Επίσκοπος της ουνιτικής Εκκλησίας στην Μακεδονία (1883-1895), με έδρα το Κιλκίς. Στα 1895 κατηγορήθηκε για οικονομικές ατασθαλίες και μετετέθη στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί εξέφρασε την επιθυμία να προσέλθει στην εξαρχική Εκκλησία, χωρίς όμως να πραγματοποιήσει τελικά την σκέψη του αυτή. Από τους καθολικούς κύκλους θεωρήθηκε ως πάσχων διανοητικά και απεστάλη στην Ρώμη, όπου απέθανε το 1918.

7. Βλ. Παντ. Κοντογιάννη, Ολίγα σημειώματα περί της εν Θεσσαλονίκη βουλγαρικής κοινότητος, εφημ. Αθηνών *Αγών*, 20 Μαΐου 1910.

κριμένα, αναφέρει ότι δεν υπήρχαν στην Θεσσαλονίκη είκοσι πέντε τουλάχιστον οικογένειες (τόσες καθόριζε ο νόμος) Βουλγαρο-ουνιτών για να ζητήσουν άδεια ιδρύσεως ναού. Έτσι το αναγκαίο φιρμάνι δεν εξεδόθη, παρά "...τας προσπαθείας του Bonetti[8], τότε μεν παντοδυνάμου αρχιεπισκόπου των καθολικών εν Θεσσαλονίκη, μετά δε ταύτα απεσταλμένου της αγίας έδρας εν Κωνσταντινουπόλει..."[9]. Ο Bonetti, όμως, παρέμεινε στην Θεσσαλονίκη έως το 1887, ενώ ο ναός θεμελιώθηκε ύστερα από τρία χρόνια. Νομίζω ότι οι πληροφορίες που δίνει ο I. Nikolov είναι εγγύτερες προς την πραγματικότητα. Το φιρμάνι είχε χορηγηθεί πριν από την θεμελίωση. Άλλωστε, δεν θα ήταν καθόλου δύσκολο για την ενωτική Εκκλησία να μετακινήσει μερικές οικογένειες Βουλγάρων πιστών της από το εσωτερικό της Μακεδονίας στην Θεσσαλονίκη, ακριβώς για να συμπληρωθεί ο αριθμός των είκοσι πέντε.

Ειδήσεις για το ίδιο θέμα μας παρέχει ο πρόξενος της Γαλλίας στην Θεσσαλονίκη Lacretelle σε έκθεσή του από την 28η Ιουλίου 1890 προς τον υπουργό των Εξωτερικών στο Παρίσι[10]. Αναφέρει ότι μία τελετή, η σημασία της οποίας δεν είχε διαφύγει της προσοχής κανενός, μόλις είχε λάβει χώρα. Είχε τεθεί ο θεμέλιος λίθος του βουλγαρο-καθολικού ναού, και στην εκδήλωση αυτή ο σεβασμιώτατος Λάζαρος Mladenov (διάδοχος του Bonetti) είχε προσδώσει πανηγυρικό χαρακτήρα. Είχαν προσκληθεί οι αρχές, το προξενικό σώμα και διακεκριμένα μέλη της κοινωνίας. Ιδιαίτερα τιμητική θέση είχε δοθεί στην Γαλλία, σημαίες της οποίας κυμάτιζαν δίπλα στις οθωμανικές. Στην τελετή παρέστησαν ο διευθυντής πολιτικών υποθέσεων του βιλαετίου, ως εκπρόσωπος του βαλή, και οι γενικοί πρόξενοι της Αυστροουγγαρίας και της Ισπανίας, ο πρόξενος της Ολλανδίας και ο υποπρόξενος της Αγγλίας, ενώ η τιμητική θέση, δίπλα στον εκπρόσωπο του βαλή, είχε δοθεί στον Γάλλο πρόξενο. Στην συνέχεια, ο Lacretelle τονίζει ότι είχαν προβληθεί πάρα πολλές δυσκολίες για την ίδρυση του ναού εκ μέρους των οθωμανικών αρχών. Τελικά, ο σεβασμιώτατος Mladenov κατόρθωσε να λάβει το σχετικό φιρμάνι, ύστερα από πολύμηνη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη. Αναφέρει, επίσης, την δωρεά του "très vaste" οικοπέδου από έναν πλούσιο Καθολικό της πόλης, τον Φρειδερίκο Charnaud που μαρτυρεί ο Παντ. Κοντογιάννης, και ότι εκεί θα ανεγερθούν ναός, επισκοπείο, χώροι εξυπηρετήσεως των εκκλησιαστικών αναγκών και οικοδομήματα με όψη προς την οδό (την Μοναστηρίου), τα οποία χάρη στην θέση τους θα είναι πηγή εισοδημάτων για τον ναό, καθώς θα εκμισθούνται σε επιχειρηματίες. Ο πρόξενος επιβεβαιώνει την πληροφορία που έχουμε από τον I. Nikolov, ότι το συνολικό ύψος των δαπανών ανοικοδομήσεως ανερχόταν σε 120.000 με 140.000 φράγκα και ότι η Propaganda Fide θα παραχωρούσε 100.000 φράγκα. Το ελλείπον ποσό θα εξασφαλιζόταν με δάνειο,

8. Αύγουστος Bonetti, (1831-1904). Ιταλός ιερωμένος. Γεννήθηκε στο Munialdo της επαρχίας Mondori του Πεδεμοντίου. Στα 1859 απεστάλη στην Θεσσαλονίκη, όπου διετέλεσε εφημέριος (1859-1860) του Καθολικού ναού, προϊστάμενος της ιεραποστολής των Λαζαριστών και επίσκοπος (1860-1887). Στην συνέχεια τοποθετήθηκε αποστολικός βικάριος στην Κωνσταντινούπολη, (1887-1904), βλ. *Annales de la Congrégation de la Mission* 69 (1904) 439-446.

9. Παντ. Κοντογιάννης, ό.π.

10. Η έκθεση του Lacretelle έχει επισημανθεί από τον Πατριάρχη Βουλγαρίας Κύριλλο, που την παραθέτει στο γαλλικό πρωτότυπο και σε βουλγαρική μετάφραση, βλ. Kiril, ό.π., 616-623.

όπου ως εγγύηση θα ήταν τα μελλοντικά μισθώματα των υπό ανέγερση χώρων. Πάντως, συνεχίζει ο Γάλλος πρόξενος, την τελευταία στιγμή μια αντίρρηση προήλθε από την Ρώμη. Η Propaganda ήταν αντίθετη στην σχεδιαζόμενη ανέγερση καταστημάτων προς εκμίσθωση. Όπως εξήγησε στον Lacretelle ο ηγούμενος του ιεροσπουδαστηρίου του Ζέιτενλικ, η Ρώμη δεν επιθυμούσε να έχει η βουλγαρο-ουνιτική επισκοπή δικές της πηγές εισοδημάτων, ακριβώς για να παραμένει εξαρτημένη από την Propaganda Fide. Ο Γάλλος πρόξενος στην συνέχεια της έκθεσής του επισημαίνει την αντίδραση της βουλγαρικής Εξαρχικής και της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας προς την βουλγαρο-ουνιτική διείσδυση, καθώς και διάφορα άλλα ζητήματα του Καθολικισμού στον χώρο της Μακεδονίας.

Όπως υποστηρίζει στην έκθεσή του ο I. Nikolov, τα έργα αποπερατώσεως του ναού (ο ίδιος καμμιά μνεία δεν κάνει για τις πρόσθετες οικοδομές προς εκμετάλλευση) δεν προχωρούσαν ελλείψει χρημάτων. Συγχρόνως, όμως, με διπλωματικότητα τονίζει ότι τα χρήματα υπήρχαν. Απλώς η Ρώμη δεν επέτρεπε την εκταμίευσή τους. Αναφέρει ότι απέμενε αδιάθετο ένα μεγάλο ποσό, το μισό τουλάχιστον των 100.000 φράγκων, που είχε χορηγήσει η Αγία Έδρα, καθώς και 72.000 ή 75.000 φράγκα από τον έρανο των Λαζαριστών. Νομίζω ότι οι αρχικές αντιρρήσεις της Propaganda Fide για την συνύπαρξη ναού και οίκου εμπορίου γρήγορα ετέθησαν επί άλλης βάσεως. Στην αποτυχία, δηλαδή, να προσελκύσει η βουλγαρική ενωτική κίνηση νέους προσηλύτους στο ποίμνιό της. Η αποτυχία αυτή οφειλόταν σε πολλούς λόγους, ο κυριώτερος των οποίων ήταν η σθεναρή αντίδραση της εξαρχικής Εκκλησίας και των βουλγαρικών εθνικιστικών κομιτάτων. Κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος των Βουλγάρων ουνι-

τών της Μακεδονίας είχε βαθμηδόν επανέλθει στην πατρώα πίστη. Ακόμη και αρχιερέων αποσκιρτήσεις είχαν σημειωθεί. Αυτή η παρακμή της ουνιτικής προπαγάνδας ήταν, νομίζω, η αιτία που η Ρώμη απέφευγε κάθε ενέργεια για αποπεράτωση του ναού, μιας ενορίας χωρίς ενορίτες. Οι λατρευτικές ανάγκες των όσων παρέμεναν στην Ουνία εξυπηρετούνταν σε ένα ναΐδιο της μονής των Λαζαριστών, στο Ζέιτενλικ[11].

Έτσι, οι εκκλήσεις του Ι. Nikolov άφησαν αδιάφορη την Αγία Έδρα. Επακολούθησαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος, καθώς και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδος. Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ανεγέρθηκε στο οικόπεδο της οδού Μοναστηρίου το ξενοδοχείο "Καψής", ένας χώρος ενσωματωμένος στην οικοδομή του, που είχε είσοδο στην οδό Αφροδίτης στην πίσω πλευρά του κτηρίου, χρησιμοποιήθηκε ως ναός των ελληνορρύθμων Καθολικών. Δίπλα του ακριβώς βρισκόταν το γραφείο του "Καλού Τύπου", του καθολικού εκδοτικού οίκου στην Ελλάδα. Αργότερα, όμως, ο ναός και το παράρτημα του εκδοτικού οίκου έκλεισαν. Ο μοναδικός ουνιτικός ναός, που λειτουργεί σήμερα στην Μακεδονία, είναι εκείνος των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, στα Γιαννιτσά[12]. Η ίδρυσή του οφείλεται, επίσης, στην δυτική προπαγάνδα μεταξύ των Βουλγάρων κατά τον 19ο αιώνα, αλλά μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών με την Βουλγαρία και την Τουρκία το ποίμνιό του απαρτίζεται από Έλληνες ενωτικούς, που κατάγονται από την Αν. Θράκη και την Μ. Ασία.

(φ. 53)

Ἀντίγραφον τοῦ ὑποβληθέντος εἰς τὴν Ἅ(γίαν) Προπαγάνδαν ὑπομνήματος — *τὴν 1ην Ἰουνίου 1905*

Ἐκλαμπρότατε,

Συμφώνως πρὸς τὰς συμβουλὰς τῶν ἰατρῶν ἕνεκα τῆς κακῆς ὑγείας μου, ἔπρεπε νὰ διέλθω χρόνον τινά εἰς πόλιν ἢ χώραν ἔνθα θὰ ἠδυνάμην νὰ εὕρω εὐκολώτερον τὴν ἀναψυχήν, τὴν ἀνάπαυσιν καὶ τὴν ἀπαραίτητον ἰατρικὴν ἀρωγὴν διὰ τὴν ὑγείαν μου.

Ὁ προϊστάμενός μου, σεβασμιώτατος Chanoff, προθύμως μοὶ ἐπέτρεψε νὰ ταξιδεύσω διὰ μερικοὺς μῆνας εἰς μίαν χώραν τῆς ἐκλογῆς μου. Καὶ γνωρίζων ὅτι ἡ Αἰωνία Πόλις εἶναι ἡ διαμονὴ τοῦ Τοποτηρητοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ δεδομένου ὅτι δὲν ὑστερεῖ εἴτε εἰς ὅ,τι εὐνοεῖ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν εὐλάβειαν εἴτε εἰς ὅ,τι δύναται νὰ εἶναι χρήσιμον διὰ τὴν ὑγείαν μου, ἐθεώρησα ὅτι θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ ἐπιλέξω τὴν Ρώμην. Προτοῦ, λοιπόν, ἀναχωρήσω, ὁ Ἐπίσκοπός μου δίδων μοὶ τὴν εὐλογίαν του, μοὶ ἀνέθεσεν, ἐὰν ἡ Ἐκλαμπρότης Σας ἤθελεν ἀποδεχθῆ τοῦτο, νὰ συντάξω μίαν ἔκθεσιν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἀποστολικῆς Τοποτηρητείας Μακεδονίας, τῶν

11. Ενδεικτική βιβλιογραφία, βλ. J. Stamov, ό.π., 318-326· Kiril, ό.π., passim· Ι. Σχούρτη, Το Βουλγαρικό Καθολικό Σεμινάριο στο Ζεϊτινλίκ, (1858-1914), *Πρακτικά ιε΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη (Ελληνική Ιστορική Εταιρεία) 1995, 219-234· Σπ. Λαζαρίδη, *Από το Βαρδάρι ως το Δερβένι. Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920*, Θεσσαλονίκη (Ζήτρος) 1997, passim· Ευ. Χεκίμογλου, *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία. Ιστορική προσέγγιση στην περιοχή Αμπελοκήπων Θεσσαλονίκης*, χ.τ, χ.έτ. (=1998), (Δήμος Αμπελοκήπων – Ιανός), 40-41.

12. Βλ. Μ. Πρίντεζη, *Ιερός Ναός Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στα Γιαννιτσά. Ιστορικά στοιχεία, (από το 1861-1923)*, χ.τ., χ. έτ. (=Γιαννιτσά 1989), passim.

προοπτικῶν της καὶ τῶν ἀναγκῶν της.

Διὰ νὰ ἀνταποκριθῶ εἰς τὸ καθῆκον αὐτὸ καὶ γνωρίζων τὴν ἀδυναμίαν μου, δεδομένης τῆς σημασίας καὶ τῆς σοβαρότητος τῶν ἀποτελεσμάτων τὰ ὁποία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπακολουθήσουν, ἀπηύθυνα θερμὰς προσευχὰς πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θετόκον, ἵνα φωτισθῶ περὶ ἐκείνων, τὰ ὁποία πρέπει νὰ γνωρίσω /(φ 54) εἰς αὐτὴν τὴν ἱερὰν Σύνοδον, καὶ μοὶ δοθῆ τὸ θάρρος πρὸς πραγματοποίησίν των.

Ἵνα καταστῶ πλέον σύντομος καὶ σαφής, ἐσκέφθην νὰ διαιρέσω τὸ ὑλικὸν τοῦ ταπεινοῦ τούτου ὑπομνήματος εἰς πέντε τμήματα, ἤτοι: 1ον, Ἐπισκόπησις τῆς γενικῆς καταστάσεως ἐν Μακεδονίᾳ· 2ον, Οἱ καθολικοὶ ἐν Μακεδονίᾳ· 3ον, Οἱ γηγενεῖς ἱερεῖς καὶ οἱ δημοδιδάσκαλοι· 4ον, Ἡ Ἀποστολικὴ Τοποτηρητεία καὶ οἱ Λαζαρισταὶ ἱεραπόστολοι τοῦ Ζέιτενλικ, καὶ 5ον, Τα μέσα διὰ τὴν βελτίωσιν καὶ τὴν πρόοδον τοῦ καθολικισμοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν.

I. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ἡ Μακεδονία ἐξ ἀπόψεως γεωγραφικῆς συνορεύει: μὲ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, τὴν ὀροσειρὰν τοῦ Ὀλύμπου, τὰς Δειναρικὰς Ἄλπεις[13], τὸ ὄρος Σάρ[14], τὴν μεθόριον τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, τὸ ὄρος Δεσπότης[15] καὶ τὸν Νέστον ποταμόν (Κάρα-σου), δηλαδὴ ἡ Μακεδονία περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ βιλαέτιον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὰ μεγαλύτερα τμήματα τῶν βιλαετίων τοῦ Μοναστηρίου καὶ τῶν Σκοπίων. Ἀπὸ ἐθνογραφικῆς ἀπόψεως, ἡ Μακεδονία τυγχάνει ἴσως ἡ πλέον ἑτερογενὴς χώρα τοῦ κόσμου. Πράγματι, βλέπομεν ἐκεῖ Τούρκους, Βουλγάρους, Κουτσοβλάχους (Ρουμάνους), Ἕλληνας, Ἑβραίους, Ἀθιγγάνους καὶ μερικοὺς Ἀλβανούς, χωρὶς νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν μερικῶν χιλιάδων Εὐρωπαίων, ἐγκατεστημένων ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς ἐμπορικὰς πόλεις.

Οἱ Τοῦρκοι, ὡς κυρίαρχος φυλή, εἶναι διασκορπισμένοι σχεδὸν παντοῦ. Οἱ Ἕλληνες διαμένουν ἰδίως, καὶ ἀριθμητικῶς εἰς συμπαγεῖς μάζας, κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν, εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Χαλκιδικῆς, εἰς τὸ σαντζάκιον τῶν Σερβίων, δηλαδὴ κατὰ μῆκος τῆς ἑλληνικῆς μεθορίου, βορείως τοῦ Ὀλύμπου, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς μερικάς πόλεις, ὡς Σέρραι, Δράμα, Θεσσαλονίκη. Ἀλλά, μετὰ τὴν ἐπίσημον ἀναγνώρισιν ὑπὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως τῆς Κουτσοβλαχικῆς (Ρουμανικῆς) /(φ. 55) ἐθνότητος, εἰς τὰς τελευταίας ταύτας πόλεις ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐλαττοῦται ἐξαιρετικῶς, διότι οἱ Κουτσόβλαχοι, οἱ ὁποῖοι προηγουμένως αὐτοαπεκαλοῦντο Ἕλληνες, δηλοῦνται τώρα ὡς Κουτσόβλαχοι. Οἱ Κουτσόβλαχοι κατοικοῦν κατ' ἀριθμὸν πλέον συμπαγῆ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῶν Γρεβενῶν, εἰς τὸ σαντζάκιον τῶν Σερβίων, κείμενον μεταξὺ τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ βιλαέτιον τοῦ Μοναστηρίου, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βεροίας (Καραφέρια τουρκιστί), εἰς μίαν

13. Οι Δειναρικές Άλπεις εκτείνονται κατά μήκος της Δαλματίας και φθάνουν μέχρι την Ερζεγοβίνη. Παράλληλα, όμως, έτσι ονομάζεται γενικώς το ορεινό σύστημα του δυτικού τμήματος της Βαλκανικής.

14. Όρος Σκάρδος.

15. Όρος Φαλακρό.

δεκάδα χωρίων τῆς περιοχῆς Γευγελῆς καὶ εἰς ἰσάριθμα σχεδὸν χωρὶα εἰς ἐκείνην τοῦ Δεμίρ-Χισάρ, εἰς τὸ σαντζάκιον τῶν Σερρῶν. Καὶ μία παρατήρησις περὶ τῶν Βλάχων: οὗτοι κατοικοῦν κυρίως ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ ἅπαντες σχεδὸν εἶναι ποιμένες προβάτων καὶ αἰγῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Ἀλβανούς, τοὺς ὁποίους συναντᾷ τις ἐν Μακεδονίᾳ, οὗτοι δὲν ἔχουν ὡρισμένην κατοικίαν. Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ποιμένες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος ἐγκαταλείπουν τὰ χιονισμένα ὄρη των διὰ νὰ ἔλθουν νὰ διαχειμάσουν τὰ ποίμνιά των εἰς τὰς μακεδονικὰς πεδιάδας ἢ διὰ νὰ πωλήσουν τὸν χαλβὰν καὶ τὸν μποζάν των εἰς τήν Θεσσαλονίκην καὶ εἰς ἄλλας πόλεις. Οἱ καβάσηδες ἢ φύλακες τῶν προξενείων ἐν Μακεδονίᾳ τυγχάνουν σχεδὸν πάντες μουσουλμάνοι Ἀλβανοὶ ἐξ Ἠπείρου.

Ἀλλά, μεταξὺ ὅλων τούτων τῶν φυλῶν τὸ βουλγαρικὸν στοιχεῖον εἶναι ἀναμφισβήτως τὸ ἀριθμητικῶς σημαντικώτερον τοιοῦτον ἐντὸς τῶν ὑπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καθορισθέντων ὁρίων. Τὸ βουλγαρικὸν στοιχεῖον, ἀνώτερον κατ' ἀριθμόν, δὲν ὑπερέχει ὀλιγώτερον ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς, ὅσω καὶ ἀπὸ πλευρᾶς θρησκευτικῆς. Οἱ Βούλγαροι, μὲ ἐλαχίστας ἐξαιρέσεις, εἶναι ἅπαντες καλλιεργηταί. Εἶναι αὐτοὶ τοὺς ὁποίους οἱ Τοῦρκοι φοβοῦνται περισσότερον: ἔχουν μέλλον λαμπρόν! /(φ. 56) Μεταξὺ ὅλων τῶν διαφόρων φυλῶν τῆς Μακεδονίας, τῶν κεχωρισμένων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, οἱ Βούλγαροι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι καὶ οἱ μόνοι οἱ ὁποῖοι ἐνηγκαλίσθησαν τὴν ἕνωσιν καὶ τὴν διετήρησαν μέχρι σήμερον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ σεβασμιωτάτου Faverial, ἐγένετο ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς κουτσοβλαχικῆς κινήσεως πρὸς τὴν ἕνωσιν, κυρίως εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ Μοναστήριον. Ἀλλὰ διὰ λόγους, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν κατώρθωσα εἰσέτι νὰ ἐμβαθύνω, ἡ κίνησις αὕτη ἐσταμάτησε μὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ τοῦ ἱεραποστόλου. Ἀλλά, χάρις εἰς τὸν ζῆλον, τὴν εὐφυᾶ δραστηριότητα καὶ τὰς προσωπικὰς θυσίας τοῦ πρίγκιπος Vladimir Ghika, ἡ κίνησις αὕτη ἔλαβεν ἐκ νέου τοιαύτην ὤθησιν, ὥστε ἐὰν καθοδηγηθῇ καὶ ὑποστηριχθῇ καλῶς, θὰ ἐπιφέρῃ λίαν παρήγορα ἀποτελέσματα.

II. ΟΙ ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ διακρίνωμεν τοὺς καθολικοὺς τοῦ λατινικοῦ ρυθμοῦ καί τούς τοῦ βουλγαρικοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰ μὴ ὁ ἑλληνικὸς ρυθμός τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς γλῶσσαν σλαβικὴν ἢ παλαιοβουλγαρικήν. Οἱ πρῶτοι (4.000 ἄτομα περίπου) εἶναι ὅλοι των Λεβαντῖνοι ἢ Εὐρωπαῖοι, οἱ ὁποῖοι διὰ λόγους ἐμπορικοὺς ἢ βιομηχανικοὺς ἔχουν ἐγκατασταθῆ εἰς τὰς σπουδαιοτέρας πόλεις. Ὑπόκεινται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἀποστολικοῦ Ἐκπροσώπου ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐξυπηρετοῦνται ὑπὸ τῶν Λαζαριστῶν ἱεραποστόλων. Οἱ δεύτεροι εἶναι ἀποκλειστικῶς Βουλγαρομακεδόνες ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἀποστολικοῦ Τοποτηρητοῦ καὶ ἐξυπηρετοῦνται ὑπὸ τῶν γηγενῶν πατέρων καὶ τῶν

Λαζαριστῶν τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου τοῦ Ζέιτενλικ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν καθολικῶν Βουλγάρων ἀνέρχεται σήμερον εἰς 9.000 ψυχάς, κατανεμημένας εἰς 25 χωρία, ὡς εἶναι δυνατὸν νὰ ἴδῃ τις εἰς τὸ συνημμένο φύλλον τῆς στατιστικῆς[16]. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν καθολικῶν εἶναι ἐλάχιστος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν συνολικὸν ἀριθμὸν /(φ. 57) τῶν κατοικούντων τὴν Μακεδονίαν Βουλγάρων· ἐν τούτοις, πρόκειται νὰ αὐξηθῇ σημαντικῶς, ὅπως ἐλπίζομεν μετὰ βεβαιότητος καὶ βασιμότητος. Πράγματι, πρὸ τριῶν μηνῶν, δεκαέξ χωρία τῆς περιοχῆς Βεροίας (Καραφέρια τουρκιστί), εἰς ἀπόστασιν 50 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπέστειλαν ἐπιτροπὰς διὰ νὰ ζητήσουν τὴν ἕνωσιν (οἱ κάτοικοι τῶν 16 τούτων χωρίων εἶναι Βούλγαροι ἐξαρτώμενοι ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως). Μία ἄλλη ἐπιτροπὴ τριῶν χωρίων τῆς περιοχῆς Καστορίας προέβη πρὸ πέντε μηνῶν καὶ πλέον εἰς παρόμοια διαβήματα. Εἰς τὸ σαντζάκιον τῶν Σερρῶν ἡ πρὸς τὴν ἕνωσιν κίνησις τυγχάνει ἐξ ἴσου ἀξία τῆς προσοχῆς μας. Εἰς τὸ βιλαέτιον τῶν Σκοπίων, 60 οἰκογένειαι αὐτῆς ταύτης τῆς πόλεως μεθ' ἓξ χωρίων τῶν περιχώρων ἔχουν ἤδη ὑποβάλει τὰ αἰτήματά των εἰς τὸν ἐπίσκοπόν μας· ὁ σεβασμιώτατος Chanoff ἔχει ἤδη δεχθῆ ἓν τῶν χωρίων τούτων καὶ ὡσαύτως μετέβη ἐκεῖ ἵνα τελέσῃ τὴν θείαν λειτουργίαν. Ἡ Στρώμνιτσα, σπουδαιοτάτη πόλις τῆς Μακεδονίας, μετὰ δύο χωρίων τῶν περιχώρων, ἐξέφρασε πολλάκις παρόμοιον αἴτημα. Τὸ χωρίον Πέτροβον (150 οἰκογένειαι) ζητεῖ τὴν ἕνωσιν. Καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν γράφω αὐτὴν τὴν ταπεινὴν ἔκθεσιν, μόλις ἔλαβον ἐπιστολὴν ἑνὸς ἐκ τῶν νέων ἱερέων, αὐτόχθονος ἱεραποστόλου, (αὐτοῦ ὁ ὁποῖος μὲ ἀντικαθιστᾷ ἐν Θεσσαλονίκῃ), εἰς τὴν ὁποίαν λέγει ὅτι ὁ σεβασμιώτατος Chanoff, προτιθέμενος νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τῷ ἀνέθεσε νὰ δεχθῇ τὴν μετάνοιαν ἑνὸς Βουλγάρου σχισματικοῦ ἱερέως τοῦ χωρίου Νέγκρεβο (60 οἰκογένειαι), καὶ συνεχίζει: ὁ ἱερεὺς μὲ διαβεβαιοῖ ὅτι οὐχὶ μόνον τὸ μέγα χωρίον Πέτσεβον (3.000 οἰκογένειαι)[17] ἐπιθυμεῖ τὴν ἕνωσιν, ἀλλὰ καὶ πολλὰ χωρία τῶν περιχώρων εἶναι ὁμοίως διατεθειμένα. Ὁ πανοσιολογιώτατος Proy, προηγούμενος των ἐν Μοναστηρίῳ Λαζαριστῶν, γράφει μὲ τὴν σειράν του εἰς τὸν αὐτὸν ἱερέα: Οὐχὶ μόνον εἰς τὰ βιλαέτια τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν Σκοπίων ὑπάρχει (φ. 58) κίνησις πρὸς τὴν ἕνωσιν· τὸ αὐτὸ γεγονὸς ἔχομεν καὶ ἐν Μοναστηρίῳ. Οἱ λόγοι, χάρις εἰς τοὺς ὁποίους ἔχομεν βασίμους ἐλπίδας διὰ τὴν τόσον ἐπιθυμητὴν πραγματοποίησιν της κατὰ μάζας ἑνώσεως, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: 1ον, Αἱ παλαιαὶ προκαταλήψεις κατὰ τῶν καθολικῶν ἔχουν καταρριφθῆ· 2ον, Οἱ καθολικοὶ χαίρουν αὐξούσης ἐκτιμήσεως λόγῳ τῆς ἀσκήσεως τῶν χριστιανικῶν καθηκόντων των· 3ον, Λόγῳ τῆς ταραγμένης καταστάσεως τῆς χώρας, οἱ καθολικοὶ τυγχάνουν μεγαλυτέρας προστασίας καὶ αὐτὴ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δὲν τοὺς βλέπει μὲ ἄσχημον βλέμμα, καὶ 4ον, τέλος, αὐταὶ αὗται αἱ ἐπα-

16. Το φύλλο αυτό δεν έχει διασωθεί στο αρχείο του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης.

17. Οι παρατιθέμενοι αριθμοί οικογενειών σε διάφορα μακεδονικά πολίσματα αναφέρονται στο σύνολο των κατοίκων τους, και όχι στους ενδιαφερομένους να προσέλθουν στην ουνιτική Εκκλησία.

ναστατικαὶ ἐπιτροπαί, αἱ ὁποῖαι ἀποσκοποῦν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας ἐκ τοῦ καταπιεστικοῦ ζυγοῦ τῶν Τούρκων, συμβουλεύουν καὶ προτρέπουν ἔτι τοὺς Βουλγάρους νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἕνωσιν, καὶ τοῦτο διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ δι' αὐτοὺς τρομερώτερον ζυγὸν τοῦ τουρκικοῦ. Αὐτοὶ οἱ δύο τελευταῖοι λόγοι φαίνονται πλέον οὐσιώδεις, ἀλλ' ἡ Θεία Χάρις ηὐδόκησε διὰ τοῦ θέματος τούτου νὰ μᾶς μεταδώσῃ τὴν εὐλογίαν Της. Θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι οἱ νέοι προσήλυτοι οὗτοι δὲν θὰ εἶχαν ὅλην την ἐπιθυμητήν πίστιν· πρέπει ὅμως νὰ εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι αὐτοὶ οἱ Βούλγαροι χωρικοὶ ἦσαν ὅλοι, μὲ μικρὰν ἐξαίρεσιν, καλῆς πίστεως καὶ συνεπῶς ἀνήκουν εἰς τὴν ψυχήν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα (καὶ τοῦτο εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον), ἀφ' ἧς στιγμῆς ἓν χωρίον δηλοῦται καὶ τηρεῖ τὴν καθολικήν θρησκείαν, τίθεται ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου, δέχεται τοὺς καθολικοὺς ἱεραποστόλους καὶ ἱεροκήρυκας, ἔχει ἕνα καθολικὸν ἱερέα καὶ ἕνα καθολικὸν διδάσκαλον καί, τέλος, αὐτὸ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν, εἶναι ὅτι εἰς τὸ καθολικὸν τοῦτο χωρίον οἱ ἑτερόδοξοι οὐδὲν δύνανται νὰ πράξουν. Ὁ σεβασμιώτατος Chanoff δὲν θὰ ἐπεθύμει καλύτερόν τι ἀπό του νὰ τοὺς δεχθῇ, ἀλλὰ παραμένει εἰσέτι (φ. 59) ἀναποφάσιστος, λόγῳ τῶν ἐνώπιον τοῦ ἀνορθουμένων δυσχερειῶν. Αἱ δυσχέρειαι αὗται προέρχονται ἐκ τῆς ἐλλείψεως πόρων. Ὄντως, πρέπει οὗτος: 1ον, Νὰ ἐπιτύχῃ ἐκ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ὅπως οἱ πληθυσμοὶ οὗτοι ἀναγνωρισθοῦν ἐπισήμως ὡς καθολικοὶ καὶ ἐγγραφοῦν εἰς τὰ μητρῷα· εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τὸν Τοῦρκον οὐδὲν λαμβάνεἰ τις ἄνευ ἀνταλλάγματος· 2ον, Πρέπει νὰ ἐξασφαλίσῃ τους ναοὺς καὶ τὰ σχολεῖα, διότι οἱ Ἕλληνες ἐπίσκοποι δὲν θὰ παραλείψουν νὰ ἐπιδιώξουν ἢ νά τούς τὰ ἀφαιρέσουν ἢ νά τούς τὰ κλείσουν, βασιζόμενοι εἰς τὰ φιρμάνια, δι' ὧν παρεχωρήθησαν οἱ ναοὶ οὗτοι καὶ τὰ σχολεῖα ταῦτα· 3ον, Πρέπει νὰ μεριμνήσῃ διὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς διδασκάλους τῶν σχολείων τούτων, καὶ 4ον, Θὰ πρέπει ὁ ἴδιος νὰ δυνηθῇ νὰ ἐπισκεφθῇ αὐτοπροσώπως τὰς χώρας ταύτας ἢ νὰ ἀποστείλῃ ἱεραποστόλους τινὰς διὰ νὰ κατηχήσουν καὶ νὰ ἑδραιώσουν ἐν τῇ πίστει τοὺς νέους τούτους προσηλύτους. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθοῦν ἄνευ χρηματικῶν πόρων. Ἐν τούτοις, ὡς μοὶ ἔλεγεν εἷς Βούλγαρος πρόκριτος, πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις νὰ δέχηται τοὺς ἀνθρώπους ἐν ὅσῳ τὸν παρακαλοῦν, διὰ νὰ μὴ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τοὺς παρακαλῇ οὗτος ἀργότερον καὶ ἐπὶ ματαίῳ. Πρέπει νὰ κτυπήσῃς τὸ σίδηρον, ἐν ὅσῳ εἶναι ζεστόν.

III. ΟΙ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΗΜΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ

Ὁμιλοῦντες περὶ τῶν γηγενῶν ἱερέων, πρέπει νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ τῶν ἱερέων τῶν ἐνοριῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι 34 τὸν ἀριθμόν, καὶ τῶν πατέρων ἱεραποστόλων (γηγενῶν), οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι παρὰ τέσσαρες ἐπὶ τοῦ παρόντος. Οἱ πρῶτοι ἐπιλέγονται μεταξὺ τῶν δημοδιδασκάλων ἢ τῶν πλέον εὐφυῶν τοῦ χωρίου, ἔνθα ἀσκοῦν τὸ λειτούργημά των. Διὰ τοῦ ἀμέμπτου βίου των ἐποικοδομοῦν τοὺς πιστούς. Δυστυχῶς, μὴ διαθέτοντες ἐπαρκὴ θεολογικὴν κατάρτησιν διὰ τὸ κήρυγμα, ἀντικαθίστανται εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὑπὸ τῶν πατέρων ἱεραποστόλων. Οἱ πατέρες / (φ 60) ἱεραπόστολοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀπεφοίτησαν τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου τοῦ Ζέιτενλικ καὶ ἰδοὺ ἡ ἱστορία των. Τὸ 1899, πρὸ τῆς εἰσόδου των εἰς τὴν ἱερωσύνην, πέντε ἐκ τῶν μεγάλων σπουδαστῶν τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου (ἐξ ὧν καὶ ἐγώ), ἐξέφρασαν, τόσον διὰ τὸ πνευματικὸ καλόν των ὅσον καὶ διὰ τὸ ἔτι μεγαλύτερον καλὸν τῆς ἱεραποστολῆς, τὴν ἐπιθυμίαν νὰ σχηματίσουν μίαν τοπικὴν κοινότητα ἀφιερωμένην ὅλως εἰδικῶς εἰς τὴν διακονίαν καὶ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας. Ὁ σεβασμιώτατος Bonetti, Ἀποστολικὸς Ἐκπρόσωπος Κωνσταντινουπόλεως, ὁ σεβασμιώτατος Chanoff, Ἀποστολικὸς Τοποτηρητὴς ἐν Μακεδονίᾳ, ὁ πανοσιολογώτατος Lobry, ἐπιθεωρητὴς τῶν Λαζαριστῶν, καὶ ὁ πανοσιολογιώτατος Cazot, προϊστάμενος τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου τοῦ Ζέιτενλικ, συνελθόντες ἐπὶ τούτῳ ἐν ἐκτάκτῳ συμβουλίῳ εἰς τὸ Ἱεροσπουδαστήριον, κατόπιν πολλῶν συζητήσεων ἔλαβον τὰς ἀκολούθους ἀποφάσεις, τὰς ὁποίας ὁ πανοσιολογιώτατος Lobry μᾶς ἀνεκοίνωσε: "Θὰ θεωρηθῆτε τέκνα τοῦ Ἁγίου Βικεντίου Παύλου, ἄνευ ὅμως δόσεως ὅρκου μοναχικῆς ὑπακοῆς. Θὰ δημιουργηθοῦν νέοι χῶροι διαμονῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μακεδονίας καὶ θὰ τοποθετήσωμεν ἐκεῖ δύο ἐξ ὑμῶν μεθ' ἑνὸς τῶν ἱεραποστόλων μας. Οὕτω θὰ διάγητε ζωὴν ὡς κοινότητα ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Λαζαριστῶν". Αὐτὸς ὁ συνδυασμός, γενόμενος ἀποδεκτὸς παρ' ἡμῶν καὶ ἐπιτραπεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου μας, ἔσχεν ἐπιτυχίαν. Οἱ νέοι Ἱεραπόστολοι ἔβαλλον ὅλην τὴν καλὴν διάθεσίν των καί, μὲ τὴν χάριν τοῦ Καλοῦ Θεοῦ, ἐπὶ πέντε ἔτη ἐπέτυχον ἀποτελέσματα λίαν παρήγορα. 1ον, Χάρις εἰς τὸν ζῆλον των, πολλαὶ προκαταλήψεις παρεμερίσθησαν. Ὁ Βουλγαρομακεδὼν δὲν βλέπει πλέον, ὅπως ἄλλοτε, μὲ τόσον κακὸν μάτι τὴν καθολικὴν θρησκείαν καὶ ὁ γηγενὴς ἱεραπόστολος εἶναι δι' αὐτὸν ὁ πλέον πιστὸς φίλος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐλευθέρως δύναται νὰ ἀνοίξῃ τὴν καρδίαν του καὶ νὰ ἐμπιστευθῇ (φ. 61) τὰ μεγαλύτερα μυστικά του· 2ον, Χάρις εἰς τοὺς γηγενεῖς ἱεραποστόλους (καὶ τοῦτο τυγχάνει γεγονὸς ἀναμφισβήτητον) οἱ Λαζαρισταὶ ἱεραπόστολοι χαίρουν μεγαλυτέρας ἐκτιμήσεως παρὰ τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ 3ον, τέλος, χάρις εἰς τοὺς γηγενεῖς καὶ πάλιν ἱεραποστόλους (τοὐλάχιστον εἰς τὰ κέντρα ἔνθα ἀσκοῦν τὴν ἐπίδρασίν των), ἡ κίνησις πρὸς τὴν ἕνωσιν ἔλαβε χαρακτῆρα σοβαρώτερον. Δυστυχῶς, οἱ πτωχοὶ Μακεδόνες ἱεραπόστολοι δὲν ἔχουν τὰ ἀναγκαία μέσα νὰ ἀσκήσουν τὸν ζῆλον των καὶ ἐκ δευτέρου (εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ τὸ εἴπω εἰς αὐτὴν τὴν Ἁγίαν Σύνοδον) οἱ Λαζαρισταὶ ἱεραπόστολοι (χωρὶς ἐν τούτοις νὰ τοὺς καταδικάσω) δὲν εἶναι πλέον διατεθειμένοι νὰ τοὺς χορηγήσουν τὴν σταθερὰν ὑποστήριξιν,

ὡς τὸ ἔπραττον προηγουμένως. Ἐν τούτοις οἱ γηγενεῖς ἱεραπόστολοι ἀποτελοῦν τὴν ἐλπίδα τῆς βουλγαρικῆς ἱεραποστολῆς. Ἀπὸ τὸν ἐνθαρρυντικὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον θὰ τοὺς μεταχειρισθοῦν, ἐξαρτᾶται τὸ μέλλον τῆς ἱεραποστολῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου: διότι οἱ Λαζαρισταὶ ἱεραπόστολοι, οἱ ὁποῖοι διευθύνουν τὸ Ἱεροσπουδαστήριον, θὰ κερδίσουν εἰς ἐκτίμησιν καὶ ἐπιρροὴν παρὰ τῷ πληθυσμῷ. καὶ οἱ ἱεροσπουδασταὶ θὰ κερδίσουν ἐκ τούτου τὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἀποστολικὸν ζῆλον καὶ αἱ πρὸς τὴν ἱερωσύνην κλήσεις θὰ αὐξηθοῦν καὶ θὰ διατηρηθοῦν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς δημοδιδασκάλους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν οὐσιῶδες ὄργανον διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν διάδοσιν τῶν καθολικῶν ἀληθειῶν, τυγχάνουν ὅλοι των μαθηταὶ ἀπόφοιτοι τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου τοῦ Ζέιτενλικ. Ἐπιδίδονται εὐσυνειδήτως εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ δημοδιδασκάλου. Δυστυχῶς, αἱ ἀμοιβαί των δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἐνθαρρυντικαί. Ἐνῷ οἱ διδάσκαλοι τῶν κεχωρισμένων ἀμείβονται ἐτησίως τοὐλάχιστον μὲ 800 φράγκα δυνάμενοι νὰ λάβουν τὸ μέγιστον μέχρι 3.000 φράγκων. /(φ. 62) οἱ ἡμέτεροι δημοδιδάσκαλοι λαμβάνουν γενικῶς μεταξὺ 230 καὶ 340 φράγκων ἐτησίως· δύο μόνον κατ' ἐξαίρεσιν λαμβάνουν 552 φράγκα.

IV. Η ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΤΟΠΟΤΗΡΗΤΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΛΑΖΑΡΙΣΤΑΙ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΤΟΥ ΖΕΪΤΕΝΛΙΚ

Τὸ ἔργον μου δὲν θὰ ἦτο πλῆρες, ἐὰν δὲν ἔλεγα μερικὰς λέξεις περὶ τοῦ εὐαισθήτου θέματος τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ Ἀποστολικοῦ Τοποτηρητοῦ καὶ τῶν Λαζαριστῶν ἱεραποστόλων τοῦ Ζέιτενλικ. Ὁ Ἀποστολικὸς Τοποτηρητής, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἁγίας Ἕδρας καὶ διοικῶν μὲ τακτικὴν δικαιοδοσίαν τὴν Τοποτηρητείαν ταύτην, θεωρεῖ ἑαυτὸν εὑρισκόμενον ἐν δικαίῳ νὰ ποιεῖται χρήσιν τῶν δικαιωμάτων καὶ προνομίων, τὰ ὁποία ἡ ἐν Τριδέντῳ Ἁγία Σύνοδος[18] ἔχει ἀπονείμει εἰς τοὺς ἔχοντας τακτικήν δικαιοδοσίαν εἰς ἕνα τόπον ἐπισκόπους. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων καὶ προνομίων ἀνήκει καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπισκόπου νὰ ἐνδιαφέρηται καὶ νὰ κατατοπίζηται περὶ τῆς διδομένης εἰς τὸν κλῆρον του ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀγωγῆς· κατόπιν τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκρίνῃ τοὺς ἱεροκήρυκας καὶ τοὺς ἐξομολόγους καὶ ἐν γένει πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν καὶ λατρείαν. Εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀποστολικὸς Τοποτηρητὴς ἐπιθυμεῖ καὶ ἀπαιτεῖ ἐκ μέρους τῶν Λαζαριστῶν ἱεραποστόλων. Ἀφ' ἑτέρου οἱ Λαζαρισταὶ ἱεραπόστολοι ἔχοντες τὸ προνόμιον τῆς ἐξαιρέσεως ἀπὸ τῆς τακτικῆς δικαιοδοσίας καί, ἐπὶ πλέον, ἐξαρτώμενοι διὰ τὰς ἱεραποστολάς των ἐν Μακεδονίᾳ ἀπὸ τὸν Ἀποστολικὸν Ἐκπρόσωπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸν Γενικὸν Καθηγούμενόν των τῶν Παρισίων, δὲν θέλουν ὅπως ὁ ἐπίσκοπος (ὁ ὁποῖος διαπιστώνουν ὅτι ὑπολείπεται εἰς ἱκανότητα καὶ δραστηριότητα) νὰ ἀναμειγνύηται πολὺ εἰς ὅ,τι δὲν τῷ ἀνήκει. Ἴσως δὲν ἀνῆκεν εἰς ἐμὲ ἡ ἁρμοδιότης νὰ ὁμιλῶ περὶ τόσον λεπτῶν θεμάτων, ἀλλὰ βλέπων ὅτι αἱ /(φ. 63) διαφωνίαι αὗται δὲν δύνανται εἰ μὴ νὰ εἶναι βλαβερώταται διὰ τὸ καλὸν τοῦ καθολικισμοῦ. δεδομένου ὅτι αὗται γίνονται ἀντιληπταὶ εἰς τὴν χώραν. καὶ ὅτι ἐφ' ὅσον αἱ δυνάμεις εἶναι χωρισμέναι ἢ ἐνεργοῦν κεχωρισμένως καὶ ἄνευ συμφωνίας καταλήγουν εἰς σύγκρουσιν πρὸς μεγάλην βλάβην τῆς ἱεραποστολῆς. ἐνόμισα ὅτι ἔχω χρέος ἐν πάσῃ συνειδήσει νὰ τηρήσω ἐνήμερον πάντων αὐτῶν τὴν Ἁγίαν Σύνοδον.

18. Σύνοδος της Δυτικής Εκκλησίας, που συνεκλήθη (1545-1563) στην πόλη Trento (λατ. Tridentum) της Β. Ιταλίας, για να λάβει μέτρα κοντά της Μεταρρυθμίσεως του Λουθήρου. Κωδικοποίησε η ίδια, επίσης, την δογματική διδασκαλία και την κοινωνική νομοθεσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

V. ΤΑ ΜΕΣΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΒΕΛΤΙΩΣΙΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΟΔΟΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ

Τα μέσα ταῦτα εἶναι: 1ον. Ἡ ἀποπεράτωσις τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης! Πράγματι, ὁ ναὸς αὐτὸς ὅταν ἀποπερατωθῇ θὰ γίνει ὁ καθεδρικὸς καὶ ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσης. Θὰ εἶναι ὁ μοναδικὸς ἀναγειρόμενος μὲ αὐτοκρατορικὸν φιρμάνιον ναὸς, πρὸς τιμὴν τῶν Ἁγίων Ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. εἰς τὴν γενέτειράν των πόλιν. Ὁ ναὸς αὐτὸς θὰ εἶναι τὸ κέντρον πρὸς τὸ ὁποῖον θα συγκλίνουν οὐχὶ μόνον οἱ Βούλγαροι τῆς Μακεδονίας, ἀλλ' εἰσέτι ὅλοι οἱ Βούλγαροι καὶ ὅλοι οἱ Σλάβοι, οἱ ὁποῖοι τιμοῦν τοὺς Ἁγίους Κύριλλον καὶ Μεθόδιον ὡς ἀποστόλους καὶ φωτιστάς των. Ἐὰν οἱ Βούλγαροι ἐρχόμενοι εἰς Θεσσαλονίκην ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ παρευρισκόμενοι εἰς θρησκευτικὰς τελετουργίας καὶ εἰς διδασκαλίας ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ναοῦ. ἀφιερωμένου εἰς τὴν μνήμην τῶν πολυαγαπημένων των Ἀποστόλων, θὰ ἐπιστρέφουν ἐκεῖθεν εἰς τὰς ἑστίας των ἐποικοδομημένοι καὶ γοητευμένοι ἀπὸ τὴν ὡραιότητα τῆς καθολικῆς θρησκείας καὶ θὰ ἀποβαίνουν ἐπὶ τοσούτῳ αὐτοσχέδιοι ἀπόστολοι. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ καλοῦ. τὸ ὁποῖον θὰ παρέχῃ ὁ ναὸς οὗτος εἰς τὸν βουλγαρικὸν πληθυσμόν, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι φυλαὶ τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ, διαφόρων ὅμως γλωσσῶν, ὅπως οἱ Κουτσόβλαχοι. Ἕλληνες κ.τ.λ., βλέπουσαι νὰ τηρῆται ὁ ἀνατολικὸς ρυθμὸς μὲ τόσην τάξιν καὶ εὐσέβειαν ἐντὸς ναοῦ καθολικοῦ, (φ. 64) δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ αὗται ὡσαύτως θὰ ὁδηγηθοῦν νὰ ἀγαπήσουν τὴν Ἐκκλησίαν αὐτὴν ἡ ὁποία σέβεται τὸν ρυθμόν των. Οὐδεμία δυσκολία θὰ πρέπῃ νὰ ὑπάρξῃ, νομίζομεν. διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ναοῦ τούτου. Πράγματι. τὸ φιρμάνιον ὑπάρχει καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ θεμέλια ἔχουν τεθῆ καὶ ὑψοῦνται περίπου ἐν μέτρον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους. Ἐπὶ πλέον, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σπουδαῖον, δὲν θὰ πρέπῃ νὰ λείπῃ καὶ τὸ χρῆμα, δεδομένου ὅτι πρέπει νὰ ἀπομένῃ ἕν μεγάλον μέρος, τοὐλάχιστον τὸ ἥμισυ τῶν 100.000 φράγκων, τὰ ὁποία ὁ ἁγίας μνήμης Ἅγιος Πατὴρ Λέων 13ος. εἶχε χορηγήσει διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ τούτου. Οἱ λογαριασμοὶ εὑρίσκονται εἰς τὸ βουλγαρικὸν Ἱεροσπουδαστήριον τοῦ Ζέιτενλικ καὶ εἰς τὴν Ἀντιπροσωπείαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ κατὰ δεύτερον λόγον θὰ πρέπῃ νὰ ὑπάρχουν. συμφώνως πρὸς ὅσα ἠδυνήθην νὰ πληροφορηθῶ, τὰ 72.000 ἢ 75.000 φράγκα. τὰ συγκεντρωθέντα παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ Hubert Martens. ὁ ὁποῖος εἶχεν

ἀποστείλει κατὰ τὸ 1885, χιλιετηρίδα τοῦ θανάτου τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου (6 Ἀπριλίου) διὰ τοῦ σεβασμιωτάτου Mladenoff, μὲ τὰς συστάσεις τῆς Ἁγίας Προπαγάνδας καὶ μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ Γενικοῦ Καθηγουμένου πανοσιολογιωτάτου Fiat. Ὁ ἀκριβὴς λογαριασμὸς τοῦ ἐράνου αὐτοῦ εὑρίσκεται καταχωρημένος εἰς τὰ βιβλία τοῦ σεβασμιωτάτου Bonetti καὶ εἰς τὴν Διαχείρισιν τῶν Λαζαριστῶν ἐν Παρισίοις. Καὶ ἐπὶ πλέον, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἀγαθοεργία τῶν χριστιανῶν δὲν ὑπολείπεται.

2ον. Ἡ ἕνωσις, ἡ καλὴ συμφωνία, ἡ ἀμοιβαία βοήθεια μεταξὺ τοῦ Ἀποστολικοῦ Τοποτηρητοῦ καὶ τῶν Λαζαριστῶν ἱεραποστόλων τοῦ Ζέιτενλικ.

3ον. Ἐὰν εἶναι δυνατόν, ἡ βελτίωσις τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς ἱεραποστολῆς.

Ἐν Ῥώμῃ, τῇ 1η Ἰουνίου 1905
Ivan Nicoloff
Ἐφημέριος καὶ Ἀναπληρωτὴς τοῦ Καθολικοῦ
Βουλγάρου Ἐπισκόπου ἐν Θεσσαλονίκῃ

Ε. ΑΜΠΑΤΖΗ

ΤΟ ΙΝΔΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κάποτε με τη στρατιά που ακολουθούσαν κατέληξαν σε μια πόλη παραλιακή, γεμάτη λάσπη και ταλαιπωρημένους πρόσφυγες, μια πόλη που τη θέριζε η ελονοσία. Ήταν τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου (1914-19), ο οποίος έφερε στη Θεσσαλονίκη την πολυεθνική στρατιά της Ανατολής. Αναρωτιέται κανείς αν γνώριζαν έστω σε ποιο μέρος της Γης βρίσκονταν όταν πέθαναν. Και είναι αμφίβολο αν ήξεραν πολλοί από αυτούς γιατί πολεμούσαν οι ίδιοι ή τα συντάγματά τους και για ποια ιδανικά πέθαναν. Παρασυρμένοι από την ορμή των συμμάχων να αναχαιτίσουν τους Γερμανούς και τους Βουλγάρους, περίπου 520 Ινδοί, κυρίως φτωχοί και αγράμματοι, τέλειωσαν τη ζωή τους στη Θεσσαλονίκη[1].

Εικ. 1. Άποψη του νεκροταφείου.

1. Η συγγραφέας ευχαριστεί την κ. Ύβόνη Αλεξανδρίδου, επίτιμο πρόξενο της Ινδίας στη Θεσσαλονίκη, για την εξαιρετική πληροφόρηση και τη βοήθειά της στον εντοπισμό του νεκροταφείου.

Τελείως ξεχασμένοι βρίσκονται στη δυτική Θεσσαλονίκη από το 1916-20 οι τάφοι και μνημεία των ανθρώπων αυτών[2]. Το ινδικό νεκροταφείο του πάλαι ποτέ Χαρμάνκιοϊ[3] είναι χώρος ξεχωριστός, που απέχει μερικά χιλιόμετρα από τα συμμαχικά νεκροταφεία της περιόδου[4], δηλαδή το Ζέιτενλικ. Βρίσκεται στην οδό Μοναστηρίου, κοντά στην είσοδο του στρατοπέδου Ζιάκα και δίπλα στις γραμμές του τρένου. Εκτείνεται σε 5.5 στρέμματα γης περιφραγμένα με ένα χαμηλό γκρίζο πέτρινο τοίχο και φυτεμένα με πεύκα και κυπαρίσσια, που από μακριά φαίνονται σαν μια συστάδα πράσινου στη βιομηχανική τσιμεντούπολη που απλώνεται τώρα εκεί. Ο χώρος, που τον φροντίζει το Commonwealth War Graves Commission[5], είναι καθαρός και καλαίσθητα σχεδιασμένος (εικόνα 1). Στην είσοδο (εικόνα 2) υπάρχει μια επεξηγηματική αναθηματική επιγραφή.

Το νεκροταφείο περιέχει:

- Ένα οκτάγωνο κτίσμα, μέσα στο οποίο προφανώς βρίσκονται στάχτες νεκρών (εικόνα 3). Αναφέρονται 220 άτομα. Ονόματα, αριθμοί και ειδικότητες είναι γραμμένα σε άσπρο μάρμαρο με μαύρα γράμματα.
- Ένα μνημείο πεσόντων, των οποίων τα οστά ή είναι θαμμένα σε ανώνυμους τάφους ή δε βρέθηκαν (εικόνα 4). Αναφέρονται 163 άτομα, των οποίων τα ονόματα είναι χαραγμένα σε μαύρο γρανίτη.
- Μεμονωμένους τάφους περίπου 105 ατόμων με μικρές όρθιες ταφόπετρες.
- Έναν τάφο αρχιλοχία μονάδας μεταγωγικών με μεγάλη ταφόπετρα[6].

Πιθανώς οι Άγγλοι (τότε κυρίαρχοι της Ινδίας) έθαψαν τους νεκρούς σε χωριστό χώρο, σχετικά μακριά από τα άλλα συμμαχικά κοιμητήρια, γιατί οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν χριστιανοί. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα νεκροταφείο που παρόμοιό του μάλλον δεν υπάρχει, γιατί τα άτομα διαφόρων θρησκειών σχεδόν παντού θάβονται σε

2. Ο συνολικός αριθμός των θαμμένων είναι περίπου 490, αλλά το αρχείο του Commonwealth War Graves Commission αναφέρει 520, γιατί ορισμένων τα σώματα δε βρέθηκαν και τα ονόματα δε μνημονεύτηκαν. Πέντε άτομα θάφτηκαν το 1917-18 σε μουσουλμανικό νεκροταφείο, που τότε ήταν στο δρόμο προς τη Δοϊράνη.

3. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, το Χαρμάνκιοϊ (στα τουρκικά χωριό με αλώνι) σήμαινε ολόκληρο τον τόπο που περικλείεται από τις οδούς Μοναστηρίου και Λαγκαδά, όπως τις έβλεπε κανείς από το ύψος της πύλης του Βαρδάρη. (Π. Βακουφάρης, *Ελευθέρια-Ν. Κορδελιό. "Πατρίδες" τότε και τώρα. Θεσσαλονίκη* 1997, σ. 122 και 130).

4. Ενας μόνο Ινδός είναι θαμμένος στο νεκροταφείο του Λεμπέτ.

5. Επιτροπή Τάφων της (Βρετανικής) Κοινοπολιτείας. Κατοικοεδρεύει δίπλα στο βρετανικό νεκροταφείο της Μίκρας (Βρυούλων 51, Καλαμαριά, Θεσσαλονίκη 55132, τηλ. 452597, φαξ 451490, cwgcgree@otenet.gr).

6. Ο τάφος γράφει στα αραβικά: Bism Illah arrahman arrahim (στο όνομα του μεγαλεύσπλαχνου Θεού) και την υπόλοιπη surat al fatiha, την πρώτη παράγραφο του Κορανίου. Στα αγγλικά: Major Lutfali-Khan / Sirdar Bahadur / COMMDC / Indore Imperial Service Transport Corps / Killed on April 9 1917. Το ίδιο γράφεται και στα Urdu, που είναι Hindi με αραβική γραφή.

Εικ. 2. Είσοδος.

Εικ. 3. Επιμήκης λευκή πλάκα.

χωριστούς χώρους, ενώ ινδουιστικά νεκροταφεία δεν υπάρχουν πουθενά. Στο ινδικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης είναι θαμμένοι περίπου 384 ινδουιστές, 107 μουσουλμάνοι, 26 Sikh και 1-3 χριστιανοί.

Γενικά, οι νεκροί ινδουιστές καίγονταν και οι μουσουλμάνοι θάβονταν. Όσοι κάηκαν στη Θεσσαλονίκη ήταν σχεδόν όλοι ινδουιστές, όπως όμως και πολλοί απ' όσους θάφτηκαν, γεγονός που πρέπει ν' αποδοθεί στην πολεμική αναταραχή. Πιθανώς έκαιγαν μαζί τα πτώματα, όταν ήταν πολλά, ενώ έθαβαν τους στρατιώτες που πέθαιναν ένας ένας. Οι μεμονωμένοι τάφοι έχουν χαραγμένα σε άσπρο μάρμαρο το όνομα, την ειδικότητα, αριθμό, ημερομηνία θανάτου, αλλά και μια ευχή. Η πιο κοινή επιγραφή είναι στα αραβικά, παρόλο που πολλοί τάφοι ανήκουν σε ινδουιστές: hua gafúr, Allah gafúr talíhi (συγχωρεί, ο Αλλάχ συγχωρεί στο τέλος – εικόνα 5). Σε ορισμένους τάφους των Sikh υπάρχουν ευχές γραμμένες στα Punjábi: Om kára Shri wáhe Guru ji ki fatéh (νίκη στον σεβάσμιο guru των Sikh – εικόνα 6)[7].

Στο μνημείο των πεσόντων, επάνω από τις πλάκες με τα ονόματά τους είναι γραμμένα τα εξής (κεντρική επιγραφή – Εικόνα 7):

7. Το ρητό αρχίζει με τη λέξη ek - ένας, που παραλείφτηκε. Ο αναφερόμενος guru είναι ο Guru Nanak Dev, πρώτος από τους εννέα guru των Sikh, ο οποίος θεμελίωσε τη θρησκεία. Πιθανόν όμως να αναφέρεται η φράση στο ιερό βιβλίο των Sikh. Η γραφή είναι Punjábi (που λέγεται Gurmukhi), αλλά η γλώσσα είναι Hindi, που είναι παραπλήσια.

To the glory of God in honoured memory the hundred and sixty three Indian soldiers, followers, and labourers of the British Salonika force and of the Army of the Black Sea, whose names are here recorded.

(Με τη δόξα του Θεού, στην τιμώμενη μνήμη των 163 Ινδών στρατιωτών, ακολούθων και εργατών της βρετανικής δύναμης Θεσσαλονίκης και του στρατού της Μαύρης Θάλασσας, των οποίων τα ονόματα αναγράφονται εδώ).

Στις δύο άκρες του μνημείου υπάρχουν οι εξής επιγραφές:

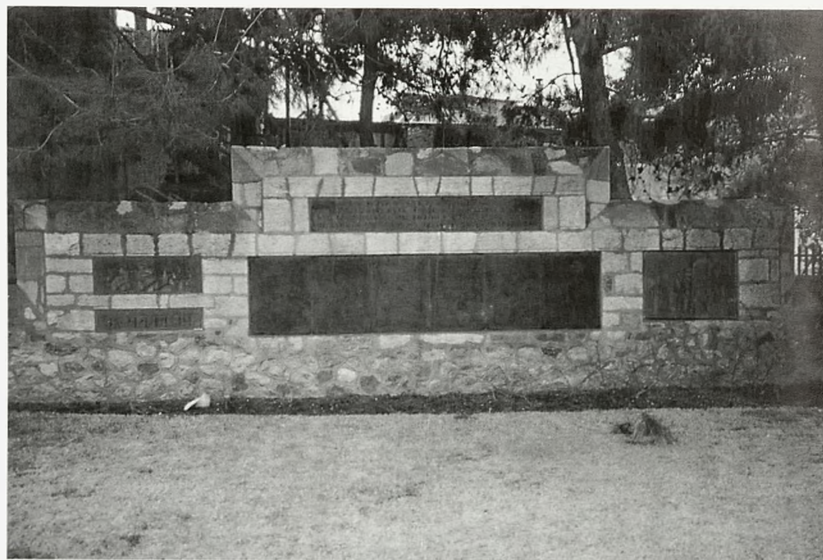
– *Om kāra Shri wāhe Guru ji ki fatēh* (Punjābi – Ένας ο Θεός, νίκη στο σεβάσμιο guru των Sikh – εικόνα 8)[8].

– *B'ism Illah arrahmαn arrahím* (αραβικά – στο όνομα του Αλλάχ του πολυεύσπλαχνου – εικόνα 9, άνω).

– *Om Bhāgwate namāh* (Σανσκριτικά –προσκυνώ σε, υπέρτατη θεότητα – εικόνα 9, κάτω).

Εμφανώς αργότερα κάποιοι άλλοι Ινδοί, υπάλληλοι των Άγγλων, έγραψαν τις επιγραφές στις ινδικές γλώσσες. Αυτό δεν έγινε μόνο στη Θεσσαλονίκη, αλλά και στα νεκροταφεία της Ευρώπης όπου θάφτηκαν αρκετοί Ινδοί. Ο σεβασμός με τον οποίον τους έθαψαν και συντηρούν τους τάφους τους ως σήμερα οι Άγγλοι είναι συγκινητικός. Μας δίνει μάλιστα μια ιδέα για τους λόγους που οι Ινδοί, παρά τον αγώνα τους για ανεξαρτησία, δεν έπαψαν να συμπαθούν και να μιμούνται τους Άγγλους.

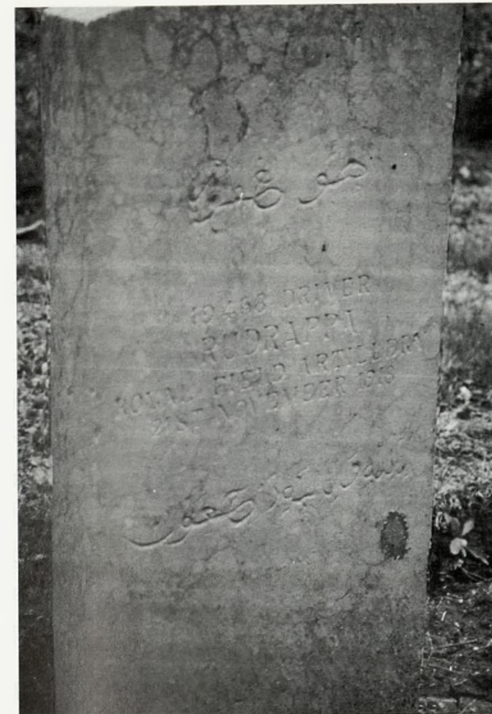
Ποιοι ήταν αυτοί οι άνθρωποι και από που έρχονταν; Η Commonwealth War Graves Commission έχει αρχείο που ευγενώς διαθέτει σε κάθε ενδιαφερόμενο[9]. Αυτό αναφέρει τον τόπο καταγωγής κάθε θανόντος, όνομα πατρός ή συζύγου, αριθμό ταυτότητας, σύνταγμα στο οποίο υπηρέτησε και ημερομηνία θανάτου. Για όσους εντρυφούν στην ινδολογία, τα στοιχεία του νεκροταφείου αποτελούν πλούσιο εθνογραφικό υλικό. Στο άρθρο αυτό αναλύονται μερικές πληροφορίες.

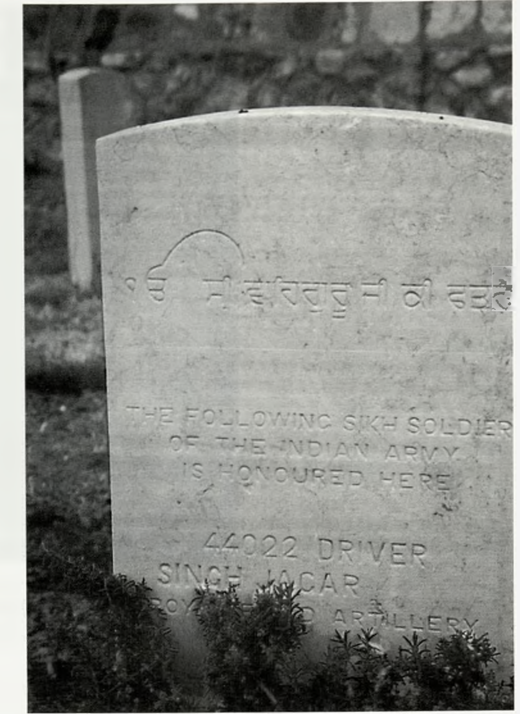
Εικ. 4. Μνημείο.

8. Οι ινδικές γλώσσες έχουν μακρά και βραχέα φωνήεντα, και ο τόνος συχνά πέφτει σε δύο συλλαβές. Για απλούστευση αναφέρεται εδώ ο ισχυρότερος τόνος μιας λέξης και δεν γράφονται τα μακρά φωνήεντα. Όταν δεν υπάρχει ξεκάθαρη τονιζόμενη συλλαβή, δε δίνεται τόνος.

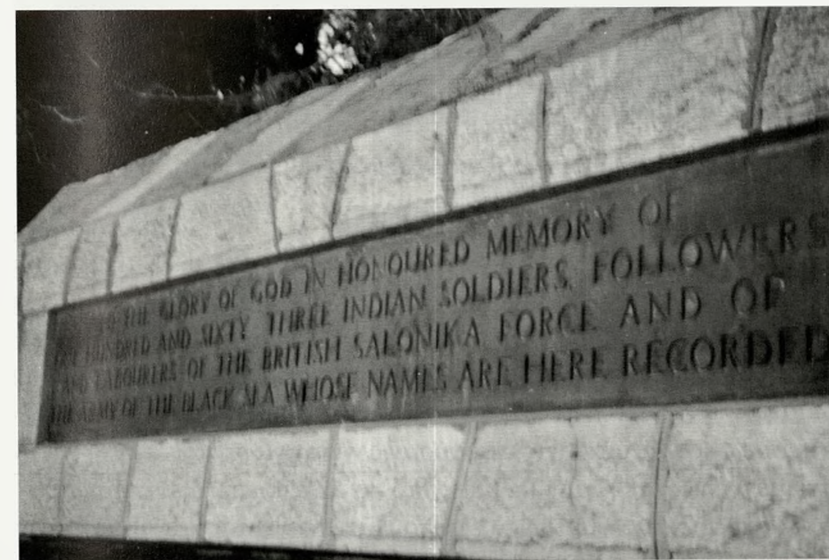
9. Monastir Road Indian Cemetery and Memorial, Salonika. The register of the graves.

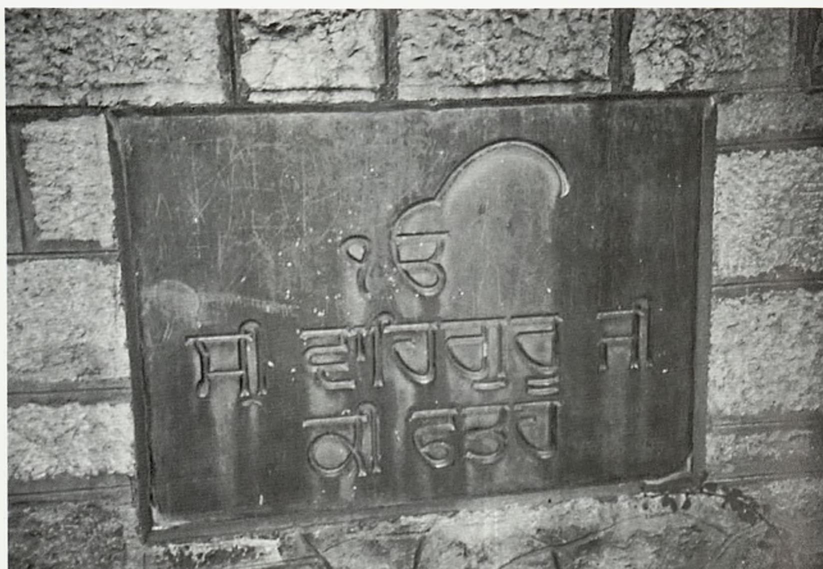
Εικ. 5. Τάφος ενός ινδουιστή, Rudrappa.

Εικ. 6. Τάφος ενός sikh (sikh soldier honored here).

Εικ. 7. Αγγλική επιγραφή από το μνημείο.

Εικ. 8. Punjabi επιγραφή με μαύρα γράμματα, από το μνημείο (η γραμμή που διέπει τη γραφή είναι προς τα επάνω).

Εικ. 9. Αραβική επιγραφή από το μνημείο.

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΙΝΔΙΑΣ

Κατά τα χρόνια της βρετανικής κατοχής στην Ινδία, στο στρατό κατατάσσονταν συνήθως άτομα φτωχά ή από χαμηλή κοινωνική τάξη. Επίσης, κατατάσσονταν οι παραδοσιακά "στρατιωτικές ράτσες" ("martial races"), όπως τις εννοούσαν οι Άγγλοι: μεγαλόσωμοι Sihks από το Punjáb, γενναίοι Rájputs από το Rajasthán, Jats από τις βορειοδυτικές πολιτείες και ευέλικτοι Gúrkhas από τις δυτικότερες ορεινές περιοχές του Νεπάλ. Το Νεπάλ ποτέ δεν περιήλθε σε αγγλική κατοχή, αλλά οι Άγγλοι στρατολογούσαν τους, κυρίως ινδουιστές, Gúrkha και τους θεωρούσαν περίπου Ινδούς. Έτσι, οι περισσότεροι θανόντες ήταν από τις βόρειες και βορειοδυτικές περιοχές, εκ των οποίων μερικές αργότερα αποτέλεσαν εδάφη του Πακιστάν. Εξαίρεση στη βόρεια καταγωγή και τις "στρατιωτικές ράτσες" αποτελούν έξι άτομα από το νότο (κυρίως Madrás), περίπου 20 άτομα από την περιοχή της Βομβάης (σήμερα Maharástra και Gujarát) και πέντε ναυτικοί από την τότε ανατολική Βεγγάλη και σημερινό Bangladésh[10].

10. Το επάγγελμα αυτό ήταν παραδοσιακό σε μια πολιτεία με πληθυσμό που ζει από τη θάλασσα, και συχνά τα ελληνικά πλοία έχουν πληρώματα από το Bangladesh.

Τα μνημεία και τα αρχεία δείχνουν ότι οι νεκροί προέρχονταν από 36 διαφορετικές αγγλοϊνδικές στρατιωτικές μονάδες (units – Πίνακας 1). Αυτές είχαν 700-800 άτομα και 10-15 από αυτές συγκροτούσαν ένα σύνταγμα. Για τους Ινδούς αξιωματικούς χρησιμοποιούνταν ινδικοί βαθμοί, όπως naik (δεκανέας), havaldár (ή havildár – λοχίας), subédar (λοχαγός). Οι Ινδοί αξιωματικοί ήταν μόνο χαμηλόβαθμοι, δηλαδή δεκανείς, λοχίες, το πολύ λοχαγοί, ενώ οι ανώτεροι αξιωματικοί ήταν Άγγλοι. Ο υψηλότερος βαθμός που μπορούσε να πάρει ένας Ινδός εκείνη την εποχή ήταν subédar major.

Πίνακας 1. Οι στρατιωτικές μονάδες που μνημονεύονται στο ινδικό νεκροταφείο.

Βοηθητικά	
India Survey Detachment	India Mercantile Marines
Followers Central Depot	Indian Labour Corps
Army Bearer Corps	Mule Corps
Supply and Transport Corps	Burma Military Police
H.H.M. Holkar's Transport Corps	Bharatpur Transport Corps[11]
Indore (Imperial Service)Transport Corps	
Στρατιωτικά	
Royal Garrison Artillery (βαρύ πυροβολικό)	Royal Field Artillery
No. 1 Mountain Battery R.G.A. (κανόνια)	No. 2 Mountain Battery R.G.A.
No. 5 Mountain Battery R.G.A.	No. 7 Mountain Battery R.G.A.
2nd Langers (Gardner's Horse)	95th Russell's Infantry
24th Punjabis	25th Punjabis
31st Punjabis	66th Punjabis
67th Punjabis	76th Punjabis
84th Punjabis	89th Punjabis
80th Carnatic Infantry (πεζικό)	2nd Q.V.O. Rajput Light Infantry
10th Jats	119th Infantry
9th Bhopal Infantry (πεζικό)	Indian Royal Horse
4th Gurkha Rifles	6th Gurkha Rifles
39th Royal Garwhal Rifles	

Ορισμένοι από τους νεκρούς φαίνεται να ήταν βοηθοί ή μάχιμοι σε αγγλικές μονάδες, όπως το Royal Field Artillery (βασιλικό πεδινό πυροβολικό). Όμως, οι περισσότεροι Ινδοί ήταν καταταγμένοι

11. Bharatpur είναι πόλη στο Rajasthán φημισμένη για την αντίσταση κατά των μουσουλμάνων.

κυρίως σε ειδικά για αυτούς συγκροτημένες μονάδες, π.χ. 24th Punjabis, 10th Jats, Bhopal Infantry (πεζικό), ή 6th Gurkha Rifles. Στις κυρίως βορειοδυτικές μονάδες αναφέρεται και μία από την Karnátaka (80th Carnatic Infantry), που βρίσκεται στο νότο της Ινδίας.

Οι μάχιμοι Ινδοί που έπεσαν στη Θεσσαλονίκη ήταν σχετικά λίγοι (17%). Στους 520 νεκρούς αναφέρονται μόνο 71 στρατιώτες και 17 χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί (λοχίες, λοχαγοί – Πίνακας 2). Η μεγάλη πλειοψηφία των θανόντων (83%) ήταν άμαχοι. Ανήκαν σε βοηθητικά σώματα όπως Indian Labour Corps (σώμα εργατών), Army Bearer Corps (σώμα στρατιωτικών αχθοφόρων), Mule Corps (σώμα μουλαριών), Supply and Transport Corps (σώμα ανεφοδιασμού και μεταφορών). Ένας αρχιλοχίας, στο όνομα του οποίου σώζεται μεγάλου μεγέθους ταφόπετρα, υπηρετούσε στα μεταγωγικά. Επίσης, είναι θαμμένα 33 άτομα του αγγλικού εμπορικού ναυτικού, που υπηρετούσαν στα πλοία Berali, Pathan, Virgin, Clenghorn, Caledonia, Kwang Ping, Chak Sang, Hartington, Frankenfels, Prominat, Fan Kito και Haroo.

Πίνακας 2. Τα επαγγέλματα των θαμμένων Ινδών.

Στρατιωτικοί	
havildár – λοχίας 6	havildár major – αρχιλοχίας 1
lance náik – δεκανέας 10	náik – υποδεκανέας 1
lance daffádar – άλλος χαμηλός βαθμός 1	sépoy – στρατιώτης πεζικού (σπαχής) 42
rifleman – οπλίτης 24	gunner – πυροβολητής 5
Βοηθητικοί	
khalási – εργάτης 13	blacksmith – σιδεράς 1
driver – οδηγός 172	dhobi – πλύντης ρούχων 1
bhísti – νερουλάς 2	lángri – βοηθός κουζίνας 1
jamádar – οδοκαθαριστής, σκουπιδιάρης 9	syce (sáis) – ιπποκόμος 1
dresser – νοσοχόμος 1	follower – ακόλουθος 8
laborer – εργάτης 32	bearer – χαμάλης, γκαρσόνι 6
saddler – σαμαράς 1	cook – μάγειρας 1
head storekeeper – αποθηκάριος 1	carpenter – ξυλουργός 2
Αγγλικό εμπορικό ναυτικό	
seaman, sailor – ναύτης 10	deck boy – βοηθός καταστρώματος 1
greaser – λιπαντής 1	follower – ακόλουθος 1
lascar – (ασκέρι – Úrdu) 6	trimmer – άτομο που μαζεύει τα πανιά 3
foreman – επιστάτης 6	quartermaster – (υποναύκληρος) 1

Η πιο κοινή ειδικότητα ήταν οδηγός. Είναι άγνωστο αν οδηγούσαν αυτοκίνητα, απλώς κάρα ή ίππευαν ζώα, αλλά η αναφορά σε σώμα μουλαριών δείχνει ότι τουλάχιστον κάποιοι ίππευαν ζώα. Οι υπόλοιποι ήταν υπηρέτες διαφόρων ειδικοτήτων: νερουλάδες, χαμάληδες, σκουπιδιάρηδες, εργάτες, πλύντες ρούχων, μάγειροι, ιπποκόμοι, ξυλουργοί, σιδεράδες, σαμαράδες. Οι ειδικότητες αυτές συχνά αναφέρονται στις επιγραφές με τα ονόματα στα Hindi, όπως τα χρησιμοποιούσαν οι Άγγλοι που είχαν ζήσει στην Ινδία: dhóbi (πλύντης), bhísti (νερουλάς), lángri (βοηθός κουζίνας), khalási (εργάτης), sáis (syce – ιπποκόμος), jamádar (σκουπιδιάρης), sépoy (στρατιώτης, σπαχής), lάscar (στρατός, ασκέρι).

Οι 520 θανόντες αποτέλεσαν το 5% περίπου των 10.000 νεκρών της αγγλικής στρατιάς. Οι ημερομηνίες θανάτου δίνουν μια ιδέα σχετικά με την ινδική παρουσία. Δεν ξέρουμε πόσοι ήρθαν με την άφιξη της στρατιάς της Ανατολής, στις 5 Οκτωβρίου 1915, ούτε πόσοι βρίσκονταν εκεί στα διάφορα στάδια του πολέμου, όμως υπήρχε παρουσία επί τουλάχιστον τέσσερα χρόνια. Οι πρώτοι δύο άνδρες (ο οδηγός Ram Dass και ο υποδεκανέας Bhairan) σκοτώθηκαν στις 14 Ιανουαρίου του 1916, ενώ ο τελευταίος (δεκανέας Arjan Singh) πέθανε από αρρώστια στις 21 Φεβρουαρίου 1920. Οι απώλειες ήταν αρχικά μικρές, μόνο 17 άνδρες το 1916 και 19 το 1917. Αυτοί ήταν κυρίως οδηγοί σωμάτων μουλαριών και μεταγωγικών, όπως και ο αρχιλοχίας των μεταγωγικών Lutfali Khan. Ίσως οι Ινδοί το 1916-17 ήταν λίγοι, βοηθοί σε αγγλικές μονάδες και σώματα μεταφορών. (Αναρωτιέται κανείς αν μερικοί βοήθησαν στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917).

Πιθανώς οι ινδικές μονάδες με τους δικούς τους βοηθούς ήρθαν και πολέμησαν λίγο αργότερα, το 1918-19. Το 1918 οι απώλειες αυξήθηκαν σε 299. Οι περισσότερες συνέβησαν στο εξάμηνο Σεπτεμβρίου 1918-Φεβρουαρίου 1919, όταν απεβίωσε το 66% των Ινδών που είναι θαμμένοι στο κοιμητήριο. Περίπου 48 στρατιώτες και οδηγοί έπεσαν στις αποφασιστικές μάχες του Σεπτεμβρίου 1918, που οδήγησαν στην παράδοση της Βουλγαρίας. Ο χειμώνας εκείνος ήταν μοιραίος. Από το Νοέμβρη 1918 ως το Φεβρουάριο 1919 απεβίωσαν 222 άτομα, δηλαδή το 43% των θανόντων (66 το Νοέμβριο, 82 το Δεκέμβριο, 53 τον Ιανουάριο). Με τη λήξη του πολέμου ελαττώθηκαν οι θάνατοι και η αγγλική στρατιά έφυγε πριν από το Μάιο του 1919. Όμως 12 άτομα πέθαναν τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1920. Πιθανώς κάποιοι Ινδοί φύλαγαν αποθήκες συμμαχικού υλικού.

Τα αίτια θανάτου συνήθως δε γράφονται και θα υπέθετε κανείς ότι οι περισσότεροι σκοτώθηκαν σε μάχες. Όμως η επιγραφή στην είσοδο του νεκροταφείου μας πληροφορεί ότι περίπου οι μισοί θανόντες της αγγλικής στρατιάς πέθαναν από ελονοσία. Ένας κακοθρεμμένος πληθυσμός θα ήταν πιο τρωτός στις κακουχίες και στα τραύματα, αλλά ενδημική ελονοσία υπάρχει σε πολλά μέρη της βορείου Ινδίας, και ίσως οι Ινδοί είχαν κάποια αντοχή. Επίσης, δεν

αναφέρεται η ελονοσία ως αίτιο θανάτου και οι περισσότεροι θάνατοι δε συνέβησαν το καλοκαίρι ή φθινόπωρο, όπως θα περίμενε κανείς. Όμως αναφέρεται μερικές φορές γενικά κάποια αρρώστια ("died of sickness"), και δη για άτομα που απεβίωσαν κατά το μοιραίο χειμώνα του 1918. Μερικές φορές αναφέρεται αρρώστια σχετική με το κρύο. Ο Ude Singh Bhandari πέθανε από πλευρίτιδα, ο Bambalam από φθίση και ο Kuta Singh Negi από πνευμονία. Έτσι, είναι πιθανό ότι οι περισσότεροι Ινδοί πέθαναν από αρρώστιες. Οι περισσότεροι ήταν ασυνήθιστοι στις χειμερινές θερμοκρασίες της Θεσσαλονίκης και οι υπηρέτες ίσως να μην είχαν χειμωνιάτικα ρούχα ή επαρκή καταλύματα. Ίσως ο χειμώνας του 1918 να ήταν ιδιαίτερα βαρύς και να επιβάρυνε την υγεία των τραυματιών.

ΤΙ ΜΑΣ ΛΕΝΕ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΘΑΝΟΝΤΩΝ

Για να κατανοηθεί η ινδική εθνολογία απαιτούνται στοιχειώδεις γνώσεις αρχαίας ιστορίας. Κατά το 1300 π.Χ. οι πιο μεγαλόσωμοι και λευκοί ινδοευρωπαίοι διείσδυσαν στην Ινδία, νίκησαν τους πιο μικρόσωμους και σκούρους Δραβίδες και βαθμιαία τους εξώθησαν προς το νότο. Φυσικά, έχει μεσολαβήσει εκτεταμένη επιμειξία από τότε, αλλά σε σημαντικό βαθμό οι κάστες ακόμα διαχωρίζουν τους απογόνους των Ινδοευρωπαίων από τους απογόνους των ηττηθέντων Δραβίδων, που γενικά προέρχονται από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Ο θεσμός αυτός, που διατηρείται τουλάχιστον για 2.300 χρόνια, έχει θρησκευτική χροιά και απαγορεύει τους γάμους και τον κοινωνικό συγχρωτισμό. Η ινδική κυβέρνηση έχει κάνει μεγάλες προσπάθειες και τα ταμπού αυτά σε μεγάλο βαθμό έχουν ξεπεραστεί. Παραδοσιακά, όμως, οι ανήκοντες σε διάφορες κάστες και υποκάστες ασκούσαν διαφορετικά επαγγέλματα, πράγμα που σήμαινε ότι οι βραχμάνοι δίδασκαν και ήξεραν να διαβάζουν, ενώ οι παρίες καθάριζαν τους δρόμους και επεξεργάζονταν δέρματα, μένοντας πάμφτωχοι και αγράμματοι. Για να γλιτώσουν από αυτές τις διακρίσεις, πολλοί Ινδοί χαμηλής κάστας έγιναν μουσουλμάνοι ή χριστιανοί. Αυτός ο θεσμός επίσης έκανε την Ινδία πιο τρωτή στις ξένες εισβολές.

Η κάστα (και οι υποκάστες, που διαφέρουν κατά τόπους) γίνεται γνωστή από τα επίθετα και τα μικρά ονόματα. Από τα ίδια συχνά συμπεραίνεται αν το άτομο άλλαξε θρησκεία. Έτσι, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι κάποιος είναι βραχμάνας από τη Βεγγάλη ή vāisya από τη Gujarāt. Γι' αυτό, τα ονόματα των πεσόντων μελετήθηκαν σε συνεργασία με άτομα στην Ινδία που ξέρουν τις θρησκευτικές και καστικές παραπομπές των ονομάτων[12]. Η ακριβής επαλήθευση θρησκείας και κάστας στάθηκε λίγο δύσκολη, επειδή οι Ινδοί που ζούσαν στις αρχές του αιώνα, και δη όσοι προέρχονταν από πιο χαμηλές κάστες, δε χρησιμοποιούσαν επίθετα. Επίσης, μερικά ονόματα είναι γραμμένα λάθος[13]. Στην εξακρίβωση βοήθησαν τα ονόματα των πατέρων τους, αλλά μερικές φορές οι διαφορές ήταν λεπτές και σίγουρα έγιναν κάποια λάθη κατάταξης. Χωρίς τα επίθετα ήταν δυνατόν μόνο να διαχωριστούν οι υψηλές κάστες από τις χαμηλές, αλλά και έτσι η κοινωνική θέση των θανόντων έγινε κατανοητή. Χονδρικά, ανήκαν στις εξής ομάδες:

12. Η συγγραφέας ευχαριστεί το δημοσιογράφο του All India Radio, Om Prakash Dutta, τον Πακιστανό δικηγόρο Ibad Ur Rehman, τον κοινωνιολόγο της World Bank, Sohail Malik και τον οικονομολόγο της World Bank, Mohammad Allak, για τη συμβολή τους.

13. Ένας Νεπαλέζος που λεγόταν Bālbahādur (γενναίος νέος) γράφηκε σαν Dālbahādur, δηλαδή γενναίο όσπριο.

Ινδουιστές

Το 74% των θαμμένων ήταν ινδουιστές, από τους οποίους περίπου το 80% ανήκε στη χαμηλότερη κάστα των Shūdra (παρίες) και τις πολλές υποκάστες της. Έτσι, οι περισσότεροι Ινδοί που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη ήταν παρίες και αναλάμβαναν τις χειρωνακτικές και ακάθαρτες δουλειές. (Δεν έκανε οποιοσδήποτε Ινδός τα χρόνια εκείνα τέτοιες εργασίες). Συγκεκριμένα αναφέρεται η κάστα των οδοκαθαριστών, jamādar. Όσοι φρόντιζαν τα ζώα θεωρούνταν επίσης ακάθαρτοι. Ακόμα και οι μουσουλμάνοι ή χριστιανοί που είχαν αυτές τις ειδικότητες είχαν αλλαξοπιστήσει, προερχόμενοι από τις ίδιες χαμηλές κάστες και είχαν κρατήσει τα επαγγέλματά τους. Στις αρχές του 20ού αιώνα τα ταμπού ήταν ακόμα αυστηρά και πιθανόν οι υπόλοιποι ινδουιστές δεν τους άγγιζαν ή δεν έτρωγαν μαζί τους. (Ο ένας μάγειρας που αναφέρεται είναι χαμηλής κάστας και μάλλον μαγείρευε ειδικά γι' αυτούς). Επειδή οι παρίες Ινδοί δε μορφώνονταν πριν από 100 χρόνια, οι περισσότεροι πεσόντες στη Θεσσαλονίκη ήταν αγράμματοι.

Τα άτομα από υψηλότερες κάστες, που συνήθως ήταν στρατιώτες ή οδηγοί, έχουν διπλά μικρά ονόματα, όπως Kāmta Prasād, Pyāre Laal, Ram Chand, με σανσκριτικές λέξεις και αναφορές σε θεότητες και καμιά φορά επίθετα υποκάστας (π.χ. Upadhyāy). Τα ονόματα όσων προέρχονταν από χαμηλότερες κάστες διαφέρουν. Άλλα αναφέρονται σε θεότητες, που πιο συχνά τιμούν οι χαμηλότερες κάστες, όπως Kuber (θεός του πλούτου), Mānglu (ευοίωνος). Άλλες φορές τα άτομα είχαν μόνο παρατσούκλια, όπως Hushiāru (εξυπνούλης), Kālu (μαυριδερός), Khājan (φαγάς), Bhūra (καφετής), Kabūtan (περιστέρι). Η συχνή κατάληξη -u (αντίστοιχη της ελληνικής -ούλης) υπονοεί ότι οι γονείς δεν ήξεραν να δώσουν σωστά ονόματα στα παιδιά τους.

Sikh

Η θρησκεία αυτή είναι κράμα ινδουισμού και ισλαμισμού, που αναπτύχθηκε κατά το 1500 στο Punjāb, όταν οι δυτικές περιοχές της Ινδίας προσπαθούσαν να αναχαιτίσουν τους Mōghal Τούρκους και τον εξισλαμισμό[14]. Οι Sikh είναι γραφικοί τύποι με ωραία κορμοστασιά, σαρίκια, μακριά μαλλιά και γενειάδες. Τους χάζευαν τα παιδιά της Θεσσαλονίκης, όταν εμφανίστηκαν ξανά στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Το όνομά τους πάντα περιέχει τη λέξη Singh (λέων), π.χ. Mewa Singh. Από τους 26 που πέθαναν στη Θεσσαλονίκη, οι περισσότεροι ήταν στρατιώτες ή οδηγοί στα Punjābi συντάγματα. Το όνομα Singh το χρησιμοποιούν επίσης οι Rājput και οι Jat, οπότε είναι λίγο δύσκολο να ξεχωρίσουν οι Sikh από ινδουιστές που

14. Percival Spear, σελ. 57.

έχουν αυτό το όνομα. Ο προσδιορισμός στην περίπτωση του ινδικού νεκροταφείου έγινε από το πρώτο όνομα (άλλα από αυτά συνηθίζονται στο Punjab και άλλα στο Rajasthán) καθώς και από τον τόπο καταγωγής και το όνομα πατρός.

Μουσουλμάνοι

Οι μουσουλμάνοι αποτελούν το 20% των θανόντων. Επειδή κατάγονταν από τις βορειοδυτικές περιοχές, είναι πιθανόν ότι οι περισσότεροι είχαν κάποιους προγόνους που εξισλαμίστηκαν βίαια ή ήταν Πέρσες, Άραβες και Τούρκοι. Τα ονόματά τους είναι αραβικά και τα επίθετα τους συνήθως πατρωνυμικά, π.χ. Ali Fateh, Ahmad Fazal. Μερικές φορές τα ονόματα είναι περσικά, λόγω της μακρόχρονης περσικής εισροής, π.χ. Mauladad Khan, Sher Khan. Η γεωγραφική καταγωγή και οικογενειακές συγγένειες δε διακρίνονται στα ισλαμικά ονόματα. Όμως, αυτά εύκολα ξεχωρίζουν από τα ινδουιστικά, αν και σε μερικές περιπτώσεις τα παρατσούκλια συμπίπτουν (π.χ. Baktawar). Οι ναυτικοί από την ανατολική Βεγγάλη ήταν επίσης Μουσουλμάνοι και είχαν παρεμφερή ονόματα (π.χ., Abdúl Shah, Asad Ali).

Οι περισσότεροι μουσουλμάνοι ήταν βοηθητικοί. Αυτό ήταν ενδεικτικό μικρής μόρφωσης και χαμηλής κάστας. Έτσι, βλέπει κανείς ότι το σώμα των βοηθητικών, που ήταν το 83% των θανόντων, αποτελούνταν από χαμηλής κάστας ινδουιστές και μουσουλμάνους. Στο ινδικό στράτευμα του καιρού εκείνου διατηρούνταν σταθερά οι επαγγελματικοί διαχωρισμοί των καστών. Η μόνη ίσως κοινή ειδικότητα για όλες τις κάστες και θρησκείες ήταν αυτή του οδηγού.

Χριστιανοί

Οι χριστιανοί, που είναι σχετικά λίγοι στο βορρά, τείνουν να παίρνουν χριστιανικά μικρά ονόματα αλλά να κρατάνε τα οικογενειακά επίθετα, που παραπέμπουν συχνά σε χαμηλές κάστες. Στο νεκροταφείο είναι θαμμένος μόνο ένας βεβαιωμένα χριστιανός, ο Constántio Thála, που ήταν γκαρσόν χαμηλής κάστας. Δύο άλλα άτομα έχουν μικρά ονόματα που θα μπορούσαν να είναι παραφθορά χριστιανικών (Hóri – ίσως Holy Ghost).

Gurkha

Οι σχετικά μικρόσωμοι αυτοί στρατιώτες είναι φημισμένοι για τη φονική τους τέχνη με το μαχαίρι που λέγεται kukhri. Αρχικά Gúrkha λέγονταν οι στρατιώτες του βασιλιά Príthvi Naráyan Shah, που κατά το 17ο αιώνα κατέλαβε όλο το Νεπάλ από την ορεινή πόλη Gorkha. Αργότερα Gurkha αποκαλούσαν τα άτομα από τις ορεινές περιοχές όλου του Νεπάλ. Πολλοί ανήκουν σε μειονοτικές φυλές που λέγονται Rái, Gúrung, Tamáng, Lámbu, Mágar, κτλ.

Οι 31 θανόντες στρατιώτες από το Νεπάλ ήταν ινδουιστές και βουδιστές με ένα μόνο μουσουλμάνο[15]. Έχουν τα συνηθισμένα ονόματα των Νεπαλέζων, που υποδηλώνουν γενναιότητα: Bir (άνδρας, δυνατός), Bahádur (γενναίος), Rana (βασιλιάς), Khátri (από την κάστα των πολεμιστών Kshatría), επίσης Thápa (βουδιστής καλόγερος). Πέντε άτομα έχουν ως επίθετο το όνομα της φυλής τους, Gúrung. Κατάγονταν από τις ορεινές περιοχές κοντά στις πόλεις Palpa, Ilam, Núwakot και Dhankúta. Όλοι πέθαναν το 1918 και 1919, ορισμένοι στο δύσκολο χειμώνα του 1918. Πιθανώς δεν υπήρχαν Gúrkha στη Θεσσαλονίκη νωρίτερα.

15. Μόνο 8% του πληθυσμού στο Νεπάλ είναι μουσουλμάνοι.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ

Οι πολιτείες και οι επαρχίες από τις οποίες κατάγονταν οι θανόντες είχαν διαιρεθεί διοικητικά από τους Άγγλους. Βλέπουμε στους καταλόγους ονόματα πολιτειών και επαρχιών που άλλαξαν μετά το 1947. Π.χ., η μεγάλη πολιτεία πού σήμερα λέγεται Úttar Pradésh (βόρειο διαμέρισμα – U.P.) τότε λεγόταν United Provinces. Πιθανώς το ινδικό κράτος τη μετονόμασε κρατώντας τα αρχικά U.P. Μια άλλη περιοχή που σήμερα διακρίνεται σε χωριστές πολιτείες, λεγόταν Ráe-Baréilly και μετονομάστηκε κατά ένα μέρος της σε Mádhyapradésh. Το Rajasthán λεγόταν Rajputána. Κάτω από την ονομασία Assám, μία ανατολική πολιτεία σήμερα, υπάγονταν περιοχές όπως το Sylhét, που σήμερα βρίσκονται στο Bangladésh. Μόνο ένας στρατιώτης καταγόταν από το Δελχί, που στις αρχές του αιώνα δεν ήταν το πιο σημαντικό μέρος της περιοχής.

Οι ηλικίες των πεσόντων είναι άγνωστες. Πιθανώς οι περισσότεροι ήταν παντρεμένοι, γιατί οι ινδουιστές τότε παντρεύονταν σε μικρή ηλικία, συχνά στην παιδική. Έτσι, για ορισμένα άτομα σημειώνεται το όνομα της συζύγου και όχι του πατέρα: Rándhir σύζυγος της Sunári, Máuji Ram σύζυγος της Bhúri, Suleimán Khan σύζυγος της Azíma, Árjan Singh σύζυγος της Dárkan. Αυτό σημαίνει ότι οι νεαρές γυναίκες τους έμειναν χήρες σε όλη τους τη ζωή, γιατί οι χήρες στην Ινδία τον καιρό εκείνο θεωρούνταν γρουσούζες και σχεδόν ποτέ δεν ξαναπαντρεύονταν. Από τους γονείς τους οι ίδιοι ίσως να μην έλειψαν τόσο, γιατί οι οικογένειες ήταν ιδιαιτέρως πολυμελείς. Σίγουρα, όμως, κάποιοι από αυτούς άφησαν πίσω τους παιδιά, που θα μεγάλωσαν σε ακόμα μεγαλύτερη ανέχεια. Αν ζουν μερικά, θα είναι πλέον τουλάχιστον 83 χρονών.

Δεν το ήξερε κανείς το 1920, αλλά 25 χρόνια αργότερα πολλές από αυτές τις οικογένειες θα ξεριζώνονταν. Οι γεωγραφικοί τόποι που αναφέρονται στο αρχείο του νεκροταφείου σήμερα ανήκουν σε τρεις διαφορετικές χώρες. Μαζί με την απελευθέρωση της Ινδίας από τους Άγγλους το 1947 ήρθε και η διχοτόμηση Ινδίας - Πακιστάν (και το 1971 τριχοτόμηση σε Bangladésh). Το 1946-47 έγινε ανταλλαγή πληθυσμών και πολλές σφαγές, κυρίως ανάμεσα στους ινδουιστές, Sikh και τους μουσουλμάνους του Punjab και των άλλων βορειοδυτικών περιοχών. Έτσι, δεν υπάρχουν πια Sikh ή ινδουιστές στη Λαχώρη και τις άλλες πόλεις του διχοτομημένου Punjab. Με τις σφαγές και την αναταραχή, οικογένειες ολόκληρες ξεκληρίστηκαν, όπως και στην ελληνική μικρασιατική καταστροφή. Γι' αυτό, τους περισσότερους νε-

16. Τηλεφωνική συνέντευξη με τον Simon Fletcher, υπεύθυνο του Commonwealth War Graves Commission για τα νεκροταφεία της Ελλάδας και των Βαλκανίων, Ιανουάριος 2000.

χρούς της Θεσσαλονίκης πιθανώς δεν τους θυμάται πλέον κανείς, ούτε καν ως οικογενειακή ιστορία. Μόνο τα διάφορα συντάγματα, που εξακολουθούν να υπάρχουν στην Ινδία και στο Πακιστάν, ενδέχεται να έχουν τα ονόματά τους σε κάποιους καταλόγους.

Έτσι, η Θεσσαλονίκη στο νεκροταφείο αυτό διασώζει, πριν από τα χρόνια που οι φτωχοί εγγράφονταν στα ληξιαρχεία, ονόματα συγγενών και οικογενειών που έχουν εκλείψει. Επίσης, διασώζει βιολογικά υπολείμματα, που ίσως σταθούν χρήσιμα κάποτε. Επειδή μόνο οι μουσουλμάνοι και οι χριστιανοί θάβονται στην Ινδία, η χώρα δεν έχει παλιούς τάφους του γηγενούς πληθυσμού. Αν θέλουν κάποιοι ερευνητές να κάνουν γενεαλογικές, ανθρωπολογικές, ιστορικές ή ιατρικές έρευνες σε DNA και σκελετούς Ινδών, δείγματα διασώζονται μόνο στα διάφορα στρατιωτικά νεκροταφεία της Ευρώπης.

ΙΝΔΟΙ ΘΑΜΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ

Σχετικά λίγοι Ινδοί ήρθαν στην Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και δε χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά[16]. Αντίθετα, στη Γαλλία υπηρέτησαν αρκετοί και υπάρχει ένα μεγάλο μνημείο στο Neufchapelle, που το επισκέπτονται πολλοί. Λίγοι νεκροί από τον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο είναι θαμμένοι σε άλλα στρατιωτικά νεκροταφεία, όπως στο Φάληρο (140 άτομα), το μνημείο Αθηνών (56), τη Ρόδο (8), τη Στρούμα (2), τη Δοϊράνη (1). Στο συμμαχικό νεκροταφείο στον ανατολικό Μούδρο της Λήμνου είναι θαμμένοι 64 Ινδοί από το 1915-1919[17]. Τα ονόματά τους δεν αναφέρονται, ούτε είναι μεμονωμένοι οι τάφοι, αλλά έγινε προσπάθεια να διακριθούν όσον αφορά τη θρησκεία τους. Στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου υπάρχει πινακίδα που γράφει "Musulman soldiers of the Indian army and Egyptian Labour Corps are buried here" (Εδώ είναι θαμμένοι μουσουλμάνοι στρατιώτες του ινδικού στρατού και του Αιγυπτιακού Σώματος Εργατών). Για τους ινδουιστές και τους Sikh στο βόρειο τμήμα του ίδιου νεκροταφείου μια πινακίδα γράφει "Soldiers of the Indian Army are honoured here" (Εδώ τιμούνται στρατιώτες του ινδικού στρατού).

Εκτός από την προσπάθεια που έγινε να χωρίσουν τους ινδουιστές από τους μουσουλμάνους στον ανατολικό Μούδρο, όλοι οι υπόλοιποι Ινδοί θάφτηκαν μαζί. Είναι λίγο ειρωνικό το ότι η Ινδία ενώθηκε θρησκευτικά μόνο έξω από τα σύνορά της, σε κάποια ελληνικά νεκροταφεία. Οι στάχτες ή τα οστά των ατόμων χαμηλής και υψηλής κάστας, Sikh, χριστιανών και ινδουιστών ανακατεύτηκαν, όπως πιθανόν των προγόνων τους κατά τα ελληνιστικά χρόνια. Τότε στην Ινδία βασίλευε ο βουδιστής αυτοκράτορας Ashóka και αργότερα οι Ινδοέλληνες βασιλείς, που επίσης απέρριψαν τις κάστες. Όμως μετά την πτώση των Ινδοελλήνων, οι βραχμάνες απέκτησαν ξανά επιρροή στο λαό και οι διαχωρισμοί με βάση τις κάστες ρίζωσαν για τα καλά. Αργότερα, οι εισβολείς μουσουλμάνοι εκμεταλλεύτηκαν τους διαχωρισμούς αυτούς και κατέλαβαν την Ινδία. Μαχάρι να ενωθούν κάποτε οι Ινδοί στη Νότια Ασία και εν ζωή.

Αξίζει ίσως να σκεφτεί κανείς ότι σε ένα μικρό βαθμό η ελευθερία της Μακεδονίας οφείλεται σε κάποιους Punjábi και Rájput, τις ιδιαίτερες πατρίδες των οποίων κάποτε νίκησε ο Μέγας Αλέξανδρος. Αλλά και πριν από την εισβολή του Αλέξανδρου, μερικοί βορειοδυτικοί Ινδοί είχαν πολεμήσει στην Ελλάδα. Ο Ηρόδοτος διηγείται ότι στις μάχες των Θερμοπυλών και των Πλαταιών (480-479 π.Χ.) ήρθαν Ινδοί πολεμιστές ως μέρος του περσικού στρατού. Ήταν τοξότες και ιππείς υπό τις διαταγές του Φαρναζάθρη, στρατηγού του Ξέρξη. Ο Δαρείος εισέβαλε στην κοιλάδα του Ινδού ποταμού το 510 π.Χ., οπότε η δυτική Ινδία και Βακτρία περιήλθαν στην κατοχή του[18]. Όμως, η μακρινή Ινδία ηθελημένα ούτε εισέβαλε ούτε βοήθησε ποτέ την Ελλάδα. Όποτε ήρθαν Ινδοί στρατιώτες (συμπεριλαμβανομένου και του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου) ανήκαν σε κάποια άλλη κατοχική δύναμη.

Αν και χωρίς δημοσιότητα, σχέσεις δημιουργούνται συχνά στη μακρά ιστορία των δύο λαών. Τέσσερα χρόνια αφού πέθαναν οι τελευταίοι Ινδοί στη Θεσσαλονίκη, λειτούργησε η εκκλησία της Μεταμόρφωσης στην Καλκούτα, το πιο πρόσφατο στολίδι της ελληνικής κοινότητας που άνθιζε στη Βεγγάλη από τις αρχές του 18ου αιώνα. Τα νεκροταφεία της Dháka και της Καλκούτας ήδη είχαν ταφόπετρες από το 1776 με εξαιρετικές επιγραφές, που δείχνουν ότι γενεές Ελλήνων κάποτε πήγαν εκεί για εμπόριο και ελευθερία από τον οθωμανικό ζυγό. Αργότερα, στα μέσα του 20ού αιώνα (1954-1968) ήρθαν από την Ινδία τουλάχιστον 111 τραγικά κινηματογραφικά έργα, των οποίων τα καλύτερα τραγούδια διασκεύασαν οι λαϊκοί συνθέτες του 1960 και τα έκαναν ελληνικά[19]. Όταν αυξήθηκε το εισοδηματικό επίπεδο των Ελλήνων κατά το 1980, η Ινδία έγινε συχνός προορισμός για τουρισμό και πνευματική φώτιση. Ταυτόχρονα, χιλιάδες Ινδών, Πακιστανών και Μπαγκλαντεσιανών ήρθαν στην Ελλάδα ως φθηνό εργατικό δυναμικό.

Κρίκος στη μακριά αλυσίδα των ινδοελληνικών σχέσεων ήταν και οι βοηθοί της αγγλικής στρατιάς. Χωρίς να τραβήξουν την προσοχή πολλών Θεσσαλονικιών, άφησαν την τελευταία τους πνοή κάπου κοντά στα σπίτια μας.

Εκστρατεία Θεσσαλονίκης 1915-1918[20]

Το Μέτωπο της Θεσσαλονίκης (Salonika Front) ανοίχθη το 1915 προς βοήθεια της Σερβίας και των Δυνάμεων του Άξονος – Γερμανία, Αυστρο-Ουγγαρία και Βουλγαρία. Η Βρετανική Δύναμις Θεσσαλονίκης (British Salonika Front) αποτελούσε ένα στοιχείο του Συμμαχικού Στρατού, ο οποίος συμπεριελάμβανε Έλληνες, Σέρβους, Μοντενέγκρους (Μαυροβούνιους), Γιουγκοσλάβους, Γάλλους, Ιταλούς και Ρώσσους.

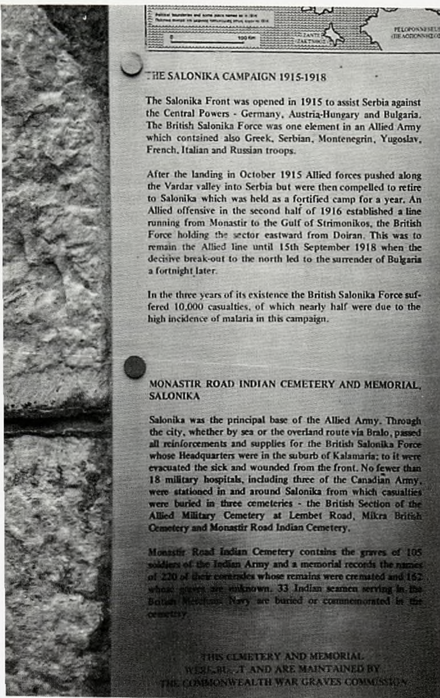
Μετά την απόβασιν τον Οκτώβριο 1915, Συμμαχικαί Δυνάμεις εποχώρησαν κατά μήκος του κάμπου Βαρδάρη προς την Σερβία, αλλά τότε ηναγκάσθησαν να οπισθοχωρήσουν εις την Θεσσαλονίκην, η οποία διετηρήθη ως

17. East Moudros Military Cemetery, Limnos. Cemetery Index Number Gr. 10. Locations of Indian Casualties. Commonwealth War Graves Commission.

18. Βασιλειάδης. 2000 σελ. 28.

19. Ελένης Αμπατζή και Μανουήλ Τασούλας *"Ινδοπρεπών Αποκάλυψη"*.

20. Κείμενο στην είσοδο του νεκροταφείου.

οχυρωμένο στρατόπεδο δι' εν έτος. Μία συμμαχική επίθεσις κατά το δεύτερο εξάμηνο του έτους 1916 καθιέρωσεν μία γραμμή από το Μοναστήρι έως τον κόλπο του Στρυμωνικού, η Βρετανική Δύναμις διατηρούσε το τμήμα ανατολικώς της Δοϊράνης. Αυτή παρέμεινε η Συμμαχική γραμμή έως την 15η Σεπτεμβρίου 1918, όταν η αποφασιστική επίθεσις προς τον βορράν οδήγησε εις την παράδοσιν της Βουλγαρίας ένα δεκαπενθήμερο αργότερα.

Κατά τα τρία χρόνια της υπάρξεώς της η Βρετανική Δύναμις της Θεσσαλονίκης υπέστη 10.000 απώλειες ψυχών, εκ των οποίων περίπου οι μισές οφείλοντο εις την μεγάλην επιδημίαν μαλάριας [ελονοσίας] εις αυτήν την επιχείρησιν.

ΙΝΔΙΚΟ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΟ ΟΔΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ

Η Θεσσαλονίκη ήτο η κυρία βάσις του Συμμαχικού Στρατού. Διαμέσου της πόλεως, είτε διά θαλάσσης είτε διά ξηράς μέσω Μπράλου, διήρχοντο όλες οι ενισχύσεις και τα εφόδια δια την Βρετανική Δύναμιν της Θεσσαλονίκης (British Salonika Force), της οποίας το αρχηγείο ευρίσκετο εις το προάστιο της Καλαμαριάς – εις αυτό είχαν καταφύγει οι άρρωστοι και πληγωμένοι από το μέτωπο. Περισσότερα από 18 στρατιωτικά νοσοκομεία, συμπεριλαμβανομένων και τριών του Καναδικού Στρατού, εστάθμευον εντός και πέριξ της Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων τα θύματα ήρχοντο εις τρία κοιμητήρια – τον Βρετανικό τομέα του Συμμαχικού Στρατού εις την οδό Λεμέτ, το Βρετανικό Κοιμητήριο Μίκρας και το Ινδικό Κοιμητήριο εις την οδό Μοναστηρίου.

Το Ινδικό Κοιμητήριο της οδού Μοναστηρίου περιέχει τους τάφους 105 στρατιωτών του Ινδικού Στρατού και ένα μνημείο φέρει τα ονόματα 220 συντρόφων των, των οποίων τα λείψανα απετεφρώθησαν και 162 των οποίων οι τάφοι είναι ανώνυμοι. 33 Ινδοί ναυτικοί, οι οποίοι υπηρετούσαν εις το Βρετανικό Εμπορικό Ναυτικό είναι ενταφιασμένοι ή μνημονεύονται εις το κοιμητήριο.

ΤΟ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟ ΑΥΤΟ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΕΚΤΙΣΘΗΣΑΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΩΝΤΑΙ ΥΠΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ.
ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΗΤΑΝ Ο SIR ROBERT LORIMER

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμπατζή Ελένη και Μανουήλ Τασούλας, *Ινδοπρεπών Αποκάλυψη: Από την Ινδία του Εξωτισμού στη Λαϊκή Μούσα των Ελλήνων, 1988*, Αθήνα, Ατραπός.

Γούναρης Βασίλης, "Στη Μακεδονία τον καιρό του Μεγάλου Πολέμου (1914-1919)", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (Ιανουάριος 2000), 179-192.

Βασιλειάδης Δημήτριος, *The Greeks in India: A Survey in Philosophical Understanding*. Delhi, India, 2000, Munshiram Manoharlaal.

Γερολύμπου Αλεξάνδρα και Ευάγγελος Χεκίμογλου. "Το Μακεδονικό Μέτωπο και Θεσσαλονίκη 1915-1919", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (Ιανουάριος 2000), 199.

Spear, Percival, *A History of India*. Vol. 2. London, 2000, Penguin Books. σελ. 57.

Π. ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ

Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΕΚΘΕΣΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1931)

Η κυπριακή παρουσία στη Θεσσαλονίκη άρχισε να γίνεται εντονότερα αισθητή από τα τέλη του 1913, όταν μετά την απόλυσή τους από τον ελληνικό στρατό μερικές δεκάδες Ελλήνων Κυπρίων εθελοντών των Βαλκανικών πολέμων δεν επέστρεψαν στη γενέτειρά τους και αποφάσισαν να αναζητήσουν την τύχη τους στη μακεδονική πρωτεύουσα και στις γύρω από αυτήν περιοχές. Ο αριθμός αυτός αυξήθηκε θεαματικά μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και την κατάταξη μερικών εκατοντάδων Κυπρίων στο στρατό της Εθνικής Άμυνας αλλά και άλλων περίπου 16.000 συμπατριωτών τους στο ειδικό σώμα των ημιονοδηγών του βρετανικού στρατού, που πολέμησε στο μακεδονικό μέτωπο. Η αύξηση της κυπριακής παρουσίας διαπιστώνεται και από τη δημιουργία "Συλλόγου Κυπρίων" το Δεκέμβριο του 1919. Έχοντας ως μόνη πηγή για το θέμα αυτό, προς το παρόν τουλάχιστον, τον τοπικό Τύπο της Θεσσαλονίκης, πληροφορούμαστε ότι η πρώτη ονομασία της οργάνωσης ήταν "Κυπριακός Σύλλογος ο Σώζος", προς τιμήν του δημάρχου της Λεμεσού, που σκοτώθηκε πολεμώντας στο Μπιζάνι το 1912 σε ηλικία 40 χρονών. Η μετεξέλιξη αυτού του πρώτου συλλόγου ήταν η "Κυπριακή Αδελφότης Θεσσαλονίκης", η οποία επέζησε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960[1].

Παράλληλα, έχουν βρεθεί μαρτυρίες ότι την ίδια περίοδο, μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, μικρός αριθμός εμπορευομένων από την Κύπρο επέλεξε να εγκατασταθεί στις νέες βόρειες χώρες του ελληνικού κράτους. Άλλοι Κύπριοι έμποροι, αμέσως μετά την απελευθέρωση, με αλλεπάλληλα ταξίδια τους στη Μακεδονία προσπάθησαν να αναπτύξουν εμπορικές σχέσεις με τις βόρειες επαρ-

1. Για τους πρώτους Κύπριους της Θεσσαλονίκης, τη δράση τους και τις οργανώσεις τους βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, "Σχέσεις Κύπρου και Μακεδονίας στον εικοστό αιώνα", στο Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου - Πολιτιστικές Υπηρεσίες (έκδ.), *Κύπρος και Μακεδονία. Σχέσεις μέσα στο χρόνο*. Λευκωσία 1998, σσ. 93-95 και Δημήτριος Η. Ταλιαδώρος, *Η συμβολή της Κύπρου στη Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922*, Λευκωσία 1998 (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, που υποβλήθηκε στον Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ), σελ. 140.

χίες της Ελλάδας. Ο Πηλιορείτης καπνοβιομήχανος της Λευκωσίας Ιωάννης Βεργόπουλος μελέτησε το ενδεχόμενο εισαγωγής στην Κύπρο μακεδονικών καπνών και ο Λεμεσιανός βετεράνος εθελοντής του 1897 και του 1912-1913 Ευέλθων Σχίζας άρχισε, το Νοέμβριο του 1913, τις εισαγωγές υφασμάτων ("από εργοστάσια της Νάουσας και της Θεσσαλονίκης") και γαλακτοκομικών προϊόντων. Οι πρώτες αυτές προσπάθειες είχαν την αμέριστη υποστήριξη των κυπριακών εφημερίδων, που τόνιζαν –κυρίως– την "εθνική όψη" του εγχειρήματος. Γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα "Σάλπιγξ", την οποία εξέδιδε η οικογένεια Χουρμούζιου στη Λεμεσό (φ. 17/30-1-1914): "Μακράν πλέον όλοι από τα βουλγαρικά κασκαβάλια της Βάρνας, τα οποία είναι ασυγκρίτως κατώτερα των περιφήμων τυριών της Νιαούσης".

Από την πλευρά της Κύπρου, το εμπόριο των πορτοκαλιών, που είχε αρχίσει στις αρχές του 20ου αιώνα από την Αμμόχωστο προς τη Θεσσαλονίκη, αυξανόταν συνεχώς και πήρε μεγάλες διαστάσεις στη δεκαετία του 1920, μαζί με τις εξαγωγές πατατών και λεμονιών προς την ίδια κατεύθυνση. Μάλιστα στα 1931 η ελληνική κυβέρνηση είχε απαγορεύσει την εισαγωγή κυπριακών πορτοκαλιών στα άλλα λιμάνια της χώρας εκτός της Θεσσαλονίκης (προφανώς για λόγους προστασίας της εγχώριας παραγωγής), γεγονός που έδωσε την αφορμή για μια μεγάλη συζήτηση στον κυπριακό Τύπο σχετικά με την ανάγκη αναβάθμισης της ποιότητας του εξαγώγιμου εμπορεύματος αλλά και τον ιδιαίτερο ρόλο της μακεδονικής πρωτεύουσας για την προώθηση των πορτοκαλιών στις χώρες της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Έγραφε σε άρθρο του ο βουλευτής Μεσαορίας - Καρπασίας και ιδρυτής του "Αγροτικού Κόμματος", Κυριάκος Π. Ρωσσίδης, έπειτα από πολυήμερη επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη (Αύγουστος 1931):

"Κατά την ομόφωνον όλων γνώμην, εισαγωγέων πορτοκαλιών Ελλήνων και Εβραίων και των κύκλων της ελευθέρας ελληνικής ζώνης, τα κυπριακά πορτοκάλια είναι τα ανώτερα όλων των πορτοκαλιών του κόσμου, κατέχοντα συνεπώς προνομιούχον θέσιν, αλλ' απόψεως εμφανίσεως, διατηρήσεως, συσκευής και μεταχειρίσεως υπό των εξαγωγέων της Κύπρου τα χειρότερα όλων. Ουδεμία προσοχή δίδεται εις τον τρόπον κοπής, εις τον χρόνον κοπής και εις τον τρόπον αποστολής. Οι Κύπριοι εξαγωγείς νομίζει κανείς ότι δι' ουδένα άλλον σκοπόν στέλλουν τα πορτοκάλια της Κύπρου – τα θαυμάσια αυτά εις σχήμα, μέγεθος, άρωμα, χυμόν και γλυκύτητα μήλα των Εσπερίδων– εις την Θεσσαλονίκην, παρά διά να πεταχθούν τα περισσότερα εις τον ευρύν λιμένα της. Κατά την χαρακτηριστικήν έκφρασιν του κ. Κ. Μπογδάνου, άμα τα πορτοκάλια της Κύπρου φθάσωσιν εις χύμα ή στις χονδροειδείς κυπριακές καλαμένιες κοφίνες, φύρδην μίγδην, λέγουν απειλητικώς εις τους Θεσσαλονικείς φρουτεμπόρους: "Γρήγορα πωλήστε μας όσα όσα, ειδεμή σας πωλούμεν εμείς". Είναι αυτονόητον ποία τύχη περιμένει πορτοκάλια

τα οποία προσφέρονται υπό την απειλήν και την σπουδήν προς φθοράν και σήψιν"[2].

Η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης (στο εξής ΔΕΘ) βοήθησε σημαντικά στην ενίσχυση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ της Κύπρου και της μακεδονικής πρωτεύουσας. Το πρώτο περίπτερο της Κύπρου λειτούργησε στην έκτη περίοδο της ΔΕΘ, το Σεπτέμβριο του 1931. Αν και δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία ή σχετικές εργασίες, είναι βέβαιο ότι και πριν από την επίσημη εκπροσώπηση της μεγαλονήσου, μεμονωμένοι Κύπριοι έμποροι μετείχαν στην Έκθεση προσπαθώντας να προωθήσουν τα προϊόντα τους στη Βόρεια Ελλάδα. Ένας απ' αυτούς, ο Ευέλθων Σχίζας που αναφέρθηκε και πιο πάνω, βραβεύτηκε με μετάλλιο στη δεύτερη περίοδο της

Διαφημιστική αφίσα για το βραβευθέν στη 2η ΔΕΘ του 1927 "ζούκκι Σχίζα" της Λεμεσού. Οικογενειακό αρχείο Θεοχάρη Ευρ. Σχίζα. Λευκωσία (πρώτη δημοσίευση).

2. "Από δύο άρθρα του βουλευτού κου Κ. Π. Ρωσσίδου επί της εις την Ελλάδα αποστολής του", εφημ. *Φωνή της Κύπρου* (Λευκωσία), 15-8-1931. Αξίζει να προστεθεί ότι ο Ρωσσίδης ανέπτυξε τις ίδιες θέσεις και σε ομιλίες του προς τους "κηπουρούς" της επαρχίας Αμμοχώστου, ενώ είχε επισκεφθεί την Ελλάδα με χορηγία του ταμείου της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα Καρπασίας "ίνα πείση καπνεμπόρους κεφαλαιούχους όπως κατέλθωσιν εις Κύπρον και επιδοθώσιν εις καπνοκαλλιεργητικήν και καπνεμπορικήν επιχείρησιν". Για τις εξαγωγές κυπριακών πορτοκαλιών στη Θεσσαλονίκη βλ. επίσης "Επιστολή εκ Θεσσαλονίκης Κυπρίου εμπόρου", στην ίδια εφημ. 28-3-1931 και Δημ. Ν. Μαραγκός, "Οι Σαφάρηδες του Βαρωσιού κι η ιστορία των εξαγωγών", στο Κωνσταντίνος Χρ. Ριρής, *Η Ανόρθωσις και η Αμμόχωστος*, Κύπρος 1971, σελ. 306.

ΔΕΘ (1927) για το "ζούκκι" (=ούζο) παραγωγής του, όπως φαίνεται και από τη σχετική διαφημιστική αφίσα που δημοσιεύουμε εδώ.

Σύμφωνα με την αρθρογραφία του κυπριακού Τύπου της εποχής, ο λόγος της μη επίσημης εκπροσώπησης της Κύπρου στη ΔΕΘ μέχρι το 1931 ήταν "η αδιαφορία της κυβέρνησης απέναντι στα συμφέροντα του τόπου". Πιο συγκεκριμένες ευθύνες καταλογίζονταν στις αρμόδιες υπηρεσίες, δηλαδή στο Γεωργικό Τμήμα και το Εμπορικό Επιμελητήριο. Τα σχετικά δημοσιεύματα υπέρ της συμμετοχής της Κύπρου πύκνωσαν στις κυπριακές εφημερίδες κατά το 1931 και σε αυτό βοήθησε και το γενικότερο κλίμα της εποχής: η δυσαρέσκεια εναντίον των Βρετανών και ειδικότερα κατά του κυβερνήτη Ronald Storrs διογκωνόταν διαρκώς, όπως και τα προβλήματα που επισώρευε στην κυπριακή κοινωνία η παρατεταμένη οικονομική κρίση. Την ίδια ακριβώς περίοδο είναι εμφανής μια διάθεση ανάδειξης στην πανελλήνια κοινή γνώμη των ποικιλόμορφων δεσμών της Κύπρου με την ελλαδική μητρόπολη σε συμβολικό επίπεδο: στους πρώτους επτά μήνες του 1931 η "Κυπριακή Φοιτητική Νεολαία" της Αθήνας εμφάνισε πρωτοφανή δράση, κυκλοφόρησε ευρύτατα το ιδιαίτερα επιμελημένο ανάτυπο του λήμματος "Κύπρος" της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας, το αθηναϊκό "Ελεύθερον Βήμα" αφιέρωσε στη μεγαλόνησο μια μεγάλη έρευνα και σειρά άρθρων του συνεργάτη του Μ. Ροδά και μια μεγάλη ομάδα Κυπρίων μαθητών πραγματοποίησε δεκαπενθήμερη εκδρομή στην Ελλάδα.

Στο ζήτημα της κυπριακής εκπροσώπησης στη ΔΕΘ βοήθησε σημαντικά ο Έλληνας πρόξενος στη Λευκωσία, Αλέξης Κύρου, με το γνωστό πρωταγωνιστικό ρόλο στην ταραγμένη πολιτικά εποχή του 1930-1931. Ο Κύρου κάλεσε στην Κύπρο, τον Ιανουάριο του 1931, τον Κ. Δημητριάδη, "Τμηματάρχην του Ελληνικού Οργανισμού του Τουρισμού και εκ των διοργανωτών της παγκοσμίου φήμης Εκθέσεως Θεσσαλονίκης", για να βοηθήσει, ως ειδικός εμπειρογνώμονας –"εκθεσιολόγος", στη σχεδιαζόμενη τότε "Κυπριακή Γεωργική και Βιομηχανική Έκθεση"[3]. Από την πλευρά του δημοσιογραφικού κόσμου ιδιαίτερη αρθρογραφία υπέρ της επίσημης συμμετοχής στη ΔΕΘ είχε παρουσιαστεί στη λευκωσιάτικη "Ελευθερία", την εγκυρότερη και μεγαλύτερη σε κυκλοφορία κυπριακή εφημερίδα, των αδελφών Κύρου και Δημοσθένη Σταυρινίδη. Ο Δ. Σταυρινίδης, είχε εργαστεί για αρκετά χρόνια στην Ελλάδα και είχε υπηρετήσει για ένα διάστημα (1915) ως "υποδιοικητής της Χαλκιδικής χερσονήσου". Φαίνεται ότι συνδεόταν με τους πρωτοπόρους της ΔΕΘ, καθώς μετά τη γνωστοποίηση της κυπριακής συμμετοχής η "Ελευθερία" δέχθηκε και δημοσίευσε ευχαριστήρια επιστολή των Νικολάου Γερμανού και Α. Τσίτση, Γενικού Διευθυντή και Αντιπροέδρου αντίστοιχα της ΔΕΘ, ημερομ. 24-7-1931, για την "εμπνευσμένην αρθρογραφίαν (...) συμβαλούσαν εις την απόφασιν της πραγματοποιήσεως της συμμετοχής της Κύπρου εις την προσεχή περίοδον της Εκθέσεως"[4].

3. Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 31-1-1931. Η πραγματοποίηση της "Κυπριακής Εκθέσεως" προγραμματιζόταν για τον Οκτώβριο του 1931, αλλά τελικά ματαιώθηκε.

4. Εφημ. *Ελευθερία* (Λευκωσία), 12-8-1931.

Οι ιθύνοντες της ΔΕΘ, αξιολογώντας τη σημασία της κυπριακής συμμετοχής, έκαναν λόγο, στην πιο πάνω επιστολή, για την ανάπτυξη των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων που θα προέκυπταν από τις στενότερες επαφές "των οικονομικών και παραγωγικών παραγόντων της Κύπρου μετά της ελευθέρας πατρίδος" και των γειτονικών βαλκανικών χωρών. Πιο αποκαλυπτικός για το ιστορικό των προσπαθειών για την επίσημη συμμετοχή της Κύπρου στη ΔΕΘ ήταν ο Ν. Γερμανός σε επιστολή του προς τις αθηναϊκές εφημερίδες (Ελευθερία, 15-8-1931):

"Η επιτροπή της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης από του δευτέρου ήδη έτους της συστάσεως του Οργανισμού απέβλεψεν εις την συμμετοχήν της Κύπρου εν πλήρει επιγνώσει των σπουδαιοτάτων οικονομικών ωφελημάτων, άτινα πρόκειται να προκύψωσιν εκατέρωθεν. Προς την κατεύθυνσιν δε ταύτην, και επί τω σκοπώ της καθ' οιονδήποτε τρόπον διευκολύνσεως της συμμετοχής, ήλθομεν εις σχετικάς συνεννοήσεις μετά διαφόρων εν Κύπρω αρμοδίων, αρκετή δε επί του θέματος τούτου διεξήχθη επανειλημμένως αλληλογραφία μετά του Γεωργικού Τμήματος της Κυβερνήσεως Κύπρου. Ήδη κατά την τρέχουσαν περίοδον, εκτός των άλλων ενεργειών μας και μόλις διεφάνη η έφεσις των αρμοδίων περί συμμετοχής εζητήσαμεν αμέσως, από καιρού ήδη, να έλθωμεν εις συχνοτέραν επικοινωνίαν και μετά του Γεωργικού Τμήματος της κυβερνήσεως Κύπρου και μετά του Εμπορικού Επιμελητηρίου Κύπρου και μετά του Ελληνικού Προξενείου και εκάμαμεν τας μάλλον διευκολυντικάς προτάσεις διά την πραγματοποίησιν της εμφανίσεως των κυπριακών προϊόντων εν τη Διεθνή Εκθέσει Θεσσαλονίκης. Πάντως η επιτροπή της Εκθέσεως κατέβαλε και θα καταβάλη πάσαν δυνατήν προσπάθειαν, όπως η αξιότιμος παραγωγή της Κύπρου εμφανισθή κατά τον προσεχή Σεπτέμβριον εν τω Πεδίω του Άρεως της Θεσσαλονίκης. Το τοιούτον θα γίνη αφορμή όπως αποτελεσθή μία σοβαρά απαρχή στενωτέρας εμπορικής επαφής και αναπτύξεως των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδος μετά της ελληνικής μεγαλονήσου."

Η απόφαση της κυπριακής κυβέρνησης για την επίσημη συμμετοχή του νησιού στην 6η ΔΕΘ ανακοινώθηκε αρκετά αργά, μόλις στα μέσα Ιουλίου του 1931, και ενώ το Ελληνικό Προξενείο Λευκωσίας είχε ήδη καλέσει τους Κύπριους εμπόρους να πάρουν μέρος στην Έκθεση μεμονωμένα. Η κυβέρνηση αποφάσισε να διαθέσει για το συγκεκριμένο σκοπό το ποσό των 300 λιρών Κύπρου από το ειδικό κονδύλιο για την "εμπορική ανάπτυξη". Στις κυπριακές εφημερίδες σχολιάστηκε και αυτό το γεγονός αρνητικά, ενώ εκφράστηκαν φόβοι για πενιχρή εκπροσώπηση της Κύπρου: το ποσό κρίθηκε ανεπαρκές, αφού έπρεπε να καλύψει το ενοίκιο του περιπτέρου, τα έξοδα μεταφοράς των εμπορευμάτων και τη μετάβαση και διαμονή των υπαλλήλων του Γεωργικού Τμήματος στη Θεσσαλονίκη. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι αρχικά οι αρμόδιοι είχαν ζητήσει από τους υποψήφιους εκθέτες να πληρώσουν κατ' αναλογία μέρος της

Οι φωτογραφίες που ακολουθούν δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά στο δυσεύρετο σήμερα περιοδικό *Κυπριακή Γεωργική Εφημερίς*, το Δεκέμβριο του 1931 και απεικονίζουν το κυπριακό περίπτερο στην 6η ΔΕΘ. Εδώ αναδημοσιεύονται με τις ίδιες λεζάντες.

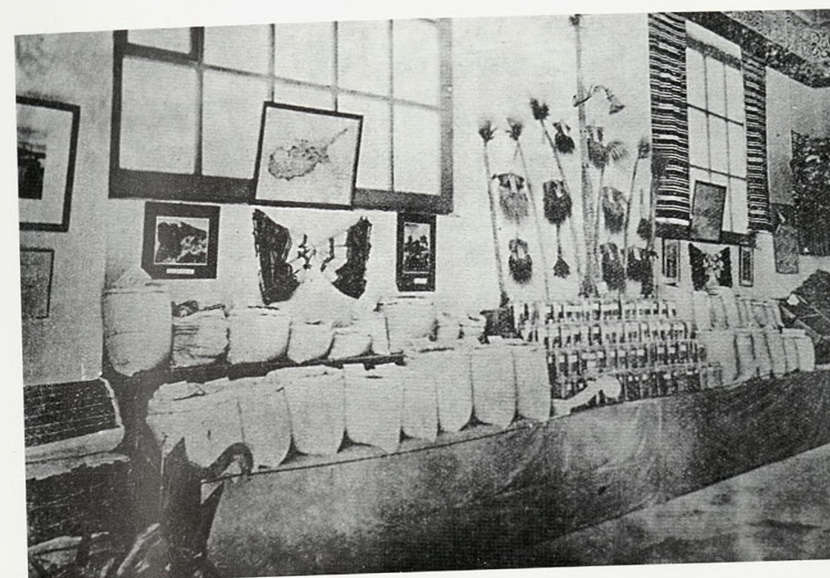
«Εξωτερική (εμπροσθία) άποψις του Κυπριακού Περιπτέρου».

δαπάνης της μεταφοράς των εκθεμάτων αλλά και του ενοικίου του περιπτέρου, μια απαίτηση που αποσύρθηκε στη συνέχεια, καθώς προσέκρουσε στην απροθυμία των Κυπρίων εμπόρων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν μεγάλα οικονομικά προβλήματα. Οι σχολιαστές του κυπριακού Τύπου επιφύλαξαν, αντίθετα, ευνοϊκές κρίσεις για τη γενναιόδωρη χειρονομία των αρχών της ΔΕΘ "να παραχωρήσωσιν διά την Κύπρον εν ολόκληρον περίπτερον αντί ογδοήκοντα λιρών μόνον, ήγουν εις ποσόν κατά πολύ κατώτερον και του ημίσεως του ποσού το οποίον έλαβον και από τμήματα και νήσους και αυτού του ελευθέρου ελληνικού κράτους"[5]. Το χαμηλό ενοίκιο του περιπτέρου περιλαμβανόταν, προφανώς, στις "διευκολυντικές προτάσεις" που ανέφερε και ο Ν. Γερμανός στην πιο πάνω επιστολή του.

Η επίσημη κυπριακή αντιπροσωπεία αναχώρησε από την Κύπρο για τη Θεσσαλονίκη στις 22 Αυγούστου, συνοδεύοντας 108 δέματα με τα εκθέματα της μεγαλονήσου. Στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας η κυπριακή αποστολή έφθασε μόλις στις 5 Σεπτεμβρίου, έχοντας να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της έλλειψης απευθείας ακτοπλοϊκής συγκοινωνίας μεταξύ Κύπρου - Βόρειας Ελλάδας. Επίσημος Αντιπρόσωπος της Κύπρου είχε οριστεί ο "επιθεωρητής της Γεωργίας", Προκόπης Μ. Συμεωνίδης (1875-1949)[6] και βοηθός του ο Θησέας Γ. Ταβερνάρης, γραμματέας του Εμπορικού Επιμελητηρίου. Ο τοπικός Τύπος της Θεσσαλονίκης υποδέχθηκε με θερμά σχόλια την ομάδα των Κυπρίων, καθώς οι ξένες συμμετοχές στην 6η ΔΕΘ εκτός της μεγαλονήσου περιορίζονταν στη Γιουγκοσλαβία, την Ελβετία, τη Τσεχοσλοβακία και την "Ένωση των Δημοκρατιών της Ρωσίας". Η Έκθεση άνοιξε τις πύλες της για το κοινό στις 13 Σεπτεμβρίου και παρέμεινε ανοικτή μέχρι τις 27 Σεπτεμβρίου 1931. Οι επισκέπτες της 6ης ΔΕΘ υπολογίστηκαν σε περίπου 200.000. Οι περισσότεροι από αυτούς θα πέρασαν και από το κυπριακό περίπτερο.

5. Εφημ. *Νέον Έθνος* (Λάρνακα), 18-7-1931, εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 18-7-1931.

6. Βλ. βιογραφικό του στο Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 1995[3], σελ. 295.

«Εσωτερική άποψις του Περιπτέρου δεικνύουσα καπνά, δημητριακά, κτηνοτροφικά, φυτά, και πατάτες καθώς και γεωργικόν χάρτην της Κύπρου, κλπ.»

Οι Π. Συμεωνίδης και Θ. Ταβερνάρης, μετά την επιστροφή τους στην Κύπρο, υπέβαλαν λεπτομερέστατη αναφορά για την κυπριακή συμμετοχή στη ΔΕΘ, η οποία δημοσιεύθηκε στο επίσημο περιοδικό του Τμήματος Γεωργίας[7]. Στην αναφορά περιλαμβάνονται αναλυτικές πληροφορίες για την υποδοχή και τις προοπτικές στη μακεδονική αγορά όλων των κυπριακών προϊόντων. Εδώ αναδημοσιεύονται κάποια μικρά αποσπάσματα από τα επιμέρους κεφάλαια με τις γενικές πληροφορίες. (Διατηρείται η ορθογραφία της πρώτης δημοσίευσης).

Το περίπτερον Κύπρου. Γενικά

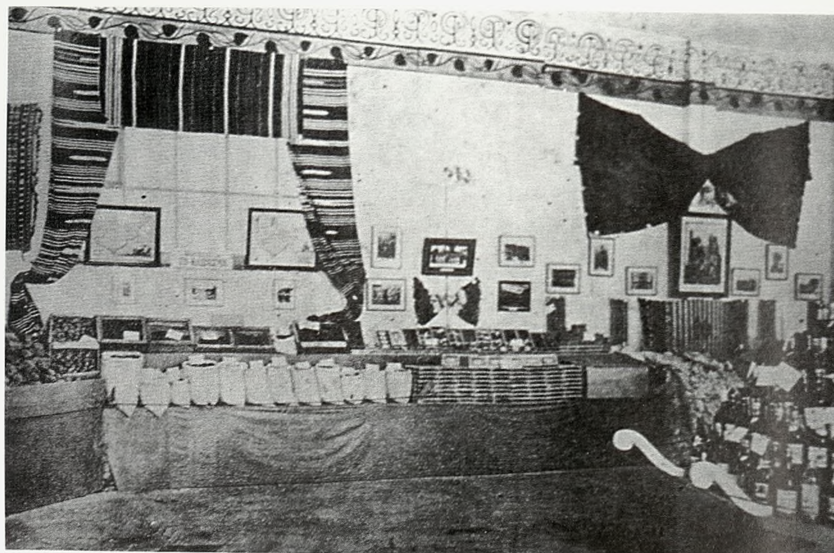
Το υπό της κυπριακής κυβερνήσεως ενοικιασθέν περίπτερον ήτο το μεγαλείτερον ιδιωτικόν περίπτερον εν τη Εκθέσει. Κατείχεν έκτασιν 190 τετρ. μέτρων και ευρίσκετο εις την κορυφήν της γωνίας των δύο μεγάλων λεωφόρων της Εκθέσεως[8].

Η διακόσμησις και επίπλωσις του περιπτέρου παρουσίαζαν κάπως δύσκολον εργασίαν ένεκα του εις την διάθεσίν μας περιωρισμένου χρηματικού ποσού.

Η εξωτερική διακόσμησις περιωρίσθη εις το ζωγράφισμα των βρετανικών εθνικών χρωμάτων επί των τεσσάρων κιόνων του περιπτέρου και την τοποθέτησιν επί του μεσαίου άνω μέρους του εμπροσθίου τοίχου μιας πινακίδος φερούσης το κυπριακόν εθνόσημον και κάτωθεν αυτού την λέξιν "ΚΥΠΡΟΣ" με μεγάλα ελληνικά γράμματα.

7. "Έκθεσις επί της συμμετοχής της Κύπρου εις την 6ην Διεθνή Έκθεσιν Θεσσαλονίκης. (Από της 13ης μέχρι της 27ης Σεπτεμβρίου, 1931)", περ. *Κυπριακή Γεωργική Εφημερίς*, τόμ. 26, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος 1931), σσ. 97-111.

8. "Έκτακτος ανταποκριτής" της εφημ. Ελευθερία στη Θεσσαλονίκη ανέφερε (φ. 19-9-1931) ότι το κυπριακό περίπτερο κατέλαβε το χώρο που είχε παραχωρηθεί κατά την προηγούμενη χρονιά στο περίπτερο της Ιαπωνίας, "εις αρίστην θέσιν της απεράντου Εκθέσεως". Οι Συμεωνίδης και Ταβερνάρης προσθέτουν στην αναφορά τους, ότι η εναρκτήρια τελετή της 6ης ΔΕΘ πραγματοποιήθηκε "παρά την διασταύρωσιν των δύο λεωφόρων της Εκθέσεως, ακριβώς έμπροσθεν του κυπριακού περιπτέρου".

«Εσωτερική άποψις δεικνύουσα πατάτες, ξηρούς καρπούς, σπόρους οσπρίων, λοκούμια, βαμβάκι, σουλτανίνην, κλπ.».

Οι εσωτερικοί τοίχοι του περιπτέρου διεκοσμήθησαν με τοιχογραφημένα σχεδιάσματα ζωγραφισμένα με μαύρα, χρυσά και τριανταφυλλένια χρώματα επί τη βάσει αρχαίου κυπριακού αγγείου. Ο διάκοσμος αυτός απεδείχθη πολύ καλός εν συνδυασμώ προς τα διάφορα παραπετάσματα και άλλα υφάσματα κυπριακής κατασκευής άτινα ευρίσκοντο εκτεθειμένα επί των παραθύρων και των τοίχων μεταξύ των ζωγραφιών και των βάθρων.

Ιδιαιτέρα προσοχή εδόθη εις την επίδειξιν 50 περίπου μεγάλων φωτογραφιών και χαρτών των σπουδαιοτέρων κέντρων της νήσου δεικνυόντων την γεωργικήν και εμπορικήν κίνησιν, τα τουριστικά κέντρα, καθώς και τας προσφάτους προόδους της οικοδομητικής και οδοποιΐας.

Ιδιαιτέρως ευμενή σχόλια εξεφράσθησαν υπό των επισκεπτών διά τον υπό του Κτηματολογικού Τμήματος εκτεθέντα ανάγλυφον χάρτην της Κύπρου ο οποίος εβοήθησε αυτούς μεγάλως εις το να αντιληφθούν το σύστημα των δρόμων, την θέσιν των διαφόρων πόλεων και των τουριστικών και εξοχικών κέντρων της νήσου γενικώς.

Τα εκθέματα παρετάχθησαν ως εξής:

α. Εις δύο σειράς επί βάθρων τοποθετημένων παραλλήλως προς τους τοίχους.

β. Εις δύο μεγάλας βιτρίνας τας οποίας η Επιτροπεία της Εκθέσεως είχε την καλωσύνην να μας δανείση δωρεάν και αι οποίαι ετοποθετήθησαν εις το κέντρον του περιπτέρου.

γ. Επί μερικών μικροτέρων βάθρων τοποθετηθέντων έμπροσθεν και παραπλεύρως των βιτρίνων.

«Εσωτερική άποψις δεικνύουσα κρόμμυα, ξυνολέμονα, καρπούζια, ίνας λίνου, νήμα, λινόσπορον, γλυκάνισσον, κύμινον, ρούδι, χαρούπια, λινόπηττες και βαμβακόπηττες, σκούπες, καννάβι, σχοινιά, κλπ.»

Γενική περιγραφή των εκθεμάτων

Το Γεωργικόν Τμήμα επρομήθευσε εκθέματα γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων μεταξύ των οποίων συμπεριελαμβάνοντο διάφοροι ποικιλίαι σίτου, κριθής και βρώμης· βάμβαξ, λίνον, κάνναβις, ξυνολέμονα, καπνά, πατάτες και κρόμμυα· κύμινον, γλυκάνισσον, λινόσπορος, φασόλια, πιζέλια και φακή· μαλλί, δέρματα, δωραί και σκούπες. Ο Αρχιδασονόμος έστειλε εκθέματα κυπριακής ξυλείας και δασικών προϊόντων. Το Κτηματολογικόν και Χωρομετρικόν Τμήμα είχε την καλωσύνην να μας δανείση μίαν εξαίρετον συλλογήν χαρτών μεταξύ των οποίων υπήρχε και ανάγλυφος χάρτης της Κύπρου όστις προσήλκυσε αρκετόν ενδιαφέρον· ο Επιθεωρητής των Μεταλλείων μας επρομήθευσε συλλογήν μεταλλευμάτων συμπεριλαμβάνουσαν αμίαντον, χαλκοπυρίτην, φαιόχωμα και μαγνησίτην.

Τα υπό ιδιωτών εκτεθέντα κυριώτερα είδη ήσαν κρασιά, χαρούπια, ρούδι[9]*, αμίαντος, πυρίτης, ορυκτά χρώματα, κεραμίδια και πλίνθοι, κεντήματα, βάμβαξ, έριον και λινά υφάσματα, λοκούμια, ξηροί καρποί, λεμονάδες και πορτοκαλάδες, τυρός, ελαιόλαδον, κρέμα προσώπου "Ceraton"*[10]*, μακαρόνια, αντλίαι βαθέων φρεάτων, σχοινία και καλάθια*[11]*. (...)*

Ζήτησις πληροφοριών

Κατά το διάστημα της Εκθέσεως εδόσαμεν 95 συνεντεύξεις επί διαφόρων εμπορικών θεμάτων. (...)

Προτού συσκευασθούν τα εκθέματα δι' επιστροφήν, εδόθησαν, κατόπιν παρακλήσεως, προς το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, δείγματα δημητριακών, οσπρίων, ελαιοσπόρων, σπόρων κτηνοτροφικών

9. Λέξη της κυπριακής διαλέκτου (και "ρούιν"): το σουμάκι. Αλεσμένο χρησιμοποιούνταν στη βυρσοδεψία.

10. Κατασκευασμένη από κόκκους χαρουπιού.

11. Από τα υπόλοιπα εκθέματα που δεν αναφέρονται στην αναφορά των Κυπρίων αξιωματούχων, αξίζει να αναφερθεί εδώ η συμμετοχή της Μονή Σταυροβουνίου με σουλτανίνα και μέλι, του Edwards Photo Studio (του αρμενικής καταγωγής φωτογράφου της Λάρνακας Εδουάρδου Βοσκεριτζιάν) με "εικόνας της Κύπρου" και των, επίσης Λαρνακέων, αδελφών Μαντοβάνη με "διακοσμητικάς εικόνας και εικονογραφημένας διαφημίσεις προς ενθάρρυνσιν του περιηγητισμού εις Κύπρον".

«Εσωτερική άποψις δεικνύουσα κεντήματα, αρδευτικάς αντλίας, φαιόχωμα, διάφορα άλλα ορυκτά, σαπούνι, μακαρόνια, λεμονάδες, κλπ.».

και βιομηχανικών φυτών, λινο-αχύρου, ινών λίνου και καννάβεως, και ορυκτών, όπως τεθούν εις το Μουσείον της Φυσικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου ως διαρκή κυπριακά εκθέματα.

Παρόμοια δείγματα εδόθησαν εις το Χρηματιστήριον Εμπορευμάτων και τον εν Θεσσαλονίκη Γεωργικόν Σταθμόν του Υπουργείου Γεωργίας.

Τα κυπριακά προϊόντα προκάλεσαν αρκετά ευνοϊκά σχόλια στην 6η ΔΕΘ, εάν λάβουμε υπόψη την πληθώρα δημοσιευμάτων του Τύπου της Θεσσαλονίκης αλλά και τα πολλά βραβεία που απέσπασαν. Εκτός από το Γεωργικό Τμήμα, στο οποίο απονεμήθηκε "Μέγα Χρυσούν Βραβείον" "διά τα εξαίρετα γεωργικά εκθέματα και την κατάταξίν των εν τω περιπτέρω", η ίδια ανώτατη διάκριση επιφυλάχθηκε και για τον Ι. Περιστιάνη, από τη Λεμεσό, που παρουσίασε Κουμανταρία του 1850 (!). Σε άλλους Κύπριους ιδιώτες εκθέτες απονεμήθηκαν 17 "χρυσά" και 8 "αργυρά μετάλλια" καθώς και 8 έπαινοι, ενώ "χρυσά μετάλλια" δόθηκαν και στο Κτηματολογικό Τμήμα για τους χάρτες της Κύπρου και στο Εμπορικό Επιμελητήριο για τη συμβολή του στη διοργάνωση του περιπτέρου.

Τόσο οι Κύπριοι ειδικοί στον απολογισμό τους όσο και ο ελλαδικός και κυπριακός Τύπος συμφωνούσαν στην εκτίμηση ότι το μεγαλύτερο εμπόδιο για τη μη προώθηση των κυπριακών προϊόντων στην Ελλάδα ήταν οι υψηλότατοι δασμοί από το ελληνικό κράτος στο σύνολο σχεδόν των εξαγωγών από τη μεγαλόνησο. Η κατακλείδα μιας μεγάλης παρουσίασης στο κυπριακό περίπτερο στην 6η ΔΕΘ ("με ένα πλούτον εκθεμάτων αληθώς μυθώδη εις αριθμόν, εις

«Κέντρον του Περιπτέρου δεικνύον υφάσματα, βαμβακερά, μεταξωτά, λινά, κεντήματα, κορδέλλες, ψάθινα καλάθια, μυλωτάς, δέρματα, δερμάτινα γάντια, οίνους και οινοπνεύματα, κλπ.».

ποικιλίας, εις σπάνια είδη") από την εφημερίδα της Θεσσαλονίκης Μακεδονικά Νέα είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική[12]:

"Μεγαλειτέρα αδικία εκ μέρους μας προς τον κυπριακόν λαόν δεν θα ήτο δυνατόν να υπάρξη. Αυτός ποθεί με όλην την δύναμιν της ψυχής του και φωνάζει με όλην την αντοχήν των πνευμόνων του την ένωσιν μετά της Ελλάδος και ημείς του υψώνωμεν ένα σινικόν τείχος, τους δασμούς. Νομίζομεν ότι το τείχος αυτό είναι καιρός να γκρεμισθή. Άλλωστε όχι μόνον λόγοι πατριωτικής αμοιβαιότητος αλλά και λόγοι συμφέροντος επιβάλλουν τούτο. Η Κύπρος εισάγει πλείστα ελληνικά προϊόντα. Διατί και ημείς αντί των ιδικών της να προτιμώμεν τα ξένα;".

Η επιστροφή των αντιπροσώπων της κυπριακής κυβέρνησης στην 6η ΔΕΘ αναγγέλθηκε στις κυπριακές εφημερίδες της 17ης Οκτωβρίου 1931. Τα σχόλια όλων, ακόμη και βρετανικών εφημερίδων, συμφωνούσαν ότι η συμμετοχή στην "εμποροπανήγυριν της Θεσσαλονίκης" θα αποτελούσε την αφετηρία για τη βελτίωση των εμπορικών σχέσεων Ελλάδας - Κύπρου και ειδικότερα, για την περαιτέρω αξιοποίηση του λιμανιού της μακεδονικής πρωτεύουσας από τους Κύπριους εμπορευόμενους. Οι ίδιοι οι Π. Συμεωνίδης και Θ. Ταβερνάρης δήλωσαν σε εφημερίδα της Θεσσαλονίκης[13] ότι ήλπιζαν "το προσεχές έτος να μετάσχουν της Εκθέσεως ουχί πλέον προς τον σκοπόν της διαφημίσεως των προϊόντων της Κύπρου, αλλά και προς διάθεσιν αυτών εις τας αγοράς των Βαλκανίων".

Τα γεγονότα όμως εξελίχθηκαν τελείως διαφορετικά. Τις ίδιες ακριβώς ημέρες, στις 17 Οκτωβρίου 1931, ο Μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς παραιτήθηκε από τη θέση του στο Νομοθετι-

12. Εφημ. *Μακεδονικά Νέα*, 25-9-1931. Πρβλ. "Το εμπόριον Κύπρου μετά της Ελλάδος", εφημ. *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκη), 27-9-1931.

13. Εφημ. *Εφημερίς των Βαλκανίων* (Θεσσαλονίκη), 16-9-1931.

κό Συμβούλιο κηρύσσοντας "την Ένωσιν της Κύπρου μετά της Μητρός Ελλάδος" και καλώντας τον κυπριακό λαό σε "ανυπακοήν (...) και έννομον αντίστασιν κατ' αρχών παρανόμων και νόμων ανόμων". Λίγα εικοσιτετράωρα αργότερα ξέσπασαν σαν χιονοστιβάδα τα "Οκτωβριανά", η αυθόρμητη λαϊκή εξέγερση εναντίον της αποικιοκρατίας, που καταπνίγηκε με ευκολία και σκληρότητα από το βρετανικό στρατό. Στην Ελλάδα η κοινή γνώμη ευαισθητοποιήθηκε αμέσως και στις μεγάλες πόλεις έγιναν μαχητικές αντιβρετανικές διαδηλώσεις. Στη Θεσσαλονίκη οι διαδηλωτές (φοιτητές, παλαιοί πολεμιστές, αλλά και τα ΕΕΕ) είχαν στόχο και κατάληξη το Βρετανικό Προξενείο στην Πλατεία Εμπορίου, ενώ τελέστηκαν στους ναούς της Αχειροποιήτου και του Αγίου Μηνά μνημόσυνα των νεκρών της εξέγερσης[14]. Ο ενθουσιασμός ήταν μεγάλος αλλά φαίνεται ότι τουλάχιστον στη Θεσσαλονίκη δεν είχαν γίνει κατανοητά τα πραγματικά μεγέθη και οι δυνατότητες του λαϊκού ξεσπάσματος και της βρετανικής αντεπανάστασης: οι παλαιοί πολεμιστές της πόλης, αντιγράφοντας μεθόδους και πρακτικές συμπαράστασης στα αλυτρωτικά κινήματα του 19ου αιώνα, άνοιξαν κατάλογο εθελοντών που θα μετέβαιναν στη μεγαλόνησο, για να αγωνισθούν στο πλευρό του κυπριακού λαού (!).

Στην αμέσως επόμενη περίοδο της ΔΕΘ (1932) οι ελλαδικές αντιδράσεις συμπαράστασης προς την Κύπρο είχαν καταλαγιάσει, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχαν περιοριστεί τα σκληρά μέτρα της αποικιοκρατικής καταστολής, που διατηρήθηκαν αμείωτα μέχρι και το 1940. Το Κυπριακό Εμπορικό Επιμελητήριο επικαλέστηκε την "οικονομική κρίση" ως την αιτία της μη συμμετοχής στην 7η ΔΕΘ και της μη κυβερνητικής επιχορήγησης επίσημου περιπτέρου[15]. Η επόμενη επίσημη κυπριακή συμμετοχή στη ΔΕΘ θα έλθει εικοσιοκτώ χρόνια αργότερα, στην 24η Έκθεση, το Σεπτέμβριο του 1959, μετά το τέλος του αγώνα της ΕΟΚΑ και της υπογραφής της κυπριακής ανεξαρτησίας. Το τοπίο ήταν πια εντελώς διαφορετικό.

14. Εφημερίς των Βαλκανίων, φ. 28-10-1931, 1-11-1931 και 8-11-1931, Π. Παπαπολυβίου, "Σχέσεις Κύπρου και Μακεδονίας", ό. π., σσ. 96-97, Σπύρος Μαρκέτος, "Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η κυπριακή εξέγερση", περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 68-70 (Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999), σσ. 252-254.

15. Εφημ. *Νέον Έθνος*, 14-5-1931 και 18-7-1931.

Μ. ΜΟΡΘΙΓΙΟ ΡΟΣΙΓΙΟ

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΒΡΑΪΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ (1943-1946)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Στις απαρχές του Β' Παγκοσμίου πολέμου ο στρατηγός Μεταξάς σχεδίαζε να κρατήσει τη χώρα μακριά από τη σύγκρουση, τηρώντας παράλληλα στάση ουδετερότητας φιλικής προς τη Μεγάλη Βρετανία. Ο Μουσολίνι επιχειρούσε με κάθε τρόπο να επιδείξει στο σύμμαχο του Άξονα, το Χίτλερ, ότι ήταν και αυτός σε θέση να καταγάγει θεαματικές νίκες και, ως εκ τούτου, έστρεψε την προσοχή του στην Ελλάδα, την οποία θεωρούσε εύκολο αντίπαλο. Τον Αύγουστο του 1940 ιταλικό υποβρύχιο τορπίλισε τη φρεγάτα "Έλλη". Δύο μήνες αργότερα ο διπλωματικός επιτετραμμένος της Ιταλίας στην Αθήνα επέδωσε στο Μεταξά ένα προσβλητικό τελεσίγραφο, το οποίο απορρίφθηκε αμέσως. Σε διάστημα ωρών Ιταλοί στρατιώτες διέσχισαν την ελληνοαλβανική μεθόριο και η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο. Ο Μεταξάς κέρδισε τη λαϊκή υποστήριξη και οι Έλληνες στρατιώτες, ξεσηκωμένοι από τη γενική εθνική ανάταση, ανέλαβαν την επίθεση.

Στις αρχές του Ιουνίου 1941 ολόκληρη η Ελλάδα πέρασε στην τριμερή κατοχή της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Βουλγαρίας. Οι Γερμανοί κατέλαβαν την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Κρήτη και μερικά νησιά του Αιγαίου, καθώς και την πολιτικά ευαίσθητη μεθόριο με την Τουρκία, η οποία παρέμενε ουδέτερη. Όπως και στην υπό-

λοιπη κατεχόμενη Ευρώπη, οι ναζί σχεδίαζαν να εξολοθρεύσουν τον εβραϊκό πληθυσμό. Στις αρχές του 1943, σε διάστημα εβδομάδων, πρακτικά όλοι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης -μια κοινότητα σχεδόν πενήντα χιλιάδων ανθρώπων, που αποτελούσε το ένα πέμπτο περίπου του συνολικού πληθυσμού της πόλης- εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς και στο Μπέργκεν Μπέλσεν. Ελάχιστοι επέζησαν. Μια κοινότητα που στα χρόνια της μεγάλης της ακμής ήταν γνωστή ως βασίλισσα του Ισραήλ χάθηκε για πάντα[1].

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΙΑΠΕΠΙΣΤΕΥΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ ΙΣΠΑΝΩΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ (1943)

Όπως είναι γνωστό, η αντισημιτική πολιτική των γερμανικών δυνάμεων κατοχής ακολουθούσε απαρεγκλίτως την πορεία της, αιφνιδιάζοντας καθημερινά τους Εβραίους με νέα μέτρα. Τούτο προκάλεσε την άμεση αντίδραση του σεφαρδικού πληθυσμού, ο οποίος απευθύνθηκε προς τα ισπανικά προξενεία των αντίστοιχων κατεχομένων κρατών, για να ζητήσει ειδική έγκριση (βίζα) μετάβασης στην Ισπανία, όπως είχε γίνει με τους Εβραίους της Γαλλίας και των Κάτω Χωρών.

Οπωσδήποτε, το ζήτημα των Σεφαρδιτών της Ελλάδας και ιδίως της Θεσσαλονίκης κατέστη ιδιαίτερα πολύπλοκο. Τουλάχιστον αυτό συνάγεται από το τηλεγράφημα[2] που έστειλε ο Ισπανός υπουργός Εξωτερικών στην ισπανική πρεσβεία στο Βερολίνο, λέγοντας ότι είχε τηλεγραφήσει επειγόντως στον πρόξενο στην Αθήνα ενημερώνοντάς τον ότι η μετάβαση των Εβραίων στην Ισπανία υπό τις τρέχουσες συνθήκες είναι αδύνατη, καθώς μάλιστα η θαλάσσια οδός ήταν απροσπέλαστη εξαιτίας του ναυτικού αποκλεισμού, και καλώντας τον να αναμείνει τις εξελίξεις απέχοντας από οποιαδήποτε προσωπική πρωτοβουλία και από την έκδοση ομαδικού διαβατηρίου. Ο υπουργός πρότεινε να ενημερωθούν οι Εβραίοι για τις έντονες, πλην όμως ανεπιτυχείς, προσπάθειες της Ισπανίας να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα.

Από την άλλη (και ως χειρονομία καλής θέλησης), οι γερμανικές αρχές προσδιόρισαν ως τελευταία προθεσμία αναχώρησης των Εβραίων τα τέλη του Ιουνίου 1943, προτείνοντας -σε αντίθεση με τις απόψεις της ισπανικής κυβέρνησης και του πρέσβη της στο Βερολίνο- την έκδοση ομαδικών διαβατηρίων, πέραν των τυχόν ατομικών, ώστε να μη χαθεί χρόνος και να αποφευχθούν οι περιπλοκές που ίσως δημιουργούσε η έκδοση προσωπικών εγγράφων[3].

Στο μεταξύ ο Ισπανός πρέσβης στο Βερολίνο γνωστοποιεί στον υπουργό Εξωτερικών ότι ο Ισπανός πρόξενος στην Αθήνα ζητούσε την παρέμβασή του υπέρ ορισμένων Ισπανών Σεφαρδιτών τους οποίους οι γερμανικές αρχές είχαν εκτοπίσει από τη Θεσσαλονίκη,

1. Clogg, R.: *Historia de Grecia*, Cambridge. University Press, Ισπανία, 1998, σελ. 119-124.

2. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Μαδρίτη (Α.Μ.Α.Ε.): Τόμος 1716 (ενημερωμένος), φάκελος 2: Τηλεγράφημα του υπουργού Εξωτερικών προς τον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο, Μαδρίτη, 4 Ιουνίου 1943.

3. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού πρέσβη στο Βερολίνο προς τον υπουργό Εξωτερικών, Βερολίνο, 17 Ιουνίου 1943.

Οι φωτογραφίες έχουν ληφθεί στη Θεσσαλονίκη το 1944 από τον Jean Lieberg και αναδημοσιεύονται από το βιβλίο του Mats Lieberg "Θεσσαλονίκη 1944" (επιμέλεια Ε. Α. Χεκίμογλου).

προειδοποιώντας ταυτόχρονα ότι η γερμανική κυβέρνηση σκόπευε να εφαρμόσει έναντι των αναχωρούντων Σεφαρδιτών τη συνήθη αντιεβραϊκή της πολιτική αμέσως μετά τη λήξη της προθεσμίας, ανεξαρτήτως επικλήσεων υπηκοότητας, γεγονός που οδηγούσε, εκτός των άλλων, στον εκτοπισμό και τη δήμευση των περιουσιών εις όφελος του Ράιχ. Για τους λόγους αυτούς ο πρόξενος ζητούσε οδηγίες σχετικά με το βαθμό στον οποίο θα μπορούσε να παρέμβει[4].

Ούτως ή άλλως, οι γερμανικές αρχές αντιμετώπιζαν πάντοτε θετικά τη δυνατότητα επαναπατρισμού των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης στην Ισπανία και, ως εκ τούτου, είχαν υποδείξει τη δυνατότητα έκδοσης ομαδικού διαβατηρίου και οργάνωσης του ταξιδιού με ειδικό συρμό. Ωστόσο, η ισπανική κυβέρνηση θεώρησε σκόπιμο να μη λάβει κανένα τέτοιο μέτρο, αποτρέποντας τους Ισπανούς διπλωμάτες από κάθε πρωτοβουλία.

Τούτο οδήγησε το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών να ανακοινώσει στον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο ότι, προ της αδυναμίας να παραμείνουν οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης στις παράκτιες αυτές περιοχές λόγω του κινδύνου συμμαχικής απόβασης, η γερμανική κυβέρνηση ήταν αναγκασμένη να τους εκτοπίσει στην Κεντρική Ευρώπη. Κατά συνέπεια και καθώς είχε λήξει η προθεσμία επα-

4. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού πρέσβη στο Βερολίνο προς τον υπουργό Εξωτερικών. Βερολίνο, 9 Ιουνίου 1943.

ναπατρισμού των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης, ακολούθησε αμέσως η εκκένωση της περιοχής.

Το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών προσέθετε, επίσης, ότι εκτάκτως εξεταζόταν και η προσωρινή μεταφορά των Εβραίων σε στρατόπεδο εργασίας στη Γερμανία, ώστε να επιτραπεί, μεταξύ άλλων, στην ισπανική κυβέρνηση να μελετήσει εκ νέου το θέμα και να συγκατατεθεί ίσως στον επαναπατρισμό, για τον οποίο θα παρέχονταν πάσης φύσεως διευκολύνσεις. Σε αντίθετη περίπτωση, με την πρώτη ευκαιρία οι Σεφαρδίτες θα μεταφέρονταν σε στρατόπεδο της Πολωνίας, από το οποίο δε θα τους επιτρεπόταν πλέον η έξοδος. Το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών πρότεινε να δεσμευτεί το σύνολο των περιουσιών και να γίνει αποδεκτή η συνεργασία του επιτετραμμένου στην Αθήνα ως προς τη διαχείρισή τους.

Ο Ισπανός πρέσβης στο Βερολίνο και ο πρόξενος στην Αθήνα αντέδρασαν αμέσως ενημερώνοντας την ισπανική κυβέρνηση για τις τραγικές συνέπειες που θα είχε για τους Ισπανούς Σεφαρδίτες η μεταφορά τους στην Πολωνία, ενώ οι υπόλοιποι αλλοδαποί Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν επαναπατριστεί με τη βοήθεια και την παρέμβαση των αντίστοιχων προξενείων[5].

Παράλληλα, μια ομάδα Σεφαρδιτών απηύθυνε στον αρμόδιο Ισπανό διευθυντή για θέματα εξωτερικής πολιτικής αίτημα με αποδέκτη τον αρχηγό του κράτους, Φρανθίσκο Φράνκο, στο οποίο διατυπωνόταν η παράκληση να τύχουν καλής μεταχείρισης οι Σεφαρδίτες που επρόκειτο να εκτοπιστούν στη Γερμανία και να μην εγκαταλειφθούν σε περίπτωση εκδίωξής τους από το ελληνικό έδαφος. Είναι εμφανής η απερίγραπτη απελπισία της κοινότητας της Θεσσαλονίκης που, όντας πεπεισμένη ότι θα πήγαινε στην Ισπανία, μάθαινε πως της είχε απαγορευθεί η είσοδος στη χώρα και ότι θα εκτοπιζόταν στη Γερμανία με τις γνωστές φρικτές συνέπειες. Οι Σεφαρδίτες ανέφεραν ακόμη ότι αγνοούσαν τους λόγους για τους οποίους η ισπανική κυβέρνηση τηρούσε τη συγκεκριμένη, σαφώς απροσδόκητη, στάση από τη στιγμή που, όπως εξηγούσαν στον αρχηγό της κυβέρνησης, θεωρούνταν ήσυχοι και καλοί άνθρωποι, η είσοδός των οποίων στη χώρα όχι μόνο δε θα έβλαπτε, αλλά θα ωφελούσε. Με άλλα λόγια, ζητούσαν να παρέμβει η ισπανική κυβέρνηση, ώστε οι Σεφαρδίτες που θα πήγαιναν στη Γερμανία να τύχουν ανθρώπινης μεταχείρισης και να επαναπατριστούν σύντομα. Μεταξύ των υπογεγραμμένων εμφανίζονται τα ονόματα των Μωυσή Μποτόν, Δαυίδ Μπεναντόν, Ισαάκ Μπουρλά και Μπεχόρ Γιασουρούμ[6]. Ακόμη και ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος απευθύνθηκε με μήνυμά του προς τον αρμόδιο διευθυντή, ζητώντας του να παρέμβει ο στρατηγός Φράνκο υπέρ των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης, δεδομένων των οδυνηρών συνθηκών που αντιμετώπιζαν[7].

Οι προσπάθειες αυτές δεν απέδωσαν και, λίγες μέρες αργότερα, ο εκτοπισμός από τη Θεσσαλονίκη ήταν γεγονός. Μετά τη διαταγή της γερμανικής κυβέρνησης για την αναχώρηση των Εβραίων και την εκδίωξη όσων ήταν υπήκοοι άλλων κρατών, η γερμανική και η ισπανική κυβέρνηση κατέληξαν σε κάποιου είδους συμφωνία, βάσει της οποίας οι Ισπανοί Σεφαρδίτες της πρωτεύουσας της Μακεδονίας θα επαναπατρίζονταν, όπως ανέφερε ο γενικός πρόξενος των Αθηνών, που είχε προηγουμένως λάβει τηλεγραφικά την άδεια της πρεσβείας από το Βερολίνο για χορήγηση βίζας σε όλους τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, των οποίων το σχετικό δικαίωμα ήταν μη αμφισβητήσιμο ή είχαν ισπανική υπηκοότητα.

Μόλις οι Σεφαρδίτες έμαθαν τα νέα, άρχισαν να ρευστοποιούν αφήνοντας παρακαταθήκη την κινητή τους περιουσία που πουλήθηκε και αναθέτοντας τη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας τους και όσων επαγγελματικών συναλλαγών εκκρεμούσαν σε πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων εμπιστοσύνης, στο πλαίσιο της προετοιμασίας για την οριστική εγκατάλειψη της γενέτειρας πόλης τους.

Λίγες μέρες πριν από την καθορισμένη από τους Γερμανούς αναχώρηση, ο Ισπανός πρόξενος έλαβε τηλεγράφημα από την πρεσβεία του Βερολίνου, με ημερομηνία 16 Ιουνίου 1943, που διέταζε να μη ληφθεί καμία πρωτοβουλία επαναπατρισμού και να μη γίνει καμία συνεννόηση με τις διπλωματικές αντιπροσωπείες των χωρών διέλευσης σχετικά με το ταξίδι.

Όταν οι Σεφαρδίτες κατάλαβαν ότι ο πρόξενος δεν επρόκειτο να επέμβει, άρχισαν να ανησυχούν, παρά την προσπάθεια του τελευταίου να τους πείσει ότι η κυβέρνηση δε θα τους εγκατέλειπε και ότι ίσως θα επαναπατρίζονταν. Υπό αυτές τις συνθήκες, στις 17 Ιουλίου, ο πρόξενος έλαβε δεύτερο τηλεγράφημα από την πρεσβεία του Βερολίνου, που ανέφερε πως η ισπανική κυβέρνηση δε δεχόταν επαναπατρισμό ούτε συλλήβδην ούτε κατά ομάδες και πως η χορήγηση βίζας θα αφορούσε μόνο κάποιες εξαιρετικές περιπτώσεις βάσει προηγούμενης έγκρισής της. Με άλλα λόγια, η ισπανική κυβέρνηση απέρριπτε τον επαναπατρισμό των Εβραίων.

Ο πρόξενος ανακοίνωσε τη θλιβερή είδηση στους ενδιαφερόμενους που πλέον είχαν απελπιστεί. Ο ίδιος, όμως, δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια και επικοινώνησε αμέσως με την πρεσβεία του Βερολίνου, δηλώνοντας ότι θα πράξει τα δέοντα για να αποτραπεί ο εκτοπισμός και να παραμείνουν σε ελληνικό έδαφος. Επιπλέον, ο πρόξενος σημείωνε ότι πολλοί Σεφαρδίτες από την Αθήνα είχαν γονείς ή αδέρφια στη Θεσσαλονίκη και ήταν διαρκώς στα γραφεία της διπλωματικής αποστολής, για να μάθουν νέα ή για προστασία. Η αγωνία των ανθρώπων αυτών επιτεινόταν από τη στιγμή που γνώριζαν ότι και οι ίδιοι, ενδεχομένως, θα έπρεπε να φύγουν από την Ελλάδα στο βαθμό που συνεχιζόταν ο πόλεμος. Πρότειναν, λοιπόν, στην ισπανική κυβέρνηση να τους επαναπατρίσει προσωρινά μέχρι να τελειώσει ο πόλεμος και κατόπιν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Αν αυτό δεν ήταν εφικτό, θα μπορούσαν να μείνουν σε κάποιο στρατόπεδο συγκέντρωσης με έξοδα της ισπανικής κυβέρνησης. Θα

5. Α.Μ.Α.Ε.: Τόμος 1716 (ενημερωμένος), φάκ. 3: Επιστολή του υπουργού Εξωτερικών σχετικά με τις τρέχουσες εξελίξεις στο θέμα των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης, Μαδρίτη, 28 Ιουλίου 1943.

6. ε.α.: Τηλεγράφημα ομάδας Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης προς τον αρμόδιο διευθυντή για θέματα εξωτερικής πολιτικής της Ισπανίας, Αθήνα, 29 Ιουλίου 1943.

7. ε.α.: Τηλεγράφημα του προκαθημένου της Εκκλησίας της Ελλάδος προς τον αρμόδιο διευθυντή για θέματα εξωτερικής πολιτικής της Ισπανίας, Αθήνα, 20 Αυγούστου 1943.

μπορούσαν να δεχτούν τα πάντα, αρκεί να γλίτωναν τον εκτοπισμό, τον οποίο πραγματικά έτρεμαν. Το ίδιο θα μπορούσε να γίνει και για όσους θα πήγαιναν για καταναγκαστικά έργα στη Γερμανία.

Ο πρόξενος συμβούλευε τα παραπάνω γιατί, με δεδομένους τους στενούς δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των Εβραίων όλου του κόσμου, φοβόταν πως ο εκτοπισμός όλων αυτών των Σεφαρδιτών θα οδηγούσε σε μία βίαιη εκστρατεία εναντίον της ισπανικής κυβέρνησης, κάτι που θα είχε τεράστιες επιπτώσεις λαμβανομένης υπόψη της επιρροής που ασκούσαν οι Εβραίοι στα μεγάλα δημοκρατικά κράτη, και πως στην εκστρατεία αυτή θα έπαιρναν μέρος όλοι οι εχθροί της Ισπανίας, συνεπικουρούμενοι από τους Ισπανούς κομμουνιστές του εξωτερικού, οι οποίοι θα επωφελούνταν αναλόγως. Με άλλα λόγια, η κοινότητα των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης ήταν η πιο ευημερούσα και, ίσως, η μεγαλύτερη της εποχής εκείνης, οπότε ο εκτοπισμός θα την αναδείκνυε ακόμη περισσότερο. Συνεπώς, ο εκτοπισμός έπρεπε να αποφευχθεί πάση θυσία[8].

Ήταν, όμως, αδύνατο. Το τηλεγράφημα της 22ης Ιουλίου από το Βερολίνο γνωστοποιούσε στον πρόξενο ότι η απόφαση για τον εκτοπισμό ήταν ειλημμένη. Οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης και των Αθηνών, οι οικογένειες που είχαν γονείς και αδέρφια στη μία ή την άλλη πόλη, είχαν πραγματικά παγώσει. Ακόμη και την ύστατη στιγμή ο πρόξενος προσπάθησε να τους βοηθήσει με επείγον τηλεγράφημά του προς την πρεσβεία, ικετεύοντας να ζητηθεί από τις γερμανικές αρχές κατοχής να εξαιρεθούν οι γέροι, τα παιδιά και οι άρρωστοι. Ούτε αυτό κατορθώθηκε τελικά.

Ως μέσο πίεσης προς την ισπανική κυβέρνηση, ο πρόξενος περιέγραφε πώς ο γενικός πρόξενος της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη, με την άδεια της κυβέρνησής του και των ιταλικών αρχών κατοχής, βοηθούσε όποτε μπορούσε τους Ισπανούς Σεφαρδίτες και πολλοί ήταν εκείνοι που μπόρεσαν να φύγουν χάρη στη βοήθεια αυτή. Θέλοντας να τους σώσει όλους, σχεδίαζε τη μαζική μεταφορά τους στην Αθήνα, κάτι το οποίο είχαν αποδεχτεί οι ιταλικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, που είχαν το γενικό πρόσταγμα στην πρωτεύουσα. Άρχισαν οι προετοιμασίες για το στρατιωτικό τρένο που θα τους μετέφερε, την τελευταία στιγμή όμως οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν στους Σεφαρδίτες την έξοδο από τη Θεσσαλονίκη, γεγονός που δημιούργησε κάποιες τριβές μεταξύ Γερμανών και Ιταλών.

8. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού γενικού προξένου στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών. Αθήνα, 30 Ιουλίου 1943.

Καίτοι κατανοούσε ότι η ισπανική κυβέρνηση θα είχε σοβαρούς λόγους για την τήρηση μιας τέτοιας στάσης αναφορικά με τον εκτοπισμό των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης, ο πρόξενος θεώρησε καθήκον του να τονίσει πως το εν λόγω μέτρο ήταν θλιβερό όχι μόνο για την ισπανική κοινότητα αλλά και για τους Έλληνες και για τους Ιταλούς που δε γνώριζαν τα κίνητρά του. Η συμπεριφορά της Ισπανίας προσέχθηκε ιδιαίτερα, επειδή είχε επικρατήσει η άποψη ότι θα έκανε το ίδιο με την Ιταλία, την Ελβετία, την Αργεντινή και την Τουρκία, που είχαν επαναπατρίσει τους Εβραίους υπηκόους τους από τη Θεσσαλονίκη, συνδράμοντάς τους με κάθε δυνατό τρόπο στη διάρκεια του ταξιδιού. Επιπλέον, οι Ιταλοί της Θεσσαλονίκης ήταν πολλοί και στη χώρα τους ήταν σε ισχύ η φυλετική νομοθεσία. Η ιταλική κυβέρνηση όχι μόνο οργάνωσε τον επαναπατρισμό ή τη μεταφορά στην Αθήνα των δικών της Εβραίων (η επιλογή ήταν των τελευταίων) αλλά συμπεριέλαβε υπό την προστασία της και τους Ισπανούς Εβραίους που συνδέθηκαν με ιταλικές οικογένειες λόγω γάμου και τους Έλληνες, οι οποίοι ήταν πολύ περισσότεροι.

Το πρωί της 19ης Ιουλίου η γερμανική επιτροπή που ήταν αρμόδια για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης διέταξε να συγκεντρωθούν όλοι οι άρρενες στις δύο το απόγευμα στη συναγωγή Μπηθ Σαούλ, τη μεγαλύτερη της πόλης. Οι περισσότεροι υπάκουσαν. Φτάνοντας αντίκρισαν την επιτροπή σε πλήρη σύνθεση, οκτώ μέλη της πολιτοφυλακής, που εκτελούσε εντολές της Γκεστάπο, και τον πρόεδρο της ισραηλιτικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, από τον οποίο ο προϊστάμενος της επιτροπής ζήτησε να ανακοινώσει στους Σεφαρδίτες ότι, εφόσον η ισπανική κυβέρνηση αδυνατούσε να τους δεχτεί στην Ισπανία, επρόκειτο να εκτοπιστούν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης της Γερμανίας ως πολιτικοί κρατούμενοι, σε αντιδιαστολή με τους Έλληνες ομοθρήσκους τους. Από τη στιγμή εκείνη και μέχρι την αναχώρησή τους θα παρέμεναν υπό περιορισμό στην περιοχή Βαρώνου Χιρς.

Κατόπιν τους οδήγησαν με φορτηγά στο γκέτο τους, όπου αργότερα έφτασαν οι γυναίκες και τα παιδιά, κουβαλώντας μαζί τους τις αποσκευές, τα χρήματα και τα κοσμήματά τους. Πέρασαν τη νύχτα όλοι μαζί σε δύο πρώην καφενεία και την επόμενη μέρα τους πήγαν σε διάφορα σπίτια, όπου έπρεπε να μείνουν πολλά άτομα σε ένα δωμάτιο. Η απελπισία τους ήταν απερίγραπτη.

Ο πατέρας Τυπάλδος, υπάλληλος της διπλωματικής αποστολής, στάλθηκε με την ιδιότητα του μεταφραστή από τον Ισπανό πρόξενο της Αθήνας στη Θεσσαλονίκη, για να συμπαρασταθεί στους εκτοπισθέντες. Στις 31 του μήνα συναντήθηκε με το Γερμανό γενικό πρόξενο, για να τον παρακαλέσει να εξαιρεθούν τα παιδιά και οι γέροι. Ο πρόξενος του απάντησε πως κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό, διότι δεν ήταν εντεταλμένος να δώσει τέτοια διαταγή, κατηγορώντας για τις εξελίξεις αυτές την ισπανική κυβέρνηση που αρνήθηκε να δεχτεί τους Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης, και αναφέροντας ότι στις 26 του μήνα έλαβε τηλεγράφημα από το υπουργείο, το οποίο τον διέταζε να προβεί στον εκτοπισμό, από τη στιγμή που η ισπανική κυβέρνηση δεν έδειχνε καμία πρόθεση επαναπατρισμού.

Ο ίδιος ιερέας ζήτησε άδεια να επισκεφθεί τους κρατούμενους στο γκέτο, την οποία του αρνήθηκαν. Του επέτρεψαν όμως να συναντηθεί την επομένη, στο γραφείο του αρχηγού της Γκεστάπο και παρουσία αυτού, δύο αξιωματικών και ενός διερμηνέα, με τον πρώην υπάλληλο του προξενείου κύριο Εζρατύ, ο οποίος ήταν ο αρχηγός της κοινότητας και βρισκόταν τώρα κρατούμενος στο γκέτο. Στις ερωτήσεις του κυρίου Εζρατύ ο αρχηγός της Γκεστάπο απάντησε τα εξής:

1. Το ταξίδι των εκτοπισθέντων θα πραγματοποιηθεί υπό τις καλύτερες δυνατές συνθήκες.
2. Τα έξοδα αναλαμβάνει το Ράιχ.
3. Προορισμός θα είναι το Μπέργκεν Μπέλσεν στο Ανόβερο της Γερμανίας.
4. Ο Μπεφελσάμπερ πήρε από τους εκτοπισθέντες 22 εκατομμύρια δραχμές για να τα στείλει στη Γερμανία, ενώ 40.000 δολάρια και 55.000 ελβετικά φράγκα κατασχέθηκαν και μπήκαν σε φάκελο με το νούμερο του κάθε εκτοπισμένου και το ποσό που του αντιστοιχούσε. Τα χρήματα αυτά θα τα έπαιρναν τη στιγμή της χορήγησης της άδειας εισόδου στην Ισπανία.
5. Το στρατόπεδο συγκέντρωσης όπου θα πήγαιναν ήταν καλύτερο από εκείνο των εκτοπισθέντων Ελλήνων Εβραίων και από εκεί θα μπορούσαν να χειριστούν από κοινού με την ισπανική κυβέρνηση το ζήτημα του επαναπατρισμού τους.

Στις 8 το βράδυ της επομένης, 2 Αυγούστου, ξεκίνησε το τρένο με τους εκτοπισθέντες, που φορούσαν ο καθένας το νούμερό του πάνω σε ένα κομμάτι κίτρινο ύφασμα ραμμένο στα ρούχα τους. Τα βαγόνια ήταν τρίτης κατηγορίας, η απελπισία απερίγραπτη, τα νεύρα κουρελιασμένα. Ο πρόξενος ικέτευε να επαναπατριστούν όσο το δυνατόν συντομότερα οι γέροι, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι εξασθενημένοι, που δυσκολεύονταν περισσότερο από όλους να αντέξουν τις κακουχίες του στρατοπέδου συγκέντρωσης[9].

Στο μεταξύ, ο Ισπανός πρέσβης στο Βερολίνο ανέφερε προς τον υπουργό Εξωτερικών ότι, σύμφωνα με τις τελευταίες προειδοποιήσεις της, η γερμανική κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να διευκολύνει την αναχώρηση των Σεφαρδιτών από τη Γερμανία υπό τον όρο να ολοκληρωθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα, δεδομένου ότι ήταν επίφοβη η παρουσία τους στη Γερμανία, σε περίπτωση που αποφάσιζαν να κάνουν προπαγάνδα, την οποία θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν οι Αγγλοσάξονες εις βάρος τόσο της Γερμανίας όσο και της Ισπανίας.

Βάσει των παραπάνω προτάθηκε να πάνε στην Ισπανία (διαμιάς, ει δυνατόν) εκείνοι οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης των οποίων η ισπανική υπηκοότητα ήταν αδιαμφισβήτητη και να γίνει εκεί η κατάταξή τους σε ομάδες βάσει των οδηγιών του ισπανικού υπουργείου. Διαφορετικά υπήρχε ο φόβος ότι, μετά τις δύο ή τρεις πρώτες αποστολές των 25 ατόμων, οι υπόλοιποι θα εκτοπίζονταν στην Πολωνία και θα ήταν αδύνατο να επαναπατριστούν. Η αποστολή της Θεσσαλονίκης ταξίδευε ήδη πάνω από 15 μέρες και δεν είχε ακόμη φτάσει στο στρατόπεδο συγκέντρωσής της, κοντά στο Ανόβερο[10].

Σε επιστολή του προς τον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο, ο γενικός πρόξενος της Ισπανίας στην Αθήνα παρουσιάζει την κατάσταση αναφορικά με τους Σεφαρδίτες, σημειώνοντας ότι ορισμένοι δραπέτευσαν και ζητώντας του να μεσολαβήσει προς το Ράιχ για να μην τιμωρηθούν και για να τους δοθεί άδεια εξόδου και βίζα για την Ισπανία.

Συνεχίζοντας, ο πρόξενος αναφέρει ότι, όπως του ανακοίνωσε ο αρχηγός της γερμανικής αστυνομίας στη Θεσσαλονίκη, ο πατέρας Τυπάλδος, που στάλθηκε εκεί για να συμπαρασταθεί στους εκτοπισθέντες, έλαβε από αυτούς 160 πακέτα με χρήματα και κοσμήματα, τα οποία θα κατέθετε σε ελληνική Τράπεζα στο όνομα της Διπλωματικής Αποστολής και θα τους επιστρέφονταν μετά τον επαναπατρισμό τους. Για το λόγο αυτό ζητεί από τον πρέσβη στο Βερολίνο να καταγράψει τα χρήματα και τα κοσμήματα που είχε παραδώσει ο καθένας[11]. Επιπλέον, ο πρόξενος κατόρθωσε να μπορέσει η κάθε οικογένεια να πάρει μαζί της 5.000 ελβετικά φράγκα ή το ισοδύναμό τους σε δολάρια, γεγονός που συνεπάγεται εξαγωγή 4.000 εκατομμυρίων σε συνάλλαγμα.

Ο πρόξενος προτείνει να γίνει ο επαναπατρισμός ανά ομάδες 25 ατόμων και κάθε ομάδα να αναχωρεί, αφού έχει προηγουμένως φτάσει στον προορισμό της η προηγούμενη και έχει πάρει άδεια αναχώρησης. Αυτό μπορεί να γίνει σε μέρη με λίγους επαναπατρισθέντες ή κοντά στα ισπανικά σύνορα, αλλά όχι στην Ελλάδα, για τους παρακάτω λόγους:

1. Ήταν πολύ δύσκολο να βρεθούν θέσεις για τόσα άτομα στα στρατιωτικά τρένα των Αθηνών (τα μοναδικά που λειτουργούσαν), τα οποία γέμιζαν με Ιταλούς και Γερμανούς.
2. Δεν υπήρχε απευθείας τρένο για τα ισπανικά σύνορα, οπότε έ-

9. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού γενικού προξένου στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών. Αθήνα, 30 Ιουλίου 1943.

10. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού πρέσβη στο Βερολίνο προς τον υπουργό Εξωτερικών. Βερολίνο, 13 Αυγούστου 1943.

11. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού γενικού προξένου στην Ελλάδα προς τον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο. Αθήνα, 13 Αυγούστου 1943.

πρεπε να γίνουν τρεις ή τέσσερις μετεπιβιβάσεις, που διαρκούσαν αρκετές μέρες η κάθε μία.

3. Τα τρένα αργούσαν υπερβολικά. Η διαδρομή Αθήνα-Θεσσαλονίκη, που στο παρελθόν γινόταν σε 10 ώρες, τώρα απαιτούσε δύο μέρες[12].

Λίγο αργότερα κατέφθανε στην Αθήνα η Επιτροπή Ρόζεμπεργκ, αρμόδια για την εκτέλεση των φυλετικών νόμων και για τη λήψη των πρώτων μέτρων ενάντια στους Εβραίους ελληνικής υπηκοότητας που ήταν βέβαιο ότι θα εκτοπιστούν. Ο γενικός πρόξενος της Αθήνας φοβόταν μήπως εκδιωχθούν και οι αλλοδαποί Εβραίοι.

Θεωρούσε, επίσης, ότι η έκβαση του πολέμου θα οδηγούσε τη Γερμανία στη λήψη αντίστοιχων μέτρων και για τους Εβραίους της Αθήνας, οπότε πρότεινε στην Ισπανία να γίνει ο επαναπατρισμός κατά τον ευχερέστερο δυνατό τρόπο: μαζικά, ανά ομάδες, σε ατομική βάση κτλ. και με κάθε διαθέσιμο μέσο μεταφοράς, γιατί αν έπρεπε η άφιξη στην Ισπανία να γίνει ανά ομάδες 25 ατόμων και να φτάνει στον προορισμό της η μία ομάδα προτού ξεκινήσει η επόμενη, τότε θα χρειάζονταν δύο χρόνια για να επαναπατριστούν οι περισσότεροι από τους 300 Σεφαρδίτες που απέμεναν, αφού η κάθε επαναπατριζόμενη ομάδα θα χρειαζόταν δύο μήνες, σύμφωνα με τον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο. Για το λόγο αυτό, ζήτησε άδεια να προχωρήσει στον επαναπατρισμό. Διαφορετικά, η πλειοψηφία των ανθρώπων αυτών θα εκτοπιζόταν από τους Γερμανούς, προοριζόμενη για καταναγκαστικά έργα[13].

Από την άλλη πλευρά, ο πρέσβης της Ισπανίας στο Βερολίνο ανέφερε προς τον υπουργό Εξωτερικών ότι θα του έστελνε κατάλογο με τα ονόματα 186 Ισπανών Σεφαρδιτών, από ένα σύνολο 365 Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης που βρίσκονταν στο Μπέργκεν Μπέλσεν και οι οποίοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν την πρώτη ομάδα επαναπατρισθέντων, προειδοποιώντας ότι οι γερμανικές αρχές επέμεναν να προχωρήσει ο επαναπατρισμός όσο το δυνατόν συντομότερα, επειδή χρειάζονταν το χώρο, για να φιλοξενηθούν τα θύματα των βομβαρδισμών. Προτείνει, κατά συνέπεια, ο επαναπατρισμός να γίνει σε δύο ομάδες των περίπου 180 ατόμων και να δηλώσει η κυβέρνηση τη συμφωνία της το δυνατόν συντομότερα, για να ζητηθούν οι βίζες εξόδου από τη γερμανική πλευρά και να εξεταστεί ο συγκεκριμένος τρόπος μεταφοράς. Αν ο επαναπατρισμός γινόταν σε ομάδες των 150, η πρώτη ομάδα θα ήταν οι πρώτοι 150 από τον κατάλογο που είχε στείλει προηγουμένως ο πρόξενος στην Ισπανία.

Τελικά, έπειτα από πολλές προσπάθειες ο επαναπατρισμός έγινε. Σε πολλούς από τους επαναπατρισθέντες η Τράπεζα της Ελλάδος αναγνώρισε το δικαίωμα να πάρουν μαζί τους ορισμένο ποσό συναλλάγματος. Η σχετική άδεια αναγράφεται στα διαβατήρια[14]. Λίγο αργότερα οι πρώτοι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης περνούσαν τη μεθόριο του Ιρούν και από εκεί και μετά η κατανομή ήταν η εξής:

12. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού γενικού προξένου στην Ελλάδα προς τον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο. Αθήνα, 31 Αυγούστου 1943.

13. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού γενικού προξένου στην Ελλάδα προς τον Ισπανό πρέσβη στο Βερολίνο. Αθήνα, 24 Σεπτεμβρίου 1943.

ΣΑΡΑΓΟΣΑ

1. Νισίμ Λεβί Οχάλβο
2. Ηλίας Κανέτι Ροκάνες
3. Ματίλντε Ροσάνες, χήρα Δε Κανέτι
4. Μαριάνα Σίδι Δε Κανέτι
5. Ρουθ Κανέτι Σίδι
6. Μαρθέλο Κανέτι Σίδι
7. Άμνα Νόιμαν Μπροχ
8. Πέδρο Χασίντ Νόιμαν
9. Κολέτ Χασίντ Νόιμαν
10. Λουίς Φράνκο Μενάστσε
11. Κριστίνα Εστρούγο Δε Φράνκο
12. Μωυσής Μπενεβίστε Κόβο
13. Ραφαήλ Μπενεβίστε Κόβο
14. Εσθήρ Μπενεβίστε Καράσο
15. Μαρδοχέ Μπενεβίστε Μπενεβίστε
16. Ντουντούμ Μπενεβίστε Γκέσουα
17. Σάρα Σίμχα Κόβο
18. Ματίλντε Χασσίντ Ναμίας
19. Ιακώβ Μπενεβίστε Μπενεβίστε
20. Σολ Σίμχα Μπενεβίστε

14. Α.Μ.Α.Ε.: Τόμος 1716 (ενημερωμένος), φάκ. 2: Τηλεγράφημα του Ισπανού πρέσβη στο Βερολίνο προς τον υπουργό Εξωτερικών. Βερολίνο. 17 Σεπτεμβρίου 1943.

21. Αρλέτ Αμαρίγιο Μπενεβίστε
22. Ισαάκ Ασχέρ Χασίντ
23. Μάρβα Ασχέρ Μπενεβίστε

ΜΠΟΥΡΓΟΣ

24. Νισσίμ Μπενιμπασάτ Μπενιμπασάτ
25. Φορτουνάτα Μεχουγιάν Ροντρίγκεθ
26. Λάουρα Μπενιμπασάτ Μεχουγιάν
27. Ρότζερ Μπενιμπασάτ Μεχουγιάν
28. Σιμόνα Μπενιμπασάτ Μεχουγιάν
29. Αλβέρτος Μπενιμπασάτ Μπενιμπασάτ
30. Χοσέ Μπενιμπασάτ
31. Ροβέρτος Μπενιμπασάτ
32. Χουάνα Μπενιμπασάτ
33. Σάρα Κοέν Μπενιμπασάτ
34. Τσαπάτ Μπενιμπασάτ

ΒΑΓΙΑΔΟΛΙΔ

35. Ελίζα Καμπουάνο, χήρα Δε Νάαρ
36. Χάιμε Μόλχο Ανχέλ
37. Ρόζα Δε Τολέδο Τολέδο
38. Χάιμε Φρανθές Λεβί
39. Χούλια Ερέρα Δε Φρανθές
40. Κοέν Χούδα Καλαμάρο
41. Λούνα Ουσιέλ Κοέν
42. Ιακώβ Κοέμ Ουσιέλ
43. Κλάρα Παράχια Κοέν
44. Αλβέρτος Γκατένιο ι Ουσιέλ

ΑΒΙΛΑ

45. Ραφαήλ Αϊσεμπέρχε Γκεμπάχ
46. Άρνα Αϊσεμπέρχε Χαλπέρν
47. Δαυίδ Αϊσεμπέρχε Χαλπέρν
48. Φρανθίσκο Μόλχο Μόλχο

ΛΟΓΡΟΝΙΟ

49. Χοσέ Σαπόρτα ι Σαπόρτα
50. Εσθήρ Σαπόρτα Ασέο
51. Ντεϊσί Σαπόρτα Ασέο
52. Νέρα Σαπόρτα Ασέο
53. Ισαάκ Μπενοσίλιο Ισαλέμ
54. Ματίλδε Μπενοσίλιο Χασίντ
55. Ντεϊσί Μπενοσίλιο Χασίντ
56. Νίνα Μπενοσίλιο Χασίντ
57. Μωυσής Μπεναρόγια Γιονατάν
58. Φάνι Αλανάλχ Άσσα
59. Νισσίν Δε Τολέδο Χίμπρε
60. Ρόζα Χίμπρε, χήρα Δε Τολέδο

ΤΟΛΕΔΟ

61. Ελιέζερ Καράσο Ρασίντε
62. Ματίλδε Αμαρίγιο Καράσο
63. Αλέγρε Καράσο Αμαρίγιο
64. Εσθήρ Ναμίας Ναμίας, χήρα Δε Φαράχι
65. Αζαρία Θεπρούτ Μπεχάρ
66. Ρεγκία Πουίχας Εσκενάζι
67. Σουζάνα Χέσουα ι Μιράντα
68. Ντόρα Μιράντα Χέσουα
69. Χάιμε Χέσουα ι Μιράντα

ΓΡΑΝΑΔΑ

70. Βουλφ Ντάινοβ Βιλένσκι
71. Μάρβα Ντίτσερ Ντάινοβ[15]
72. Μάρβα Ντάινοβ
73. Εύα Ντάινοβ Δε Τιθόν

Με βάση τα στοιχεία αυτά 24 Σεφαρδίτες πήγαν στη Σαραγόσα, 12 στο Λογρόνιο και 11 στο Μπούργος. Οι υπόλοιποι μοιράστηκαν σε άλλες επαρχίες, φτάνοντας συνολικά τους 73.

Στα μέσα Οκτωβρίου του 1943 άρχισε μια έρευνα σχετικά με τους αφιχθέντες στην Ισπανία, προκειμένου να οργανωθεί στη συνέχεια η αποχώρησή τους. Προέκυψε ότι 8 είχαν φύγει από τη Σαραγόσα και 10 από το Βαγιαδολίδ, για να πάνε, οι περισσότεροι, στη Βαρκελώνη. Τελικά, στην Ισπανία έφτασαν 365 Σεφαρδίτες από το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Μπέργκεν Μπέλσεν, χάρη στους χειρισμούς της ισπανικής κυβέρνησης[16].

Από την άλλη πλευρά, η επιτροπή βοήθειας προς τους Εβραίους της Ελλάδας απέστειλε από το Τελ Αβίβ στον Ισπανό πρόξενο στην Ιερουσαλήμ επιστολή με την οποία του ζητούσε να παρέμβει ενώπιον της κυβέρνησής του:

"...Οι Εβραίοι του Τελ Αβίβ που προσήλθαν στη μεγάλη γενική συνέλευση του Σαββάτου 30 Οκτωβρίου 1943 στην κινηματογραφική αίθουσα Οφιέρ παρόντος του κυρίου Δαυίδ Μπεν Γκουριόν, προέδρου της Εβραϊκής Επιτροπής για την Παλαιστίνη, και όντας βαθιά συντετριμμένοι από τα όσα πληροφορήθηκαν για τις φρικαλεότητες των ναζιστικών αρχών κατοχής ενάντια στους Εβραίους της Ελλάδας και το μαζικό εκτοπισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, της Μακεδονίας και της Θράκης:

1. Εκφράζουν την έντονη αγανάκτησή τους για την ωμότητα της εξόντωσης από τους ναζί στην Ελλάδα, καθώς και την έντονη διαμαρτυρία τους για τα απάνθρωπα μέτρα στο πλαίσιο της βάρβαρης κατοχής ενάντια στους αδερφούς τους στην Ελλάδα...
2. Καλούν την ισπανική κυβέρνηση να ενδιαφερθεί για την τύχη των Εβραίων ισπανικής υπηκοότητας που διαμένουν στην Ελλάδα και να αναλάβει τη μετάβασή τους σε ισπανικό έδαφος".

Η επιτροπή ζήτησε από τον Ισπανό πρόξενο να επιδοθεί το

15. Η κυρία αυτή ήταν σοβαρά άρρωστη και παρέμεινε με τους τρεις συγγενείς της στο ξενοδοχείο Ριοχάνα του Ιρούν μέχρι την ανάρρωση ή το θάνατό της.

16. Α.Μ.Α.Ε.: Τόμος 1704 (ενημερωμένος), φάκ. 4: Τηλεγράφημα του υπουργού Εξωτερικών της Ισπανίας προς όλους τους Εβραίους της Αμερικής, Μαδρίτη, 19 Φεβρουαρίου 1944.

ανωτέρω ψήφισμα το δυνατόν συντομότερα, ευχαριστώντας τον εκ των προτέρων. Την επιστολή υπογράφουν ο πρόεδρος Μ. Καράσο και ο γραμματέας Α. Αλχέχ[17].

Τέλη Μαΐου του 1945 και αφού είχε τελειώσει ο πόλεμος, οι εκτοπισθέντες Ισπανοί Σεφαρδίτες δεν είχαν ακόμη επιστρέψει στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον εκεί Ισπανό πληρεξούσιο υπουργό. Ευτυχώς είχαν σωθεί όλοι. Οι της Θεσσαλονίκης βρίσκονταν στην Παλαιστίνη και οι των Αθηνών στο Παρίσι και τις Βρυξέλλες.

Για το λόγο αυτό ο Ισπανός διπλωμάτης ζήτησε από το υπουργείο Εξωτερικών να τους χορηγήσει βίζα εισόδου στην Ελλάδα. Ακόμη και αν γινόταν δεκτό το αίτημά του, θα έπρεπε να μεσολαβήσει κάποιος χρόνος έως ότου ολοκληρωθεί ο επαναπατρισμός των Ελλήνων που επιθυμούσαν να γυρίσουν στην πατρίδα τους και να εξεταστεί, στη συνέχεια, το θέμα της επιστροφής των αλλοδαπών.

Δεν υπήρχαν παρά ελάχιστα νέα από τους Εβραίους ελληνικής υπηκοότητας που μεταφέρθηκαν από τους Γερμανούς στην Πολωνία και τη Γερμανία. Από τους περίπου 60.000 που έφυγαν πολύ λίγοι θα ξαναγύριζαν. Παρά το χρονικό διάστημα που είχε παρέλθει μετά την παράδοση της Γερμανίας, η μοναδική είδηση ήταν πως ορισμένοι κατάφεραν να φτάσουν στο Παρίσι, χωρίς όμως να γνωρίζουν τίποτε για τους άλλους[18].

Αρχές Σεπτεμβρίου του 1945, 94 από τους κατά το παρελθόν διαμένοντες στην Αθήνα Ισπανούς Σεφαρδίτες είχαν επιστρέψει

17. Α.Μ.Α.Ε.: Τόμος 1716 (ενημερωμένος), φάκ. 3: Τηλεγράφημα του Ισπανού προξένου στην Ιερουσαλήμ προς τον υπουργό Εξωτερικών. Ιερουσαλήμ, 3 Νοεμβρίου 1943.

18. Α.Μ.Α.Ε.: Τόμος 1716 (ενημερωμένος), φάκ. 4: Τηλεγράφημα του Ισπανού πληρεξουσίου υπουργού στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών. Αθήνα, 31 Μαΐου 1945.

από το Μπέργκεν Μπέλσεν και 100 από τους της Θεσσαλονίκης. Οι πρώτοι μεταφέρθηκαν από τη Γερμανία στις Βρυξέλλες, στη Μασσαλία, στο Μπάρι και από κει στον Πειραιά με πλοίο. Οι της Θεσσαλονίκης πήγαν από το Μπέργκεν Μπέλσεν στην Ισπανία, στην Καζαμπλάνκα και από κει στην Παλαιστίνη, όπου παρέμειναν για πολλούς μήνες στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γάζα. Οι της Ιταλίας και της Γάζας μεταφέρθηκαν υπό την αιγίδα της U.N.R.R.A., χωρίς τη βοήθεια της οποίας θα είχε καθυστερήσει πολύ η άφιξή τους στην Ελλάδα.

Παρέμεναν ακόμη στην Παλαιστίνη πολλοί Ισπανοί Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης, καθώς και δύο μικρές ομάδες από τους εξ Αθηνών στο Παρίσι και στο Μπάρι. Τα όσα υπέφεραν οι Εβραίοι που εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα μέχρι να φτάσουν στο Μπέργκεν Μπέλσεν και κατά την παραμονή τους εκεί ήταν απίστευτα. Αν ο αμερικανικός στρατός αργούσε έναν ακόμη μήνα, ελάχιστοι Ισπανοί θα είχαν επιζήσει. Ήταν απόλυτα εξουθενωμένοι, ενώ είχε αρχίσει να θερίζει και ο τύφος. Η κατάστασή τους ήταν τόσο τραγική ώστε, παρά την περίθαλψή τους από τους Αμερικανούς μετά την απελευθέρωση, 14 Ισπανοί έχασαν τη μάχη με το θάνατο[19].

ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΣΠΑΝΩΝ ΣΕΦΑΡΔΙΤΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1945-1946)

Τον Οκτώβριο του 1944 ο Ισπανός πρόξενος στην Αθήνα απέστειλε στο υπουργείο των Εξωτερικών κατάλογο με τις περιουσίες που οι Ισπανοί Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης είχαν αφήσει στις γερμανικές αρχές[20]:

	Ποσά	*Επιστραφέντα*	*Οφειλόμενα*
Δολάρια Αμερικής	40.185	25.405	14.780
Ελβετικά φράγκα	55.345	36.200	19.145
Λίρες	4.300	3.200	1.100
Δηνάρια	802	702	100
Λέβα	400	----	400
Βελγικά φράγκα	55	55	----
Γαλλικά φράγκα	5.370	3.670	1.700
Στερλίνες	12	1	11
Λίρες Λιβάνου	5	5	----
Λίρες Παλαιστίνης	3.5	4	----
Λίρες Αιγύπτου	3	2	1
Χρυσά νομίσματα	55	44	11
Χρυσά μπρασελέ	14	13	1
Ομόλογα Παρισίων	1	----	1

Το Νοέμβριο του 1945 ο Ισπανός διπλωμάτης γνωστοποιεί στο υπουργείο Εξωτερικών της Ισπανίας ότι έλαβε τηλεγράφημα με

19. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού πληρεξουσίου υπουργού στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών. Αθήνα, 8 Σεπτεμβρίου 1945.

20. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού γενικού προξένου στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών. Αθήνα, 2 Οκτωβρίου 1944.

ημερομηνία 23 Οκτωβρίου του ιδίου έτους, το οποίο ανέφερε πως οι διαχειριστές των εμπορευμάτων που άφησαν οι εκτοπισθέντες από την Ελλάδα Ισπανοί Σεφαρδίτες εδικαιούντο να εισπράξουν το 10% της αξίας των εμπορευμάτων αυτών, παρά τις διαμαρτυρίες που, σύμφωνα με τον ίδιο, υπήρξαν από την πλευρά των Εβραίων. Ορισμένοι ισχυρίζονταν ότι άφησαν περισσότερα υφάσματα από αυτά που καταγράφηκαν παρουσία μαρτύρων, άλλοι ότι όσα πουλήθηκαν για να καλυφθούν οι διαχειριστικές δαπάνες δόθηκαν σε τιμή κατώτερη από αυτήν της αγοράς και ότι αντί να πουληθούν συγκεκριμένα υφάσματα πουλήθηκαν άλλα, γεγονός εξαιτίας του οποίου υπέστησαν σοβαρές ζημίες, όπως δήλωσαν οι ίδιοι, οπότε για το λόγο αυτό οι απαιτήσεις τους ήταν πολλαπλάσιες των εσόδων από τη διάθεση των εμπορευμάτων τους.

Όλες αυτές οι αβάσιμες, κατά την άποψη του Ισπανού διπλωμάτη, απαιτήσεις μοναδικό στόχο είχαν να μειωθεί το οφειλόμενο προς τους διαχειριστές ποσό. Για το λόγο αυτό, προτάθηκε σε όλους τους Σεφαρδίτες που είχαν εγείρει απαιτήσεις να ορίσει το κάθε ενδιαφερόμενο μέρος το δικό του διαιτητή και, σε περίπτωση που δεν επιτευχθεί συμφωνία, να γίνει προσφυγή σε τρίτο διαιτητή, του οποίου η απόφαση θα είναι και η τελική.

Οι διαχειριστές δέχτηκαν την πρόταση, αλλά όχι και οι ιδιοκτήτες των εμπορευμάτων, που γνώριζαν πως η διαιτησία δεν επρόκειτο να αποφανθεί υπέρ τους.

Κατά συνέπεια, η λύση του 10% που έδωσε το υπουργείο Εξωτερικών ήταν η ευνοϊκότερη για όσους είχαν εγείρει απαιτήσεις, δεδομένου ότι θα μπορούσαν να την αποφύγουν, αν οι διαχειριστές αρκούνταν στην καταβολή μικρότερου ποσού. Το υπουργείο συμβούλευσε τους διαχειριστές να δεχτούν, οπότε με τον τρόπο αυτό δόθηκε λύση ικανοποιητική για όλους[21]. Ακολουθεί περιγραφή των περιπτώσεων ορισμένων από τις οικογένειες των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης που προέβησαν σε δήλωση των περιουσιακών τους στοιχείων[22]:

Αλβέρτος Γκατένιο ι Κόρκος. Η πενταμελής αυτή οικογένεια έμενε στην οδό Αμαλίας 14 στη Θεσσαλονίκη. Μετά τη γερμανική κατοχή μεταφέρθηκε στην περιοχή Βαρώνου Χιρς στις 29-7-1943 και από κει στο Μπέργκεν Μπέλσεν στις 2-8-1943. Είχαν όλοι τους το ίδιο διαβατήριο με αριθμό 237, που είχε εκδώσει η ισπανική αποστολή της Αθήνας στις 27 Μαΐου 1943.

Τη συγκεκριμένη ημερομηνία έγερσης της απαίτησής της, η εν λόγω οικογένεια ήταν στο Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη). Η επιτροπή της ισπανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, μεταξύ των μελών της οποίας και ο Σολομών Εζρατύ, ανέλαβε να μελετήσει τις απαιτήσεις των Ισπανών Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης αναφορικά με τις ζημίες που υπέστησαν κατά τη γερμανική κατοχή της Ελλάδας. Αφού εξέτασε το περιεχόμενο της εν λόγω απαίτησης, η επιτροπή αποφάσισε ότι τα 231.994 ελβετικά φράγκα που ζητούσε ο Αλβέρτος

21. ε.α.: Τηλεγράφημα του Ισπανού ακολούθου στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1945.

22. ε.α.: Παράρτημα τηλεγραφήματος του Ισπανού ακολούθου στην Ελλάδα προς τον υπουργό Εξωτερικών, Αθήνα, 24 Αυγούστου 1946.

Γκατένιο ι Κόρκος ήταν το λιγότερο που εδικαιούτο να ζητήσει.

Αναφορικά με την αίτηση αποζημίωσης για τις κακουχίες του εκτοπισμού, η επιτροπή δεν μπορούσε να αποφανθεί, από τη στιγμή που δε γνώριζε ποια κριτήρια ήταν σκόπιμο να εφαρμοστούν κατά την εξέταση των αντίστοιχων απαιτήσεων. Τελικά, ο Ισπανός ακόλουθος Σεμπαστιάν Δε Ρομέρο προέβη στη σχετική έγκριση στις 25 Αυγούστου 1946 στην Αθήνα.

Σολομών Καράσο και Σοφία Άριε Κοέμ. Μεταφέρθηκαν με τα παιδιά τους, Μωρίς και Ύβέτ, στη Βαρώνου Χιρς και από κει στο Μπέργκεν Μπέλσεν στις 2-8-1943.

Το σύνολο των απαιτήσεών τους ανήλθε σε 112.000 ελβετικά φράγκα. Έπειτα από εξέταση των απαιτήσεων της Ισπανίδας υπηκόου Σοφίας Άριε, χήρας του Σολομώντα Καράσο, λόγω των ζημιών που υπέστησαν κατά την κατοχή, η επιτροπή θεώρησε ότι τα 112.000 φράγκα ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει, αλλά δεν μπορούσε να συμφωνήσει με το αίτημα της αποζημίωσης για τις κακουχίες στη διάρκεια του εκτοπισμού. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση στις 25 Αυγούστου 1946.

Ισιδόρο Αμπραβανέλ. Γεώργιος Καζεζόγλου, οδός Ειρήνης 64, Θεσσαλονίκη. Οδηγήθηκε πρώτα στη Βαρώνου Χιρς και μετά στο Μπέργκεν Μπέλσεν.

Το σύνολο της περιουσίας του ήταν 203.280 ελβετικά φράγκα. Μετά την εξέταση της απαίτησής του, η επιτροπή δήλωσε ότι το ποσό αυτό ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει. Ως προς το αίτημα της αποζημίωσης, η επιτροπή δεν μπόρεσε να αποφανθεί.

Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση, προσθέτοντας όμως ότι ο φάκελος που παρέδωσε ο Ισπανός υπήκοος Ισιδόρο Αμπραβανέλ στη γερμανική αστυνομία στις 31-7-1943, δύο μέρες πριν να οδηγηθεί στο Μπέργκεν Μπέλσεν, δεν είχε επιστραφεί. Στο φάκελο υπήρχαν 212 δολάρια Αμερικής και διάφορα έγγραφα, μεταξύ των οποίων μία ένορκη κατάθεση ενώπιον ειρηνοδίκη, πέντε τιμολόγια, κατάλογος πραγμάτων που έμειναν στο σπίτι ενός φίλου, δήλωση για όσα πήραν οι Γερμανοί και αντίγραφο συμβολαιογραφικής πράξης, όπως αναφερόταν στον κατάλογο που έστειλαν οι γερμανικές αρχές στην ισπανική διπλωματική αποστολή της Ελλάδας. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Λεόν Χασίντ Μπενβενίστε. Ιωσήφ Γκόβο, Heral Street, 55, Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη).

Το σύνολο της περιουσίας του μετά τη γερμανική κατοχή και τη μεταφορά του στο Μπέργκεν Μπέλσεν ανερχόταν σε 189.544 ελβετικά φράγκα. Η επιτροπή αποφάσισε ότι το εν λόγω ποσό αντιπροσώπευε το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει, αλλά δεν μπορούσε να αποφανθεί ως προς το αίτημα της αποζημίωσης. Ο ακόλουθος συμφώνησε, τελικά, με το περιεχόμενο της έκθεσης. Η δηλωθείσα αξία των ειδών ρουχισμού και επίπλωσης δεν ήταν υπερβολική, λαμβανομένου υπόψη του τρέχοντος κόστους, όπως όμως προσέθε-

τε ο ίδιος, με βάση τα στοιχεία που υπήρχαν στα γραφεία της αποστολής, ο κλειστός φάκελος που παραδόθηκε από το συγκεκριμένο Σεφαρδίτη στη γερμανική αστυνομία στις 31-7-1943, δύο μέρες πριν να οδηγηθεί στο Μπέργκεν Μπέλσεν, δεν είχε επιστραφεί. Ο φάκελος περιείχε 100 δολάρια Αμερικής και 5.000 ελβετικά φράγκα, βάσει του καταλόγου που έστειλαν οι Γερμανοί. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Δαυίδ Μπενβενίστε Μπενφοράδο. Maze Street, 79, Ισαάκ Σαπόρτα, Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη).

Σε επιστολή του προς το ισπανικό υπουργείο Εξωτερικών εσωκλείει κατάλογο με τα περιουσιακά του στοιχεία, ύψους 79.500 ελβετικών φράγκων, σημειώνοντας παράλληλα ότι έπρεπε να αποζημιωθεί και εξ ονόματος της συζύγου του και για την άνευ αιτίας μεταφορά τους στο Μπέργκεν Μπέλσεν, όπου υπέστησαν σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια και κακουχίες κατά τον εξάμηνο εγκλεισμό τους.

Η επιτροπή αποφάσισε ότι το εν λόγω ποσό αντιπροσώπευε το ελάχιστο που ο ανωτέρω εδικαιούτο να ζητήσει, αλλά δεν μπορούσε να αποφανθεί ως προς το αίτημα της αποζημίωσης. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση αναφέροντας ότι η δηλωθείσα αξία των ειδών ρουχισμού και επίπλωσης δεν ήταν υπερβολική, λαμβανομένου υπόψη του τρέχοντος κόστους. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Μπενίκο Ρεβάχ ι Λεβί. Discount Bank Παλαιστίνης, Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη).

Το σύνολο των απαιτήσεών του λόγω των ζημιών που υπέστη μετά τον εκτοπισμό του στο Μπέργκεν Μπέλσεν ήταν 160.881 ελβετικά φράγκα. Η επιτροπή αποφάσισε ότι το εν λόγω ποσό αντιπροσώπευε το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει.

Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση, βεβαιώνοντας ότι ο κλειστός φάκελος που παραδόθηκε από τον ανωτέρω στη γερμανική αστυνομία στις 31-7-1943, δύο μέρες πριν από τη μεταφορά του στο Μπέργκεν Μπέλσεν, δεν είχε επιστραφεί. Ο φάκελος περιείχε 100 δολάρια Αμερικής, όπως ανέφερε ο κατάλογος που οι γερμανικές αρχές έστειλαν στην ισπανική διπλωματική αποστολή στην Ελλάδα. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Σαμουήλ Χασίντ Ατάς. Rue Florentin, 15, Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη). Έπειτα από εξέταση της απαίτησής του σχετικά με τις ζημίες που υπέστη μετά τη γερμανική κατοχή και τη μεταφορά του στο Μπέργκεν Μπέλσεν, η ισπανική επιτροπή θεώρησε ότι τα 35.200 ελβετικά φράγκα ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει, αλλά δεν μπορούσε να αποφανθεί ως προς το αίτημα της αποζημίωσης. Ο ακόλουθος παρουσίασε την έκθεση σημειώνοντας ότι η δηλωθείσα αξία των ειδών ρουχισμού και επίπλωσης δεν ήταν υπερβολική, λαμβανομένου υπόψη του τρέχοντος κόστους. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Χούλια Σαπόρτα ι Τιάνο. Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη). Ο κατάλογος

των ζημιών που υπέστη η Ισπανίδα Χούλια Τιάνο (αρ. διαβατηρίου 192) μετά τη γερμανική κατοχή στη Θεσσαλονίκη και τη μεταφορά της στο Μπέργκεν Μπέλσεν ανερχόταν σε 53.820 ελβετικά φράγκα.

Η ισπανική επιτροπή εξέτασε την εν λόγω απαίτηση και αποφάσισε ότι το ανωτέρω ποσό ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει, αλλά δεν μπορούσε να αποφανθεί ως προς τις ζημίες που υπέστη λόγω του εκτοπισμού της. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση, συμφωνώντας με την αξία των ειδών ρουχισμού και επίπλωσης, λαμβανομένου υπόψη του τρέχοντος κόστους. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Δαυίδ Σαπόρτα Μπεναντόν. Τελ Αβίβ (Παλαιστίνη). Υπέβαλε κατάλογο με τα περιουσιακά του στοιχεία και με τα όσα πούλησαν αυτός και η σύζυγός του, Κλάρα Καράσο Δε Σαπόρτα, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, οδός Σαΐα 11, μετά την κατοχή και τη μεταφορά τους στο Μπέργκεν Μπέλσεν. Ο κατάλογος περιελάμβανε τα είδη ρουχισμού που εγκαταλείφθηκαν στη Βαρώνου Χιρς, καθώς και ό,τι άλλο άφησαν μετά την αναχώρησή τους. Η σύζυγος αναφέρει τις ζημίες που υπέστη ο κύριος Σαπόρτα, ιδρυτής της Τράπεζας της Θεσσαλονίκης και υπάλληλος του Προξενείου των Κάτω Χωρών στη Θεσσαλονίκη με μακρόχρονη σταδιοδρομία, καθώς και τις στερήσεις και την καταπόνηση που, σε ό,τι αφορούσε την ίδια, κατέληξαν σε τυφοειδή πυρετό.

Η επιτροπή αποφάσισε ότι η απαίτηση του κυρίου Δαυίδ Σα-

πόρτα, ύψους 80.989 ελβετικών φράγκων, ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει, αλλά δεν μπορούσε να αποφανθεί ως προς το αίτημα της αποζημίωσης. Ο ακόλουθος συμφώνησε με την έκθεση. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Ζαχαρίας Νάαρ Κάστρο. Νομομαθής και υπάλληλος του Γενικού Προξενείου του Βελγίου στη Θεσσαλονίκη. Απευθύνθηκε γραπτώς στην ισπανική κυβέρνηση προκειμένου να εκθέσει τις ζημίες που υπέστη λόγω της αυθαίρετης και απάνθρωπης μεταχείρισης της οποίας έτυχε, όπως και οι Ισπανοί υπήκοοι, από την πλευρά των γερμανικών αρχών.

Ακολουθούν επτά παραρτήματα. Στο παράρτημα I αναφέρεται ότι το Νοέμβριο του 1941 οι Γερμανοί αξιωματικοί άδειασαν τρία μπαούλα με πορσελάνες και κρύσταλλα μεγάλης αξίας, καθώς και πολλά άλλα κτίρια όπου είχαν τα γραφεία τους. Το ισπανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη ενημερώθηκε για την κλοπή και απευθύνθηκε σχετικά, γραπτώς, προς την ισπανική διπλωματική αποστολή.

Το παράρτημα II αναφέρει ότι η αξία των αντικειμένων που αφαιρέθηκαν βάσει της πραγματογνωμοσύνης του γραφείου, Διονάτος και Ορφανουδάκης, ανερχόταν σε 60.000 ελβετικά φράγκα.

Παράρτημα III. Ο ίδιος ο Νάαρ εξηγεί πώς τον συνέλαβαν στις 25-3-1944 ως Ισπανό Σεφαρδίτη, για να τον μεταφέρουν στο Μπέργκεν Μπέλσεν, όπου κρατήθηκε επί 14 μήνες, έσπασε το χέρι του και κατέστη ανίκανος προς εργασία.

Παράρτημα IV. Στις 15-3-1944 η Κομαντατούρ της Θεσσαλονίκης αφαίρεσε όλα τα έπιπλα από το διαμέρισμα του Νάαρ στην Εγνατία και τα έπιπλα του δικηγορικού του γραφείου, αξίας 63.000 ελβετικών φράγκων.

Παράρτημα V. Τον Ιούλιο του 1944 οι Γερμανοί επιτέθηκαν στο εργοστάσιο υφασμάτων της οικογενείας, στο οποίο ο Νάαρ κατείχε μερίδιο 14%. Οι ζημιές ανήλθαν σε 800.000 ελβετικά φράγκα.

Παράρτημα VI. Το συνολικό ποσό των απαιτήσεων αγγίζει το 1.047.000 ελβετικά φράγκα.

Στο τέλος του κειμένου ο υπογράφων αναφέρει πως ελπίζει η ισπανική κυβέρνηση, όπως όλες οι πολιτισμένες χώρες, να χρησιμοποιήσει τα γερμανικά περιουσιακά στοιχεία που βρίσκονται σε ισπανικό έδαφος για την εν μέρει αποζημίωση των Ισπανών υπηκόων[23].

Η επιτροπή εξέτασε το ανωτέρω αίτημα και αποφάσισε ότι το αιτούμενο ποσό είναι το ελάχιστο που θα μπορούσε να ζητηθεί, αναφέροντας παράλληλα ότι δεν είναι σε θέση να αποφανθεί ως προς την αποζημίωση. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση στις 26 Αυγούστου 1946 στην Αθήνα.

Μωυσής Χασίντ Ατάς. Υπέβαλε κατάλογο των ζημιών που υπέστη κατά τη γερμανική κατοχή και τη μεταφορά του στο Μπέργκεν Μπέλσεν, ύψους 55.885 ελβετικών φράγκων. Στην έκθεσή της η επιτροπή αναφέρει ότι το ανωτέρω ποσό είναι το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση σημειώνοντας ότι η δηλωθείσα αξία των ειδών ρουχισμού και επίπλωσης δεν είναι υπερβολική, λαμβανομένου υπόψη του τρέχοντος κόστους. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

23. ε.α.: Τηλεγράφημα του υπαλλήλου της ισπανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης κυρίου Νάαρ προς τον Ισπανό ακόλουθο στην Ελλάδα, Αθήνα, 22 Ιανουαρίου 1946.

Ιακώβ Φρανθές Σάλεμ. Υπέβαλε κατάλογο με τα έπιπλα και τον επαγγελματικό εξοπλισμό που αφαίρεσαν οι Γερμανοί από το διαμέρισμά του. Η επιτροπή αναφέρει ότι το αιτούμενο ποσό των 27.7000 ελβετικών φράγκων είναι το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση στις 26 Αυγούστου 1946 στην Αθήνα.

Λεόν Αμπραβανέλ. Καποδίστρια 3, Θεσσαλονίκη. Λήστεψαν το κατάστημα που διατηρούσε στο 33 της οδού Κομνηνών μαζί με το συνεταίρο του Ισαάκ Σαριστί (ποσοστά 85% και 15% αντίστοιχα). Μετά το κλείσιμο του καταστήματος, απευθύνθηκε στο ισπανικό προξενείο της Θεσσαλονίκης, όπου ο αντιπρόσωπος Σολομών Ερζατύ συνέταξε επιστολή διαμαρτυρίας προς τις γερμανικές αρχές με αίτημα την επιστροφή των κλοπιμαίων, κάτι που εξακολουθούσε να εκκρεμεί 9 μήνες αργότερα.

Έπειτα από εξέταση του αιτήματος του Λεόν Αμπραβανέλ, η επιτροπή αποφάσισε ότι οι 81.750 ελβετικά φράγκα που ζητούσε ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση. Το αιτούμενο ποσό δεν ήταν υπερβολικό, λαμβανομένου υπόψη του τρέχοντος κόστους. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Μαήρ Μπενβενίστε Λεβί. Σπάρτης 7, Θεσσαλονίκη. Υπέβαλε κατάλογο των ζημιών που υπέστη κατά τη γερμανική κατοχή, αναφέροντας ότι το Φεβρουάριο του 1943 οι Γερμανοί αξιωματικοί ήρθαν στην αποθήκη του και κατέσχεσαν εμπορεύματα αξίας 25.000 ελβετικών φράγκων. Το σύνολο των ζημιών που υπέστη στη διάρκεια της κατοχής ανερχόταν σε 96.428 φράγκα. Η επιτροπή αποφάσισε ότι το αιτούμενο ποσό ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο, το οποίο ενέκρινε ο ακόλουθος στις 26 Αυγούστου 1946 στην Αθήνα.

Λεόν Μπενβενίστε Λεβί. Σωζοπόλεως 152, Θεσσαλονίκη. Η επιτροπή αποφάσισε ότι το αιτούμενο από τον ανωτέρω ποσό των 70.880 ελβετικών φράγκων ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο. Ο ακόλουθος αποδέχθηκε την έκθεση, βεβαιώνοντας παράλληλα ότι, με βάση τον κατάλογο του κυρίου Δαυίδ Μπενεντόν, που ήταν ο επικεφαλής της ομάδας των 155 Ισπανών της Αθήνας οι οποίοι στάλθηκαν στο Μπέργκεν Μπέλσεν στις 2-4-1943, ο Λεόν Μπενβενίστε παρέδωσε στο Γερμανό διοικητή του στρατοπέδου 250 δολάρια Αμερικής και εξίμισι εκατομμύρια δραχμές, που δεν επιστράφηκαν ούτε στον ενδιαφερόμενο ούτε στην ισπανική διπλωματική αποστολή. Αθήνα, 30 Αυγούστου 1946.

Η Τζαμίλα Μπεναντόν ι Αμόν, χήρα του Σολομώντα Σαπόρτα και οι κόρες της, Ενριέτα και Λίζα Σαπόρτα Μπεναντόν, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, Λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας 55, υπέβαλαν κατάλογο των ζημιών που υπέστησαν κατά τη γερμανική κατοχή και κατά την παραμονή τους στο Μπέργκεν Μπέλσεν, στον οποίο περι-

λαμβάνονταν τέσσερις βαλίτσες με ρούχα και διάφορα αντικείμενα που εγκατέλειψαν κατά την αναχώρησή τους.

Η ισπανική επιτροπή θεώρησε ότι το αιτούμενο ποσό των 63.434 ελβετικών φράγκων ήταν το ελάχιστο που εδικαιούντο. Ο ακόλουθος ενέκρινε την έκθεση, βεβαιώνοντας ότι ο φάκελος που η ανωτέρω παρέδωσε στη γερμανική αστυνομία στις 31-7-1943, δύο μέρες πριν από την αναχώρησή της, δεν είχε επιστραφεί. Στο φάκελο υπήρχαν 280 δολάρια Αμερικής, βάσει του καταλόγου που έστειλαν οι γερμανικές αρχές στον Ισπανό αντιπρόσωπο στην Αθήνα. Αθήνα, 30 Αυγούστου 1946.

Λεόν Μ. Σαπόρτα Ισραέλ. Τ.Θ. 169, Θεσσαλονίκη. Υπέβαλε λεπτομερή κατάλογο των ζημιών που υπέστη η κατοικία του στην οδό Κρήτης 50 στη Θεσσαλονίκη, την οποία κατέλαβαν οι Γερμανοί όταν μπήκαν στην πόλη και όπου παρέμειναν μέχρι την αποχώρησή τους, καθώς και την αλληλογραφία με τις γερμανικές αρχές, μεσολαβούντος του ισπανικού προξενείου της Θεσσαλονίκης. Η επιτροπή αναφέρει στην έκθεσή της ότι το αιτούμενο από τον Λεόν Σαπόρτα ποσό των 220.200 ελβετικών φράγκων ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση. Η δηλωθείσα αξία της επίπλωσης και του ρουχισμού δεν κρίθηκε υπερβολική. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

Αλβέρτος Λ. Καράσο ι Αμπαστάδο. Η επιτροπή θεώρησε ότι το αιτούμενο από τον ανωτέρω ποσό των 200.044 ελβετικών φράγκων ήταν το ελάχιστο που εδικαιούτο να ζητήσει. Ο ακόλουθος προέβη στη σχετική έγκριση. Η δηλωθείσα αξία της επίπλωσης δεν κρίθηκε υπερβολική. Αθήνα, 26 Αυγούστου 1946.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Η προσωπική ανάγνωση της ιστορίας μιας πόλης ή η ιστορία της Κοζάνης μέσα από το έργο του Μ. Παπακωνσταντίνου

Ολοκληρώθηκε πρόσφατως η τριλογία του Μ. Παπακωνσταντίνου με το έργο *Το χρονικό της μεγάλης νύχτας* (1999) που εκδόθηκε από την Εστία. Είχαν προηγηθεί τα έργα: *Η γιαγιά μου η Ρούσα* (1994) και η *Η πέτρινη πόλη* (1995). Και στα τρία αυτά έργα η ιστορία της Κοζάνης αποτελεί το στημόνι πάνω στο οποίο ο συγγραφέας υφαίνει τις προσωπικές και οικογενειακές εμπειρίες του μαζί με μυθοπλαστικά στοιχεία. Εξάλλου, πριν από την τριλογία είχε εκδοθεί το έργο του για τη Κοζάνη: *Μια βορειοελληνική πόλη της τουρκοκρατίας. Ιστορία της Κοζάνης* (1400-1912), εκδ. Εστία, Αθήνα (1992). Το συγγραφικό έργο του πολιτικού Μιχ. Παπακωνσταντίνου μάς ενδιαφέρει εδώ κυρίως, γιατί ο συγγραφέας ξαναέστρεψε με τον τρόπο του τη συζήτηση από το μερικό στο γενικό. Η Κοζάνη, μετά την εγκατάλειψη της κεντρικής οδικής αρτηρίας Αθήνα – Λάρισα – Κοζάνη – Θεσσαλονίκη, το 1963, παραμερίστηκε από την ελληνική επικαιρότητα, με εξαίρεση κάποια εξαιρετικά ειδησεογραφικά γεγονότα.

Είναι χρήσιμη εδώ μια σύντομη αναφορά στην ιστορική διαδρομή αυτής της πόλης[1]. Η Κοζάνη, η καρδιά της Δυτικής Μακεδονίας, είναι μια πόλη της τουρκοκρατίας, η οποία συγκροτείται από πληθυσμιακές ομάδες του ελληνικού χώρου, που βρίσκονταν σε συνεχή μετακίνηση για δημογραφικούς, οικονομικούς και πολιτικούς λόγους. Σιγά σιγά, μέσα στην τουρκοκρατία, συγκροτήθηκε η χριστιανική της κοινότητα χωρίς βυζαντινή κληρονομιά και πολυμιγή εθνοτικά πληθυσμιακό οικιστικό πυρήνα, όπως είχαν οι γειτονικές πόλεις Βέροια και Καστοριά. Η Κοζάνη δε συγκέντρωσε την τοπική τουρκική διοίκηση, η οποία εγκαταστάθηκε στα γειτονικά Σέρβια. Εξάλλου, το πληθυσμιακό μέγεθος της Κοζάνης στο 17ο αι., συγκρινόμενο με αυτό των Ιωαννίνων (4.000 σπίτια), αλλά και της Λάρισας (1.000 σπίτια) –μεγάλες πόλεις της τουρκοκρατίας– είναι πολύ μικρό. Όμως, η παγίωση του καταμερισμού εργασίας, η οργάνωση των συντεχνιών, οι εμπορικές συναλλαγές, η ανάπτυξη των γραμμάτων είναι στοιχεία ακμής ισάξια με τα αντίστοιχα των παραπάνω πόλεων.

Μια άλλη ιστοριογραφική παράδοση είναι εξαιρετικά έντονη σε ολόκληρη την περιοχή από το Βόιο έως την Κοζάνη, αυτή των Ηπειρωτών εποίκων. Είναι γνωστό ότι ο ορεινός χώρος δημιουργεί πληθυσμιακό πλεόνασμα και η περίπτωση της ορεινής Ηπείρου δεν αποτελεί εξαίρεση. Είναι θεμιτό να αναζητούμε Ηπειρώτες έποικους στη Δυτική Μακεδονία. Μικρές ομάδες του ορεινού χώρου, κτηνοτρόφοι και τεχνίτες, είχαν κινηθεί δυτικά της Ηπείρου και πολλοί εγκαταστάθηκαν σε αυτή την περιοχή, αφήνοντας οικιστικά τεκμήρια (τοπωνύμια) αλλά και ονοματολογικό υλικό. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε από αυτές τις μετακινήσεις και κάποιους φυγάδες επαναστατικών κινημάτων, όπως εκείνους του Διονυσίου Σκυλοσόφου (1612). Κατά τεκμήριο όμως αυτές οι πρώιμες εξεγέρσεις δεν ήταν πολυπληθείς και δεν αποτελούσαν αιτία μαζικής και οριστικής απομάκρυνσης.

Η τοπική ιστοριογραφία μας πληροφορεί ότι τον 17ο αι., μαζί με τους Ηπειρώτες έποικους, συναντάμε και έποικους από γειτονικούς οικισμούς. Έτσι από τους σημαντικούς οικιστές της Κοζάνης είναι η ομάδα (120 ή 88 οικογένειες) του κτηνοτρόφου Ι. Τράντα από το μεσαιωνικό Κτένι, φρούριο πάνω στην κοιλάδα του Αλιάκμονα. Είναι χαρακτηριστικό ότι γύρω από έναν κτηνοτροφικό πυρήνα και συγκεκριμένα το γιο ενός κτηνοτρόφου, το Χαρίση Ιωάννου Τράντα ή Μπασιαγιάννη, δημιουργεί η τοπική ιστοριογραφία την ιστορία της Κοζάνης. Με αυτό τον κτηνοτροφικό οικιστικό πυρήνα συνηγορεί και η ετυμολογία του ονόματος της πόλης από το παλαιοσλαβικό koza (γίδα).

Ο μητροπολιτικός ναός της Κοζάνης, στον οποίον τιμάται ο Άγιος Νικόλαος. Χτίσθηκε το 1721 στη θέση παλαιότερου ναού. Το επταώροφο κωδωνοστάσιο ανεγέρθηκε το 1855.

Η διαπίστωση του Κ. Γουναρόπουλου στο 19ο αι. ότι η Κοζάνη “ανεφάνη κυρίως από του 16ου αιώνος” είναι έγκυρη. Από το βυζαντινό οικισμό-φρούριο των Σερβίων το κέντρο θα μεταφερθεί σιγά σιγά στη νέα πόλη, την Κοζάνη. Η επισκοπή Σερβίων, όμως, δε θα μεταφερθεί παρά το 1745 στη Κοζάνη και θα διατηρήσει στη νέα πόλη τον τίτλο “Επισκοπή Σερβίων και Κοζάνης” υπό την εκκλησία της Θεσσαλονίκης. Η ιστορία της οικογένειας του Χαρίσιου Μεγδάνη αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση της οικιστικής εξέλιξης της Κοζάνης. Η οικογένειά του μετοίκησε στην Κοζάνη στις αρχές του 18ου αι. από την περιοχή των Σερβίων, και συγκεκριμένα από τον οικισμό Ριάχωβο (Πολύρραχο). Ο Χαρίσιος Μεγδάνης στην ημιτελή γεωγραφία του σημείωνε για την νέα του πατρίδα: “Κοζάνη, πολιτεία μοναδική και ιδιόρρυθμος ... Αυτή η πολιτεία κατά το 16ο αι. ήτον [μικρόν] χωρίον ως 150 οσπητίων. Η ανωμαλία και ακαταστασία των πολιτικών

* Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της παρουσίασης του έργου που πραγματοποιήθηκε στη Στοά του Βιβλίου, Αθήνα, 2/2/2000.

1. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση στο θέμα βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, Ζάβορδας*, Αθήνα 1999 (υπό έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ – ΙΝΒΕ Κοζάνης).

πραγμάτων εις άλλους τόπους την ηύξησεν από μετοίκους διαφόρων μερών και μάλιστα Θετταλούς...". Αναφερόμενος στους Θεσσαλούς μετοίκους νομίζω ότι ο Χαρίσιος Μεγδάνης εννοεί κυρίως τους εποίκους από τα χωριά των Χασίων στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, αφού ο ίδιος ήταν έποικος από εκείνα τα μέρη.

Μετά τα μέσα του 17ου αι. και κυρίως στο 18ο αι. αρχίζει η περίοδος ακμής της Κοζάνης, κατά την οποία θα αρχίσουν να οργανώνονται οι αστικές λειτουργίες της πόλης: δημόσιο εκπαιδευτήριο και βιβλιοθήκη, καθεδρικός ναός, νεκροταφείο, κατοικίες. Στα τέλη του 18ου αι. η Κοζάνη έχει 750 σπίτια. Το βασικό συγκριτικό πλεονέκτημα στην εντυπωσιακή ανάπτυξή της εντοπίζεται στη γεωγραφική της θέση. Η μαρτυρία του Κ. Γουναρόπουλου μας δίνει πάλι το αποδεικτικό τεκμήριο: "... διό εκ της αγοράς [της Κοζάνης] άρχονται τέσσαρες δημόσιοι οδοί, ήτοι προς ανατολάς διά Βέρροιαν, Νιάγουσταν, Θεσσαλονίκην, προς δυσμάς διά Σιάτισταν, Γρεβενά, Ιωάννινα και λοιπήν Ηπειρον, προς βορράν διά Καλλιάριον, Βιτώλια και βόρειον Μακεδονίαν, προς νότον διά Σέρβια, Ελασσώνα, Τρίκκην, Λάρισσαν και λοιπήν Θεσσαλίαν".

Στις αρχές του 19ο αι. η Κοζάνη εξακολουθεί να έχει 600-700 σπίτια. Στο πρώτο μισό του 19ου αι. ξένος περιηγητής σημειώνει ότι η Κοζάνη είχε 400 καλοφτιαγμένα σπίτια, ένα πανδοχείο και χαρακτήριζε τους 2.500 κατοίκους της Έλληνες Μακεδόνες. Ο Β. Νικολαΐδης στο έργο του, που εκδίδεται στα μέσα του ίδιου αιώνα, περιγράφει την Κοζάνη ως πόλη με 6 συνοικίες, 12 εκκλησίες, 3 σχολεία. Ως δημογραφικό μέγεθος της πόλης δίνει τους αριθμούς: 9.000 ψυχές και 1.100 οικογένειες ελληνικές. Πάντως και ο Κ. Γουναρόπουλος το 1872 προσγράφει 6.000 Έλληνες στην Κοζάνη και λίγους "αθίγγανους" σιδηρουργούς, εξελληνισμένους. Στο γεωγραφικό λεξικό του Δ. Αργυριάδη, που εκδίδεται το 1870, τα Σέρβια δεν αναφέρονται καθόλου, ενώ σημειώνεται ότι η Κοζάνη είχε 5.000 κατοίκους, οι οποίοι δε διακρίνονταν από ιδιαίτερα εθνολογικά χαρακτηριστικά, όπως στην περίπτωση των Γρεβενών, αλλά χαρα-

Η νέα πλατεία της Κοζάνης σε φωτογραφία του 1936.

Το πρώτο δημαρχείο της Κοζάνης στεγάσθηκε σε κτίσμα των αρχών του 19ου αιώνα. το οποίο κατεδαφίσθηκε το 1932.

κτηρίζονται "μικρέμποροι" και "φιλομαθείς". Λίγο αργότερα ο Ν. Σχινάς απογράφει 8.000 "κατοίκους" (δηλαδή Έλληνες) και μόνο 500 Οθωμανούς στην Κοζάνη. Τέλος, τις παραμονές της ένωσης με την Ελλάδα, η πόλη αριθμούσε πλέον τους 12.000 ορθόδοξους Έλληνες. Σε ολόκληρο το 19ο αι. η Κοζάνη εμφανίζει, σε διαφορετικού τύπου πηγές, ένα σχεδόν ομοιογενές πληθυσμιακό σύνολο χριστιανών με κανονική αυξητική τάση.

Στην ύστερη τουρκοκρατία το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας ανήκε στο οθωμανικό διοικητικό διαμέρισμα, στο Βιλαέτι του Μοναστηρίου. Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. η Κοζάνη αποκτά τη φυσιογνωμία της μικρής αστικής βαλκανικής πόλης. Το Βαλταδώρειο Γυμνάσιο, η Βιβλιοθήκη και άλλα δημόσια ιδρύματα πλαισιώνουν ιδιωτικά οικοδομήματα. Παράλληλα, παγιώνεται η κοινωνική στρωματοποίηση στην πόλη. Η οικονομική ελίτ μετέχει στην οργάνωση της τοπικής εκκλησιαστικής και σχολικής διοίκησης. Η κύρια οικονομική δύναμη αντλείται από τον αγροτικό χώρο: τα αμπέλια και τα σιτηρά.

Το 1878 ιδρύθηκε στην Κοζάνη ο υδροκίνητος αλευρόμυλος του Μιχάλη Παπακωνσταντίνου, για να αλέθει τα σιτηρά της περιοχής. Η ίδια οικογένεια με το Γεώργιο Παπακωνσταντίνου έστησε στο μεσοπόλεμο ένα πετρελαιοκίνητο αλευρόμυλο το 1922 στην Πτολεμαΐδα και ακόμη έναν υδροκίνητο αλευρόμυλο, το 1931, έξω από την Κοζάνη[2]. Στο μεταξύ είχε μεσολαβήσει ένα σημαντικό γεγονός το 1912, η ένταξη της Κοζάνης στο ελληνικό κράτος.

Η διοικητική αποκατάσταση των "Νέων Χωρών" από την πλευρά του ελληνικού κράτους ήταν γρήγορη και αποτελεσματική, η ενσωμάτωση όμως κάθε τοπικής κοινωνίας σε αυτό έγινε με εντελώς διαφορετικές ταχύτητες. Η περίοδος κατά την οποία ο αντίκτυπος αυτής της ένωσης αρχίζει να γίνεται αντιληπτός σε όλα τα επίπεδα του

2. Ιω. Χατζηωάννου, *Πανελλήνιο Λεύκωμα 1821-1921*, τ. Β2, Αθήνα 1925, σ. 241.

δημόσιου βίου της Κοζάνης, αλλά και στην τοπική ιστοριογραφία, είναι ο μεσοπόλεμος, μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από νέου τύπου κρατικές επεμβάσεις σε ολόκληρη τη Μακεδονία[3].

Το ελληνικό κράτος θα επενδύσει οικονομικά και πολιτικά στις νέες περιοχές του, επιδιώκοντας παράλληλα να καταστήσει ομοιογενείς τις νέες εδαφικές προσκτήσεις. Παράλληλα, η περιοχή θα αποτελέσει πεδίο διαμάχης και πελατειακής πολιτικής μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών ομάδων με στόχο την προσέλκυση εκλογικής πελατείας. Η Κοζάνη, αποκομμένη από τη βαλκανική αγορά, και συγκεκριμένα το Μοναστήρι (Βιτώλια), που ήταν το πολιτικό και οικονομικό κέντρο της ομώνυμης οθωμανικής διοικητικής περιοχής, θα συγκροτήσει και αυτή τους δεσμούς της με το εθνικό κέντρο, όχι μόνο μέσω του δημόσιου βίου και των οικονομικών σχέσεων, αλλά και μέσω της τοπικής ιστοριογραφίας[4].

Από το μεσοπόλεμο αρχίζει από το Μιχάλη Παπακωνσταντίνου η προσωπική ανάγνωση της ιστορίας της γενέτειράς του. Μέσα από αυτά τα καλογραμμένα αφηγήματα ο ιστορικός μπορεί να αξιοποιήσει το υλικό που του προσφέρεται σε μια μικροϊστορική προοπτική, να εμπλουτίσει και να εμβαθύνει στη μελέτη του μερικού παραδείγματος στο χώρο και στο χρόνο, κρατώντας ως σταθερό σημείο αναφοράς το χώρο[5], ο οποίος, στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι η πόλη της Κοζάνης.

Οι ισχυροί δεσμοί της οικογένειας του Μ. Παπακωνσταντίνου με την οικογενειακή εστία της μητέρας του (η γιαγιά η Ρούσα) δεν είναι τυχαία, αλλά έχει και ανθρωπολογική εξήγηση, όπως και η δικτύωση της γιαγιάς στη γειτονιά: η γιαγιά οικογενειακός γιατρός και κοινωνική λειτουργός. Γυναικείες κοινωνικές δραστηριότητες, οι οποίες σε μία γενιά παρακάτω αντιστοιχούσαν με την πιο οργανωμένη δημόσια παρουσία στην τοπική κοινωνία. Έτσι, η κόρη της Ρούσας συμμετείχε στην επιτροπή του οικοτροφείου θηλέων της πόλης[6].

Οι εικόνες της καθημερινής ζωής στην Κοζάνη, που αναδεικνύονται μέσα από αυτό το αφήγημα, είναι αυθεντικές: οι Αρβανίτες που έφτιαχναν χαλβά και στραγάλια, τα χασάπικα – σφαγεία, τα μαγαζιά– τόποι κοινωνικής συνάθροισης, στήνουν τον κοινωνικό ιστό μίας επαρχιακής πόλης που ζει με το φόβο της πυρκαγιάς, αφού τα οικοδομήματα ήταν ξύλινα και η Θεσσαλονίκη είχε μόλις καεί το 1917, αλλά και το φόβο του ξένου, που στη δεκαετία του 1920 έφερε η ανταλλαγή των πληθυσμών στη Μακεδονία και βέβαια και στη Κοζάνη. "Τι σόι είναι αυτοί οι πρόσφυγες, έλεγε και ξανάλεγε η γιαγιά", γράφει ο Μ. Παπακωνσταντίνου στο βιβλίο *Η γιαγιά μου η Ρούσα*[7]. Ήταν αυτοί που ξαναέφεραν, ύστερα από περίπου μια δεκαετία από την ένωση με το ελληνικό κράτος, την τούρκικη γλώσσα στη Κοζάνη, μαζί με τις δενδροκαλλιέργειες, την καπνοπαραγωγή και τα πρόσθετα εργατικά χέρια, αυτοί που κατέλαβαν τους πεδινούς οικισμούς γύρω από την πόλη μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Η δεκαετία του 1930 ήταν πράγματι περισσότερο σκληρή από τις προηγούμενες δεκαετίες του 20ού αι. για τη μικρή κοινωνία της Κοζάνης. Οποιαδήποτε κλιματολογική ή φυσική μεταβολή, που μπορούσε να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή ή στην κτηνοτροφία, ήταν οριακή για τα μικρά νοικοκυριά. Έτσι, ακόμη και το αστικό νοικοκυριό της οικογένειας Παπακωνσταντίνου δοκιμάστηκε, όταν στέρεψε η πηγή που τροφοδοτούσε τον υδροκίνητο αλευρόμυλό τους. Άμεση συνέπεια, σε συνδυασμό με την υποτίμηση της δραχμής, ήταν η κατακόρυφη αύξηση του χρέ-

3. Για τη διαφοροποίηση που παρατηρείται στο μεσοπόλεμο από τους οικονομικούς δεσμούς των βαλκανικών πόλεων στην εθνική σχέση με το ελληνικό κράτος βλ. Νίκος Καλογήρου, "Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο, στο: Γ. Μαυρογορδάτος- Χρ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σ. 83.

4. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, "Οι τοπικές συνιστώσες μιας εθνικής ιστοριογραφίας: σχόλια για την κοζανίτικη ιστοριογραφία", *Τα Ιστορικά*, 28-29 (1998), σ. 240-252.

5. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, "Μικροϊστορικές αναζητήσεις", *Μνήμων*, 20 (1998), σ. 151-160.

6. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η γιαγιά μου η Ρούσα*, σ. 47.

7. Στο ίδιο, σ. 131.

Κοζανίτες εθελοντές των Βαλκανικών Πολέμων.

ους του ιδιοκτήτη. Η λύση ήταν, όπως και σε όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις, η πώληση των οικογενειακών ακινήτων, που αποτελούσαν το αποθεματικό κεφάλαιο κάθε επαγγελματία, μαζί με την καταφυγή στον τραπεζικό και κυρίως στον ιδιωτικό δανεισμό[8]. Οι συγγενικές σχέσεις της οικογένειας Παπακωνσταντίνου με τις οικογένειες Δρίζη και Μπλιούρα, τους τοπικούς τραπεζίτες, συνθέτουν ένα μέρος από τη δικτύωση της τοπικής ελίτ.

Η δεκαετία του 1930 είναι το χρονικό πλαίσιο του δεύτερου βιβλίου του Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η πέτρινη πόλη*. Η δεκαετία που εισήγαγε την πολιτική και τα πολιτικά πάθη στην τοπική κοινωνία. Τόσο η βενιζελική όσο και η αντιβενιζελική παράταξη προωθούν τοπικούς βουλευτές και επηρεάζουν την τοπική δημοτική αρχή. Ακόμη και η εκκλησιαστική αρχή δεν μένει ασυγκίνητη. Βενιζελικός ήταν και ο γνωστός Ιωακείμ, μητροπολίτης Κοζάνης από το 1923. Το σημείο που παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον είναι η τοπική ερμηνεία και αντιπροσώπευση της γνωστής πανελλήνιας βενιζελικής και αντιβενιζελικής αντιπαλότητας. Η πολιτική διαμάχη του Γεωργίου Βαρβούτη και των άλλων Φιλελευθέρων με τους Λαϊκούς του Πολυζούλη για την τοπική εκπροσώπηση στο βενιζελικό "Εθνικό Συνασπισμό" και στην αντιβενιζελική "Ηνωμένη Αντιπολίτευση" έφεραν το πανελλήνιο πολιτικό πάθος στο επίπεδο του προσωπικού ξυλοδαρμού στην Κοζάνη. Τοπικές ιδιαιτερότητες αυτής της διαμάχης αποτέλεσαν ο πολιτικός Κουπαρούσος, αλλά και η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων. Μέσα σε αυτούς ήταν και ο Παρτσαλίδης του Κ.Κ.Ε. από την Πτολεμαΐδα που είχε ξεκινήσει τη δράση του στην Αθήνα.

Οι απαρχές της πολιτικής σταδιοδρομίας του ίδιου του Μ. Παπακωνσταντίνου εκκινούν από την ιστορία του βενιζελισμού στην Κοζάνη. Η ομοιογενοποίηση στο εθνικό επίπεδο που προσφέρθηκε με το βενιζελισμό στην τοπική κοινωνία είναι αναγνωρίσιμη στο παράδειγμα της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Όλη η εμπειρία από την πολιτική ζωή του μεσοπολέμου στην Κοζάνη οδήγησε το Μ. Παπακωνσταντίνου στην πολιτική κονίστρα, γεγονός όχι παράταιρο για ένα χαρισματικό άνθρωπο, ο οποίος με τις οικογενειακές του διασυνδέσεις και τις προσωπικές σπουδές του μπορούσε να ξεπεράσει κοινωνικά και πολιτισμικά την απομόνωση της επαρχιακής πόλης.

Η αφελής σκέψη που διατυπώνει ο ήρωας της Πέτρινης πόλης ότι: "Η Κοζάνη είναι πιο μακριά απ' την Αμερική απ' ό,τι η θάλασσα του Πειραιά, εκεί που είναι η Σχολή Δοκίμων"[9], μας φανερώνει καθ' υπερβολή τη γεωγραφική απομόνωση της Κοζάνης από την πρωτεύουσα. Η σχεδίαση από το 1920 της σιδηροδρομικής σύνδεσης Καλαμπάκας-Κοζάνης δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Ενώ η Κοζάνη επικοινωνούσε σχετικά ομαλά με τους γύρω οικισμούς και τη Θεσσαλονίκη, για να φτάσουν στην Αθήνα οι Κοζανίτες πήγαιναν έως τη Λάρισα με φορτηγά και λεωφορεία και από εκεί έπαιρναν το τρένο για την Αθήνα. Η διαδρομή Κοζάνη – Αθήνα με αυτοκίνητο διαρκούσε περίπου 18-20 ώρες.

Έτσι, ήδη πριν από τη δεκαετία του 1940 η Κοζάνη είχε ολοκληρώσει ένα σύστημα συνεκτικών αστικών αξιών. Διέθετε εκκλησιαστική αρχή με προσωπικότητα, σχολεία, εμπορική σχολή, ιδιωτική κλινική (του Μανέντη), φιλανθρωπικές επιτροπές και καλλιτεχνικούς συλλόγους κοινής ωφελείας, τοπικούς λόγιους όπως ο Τσιτσελίκης, αλλά και ο Δελιαλής και ο Καλινδέρης, αυτοτελή ιστορία της πόλης από τον Π. Λιούφη, ντόπιους πολιτικούς, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, τοπική εφημεριδογραφία και ραδιοφωνική σύνδεση με την Ελλάδα και το εξωτερικό. Τέλος, είχε γίνει γνωστός ο πλούτος του υπεδάφους της περιοχής σε λιγνίτη, το προϊόν που έμελλε να αλλάξει ριζικά τόσο το τοπίο όσο και την οικονομία της περιοχής μεταπολεμικά[10]. Η εθνική ομοιογενοποίηση αυτής της μακεδονικής περιοχής βρισκόταν σε καλό δρόμο.

Η ιταλική και γερμανική κατοχή, καθώς και η εθνική αντίσταση στη δεκαετία του 1940, αναζωπύρωσαν, μαζί με τα άλλα δεινά που έφεραν, μειονοτικά και μικροεθνοτικά προβλήματα συμβίωσης των πληθυσμών της περιοχής της Κοζάνης. *Το χρονικό της μεγάλης νύχτας* εύστοχα φέρνει στο προσκήνιο την ιδιαιτερότητα που είχε αυτή η δεκαετία σε ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία. Η σύγχυση που επικρατούσε στους στρατούς κατοχής σχετικά με την ταυτότητα των κατακτημένων ήταν πραγματική, ώστε μόλις μπήκαν οι Γερμανοί στην Κοζάνη ρωτούσαν πόσοι ήταν οι Βούλγαροι και πόσοι οι Έλληνες[11]. Ο Μ. Παπακωνσταντίνου αναγνωρίζει τη συνύπαρξη των Ελλήνων, των τουρκόφωνων προσφύγων, των Βλάχων και των Βουλγάρων, που αργότερα ονομάστηκαν Σλαβομακεδόνες. Στο τελευταίο του βιβλίο περιγράφει μια σκηνή με τον ίδιο πρωταγωνιστή και ένα Γερμανό υπολοχαγό, τον οποίο ενημερώνει για το Μακεδονικό πρόβλημα και τις διεκδικήσεις των Βουλγάρων, με βασικό επιχείρημα την ιστορία από την αρχαιότητα, το Βυζάντιο, την έλευση των Σλάβων, τους συνεχείς αγώνες για τη διατήρηση της ελληνικότητας και τον Π. Μελά. Η απάντηση του Γερμανού ήταν: "Ξέρετε ότι τα ίδια λένε και οι Βούλγαροι από τη δική τους πλευρά;". Ο ίδιος του θυμίζει ότι και οι Βούλγαροι είχαν τους δικούς τους εθνικούς ήρωες[12]. Ένας τιτάνιος αγώνας προσωπικής και συλλογικής επιβίωσης είχε αρχίσει προξενώντας ομαδοποιήσεις και συμμαχίες που σε μη εμπόλεμες καταστάσεις δε θα είχαν δημιουργηθεί, όπως οι ρουμανίζοντες Βλάχοι ή οι βουλγαρίζοντες Σλαβομακεδόνες. Ίσως το βασικότερο πλεονέκτημα του *Χρονικού της μεγάλης νύχτας* να εντοπίζεται ακριβώς στη νηφαλιότητα με την οποία ο συγγραφέας αγγίζει την τραγικότητα εκείνης της δεκαετίας.

Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου

8. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η πέτρινη πόλη*, σ. 38-39.
9. Στο ίδιο, σ. 166.

10. Αιμ. Μπούσιος, *Το έργο της Πτολεμαΐδας ή η Ιστορία της Λιπτόλ*, Αθήνα 1997.
11. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Το χρονικό της μεγάλης νύχτας*, σ. 74.
12. Στο ίδιο, σ. 129-130.

Υδάτινες Σχέσεις

ΤΟ ΝΕΡΟ ΩΣ ΠΗΓΗ ΖΩΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Σχεδιασμός και Επιστημονική Επιμέλεια
ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Υδάτινες Σχέσεις

Το νερό ως πηγή ζωής κατά την αρχαιότητα
Σχεδιασμός και επιστημονική επιμέλεια
Κώστας Σουέρεφ

UNIVERSITY STUDIO PRESS, Θεσσαλονίκη 2000

Το συλλογικό και διεπιστημονικό αυτό έργο περιλαμβάνει εργασίες ερευνητών από διαφορετικούς κλάδους, με κοινό θέμα το νερό και με έμφαση στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.

Ο Κώστας Σουέρεφ στο κείμενό του αναφέρεται στο νερό, ως βασικό στοιχείο των προϊστορικών οικισμών. Εντοπίζει τα όρια των οικισμών που έχουν ανασκαφεί στους περιβάλλοντες χείμαρρους. Οι χείμαρροι, σε συνδυασμό με τους γηλόφους και τη δυνατότητα εποπτείας του πέριξ χώρου, καθόριζαν τις αμυντικές δυνατότητες των οικισμών. Γύρω από τη Θεσσαλονίκη διασώζονται ακόμη διευθετήσεις (αντιπλημμυρικοί τοίχοι, αγωγοί διαφυγής), καθώς και πολλά απομεινάρια που προδίδουν διαχείριση του νερού, όπως πηγάδια, πιθάρια, σκεύη, εργαστήρια και λουτήρες. Στα απομεινάρια μιας αγροικίας, οι ιδρυτές της οποίας επέλεξαν την ίδια τοποθεσία όπως και οι μετέπειτα ιδρυτές της "Υφανέτ", διασώζεται πλήθος ανάλογων στοιχείων.

Ο Αστέριος Λιούτας αναφέρεται στους βασικούς extra muros χείμαρρους, το Δενδροπόταμο και το Ελαιόρεμα (από το Πανόραμα μέχρι το Φοίνικα), κοντά στους οποίους εντοπίσθηκαν παλαιοί οικισμοί. Υπογραμμίζει επίσης τη σημασία ευρημάτων εντός της πόλεως, όπως ο αγωγός στην οδό Καπετάν Πατρίκη (πάροδο Αλ. Σβώλου), και ανασκοπεί τα αρχαία δίκτυα διανομής του νερού, τα οποία μέχρι πρόσφατα ήταν σε χρήση. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα τμήματα των αρχαίων υδραγωγείων στην περιοχή της Σταυρούπολης και της Πολίχνης.

Ο Ελ. Βαβλιάκης ανασκοπεί την υδρευτική τεχνική "κανάτ" (τούνελ με κατακόρυφα πηγάδια), εξηγώντας τη λειτουργία του "κανάτ" του Χορτιάτη, το οποίο ήταν σε χρήση από τη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο μέχρι το 1984.

Ο Γιώργος Καραδέδος καταθέτει μία αναλυτική περιγραφή της τεχνολογίας του νερού στο αρχαίο Δίον, υπογραμμίζοντας τη σημασία των πολυπληθών ευρημάτων: υδραγωγείο, δεξαμενές, τάφροι, αγωγοί, αναβρυτήρια, αποχετευτικό δίκτυο, δημόσια αποχωρητήρια και λουτρά. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι αρχαίοι γνώριζαν πως έπρεπε το αποχετευτικό δίκτυο να έχει γωνιώσεις, ώστε να επιτυγχάνεται ανάσχεση της ορμής του νερού.

Η Ευαγγελία Βαρέλλα ιχνηλατεί τις εφευρέσεις της αρχαιότητας σχετικά με τη χρήση του νερού. Μια τέτοια εφεύρεση ήταν και ο ατμός, που χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγή σχεδόν είκοσι αιώνες μετά την ανακάλυψή του από τους αρχαίους. Ωστόσο, οι ευφυείς επινοήσεις των προγόνων μας δεν "ξεπέρασαν τα παίγνια", όπως σημειώνει η συγγραφέας, και δε χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγή.

Ο Δημήτρης Χριστοδούλου εξετάζει τη σχέση νερού και υγείας στα κείμενα του Ιπποκράτη και ειδικά σε ό,τι αφορά το λουτρό και την πόση. Στην πόση ακάθαρτου ή ακατάλληλου ύδατος απέδιδε ο Ιπποκράτης τους ελώδεις πυρετούς, τη μεγαλοσπληνία και τη λιθίαση της κύστης. Επίσης, οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν το θαλάσσιο νερό για διαγνωστικούς σκοπούς, όπως η εξέταση της σύστασης των πτυέλων.

Η Δήμητρα Μήττα ανατρέχει στις τελετουργικές συνήθειες της αρχαιότητας και ανατέμνει τη σημασία του καθαρμού πριν από κάθε τελετή: προσευχή, θυσία, γέννηση, γάμος και θάνατος.

Τα κείμενα συμπληρώνονται από μία αντιπροσωπευτική ανθολόγηση εικόνων σχετικά με το νερό, τις οποίες επέλεξε ο επιμελητής της έκδοσης. Πρόκειται για γκραβούρες, απεικονίσεις οθωμανικών λουτρών, αναγεννησιακούς πίνακες (όπου ξεχωρίζει η ευφυής αναφορά στα νερά που λανθάνουν πίσω από το πρόσωπο της Μόνα Λίζα), φωτογραφίες, διαφημίσεις και κινηματογραφικές εικόνες.

Η έκδοση κλείνει με την υπόμνηση ότι το 80% των ασθενειών στο σύγχρονο κόσμο οφείλονται στην έλλειψη νερού.

Ε. Α. Χ.

Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912

Η Θεσσαλονίκη αλώθηκε από τους Τούρκους για τρίτη και τελευταία φορά την 29η Μαρτίου 1430 και, μετά από σκλαβιά 482 ετών και 7 μηνών, απελευθερώθηκε την 26η Οκτωβρίου 1912. Προηγήθηκε, την 5η Οκτωβρίου 1912, η κήρυξη του πολέμου κατά της Τουρκίας από τις σύμμαχες, τότε, χώρες της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, γεγονός που απετέλεσε την έκρηξη του Πρώτου Βαλκανικού πολέμου.

Ο ελληνικός στρατός, αποτελούμενος από 85.000 περίπου άνδρες, διέβη τη συνοριακή γραμμή της Μελούνας, πέρασε νικηφόρα τα στενά του Σαρανταπόρου και κατέλαβε την Κοζάνη. Παράλληλα, ο βουλγαρικός στρατός προήλαυνε προς τη Θράκη και ο σερβικός στρατός κατευθυνόταν προς το Μοναστήρι.

Από την Κοζάνη πέντε ελληνικές μεραρχίες και μία ταξιαρχία ιππικού κινήθηκαν προς τη Βέροια, ενώ η 7η ελληνική μεραρχία, συνεπικουρούμενη από το τάγμα Κρητικών, την ταξιαρχία ευζώνων και το σώμα προσκόπων – το οποίο απαρτιζόταν από μπαρουτοκαπνισμένους μακεδονομάχους – διέβη τα Πιέρια από τα στενά της Πέτρας, κατέλαβε την Κατερίνη και κινήθηκε προς το Αιγίνιο. Τη 17η Οκτωβρίου ο κύριος όγκος του ελληνικού στρατού κατευθύνθηκε προς συνάντηση του τουρκικού, που οχυρώθηκε σ' ένα ύψωμα έξω από την ιερή πόλη των Τούρκων, τα Γιαννιτσά (Yenice Vardar).

Η μάχη των Γιαννιτσών, που άρχισε από το πρωί της 19ης Οκτωβρίου, υπήρξε η πιο κρίσιμη καμπή της μακεδονικής εκστρατείας, αφού σ' αυτήν ο τουρκικός στρατός, με επικεφαλής το διοικητή του 8ου Σώματος στρατού Χασάν Ταχσίν πασά, στήριξε όλη την αμυντική του προσπάθεια. Η μάχη συνεχίσθηκε καθόλη τη διάρκεια της ημέρας, κάτω από συνεχή βροχή, διακόπηκε τη νύχτα της 19ης Οκτωβρίου και άρχισε εκ νέου το πρωί της επομένης, οπότε και στέφθηκε με επιτυχία για τις ελληνικές δυνάμεις, που όμως άφησαν στο πεδίο της μάχης συνολικά 188 νεκρούς[1].

Παράλληλα με την κρισιμότατη και φονικότατη μάχη των Γιαννιτσών, διεξήχθη το πρωί της 20ης Οκτωβρίου και η λιγότερο γνωστή μάχη του Πλατέος για την κατάληψη των δύο γεφυρών (αμαξιτή και σιδηροδρομική) του ποταμού Λουδία (Καραασμάκ). Τη μάχη διεξήγαγε η εμπροσθοφυλακή της 7ης μεραρχίας, που μετά από πολύωρη προσπάθεια κατάφερε να υπερκεράσει τη σθεναρή αντίσταση των τουρκικών δυνάμεων. Οι τρεις νεκροί της μάχης του Πλατέος θάφτηκαν στον κήπο του σιδηροδρομικού σταθμού και δίπλα τους αργότερα ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης-Αινιάν ανήγειρε μνημείο με μαρμάρινο σταυρό, στο οποίο χαράχθηκε το εξής κείμενο: "Αλεξ. Μαυρομιχάλης, Τσακμακόπουλος, Νταβατζής. Ο τιμημένος τάφος τριών γενναίων εδώ θα ενθυμίζη πάντοτε την ηρωϊκήν διάβασιν της γέφυρας του Καραασμάκ υπό των προσκόπων την 19η Οκτωβρίου 1912". Το 1960 κάποιοι ανιστόριτοι μετέφεραν το μνημείο πίσω από το κτίριο του σιδηροδρομικού σταθμού Πλατέος, όπου βρίσκεται σήμερα χορταριασμένο και ξεχασμένο.

Μετά τη νικηφόρα μάχη των Γιαννιτσών και τη διέλευση του Λουδία άνοιξε ο δρόμος για την

1. Δ. Μπέλλου, "Η απελευθέρωση του Ρουμλουκιού και η παράδοση της Θεσσαλονίκης", σελ. 133 επ.

Το απέριττο μνημείο προς τιμή των τριών νεκρών της μάχης του Καραασμάκ σε πρόσφατη φωτογραφία, πίσω από το σιδηροδρομικό σταθμό Πλατέος.

απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, αφού οι Τούρκοι δεν είχαν πλέον το σθένος να προβάλουν άλλη αντίσταση. Σύμφωνα με πληροφορίες της αθηναϊκής εφημερίδας "Εμπρός", οι πρόξενοι των μεγάλων δυνάμεων συνέστησαν στο βαλή της Θεσσαλονίκης... "να μη δημιουργήσει νέας θυσίας του τουρκικού στρατού, αίτινες θα αποβώσιν άλλως και αλυσιτελείς, ως απέβησαν πανταχού, όπου εδόθησαν μάχαι προς τους Έλληνας, ιδία δε εις Γιαννιτσά"[2]. Παρόλα αυτά η προέλαση του ελληνικού στρατού δεν ήταν εύκολη, αφού έπρεπε ν' αντιμετωπίσει τον ανεπαρκέστατο επισιτισμό του, τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες και τη διέλευση του "φουσκωμένου" Αξιού.

Ο Σπ. Μελάς αναφέρει ότι "...το ψωμί και το αλάτι γίνονταν σπανιότερα, το δε ψητό ξερό καλαμπόκι και οι γκαστρωμένες προβατίνες, όταν υπήρχαν κι αυτές, απόμειναν μόνη τροφή. Αυτά τα δύο, τα βρωμόνερα, οι αδιάκοπες κι εξαντλητικές πορείες, ο ύπνος στην υγρασία του υπαίθρου σε ώρα εξαιρετικά βροχερού φθινοπώρου, προκάλεσαν δυσεντερίες βαριάς και συχνά θανατηφόρας μορφής..."[3].

Το βράδυ της 20ης Οκτωβρίου 1912 απεστάλησαν από το ελληνικό στρατηγείο αναγνωριστικές περίπολοι στα χωριά Ραχώνα και Άνω Κουφάλια, καθώς και στην αμαξιτή γέφυρα του Αξιού. Από τις αναγνωριστικές αυτές περιπόλους διαπιστώθηκε ότι οι Τούρκοι εγκατέλειψαν τη δυτική πλευρά του Αξιού και πυρπόλησαν την ξύλινη οδική γέφυρά του. Η διέλευση του Αξιού φάνταζε πλέον ανυπέρβλητο εμπόδιο, αφού οι απαραίτητες γεφυροσκευές βρίσκονταν ακόμη στην Κοζάνη. Όπως γράφει στα απομνημονεύματά του ο υπαρχηγός του επιτελείου Β. Δούσμανης "...η δια ίππων έλξις, την οποία προέβλεπε το σχέδιο επιστρατεύσεως είχε καταργηθεί και ήδη αι γεφυροσκευαί μετεφέροντο, ελκόμεναι δια βο-

2. Εφημερίδα "Εμπρός", 24 Οκτωβρίου 1912, σελ. 4.
3. Σπ. Μελά, "Οι Πόλεμοι 1912-1913", 1958, σελ. 262.

ών και βουβάλων. Όταν είχομεν φθάσει εις την δεξιάν όχθην του Αξιού, αι γεφυροσκευαί είχον φθάσει εις Κοζάνην..."[4].

Στο μεταξύ οι παλαίμαχοι του μακεδονικού αγώνα, που αποτελούσαν την εμπροσθοφυλακή της 7ης μεραρχίας μαζί με την ταξιαρχία ιππικού και την ανεξάρτητη ταξιαρχία ευζώνων, αφού πέρασαν από το χωριό Κλειδί και διέβησαν το Λουδία, την 20η Οκτωβρίου εισήλθαν στα Κύμινα (Γιουντζήδα) και την επομένη προωθήθηκαν στη Χαλάστρα (Κουλιακιά), μεγάλο ελληνικό χωριό που αποτελούσε έδρα της επισκοπής Καμπανίας.

Η 21η Οκτωβρίου βρήκε τη 2η μεραρχία στα Κάτω Κουφάλια, την 1η μεραρχία στο Παρθένιο (Τσόχαλαρ), την 7η μεραρχία στη Βραχιά (Καϊλί) και την 3η μεραρχία στο Άδενδρο (Κίρτζιλαρ), όπου στο σπίτι του Χρ. Φώτη εγκαταστάθηκε ο αρχιστράτηγος και διάδοχος Κωνσταντίνος μαζί με το επιτελείο του. Στο σπίτι αυτό πραγματοποιήθηκαν αλλεπάλληλες συσκέψεις των επιτελών αξιωματικών με θέμα την αναζήτηση λύσης στο οξύτατο πρόβλημα της διέλευσης του Αξιού, του οποίου ο μοναδικός ποτάμιος βραχίονας διεσπάτο στο ύψος του χωριού Ανατολικό (Βαλμάδα) σε δύο βραχίονες, οι οποίοι διέρχονταν μεταξύ Χαλάστρας και Σίνδου (Τεκελί) και εξέβαλαν στο Θερμαϊκό κόλπο, δυτικά του Καλοχωρίου (Κασκάρκα), στην τοποθεσία "Παλιομάνα".

Η ΔΙΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΞΙΟΥ

Την 21η Οκτωβρίου ο Κωνσταντίνος κάλεσε στο Άδενδρο τον πολύπειρο Θεσσαλονικέα μακεδονομάχο Αλέξανδρο Ζάννα, ο οποίος περιγράφει ως εξής αυτή τη συνάντηση: "...Σε λίγο κατέφθασε ο Διάδοχος κρατώντας μία φέτα ψωμί με σοκολάτα και με ρώτησε λεπτομέρειες για την πορεία μας. Ήθελε να μάθη, αν είμασταν σε θέση εμείς με τους χωρικούς και με τη βοήθεια του μηχανικού να κατασκευάσωμε δεύτερη γέφυρα κοντά στην Κουλακιά. Του είπα πως δεν είμαι αρμόδιος να του δώσω αυτή την απάντηση, αλλά νόμιζα πως ήταν κατορθωτό. Θα μπορούσαμε ίσως να χρησιμοποιήσωμε τις βάρκες, που έχουν στην Κουλακιά. Πάντως αυτό εξαρτάτο από το μηχανικό..."[5].

Ο Κωνσταντίνος υπέβαλε αυτές τις ερωτήσεις στο Ζάννα, επειδή προφανώς είχε πληροφορηθεί την ύπαρξη του περίφημου τότε "κουλιακιώτικου" στόλου που αριθμούσε πάνω από χίλιες πλάβες και τις ικανότητες των Χαλαστρινών ψαράδων τόσο από το μακεδονικό αγώνα όσο και από την αναφορά του Ν. Σχινά, ο οποίος επισκέφθηκε στο παρελθόν τη σκλαβωμένη Μακεδονία και κατέγραψε τις συνθήκες που θα αντιμετώπιζε ο ελληνικός στρατός σε μελλοντική προέλασή του. Γράφει χαρακτηριστικά ο τότε ταγματάρχης του μηχανικού Νικόλαος Σχινάς: "Πολλοί των κατοίκων τούτων, ως οι της Κολακιάς και Καρυάς, εισίν αλιείς (γιουβαρίται), δυνάμενοι να χρησιμεύσωσιν εν καταλλήλω ώρα, ως καλώς γνωρίζοντες τους ποταμούς και την ακτήν..."[6].

Τα γεγονότα που ακολούθησαν απέδειξαν ότι ο Κωνσταντίνος δικαιολογημένα έδωσε βάση στις πληροφορίες του, αφού τελικώς τη λύση στο μεγάλο πρόβλημα έδωσαν οι κάτοικοι της Χαλάστρας, οι οποίοι με πρωτεργάτη το λεπτοκαμωμένο καροποιό μπάρμπα-Γιώργη Νταλιγκάρο κατάφεραν μέσα σε δύο ημέρες να κατασκευάσουν με πλάβες και άλλα αυτοσχέδια μέσα, δύο πλωτές γέφυρες. Αξιομνημόνευτο είναι το παρακάτω απόσπασμα του συγγραφέα Κώστα Βαφείδη: "...Όλοι έβλεπαν παρατεταγμένο στον Αξιό ποταμό το "στόλο" της Κουλιακιάς. Πλήθος από πλάβες και σε κάθε πλάβα από δύο λεβέντες μέσα, όρθιοι με τα πλατσίδια στα χέρια, ακίνητοι χαιρετούσαν. Οι αξιωματικοί και οι φαντάροι δεν πίστευαν στα μάτια τους. Δεν πρόλαβαν όμως να συνέλθουν. Μεγάλη οχλαγωγή και θόρυβος έρχονταν από δυσμάς, από το χωριό. Γύρισαν τα μάτια τους και βλέπουν μία απέραντη φάλαγγα από κά-

4. Β. Δούσμανη, "Ιστορικαί σελίδες τας οποίας έζησα", σελ. 51 επ.
5. Αλ. Ζάννα, "Ο Μακεδονικός Αγών", 1960, σελ. 83.
6. Ν. Σχινά, "Οδοιπορικαί Σημειώσεις", 1886, σελ. 208.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Interreg II, (Μέτρο 4.1, έργο 2046) εισαγάγει το θεσμό ελληνοβουλγαρικής επικοινωνίας «Κύριλλος και Μεθόδιος», με επιστημονικές εκδηλώσεις και εκδόσεις για τη Θεσσαλονίκη και τη Φιλιππούπολη.

Επιστημονικό συνέδριο

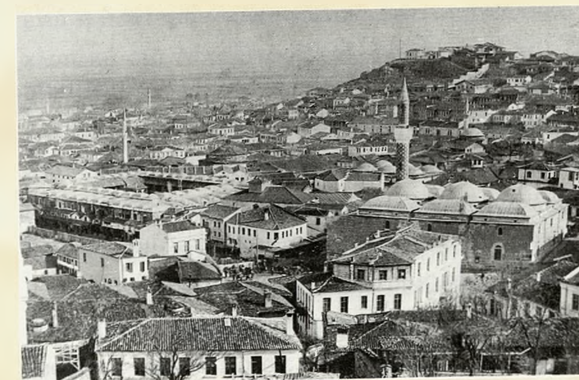
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ ΣΕ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ
Ιστορία, τέχνη, κοινωνία, 18ος-20ς αιώνας.

6-9 Δεκεμβρίου 2000
Στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Μέγαρο Μπίλλη, Πλατεία Ιπποδρομίου.
50 επιστήμονες από τις δύο πόλεις καταθέτουν τα πορίσματα των ερευνών τους στα γνωστικά πεδία: *Ιστορία-Θρησκεία-Κοινότητες-Πολιτισμός-Παιδεία-Οικονομία-Κοινωνία-Αρχιτεκτονική*, σκιαγραφώντας την παράλληλη πορεία των δύο πόλεων κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες.

Έκθεση

ΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ-ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ: ΟΜΟΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ;
Στο Μύλο, 6-20 Δεκεμβρίου 2000
Πόσο επιδρά ένας αιώνας στο πρόσωπο της πόλης; Η έκθεση παρουσιάζει οπτικό υλικό από μουσεία και ιδιωτικές συλλογές, αναζητώντας τις φυσιογνωμικές ομοιότητες και διαφορές των δύο πόλεων τόσο στις αρχές του εικοστού αιώνα όσο και στις αρχές του εικοστού πρώτου. Προηγουμένως, η έκθεση θα παρουσιαστεί στη Φιλιππούπολη, στη Δημοτική Πινακοθήκη της πόλης, από 11 έως 30.11.2000.

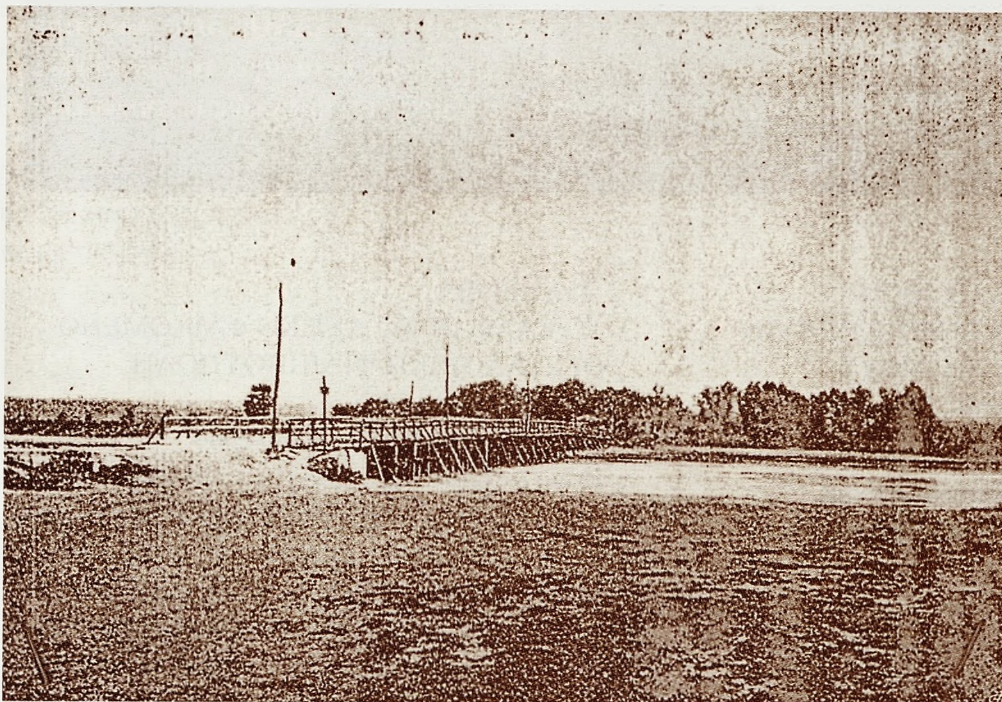
Έκδοση τόμου

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ:
Ιστορία, τέχνη, κοινωνία

Περιλαμβάνει τα πλήρη κείμενα των ανακοινώσεων που θα γίνουν στο ομότιτλο συνέδριο, στην γλώσσα στην οποία θα ανακοινωθούν, ελληνική ή βουλγαρική, με ευρεία περίληψη στα αγγλικά και πλούσια εικονογράφηση. Ο τόμος θα κυκλοφορηθεί στα βιβλιοπωλεία από τις 10 Δεκεμβρίου.

Λεύκωμα

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ-ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ: ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ.
Δημοσίευση του υλικού που θα παρουσιαστεί στην έκθεση: Πενήντα αστικά τοπία της Θεσσαλονίκης και ισάριθμα της Φιλιππούπολης, φωτογραφημένα πριν από εκατό χρόνια και σήμερα. Στα βιβλιοπωλεία από τις 10 Δεκεμβρίου.

Η ξύλινη αμαξιτή γέφυρα του Αξιού στην περιοχή της Χαλκηδόνας σε φωτογραφία του 1908 (από το βιβλίο του A. Struck "Makedonische Fahrten").

ρα και βοδάμαξα να προχωρή προς το στρατόπεδο. Όλα ήταν κατάφορτα με ξυλεία και πλήθος κόσμου με φκιάρια, κασμάδες και ό, τι άλλο εργαλείο στα χέρια να τα συνοδεύει με τραγούδια πατριωτικά. Μπροστά-μπροστά, σε μια σούστα επάνω ο μπάρμπα-Γιώργης Νταλιγκάρος (...). Πρώτα πρώτα δέθηκε, από στερεούς πασσάλους μπηγμένους στις όχθες του ποταμού, ένα πελώριο σε μήκος παλαμάρι και άρχισε η εργασία με γοργό ρυθμό. Μία μία οι πλάβες πλησίασαν και δέθηκαν κάθετα με το παλαμάρι, στερεώθηκαν καλά με τις άγκυρες και άρχισαν να δέχονται τα μαδέρια που κουβαλούσαν οι φαντάροι με τους εθελοντές πολίτες. Τα σφυριά και οι βαρειές δούλευαν ακατάπαυστα ξεσηκώνοντας μεγάλο θόρυβο. Θα νόμιζε κανείς ότι βρισκόταν σ' ένα μεγάλο ναυπηγείο..."[7]. Οι εργασίες κατασκευής των δύο πλωτών γεφυρών του Αξιού ξεκίνησαν τα χαράματα της 22ης Οκτωβρίου και ολοκληρώθηκαν με επιτυχία το απόγευμα της επομένης ημέρας.

Ενώ όμως ολοκληρώνονταν οι προσπάθειες ζεύξης από τους κατοίκους της Χαλάστρας και το λόχο μηχανικού της 7ης μεραρχίας, έφθασαν στο ελληνικό επιτελείο τα απαισιόδοξα μηνύματα των ατελέσφορων προσπαθειών ζεύξης του Αξιού από τα σημεία της πυρποληθείσης ξύλινης αμαξιτής γέφυρας, που βρισκόταν στο ύψος της Χαλκηδόνας (Γιαλιατζίκι) και της κατασταφείσης σιδηροδρομικής γέφυρας, που βρισκόταν στο ύψος του ακατοίκητου πλέον μουσουλμανικού οικισμού Μουστάφτσα, βορειοανατολικά του Αδένδρου.

"Γενικόν Στρατηγείον

Μέχρι στιγμής ταύτης δεν κατώρθωσα να κατασκευάσω την γέφυραν, μήκους 180 μέτρων, ελλείψει επαρκών υλικών.

Χάνι Βαρδάν 23-10-1912, ώρα 4 μ.μ., ΙΙ Μεραρχία, Κάλλαρης".

"Γενικόν Στρατηγείον

Διάβασις δια σιδηροδρομικής γεφύρας, κατεστραμμένης επί τμήματος, οπωσδήποτε μεγάλου, αδύνατος.

Μουστάφτσα, 23-10-1912, ώρα 6 μ.μ., Ι Μεραρχία, Μανουσογιαννάκης".

Οι ολέθριες προοπτικές για την τύχη της Θεσσαλονίκης ήταν πλέον ορατές, αφού ήδη από την προηγούμενη ο Κωνσταντίνος είχε πληροφορηθεί την αιφνιδιαστική στροφή της 7ης βουλγαρικής μεραρχίας, που με επικεφαλής το στρατηγό Θεοδώρωφ, εκινείτο με στόχο την κατάληψη της μακεδονικής πρωτεύουσας. Την πληροφορία μετέφερε ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, που έλαβε από τη Σόφια κρυπτογραφημένο σήμα του στρατιωτικού παρατηρητή της Ελλάδας, Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη. Ο τελευταίος πληροφορήθηκε το γεγονός από τον ανατολικορωμυλιώτη γιατρό Φίλιππο Νίκογλου, που τότε υπηρετούσε στην 7η βουλγαρική μεραρχία.

Το πρωί της 24ης Οκτωβρίου άρχισε η διάβαση του Αξιού. Γράφει σχετικά ο Κ. Ζωρογιαννίδης: "24η Οκτωβρίου. Την 5η πρωινή ώρα η μεραρχία ολόκληρος εξεκίνησεν εκ Καϊλί λαβούσα την προς την ζευχθείσαν ήδη γέφυραν επί του Αξιού, δια του χωρίου Κουλακιά, ένθα αφίκετο τη 12η ώρα περίπου και ένθα μετά μικράν στάσιν επλησίασε την γέφυραν και ήρξατο διαβαίνουσα ταύτην τμηματικώς"[8].

Ενώ όμως η 7η μεραρχία διήλθε τον Αξιό, οι λόχοι μηχανικού της 1ης και 2ης μεραρχίας συνέχισαν ν' αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες για τη ζεύξη του. Οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν πλέον στην επισκευή της καταστραφείσης από τους οπισθοχωρήσαντες Τούρκους σιδηροδρομικής γέφυρας και ευοδώθηκαν τη νύχτα της 24ης Οκτωβρίου. Το πρωί της επομένης κατέστη δυνατή η διέλευση του ποταμού, οπότε ο Κωνσταντίνος εξέδωσε την παρακάτω διαταγή:

"Προς τα Ι, Ι, ΙΙΙ, IV, VI και VII Μεραρχίας και Ταξιαρχίαν Ιππικού.

Η πιθανή ενέργεια αύριον έσεται γενική επίθεσις κατά του εχθρού προς τελείαν καταστροφήν αυτού, ήτις είναι απαραίτητος δια την επιτυχίαν της εκστρατείας. Η επίθεσις δέον να είναι ισχυρά και ακάθεκτος, χωρίς να ληφθεί υπόψη ουδείς δευτερεύων λόγος, ως κόπωσις ανδρών, εξάντλησις ίππων, δυσχέρειαι εδάφους, έλλειψις διατροφής κλπ.

Κιρτζαλάρ 25-10-1912, ώρα 10 πρωίας, Κωνσταντίνος".

Τους "δευτερεύοντας λόγους" επεσήμανε ο Κωνσταντίνος, επειδή γνώριζε ότι ο επισιτισμός του στρατεύματος ήταν ανεπαρκέστατος και οι καιρικές συνθήκες δυσμενέστατες, εξαιτίας των αδιάκοπων βροχοπτώσεων που μετέτρεψαν το έδαφος του κάμπου της Θεσσαλονίκης σ' ένα απέραντο τέναγος. Την εικόνα της τραγικής κατάστασης που επικρατούσε τότε περιγράφει παραστατικά ο Σπύρος Μελάς: "Ακριβώς, λοιπόν, την παραμονή που ήταν να επιτεθεί ο ελληνικός στρατός εναντίον της Θεσσαλονίκης, με κατά μέτωπο την πρώτη, τρίτη, τέταρτη και έβδομη μεραρχίες και την ταξιαρχία Κωνσταντινόπουλου, ενώ η δεύτερη και το ιππικό θα ενεργούσαν κυκλωτικά διά Μπάλιτσας (Μελισσοχώρι) και Δριμύγλαβα (Δρυμός), τη στιγμή αυτή το φάντασμα της πείνας, η απόλυτη στέρηση γύριζε στις γραμμές των περισσότερων μονάδων απειλητικό και απαίσιο! Εκείνο το εικοσιτετράωρο ήτανε ίσως η πιο κρίσιμη περίοδος της μακεδονικής εκστρατείας. Ο εχθρός, όμως από την άποψη προπάντων του ηθικού, βρισκότανε σε κατάσταση αληθινά απελπιστική..."[9].

Για το ανύπαρκτο ηθικό των Τούρκων στρατιωτών η αθηναϊκή εφημερίδα "Εμπρός", επικαλούμενη πληροφορίες επιβατών γαλλικού ατμοπλοίου γράφει: "Συντετριμένοι, απογοητευμένοι, πανικόβλητοι και πεινασμένοι, πωλούν τα όπλα των εις τους ομογενείς, αντί ολίγης τροφής. Ο διοικητής του τουρκικού στρατού, δια να συγκρατήσει την πειθαρχίαν, τουφεκίζει διαρκώς τους μάλλον ατιθάσους..."[10].

7. Κ. Βαφείδη, "Η Γέφυρα της Κουλιακιάς", περιοδικό "ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ", Νοέμβριος 1967, σελ. 27 επ.

8. Κ. Ζωρογιαννίδη, "Ημερολόγιον πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-1913", 1975, σελ.39.

9. Σπ. Μελά, "Οι Πόλεμοι 1912-1913", 1958, σελ. 265.

10. Εφημερίδα "Εμπρός" 24 Οκτωβρίου 1912 σελ. 3.

Άποψη του κτιριακού συγκροτήματος Μοδιάνο. στη Γέφυρα (Τοψίν). Το κεντρικό κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως Γενικό Στρατηγείο του ελληνικού στρατού τον Οκτώβριο του 1912.

ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

Κι ενώ όλοι φοβόντουσαν μία νέα αιματοχυσία το απόγευμα της 25ης Οκτωβρίου, πραγματοποιήθηκε στη Σίνδο η πρώτη συνάντηση Ελλήνων και Τούρκων για την οποία ο αξιωματικός της 7ης μεραρχίας Κ. Ζωρογιαννίδης γράφει: "25η Οκτωβρίου. Απραξία, βροχή θυελλώδης. Περί την 7.30 μ.μ. ώραν ηκούσθη συριγμός τραίνου παρά το χωρίον Τεκελή, οπόθεν διήρχετο η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης. Όταν το τραίνο αφίκετο εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν Τεκελή, εσταμάτησεν, ο δε παρατυχών εκεί αξιωματικός των προφυλακών μας εδέχθη τον Επιτελάρχην του τουρκικού στρατού μετά των Προξένων των Δυνάμεων, ζητούντων τον Διάδοχον, ίνα διαπραγματευθώσι περί της παραδόσεως της πόλεως. Οι επίσημοι ούτοι παρέμειναν εις τον σταθμόν, το δε τραίνον ανεχώρησε προς μετάβασιν και συνάντησιν του Διαδόχου, προς τον ως είρηται σκοπόν. Και πράγματι, μετά την συνάντησιν του επιβάς ούτος του τραίνου, μετά μίαν ώραν αφίκετο μετά του επιτελείου του εις Τεκελή, ένθα συνηντήθη μετά του Τούρκου Επιτελάρχου και των Προξένων και ήρξαντο τας διαπραγματεύσεις. Όμως, ως εγνώσθη, εις ουδέν αποτέλεσμα κατέληξαν αύται, διότι οι μεν Τούρκοι επρότειναν να παραδώσωσι την πόλιν μεν, αλλά ο στρατός ν' αφεθεί ελεύθερος ν' αναχωρήση εκείθεν, ο δε Διάδοχος επρότεινε να παραδοθή η πόλις μετά του στρατού, άνευ όρων..."[11]. Για την ίδια συνάντηση γράφει τα εξής στο "Οδοιπορικό" του ο Γάλλος δημοσιογράφος Jean Leune, που ακολουθούσε τα ελληνικά στρατεύματα ως απεσταλμένος του μεγάλου τότε περιοδικού "Illustration": "Χθες βράδυ, στις 4.30 το απόγευμα, αφού είχαν δοθεί οι διαταγές για τις σημερινές επιχειρήσεις σε όλες τις στρατιωτικές μονάδες, ανηγγέλθη εδώ στο επιτελείο ότι στο Τέκελι, όπου βρισκόταν το απόσπασμα Κωνσταντινόπουλου, είχαν παρουσιασθεί Τούρκοι αντιπρόσωποι για διαπραγματεύσεις. Ζητούσαν τον Διάδοχο να δεχθή τους Προξένους της Γαλλίας, Αγγλίας, Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας, που παρουσιάσθηκαν συνοδευόμενοι από το στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης. Δήλωσαν ότι ο Ταξίν πασάς, τη αιτήσει των, δεχόταν να μη υπερασπισθή τη Θεσσαλονίκη υπό τον όρον ν' αφήσουν τον τουρκικό στρατό ν' αποσυρθή με τα όπλα του στο Καραμπουρνού..."[12].

Μετά την αποτυχία αυτής της συνάντησης, ο Τούρκος στρατηγός επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, ο δε Διάδοχος στη Γέφυρα (Ταψίν), όπου είχε μεταφερθεί το ελληνικό στρατηγείο από το Άδενδρο. Όμως οι Τούρκοι επανήλθαν μετά από λίγες ώρες. Αυτή τη φορά ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να τους δεχθεί και τις διαπραγματεύσεις έκανε ο αντισυνταγματάρχης Β. Δούσμανης, ο οποίος γράφει στα απομνημονεύματά του: "... Ο Διάδοχος ανέθεσε εις εμέ την διεξαγωγήν των διαπραγματεύσεων. Άλλωστε, η διεξαγωγή αυτών δεν απήτει και ουδεμίαν διπλωματικήν ικανότητα, διότι ο Διάδοχος, αναθέτων μοι τας διαπραγματεύσεις, μου είπε: "Να ζητήσης παράδοσιν άνευ όρων". Περί την 5ην πρωϊνήν της 26η Οκτωβρίου έφθασαν εις Τοπσίν ο στρατηγός φρούραρχος Θεσσαλονίκης και κάποιος φεσοφόρος, Έλλην την καταγωγήν και Καραπιπέρης επικαλούμενος. Τους εδέχθην φιλοφρονέστατα, τους προσεφέραμεν τέϊον και ηρχίσαμεν την συζήτησιν. Ο Ταξίμ έθετε όρους. Εις τους απεσταλμένους του, εγώ εδήλωσα ότι ο Διάδοχος εννοεί την άνευ όρων παράδοσιν της πόλεως Θεσσαλονίκης και την αιχμαλώτισιν του τουρκικού στρατού. Οι απεσταλμένοι δεν συνεφώνησαν και ανεχώρησαν..."[13].

Το κτίριο του παλαιού σιδηροδρομικού σταθμού Σίνδου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως Στρατηγείο του ελληνικού στρατού τις παραμονές της παράδοσης της Θεσσαλονίκης

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Κι ενώ τα ελληνικά στρατεύματα ετοιμάζονταν πυρετωδώς για την τελική επίθεση, έφθασε ειδοποίηση από τον Ταχσίν πασά για αποδοχή της πρότασης περί παράδοσης της Θεσσαλονίκης χωρίς όρους. Γράφει σχετικά ο τότε λοχαγός Αλ.

11. Κ. Ζωρογιαννίδη, "Ημερολόγιον πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-1913", 1975, σελ. 39.
12. Γ. Ζωγραφάκη, "Οι Έλληνες παίρνουν τη ρεβάνς", περιοδικό "ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ", Οκτώβριος 1979, σελ.24.
13. Β. Δούσμανη, "Ιστορικαί σελίδες τας οποίας έζησα", σελ. 54.

Μαζαράκης: "Είχομεν φθάσει εις την ανατολικήν παρυφήν του χωρίου Αραπλή (Ν. Μαγνησία), όταν διέκρινα ομάδα έφιππων ερχομένην από το μέρος του εχθρού προς ημάς με λευκήν σημαίαν. Ίππευσα αμέσως και διηυθύνθην προς την ομάδα, άμα δ' επλησίασα, Τούρκος αξιωματικός, ο οποίος εκράτει εις την χείραν φάκελον, μου τον παρέδωσεν. Ο φάκελλος ήτο ανοικτός, μέσα δε ήτο έγγραφον του Χασάν Ταξίν πασά προς τον Έλληνα αρχιστράτηγον διάδοχον, δι' ού του ανεκοίνου ότι αποδέχεται όλους τους όρους της παραδόσεως, τους οποίους ο Έλλην αρχιστράτηγος είχε θέσει την προτεραίαν διά των προξένων. Έσπευσα να αναγγείλω την ευχάριστον είδησιν εις την μεραρχίαν και είτα προς ανεύρεσιν του Γενικού Στρατηγείου. Οι στρατιώται αντιληφθέντες ότι πρόκειται περί παραδόσεως εξητωκραύγαζον. Συνήντησα έφιππον τον αρχιστράτηγον διάδοχον με το επιτελείον του παρά τον Γαλλικόν ποταμόν και ενεχείρισα την επιστολήν του Χασάν Ταξίν Πασά. Ο αρχιστράτηγος με τον επιτελείον του αφίππευσε παρά οικισμόν ευρισκόμενον εγγύς του Γαλλικού, προσήχθησαν εκεί και οι κομισταί της επιστολής Τούρκοι αξιωματικοί και απεφασίσθη η αποστολή αμέσως εις Θεσσαλονίκην των αξιωματικών του επιτελείου, Δούσμανη και Μεταξά, δια τον κανονισμόν των λεπτομερειών της παραδόσεως του τουρκικού στρατού και της πόλεως..."[14]. Το ίδιο ιστορικό γεγονός περιγράφει και ο πολιτικός σύμβουλος του Κωνσταντίνου και μετέπειτα νομάρχης Θεσσαλονίκης Π. Αργυρόπουλος που γράφει τα εξής: "Ο Διάδοχος με το Επιτελείον του ανεχώρησαν κατευθυνόμενοι προς Θεσσαλονίκην. Μισή ώρα αργότερα ανεχωρήσαμε εγώ με τον Δούσμανην και τον Ι. Μεταξάν, επειγόμενοι να προφθάσωμε τον Διάδοχον. Δεν αργήσαμε να τον συναντήσωμε σε ένα λοφίσκο, που εδέσποζε του Γαλλικού ποταμού. Ήτο ώρα 4 μ.μ. περίπου (...). Ιππεύσαμε και ημείς και μπήκαμε εις τα νερά δια να περάσωμεν το ποτάμι. Ήμουν κοντά στον Διάδοχον. Το άλογό μου δυστροπούσε, φοβούμενο το ρεύμα. Τον εγέμισα νερά. Γελούσε. Περάσαμε. Κοντά στις πεντέμισυ εφθάσαμε σ' ένα χάνι εις το 7ον χιλιόμετρον από την Θεσσαλονίκην, αν δεν κάνω λάθος. Μετά λίγα λεπτά παρουσιάσθηκε ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης με ένα Τούρκο αξιωματικό της χωροφυλακής. Η Θεσσαλονίκη παρεδίδετο..."[15].

Το περιεχόμενο της επιστολής του Ταχσίν πασά, που επιδόθηκε στον Κωνσταντίνο, είχε ως εξής:

"Α.Υ. Διάδοχον Κωνσταντίνον, Αρχηγόν Ελληνικού Στρατού

Έχω την τιμήν να πληροφορήσω την Υμετέραν Υψηλότητα, ότι αποδέχομαι τους όρους της Υμετέρας Υψηλότητος της χθες.

Θεσσαλονίκη, 26-10-1912, Χασάν Ταχσίν πασάς, Υποστράτηγος, Διοικητής του όγδοου Σώματος Στρατού".

Ο Κωνσταντίνος έστειλε αμέσως στη Θεσσαλονίκη τον αντισυνταγματάρχη Β. Δούσμανη με δύο ακόμη αξιωματικούς για τη σύνταξη και υπογραφή του πρωτοκόλλου παράδοσης της πόλης. Η ελληνική αντιπροσωπεία μετά από σημαντική καθυστέρηση, η οποία οφείλετο σε κωλυσιεργία των Τούρκων, συναντήθηκε με τον Ταχσίν πασά στη Θεσσαλονίκη αργά το βράδυ της 26ης Οκτωβρίου. Γι' αυτήν την ιστορική συνάντηση, ο Δούσμανης γράφει: "Ο Ταξίμ πασάς πολύ στενοχωρημένος, αλλά ουχί τεταραγμένος, με παρεκάλεσε να καθήσω εγώ και οι δύο αξιωματικοί μου. Άμα εκαθήσαμεν του είπον ότι η παράδοσις θα γίνει άνευ όρων και ότι αν ήθελε, ηδύνατο να διατάξη αξιωματικόν τινά του Επιτελείου μου, ίνα μετά του ιδικού μου αξιωματικού καταρτίση την σχετικήν σύμβασιν. Τούτο και εγένετο (...). Η σύνταξις της συμβάσεως και η υπογραφή αυτής επεραιώθη περί την 1.30 μετά μεσονύκτιον, εσυμφωνήσαμεν όμως να θέσωμεν ως ημερομηνίαν την της 26ης Οκτωβρίου, διότι εξ υπαιτιότητος των Τούρκων εβραδύναμεν να συναντηθώμεν και ν' αρχίσωμεν την συζήτησιν και την σύνταξιν αυτής (...). Μετά

14. Αλ. Μαζαράκη-Αινιάν, "Απομνημονεύματα" σελ. 124 επ.

15. Π. Αργυρόπουλου "Απομνημονεύματα", 1970, σελ. 96.

ταύτα απεχαιρέτησα τον πασάν και τους αξιωματικούς του και οδηγούμενος παρά Τούρκων αξιωματικών, μετέβην εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν Μοναστηρίου, όπως πορευθώ προς συνάντησιν του Διαδόχου Αρχηγού και αναφέρω το αποτέλεσμα της δοθείσης μοι εντολής. Φθάσας εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν και έως ότου ετοιμασθή ο σχετικός συρμός, εζήτησα εις το εκεί εστιατόριον να εύρω δι' εμέ και την συνοδείαν μου τροφήν τινα προς κορεσμόν της πείνης ημών, διότι προ τριημέρου είμεθα άυπνοι και νήστεις. Ατυχώς δεν ευρήκαμεν τίποτε. Όταν μετ' ολίγον ητοιμάσθη ο συρμός, διέταξα να μεταφερθώ εις Τεκελί, όπου την προηγουμένην εσπέραν είχον αφήσει τον Διάδοχον..."[16].

Στη Σίνδο ο Δούσμανης συνάντησε τον Κωνσταντίνο, τον πληροφόρησε για την υπογραφή του πρωτοκόλλου παράδοσης της Θεσσαλονίκης, καθώς και ότι συμφώνησε νέα συνάντηση με τον Ταχσίν πασά, την 9η πρωϊνή της 27ης Οκτωβρίου, προκειμένου να συνταχθεί συμπληρωματική σύμβαση που θα ρύθμιζε διάφορες λεπτομέρειες. Σ' αυτήν τη νέα συνάντηση με τους Τούρκους παρευρίσκετο και ο τότε έφεδρος υποδεκανέας Ίωνας Δραγούμης, ο οποίος γράφει στα απομνημονεύματά του: "Τη νύχτα της 26ης κοιμηθήκαμε με τους αντάρτες στο Τεκελί (...). Το πρωί στις 27 με κάλεσε ο Διάδοχος και μου είπε να πάω με το σιδηρόδρομο στη Θεσσαλονίκη, μαζί με αξιωματικούς του Επιτελείου για να συζητήσουμε και να κλείσουμε συμφωνίες με τον Ταχσίν πασά σχετικά με κάτι λεπτομέρειες για την παράδοση της Θεσσαλονίκης. Βιαζόμουν να φύγουμε. Τέλος φύγαμε. Περάσαμε τη γέφυρα του Γαλλικού και κατά τις 8 το πρωί φτάναμε στο σταθμό Θεσσαλονίκης...".

Την 11η πρωινή ώρα της 28ης Οκτωβρίου (10 Νοεμβρίου με το νέο ημερολόγιο), ο αρχιστράτηγος με το επιτελείο του εισήλθε επίσημα στη Θεσσαλονίκη, επικεφαλής της 1ης μεραρχίας και κατευθύνθηκε στο ναό του Αγίου Μηνά, όπου εψάλη δοξολογία. Ακολούθησε παρέλαση της 1ης μεραρχίας και στη συνέχεια ο Κωνσταντίνος δέχτηκε τις αρχές της πόλης στο Διοικητήριο[17].

Την 29η Οκτωβρίου 1912 επανακυκλοφόρησε η εφημερίδα "ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ", την οποία οι Τούρκοι είχαν κλείσει από την 5η Αυγούστου 1912 και καταδικάσει ερήμην σε θάνατο τον εκδότη της Κ. Βελλίδη για αντιτουρκική δράση. Το πρώτο φύλλο της "ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ" στην ελεύθερη πλέον Θεσσαλονίκη είχε στην πρώτη του σελίδα μια μεγάλη ελληνική σημαία και από κάτω τις δύο πρώτες στροφές του εθνικού μας ύμνου, ενώ με γαλάζια γράμματα είχε εκτενές άρθρο με τίτλο "ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟΝ".

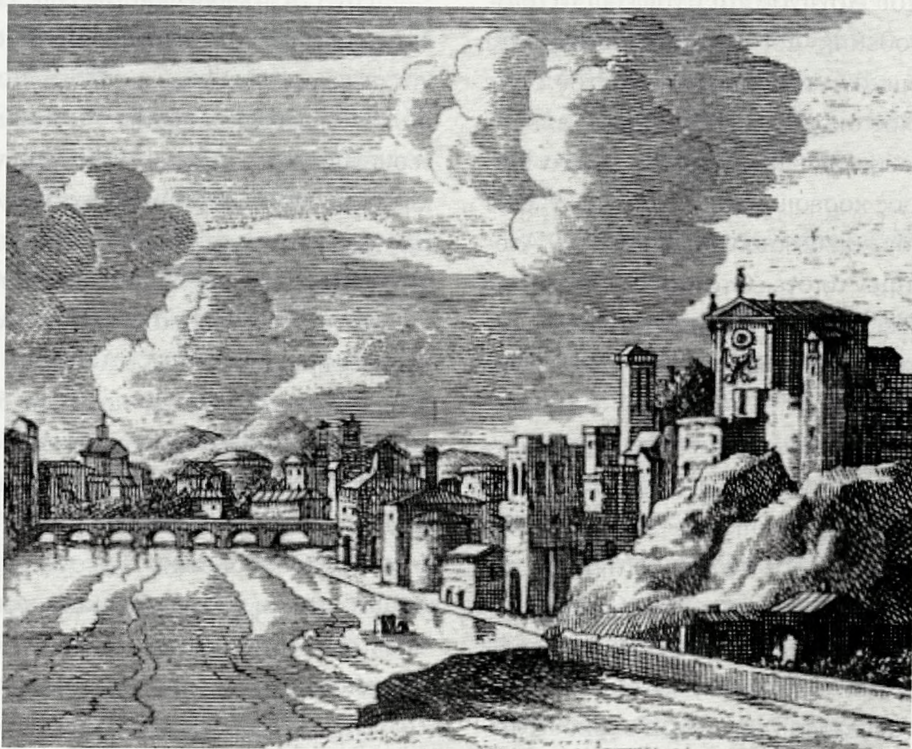
Ακολούθησε, την Τρίτη 30 Οκτωβρίου, πάνδημη δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου του Τρανού, όπου χοροστάτησε ο νέος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, ο οποίος από τη 5η Αυγούστου 1912 είχε διαδεχτεί τον προηγούμενο μητροπολίτη Ιωακείμ.

Θεόδωρος Γκλαβέρης

16. Β. Δούσμανη "Ιστορικαί σελίδες τας οποίας έζησα", σελ. 57 επ.

17. Σπ. Κουζινόπουλου "Το Μεγάλο Άλμα-Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης", σελ. 124.

Υπάρχει ακόμη υπόγειο νερό;

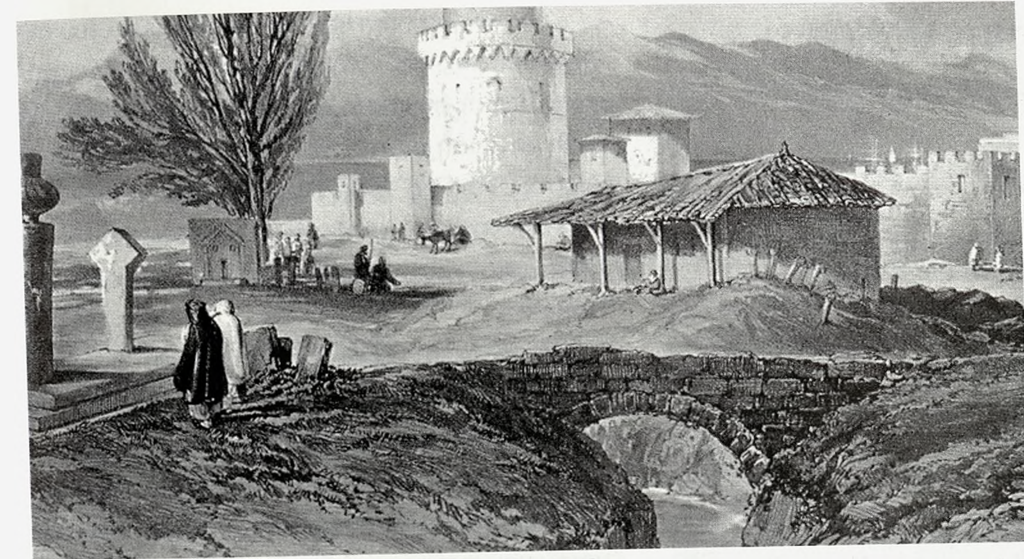
Όπως έχει ήδη υπαινιχθεί ο Πάνος Θεοδωρίδης (στο φόλιο που εξέδωσε ο Ο.Π.Π.Ε., με ημερομηνία 18 Ιουνίου 1996 και με μοναδικό αντικείμενο το χαρακτικό αυτό), στην εικόνα διακρίνεται ένας χείμαρρος. Πρόκειται για απεικόνιση της Θεσσαλονίκης, που δημοσιεύθηκε το 1699, από τους Gronovius και Vander. (Λεπτομέρεια. Συλλογή Σάββα Δεμερτζή).

Καθ' όλες τις ενδείξεις, μέχρι το 1800 υπήρχαν ακόμη χείμαρροι μέσα στην περιτείχιστη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι μάλιστα κινούσαν ανεμόμυλους[1]. Ένας από αυτούς τους χείμαρρους, ίσως ο σημαντικότερος, περνούσε από τη σημερινή πλατεία της αρχαίας αγοράς, κατέβαινε στο Καπάνι και από εκεί προς τη θάλασσα. Παραμένει άγνωστο πότε ο χείμαρρος αυτός έπαψε να ρέει στην επιφάνεια του εδάφους και μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε κανένα στοιχείο ότι εξακολουθεί να υπάρχει.

Πριν από πέντε περίπου χρόνια έγινε γνωστό ότι κατά τις ανασκαφές στην αρχαία αγορά νερό αναπήδησε από το βράχο. Γρήγορα όμως βρήκε διέξοδο και έπαψε να αποτελεί πρόβλημα για την ανασκαφή.

Λίγες ώρες μετά πλημμύρισε ο υπόγειος χώρος του παλαιού κινηματογράφου "Ιφιγένεια", που λειτουργούσε ως κέντρο αναψυχής. Η πλημμύρα δεν φαινόταν να είναι παροδική. Σύντομα πλημμύρισαν και τα υπόγεια των διπλανών κτιρίων. Οι καταστηματάρχες εγκατέστησαν από κοινού αντλία. Οσάκις όμως αυτή παρουσίαζε προβλήματα λειτουργίας, τα νερά κατέκλυζαν τους χώρους. Έτσι, οι ενδιαφερόμενοι αναγκάστηκαν να εργοδοτήσουν ένα φύλακα, που να διανυκτερεύει κοντά στην αντλία και να παρακολουθεί τη λειτουργία της.

1. Ε. Α. Χεκίμογλου, "Οι Μύλοι της Θεσσαλονίκης", *Μακεδονική Ζωή,* 311 [Απρίλιος 1992], 21-23. "Υπήρχαν χείμαρροι στη Θεσσαλονίκη;" *Μακεδονική Ζωή*, 312 [Μάιος 1992], 23-25. Συμπληρωματικά του ιδίου "Intra muros χείμαρροι στη Θεσσαλονίκη". Ανακοίνωση στην ημερίδα *Τα ρέματα του Πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 15.12.1994.

Ο χείμαρρος που κατεβαίνει από τον Άγιο Παύλο, περνά κάτω από την πλατεία του Χημείου, νότια από τα γραφεία διοικήσεως της ΔΕΘ και μετά δίπλα από τη ΧΑΝΘ, προς τη θάλασσα, σε γκραβούρα των μέσων του 18ου αιώνα. Σήμερα είναι υπόγειος.

Το ρέμα στο οποίο πνίγηκαν τα τρία παιδιά, που αναφέρονται στο διπλανό δημοσίευμα του 1920. Σήμερα ρέει κάτω από την οδό Ναπολέοντος Ζέρβα. Φωτογραφία συλλογής Αλέκου Δάγκα.

Ο ΠΝΙΓΜΟΣ

ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ

Ἡ ὁδὸς Κωνσταντινουπόλεως εἶδε ἐν ἄκρᾳ συγκινήσει μὲ τὸ τραγικὸν τέλος τριῶν ἀνηλίκων μαθητῶν, τοῦ Νικήτα Μπεζάνη τοῦ Μωϋς. Ἀβραβανὲλ καὶ τοῦ Ὀσμάν. Τὴν παρελθοῦσαν Τετάρτην, τὸ ἀπόγευμα οἱ τρεῖς γείτονες, φίλοι ἐβγῆκαν εἰς περίπατον. Ὁ Ὀσμὰν μάλιστα ἐπῆρε καὶ τὴν φωτογραφικὴν μηχανήν του μαζῦ του. Εἶχε δὲ πρὶν ἀναχωρήση ἐναγκαλισθεῖς τὴν μητέρα του, ἡ ὁποία τὸν ἐφίλησε.

Οἱ τρεῖς φίλοι ἐξέδραμον πρὸς τὸ πεδίον τοῦ Ἄρεως καὶ ἴσως καὶ μέχρι τῆς παραλίας. Ὁπόθεν ὅταν ἤρχισεν ἡ βροχὴ ἔφυγαν ἐπιστρέφοντες εἰς τὰ σπίτια των. Ἀλλ' ἡ βροχὴ ἔπιπτε ραγδαία καὶ τὰ δυστυχῆ ἐκρύβησαν ὑπὸ τὴν γέφυραν τοῦ ρεύματος τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως. Τὸ ρεῦμα ἦτο τόσον ὁρμητικὸν ὥστε ἐντὸς ὀλίγου, ἀνερχόμενον, παρέσυρε τοὺς τρεῖς φίλους.

Ἐκ τῆς γενομένης νεκροψίας κατεδείχθη ὅτι τὰ παιδιὰ ἐτυρανίσθησαν ἀγρίως ὑπὸ τοῦ ρεύματος. Εἰς τοῦ Ὀσμὰν τὸ χέρι ἐκρατεῖτο καὶ ὅταν ἐξεβράσθη τὸ πτῶμα του, ἡ φωτογραφικὴ μηχανή.

Από την "Εφημερίδα των Βαλκανίων", 1920: Εκτός από την έμπρακτη επαλήθευση της πολυπολιτισμικότητας της Θεσσαλονίκης, το τεκμήριο αυτό αποδεικνύει τη μεγάλη ποσότητα του νερού που περνούσε από το συγκεκριμένο χείμαρρο, ο οποίος ρέει υπογείως.

Νερό εμφανίστηκε και στα θεμέλια του συγκροτήματος της "Αυστροελληνικής". Η κατασκευαστική εταιρεία ενίσχυσε αντιπλημμυρικά τη θεμελίωση με τις πιο σύγχρονες τεχνικές μεθόδους. Τότε τα νερά βρήκαν διέξοδο στα υπόγεια των κτιρίων κατά μήκος της οδού Αριστοτέλους, μετά των οδών Βασιλέως Ηρακλείου και Τσιμισκή.

Η ύπαρξη νερού στην περιοχή φαίνεται αμέσως από τη βλάστηση στους παρακείμενους πεζόδρομους Αγίας Θεοδώρας και Γεωργίου Σταύρου. Είναι όμως αμφίβολο αν οι κάτοικοι των πλημμυρισμένων κτιρίων γνωρίζουν ότι δεν έχουν να αντιμετωπίσουν κάποια βλάβη του αποχετευτικού συστήματος, αλλά ένα ποτάμι.

Καθημερινά οι αντλίες που έχουν τοποθετηθεί πετούν στους υπονόμους ανυπολόγιστες ποσότητες νερού, που μπορεί να είναι πόσιμο. Αυτό τεκμαίρεται από την καθαρότητα του νερού ενός άλλου ποταμού, που ρέει δυτικότερα και διέρχεται κάτω από τα υπόγεια της Τραπέζης της Ελλάδος. Το νερό αυτό έχει αναλυθεί σε δύο χημικά εργαστήρια και έχει αποδειχθεί καθαρότερο από το νερό της βρύσης (που είναι από τα καθαρότερα στην Ελλάδα). Και για το συγκεκριμένο χείμαρρο διαθέτουμε ειδήσεις από παλαιές πηγές.

Οι δύο εντός πόλεως χείμαρροι δεν έχουν –από όσο είναι γνωστό– μελετηθεί. Ίσως όμως να αποτελούν εν μέρει διέξοδο από τη λειψυδρία που μαστίζει ανέκαθεν τη Θεσσαλονίκη.

Ε. Α. Χ.

Θεσσαλονίκη. Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης

τ.ε΄, Θεσσαλονίκη (Εκδ. Ιανός) 1999, 8ο, σσ. 328

Όταν μία περιοδική έκδοση έχει ήδη συμπληρώσει δεκαπενταετή βίο, μας παρέχει τη διαβεβαίωση ότι έχει πλέον καθιερωθεί. Ο λόγος για τη "Θεσσαλονίκη", ειδικότερα για τον πέμπτο τόμο της. Δε διστάζω να εξωτερικεύσω την ικανοποίηση που με διακατέχει, καθώς τον παρουσιάζω από τις στήλες του "Θεσσαλονικέων Πόλεως". Αναπολώ τα πρώτα βήματα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης (ενός από τα λαμπρότερα έργα του Δήμου επί δημαρχίας Θεοχάρη Μαναβή), καθώς και τον προβληματισμό της συμβουλευτικής επιτροπής του στις αρχές του 1985 αν, παράλληλα με τις άλλες δραστηριότητές της για τον εορτασμό των 2300 χρόνων από την ίδρυση της πόλης μας, θα ήταν δυνατό να προχωρήσει σε έκδοση περιοδικού. Το τόλμησε και κατόρθωσε να δημοσιεύσει τον πρώτο τόμο μέσα στο ίδιο έτος. Από τότε η επιστημονική επετηρίδα του ΚΙΘ δημοσιεύεται ανελλιπώς, αν και σε άτακτα χρονικά διαστήματα, γεγονός που οφείλεται σε οικονομικούς λόγους.

Ο ε΄ τόμος, καρπός της εκδοτικής συνεργασίας του ΚΙΘ και του οίκου Ιανός, συνεχίζει την ωραία παράδοση της αισθητικής εμφανίσεως, της ευρείας ποικιλίας των ερευνομένων πεδίων και της επιστημονικής εμβρίθειας των δημοσιευομένων μελετών. Μετά τους χαιρετισμούς του δημάρχου, κ. Βασ. Παπαγεωργόπουλου και του αντιδημάρχου πολιτισμού και νεολαίας, κ. Νικ. Μακραντωνάκη (σσ. 6-9), ακολουθεί το ευλαβικό μνημόσυνο τριών προσωπικοτήτων της πόλης μας: του Θεοχάρη Μαναβή, του Γεωργίου Βαφοπούλου και του Κωστή Μοσκώφ (σσ. 16-21), στους οποίους πολλά οφείλουμε. Ο δίκαιος έπαινος και η ευγνωμοσύνη μας αποδίδονται από την γραφίδα του κ. Δημητρίου Στεργιούδα, μέλους του ερευνητικού προσωπικού του ΚΙΘ.

Η μελέτη του κ. Γιάννη Τζανή αναφέρεται στα "Λογοτεχνικά επιγράμματα στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης, (3ος π.Χ. - 9ος μ.Χ. αι.)", (σσ. 25-71). Στο πρώτο μέρος της εργασίας του, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στο μακρό αυτό διάστημα των δώδεκα αιώνων, η προσφορά των Μακεδόνων στην ποίηση ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Αυτό φαίνεται από τον αριθμό των 29 ποιητών και από τα πολλά λογοτεχνικά επιγράμματα που διασώθηκαν σε επιγραφές. Τα σπουδαιότερα κέντρα της λογοτεχνικής ζωής ήταν η Πέλλα και εν συνεχεία η Θεσσαλονίκη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν και τα μοναδικά. Πάντως, από τα 120 περίπου λογοτεχνικά επιγράμματα που σώζονται, τα 44 προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη. Η αξία, όμως, των επιγραμμάτων δεν περιοριζόταν στο πλαίσιο της ποίησης. Τα ίδια διασώζουν αρκετές και πολύτιμες πληροφορίες για τους θεσμούς και το διοικητικό σύστημα των πόλεων, καθώς και τον κοινωνικό, οικονομικό, θρησκευτικό και ιδιωτικό βίο. Το δεύτερο μέρος του άρθρου περιλαμβάνει το πρωτότυπο κείμενο 44 Θεσσαλονίκειων επιγραμμάτων, τη νεοελληνική απόδοσή τους και εκτενή φιλολογικά και ιστορικά σχόλια.

Ακολουθεί η μελέτη του κ. Κωνσταντίνου Χαραλαμπίδη, "Τα ψηφιδωτά στις αψίδες των εκκλησιών του Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης και της Santa Pudenziana Ρώμης: Εικονογραφικές και θεολογικές παρατηρήσεις", (σσ. 73-77). Από την έρευνα δύο παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών, που απεικονίζουν τα Θεοφάνεια, στις αψίδες του ιερού βήματος των δύο ναών, ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι ο Όσιος Δαβίδ παραδίδει μία κλα-

σική ανατολική παράσταση της Θεοφανείας, ενώ στο ρωμαϊκό μνημείο έχουμε μια παράσταση δυτική. Οι μαρτυρίες της Π. Διαθήκης (= Προφήτες) και της Κ. Διαθήκης (= Αποκάλυψη) εμπλουτίζουν την εικονογραφική σύνθεση του ψηφιδωτού της Θεσσαλονίκης και μαρτυρούν την καθολική συμφωνία των δύο Γραφών. Αντίθετα, το ρωμαϊκό ψηφιδωτό συνιστά απεικόνιση περισσότερο ορθολογική. Κατά το συγγραφέα η Ανατολή εκφράζει μέσω του ψηφιδωτού του Οσίου Δαβίδ τη μακρά παράδοση της διαχρονικής δύναμης του Έργου της Εκκλησίας, ενώ η Δύση με το ψηφιδωτό της Santa Pudenziana προβάλλει τη λογοκρατική και φυσιοκρατική αντίληψη της επίγειας Εκκλησίας.

Έπεται η μελέτη της κ. Βασιλικής Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, "Οι 'νόμοι' του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη. Ένα εγχειρίδιο οικοδομικής του 6ου αι. Από την Παλαιστίνη στη Θεσσαλονίκη του 14ου αι.", (σσ. 79-119). Ο πανσέβαστος καθολικός κριτής Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος ήταν εκείνος που περιέλαβε στην πασίγνωστη Εξάβιβλό του τους οικοδομικούς νόμους του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη και τους έκανε κτήμα των λαών της Χερσονήσου του Αίμου κατά τη μεταβυζαντινή και τη νεότερη περίοδο. Αρκετές διατάξεις των ίδιων νόμων της Παλαιστίνης συναντούμε και σε μια άλλη νομοκανονική συλλογή της Θεσσαλονίκης στο Νομικό Πρόχειρο του Θεοφίλου, επισκόπου Καμπανίας –της γειτονικής μας Χαλάστρας δηλαδή– το οποίο συνετέθη εκεί στα 1788. Ήταν ένα ιδιωτικό συλλεκτικό έργο, που ίσχυσε στη δικαστηριακή πρακτική της περιοχής της Θεσσαλονίκης παράλληλα με την Εξάβιβλο. Ο μεγάλος Γερμανός ιστορικός του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου Zachariae von Lingenthal όταν επεσκέφθη τη Θεσσαλονίκη στα 1830 –απ' όπου άφησε χαριτωμένες αναμνήσεις και πολύτιμες πληροφορίες– διαπίστωσε την εδώ ευρεία χρήση του Νομικού.

Στη συνέχεια δημοσιεύεται η μελέτη της κ. Ευαγγελίας Χατζητρύφωνος για τα "Αρχιτεκτονικά ανάγλυφα μέλη στο οθωμανικό λουτρό της Αγοράς Θεσσαλονίκης", (σσ. 121-145). Η συγγραφέας παρουσιάζει τα μαρμάρινα μέλη που αποκαλύφθηκαν κατά την αναστήλωση στο εσωτερικό του Παζάρ Χαμάμ. Αυτά προέρχονται από όψιμα ρωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά άγνωστα μνημεία. Πρόκειται για το μέρος (3,5 μ.) ενός θριγκού μεγάλου κτηρίου με έντονη ομοιότητα προς το θριγκό της βασιλικής του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Ο θριγκός, που βρέθηκε στο Παζάρ Χαμάμ, είναι κομμένος σε τεμάχια που χρησίμευαν ως νιπτήρες του λουτρού. Επίσης, μεσοβυζαντινά θωράκια χρησιμοποιήθηκαν για το δάπεδο του οθωμανικού μνημείου, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται στα 1498. Τα όσα μέλη αποκαλύφθηκαν δεν αποκλείεται να ανήκουν σε μνημεία της Θεσσαλονίκης. Υποδεικνύουν την ανάγκη να συνεχιστεί η προσεκτική αναστηλωτική προσέγγιση του μνημείου, το οποίο ίσως να κρύβει και άλλα σημαντικά στοιχεία. Η συγγραφέας επισημαίνει επίσης την ανάγκη αρχαιολογικής έρευνας γύρω από το μνημείο, με την ευκαιρία της προβλεπόμενης εκσκαφής κατά την ανάπλαση του περιβάλλοντος χώρου. Καθώς η περιοχή αυτή παραμένει ουσιαστικά ανεξερεύνητη, μας υπόσχεται προφανώς σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία της αρχιτεκτονικής –και όχι μόνο– της Θεσσαλονίκης.

Η μελέτη του κ. Αντωνίου Σατραζάνη, μέλους του ερευνητικού προσωπικού του ΚΙΘ, επιγράφεται "Λόγιοι της Θεσσαλονίκης από την Αναγέννηση έως το Διαφωτισμό. Μία σύντομη επισκόπηση", (σσ. 147-177). Η πόλη μας γνώρισε πρωτόφαντη άνθηση των Γραμμάτων κατά τον 14ο αιώνα τόσο της θύραθεν όσο και της εκκλησιαστικής παιδείας. Οι λόγιοι της εποχής αυτής ερευνούσαν την αρχαία, την κλασική παράδοση ως δική τους εθνική κληρονομιά, μολονότι το κυρίαρχο στοιχείο στον πνευματικό βίο του 14ου αιώνα εδώ ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ Παλαμικών και Βαρλααμιτών. Αμέσως μετά την άλωσή της, στα 1430, και παρά την καταστροφή και τη φυγή των περισσοτέρων λογίων της στη Δύση, υπήρχε στη Θεσσαλονίκη μια έντονη προσπάθεια για διατήρηση ενός μορφωτικού επιπέδου. Διδάσκαλοι προσκαλούνταν και σχολεία ιδρύονταν. Αυτό εμφανίσθηκε και ως μέσο άμυνας προς τη διείσδυση και τις προσηλυτιστικές ενέργειες των λατινορρύθμων και των ελληνορρύθμων (ουνιτών) δυτικών μοναχών. Παράλληλα, μερικοί Θεσσαλονικείς λόγιοι προσέφεραν ένα πολύ σημαντικό έργο που ξεπερνούσε τα όρια της πόλης. Ο Θεόδωρος Γαζής, ως κλασικό παράδειγμα, συνέγραψε την πρώτη ελληνική γραμματική, ενώ ο ιεροδιάκονος Δημήτριος συμμετείχε στο διάλογο μεταξύ ορθοδόξων και προτεσταντών. Η παρουσία και η δραστηριότητα των Θεσσαλονικέων λογίων παρέμεινε αδιάλειπτη καθ' όλο το διάστημα της τουρκοκρατίας, μέχρι αυτόν το Γρηγόριο Ζαλύκη, τον ιδρυτή του "Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου" στο Παρίσι, που ήταν συνδεδεμένος με τους κύκλους της Φιλικής Εταιρίας.

Ακολουθεί η μελέτη της κ. Ιλιάνας Ζάρρα, "Οι έξι εικόνες του ζωγράφου ιεροδιακόνου Δαβίδ στο ναό της Παναγίας Λαγουδιανής", (σσ. 179-207). Αναφέρεται σε εικόνες ιστορημένες κατά την περίοδο 1806-1809. Ό,τι γνωρίζουμε για το ζωγράφο, το οφείλουμε στις εικόνες αυτές. Ο Δαβίδ ήταν επηρεασμένος από τα έργα της τελευταίας γενιάς των Κρητών ζωγράφων, που υιοθετούσαν δυτικά πρότυπα με ταυτόχρονη διατήρηση της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής παράδοσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ζωγράφος Δαβίδ ακολουθούσε τις υποδείξεις του Διονυσίου του εκ Φουρνών της Ευρυτανίας, όπως αυτές παραδίδονταν στο χρηστικό και ευρύτατα διαδεδομένο έργο του "Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης", η επίδραση του οποίου ήταν ιδιαίτερα έντονη στα εργαστήρια του Αγίου Όρους (και όχι μόνο). Η συγγραφέας συμπεραίνει ότι τα τεχνικά χαρακτηριστικά των εικόνων του ιεροδιακόνου Δαβίδ, συνεξεταζόμενα με τον καλλιτεχνικό προσανατολισμό του και την ιερατική ιδιότητά του, δείχνουν τη σύνδεσή του με τους αγιογράφους του Αγίου Όρους.

Με μια άλλου είδους σύνδεση ασχολείται η επόμενη μελέτη. Ανήκει στη γραφίδα του τέως προϊσταμένου του ΚΙΘ, του κ. Χρήστου Παπαδημητρίου. Είναι σιδηροδρομική «Η σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη και οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες, όπως παρουσιάζονται στην εφημερίδα "Φάρος" της Μακεδονίας», (σσ. 205-221). Το Μάιο 1888 ενώθηκε σιδηροδρομικά η Θεσσαλονίκη με την Ευρώπη, όταν κατασκευάσθηκε η γραμμή Σκοπίων-σερβικών συνόρων. Ο "Φάρος" της Μακεδονίας, συνέχεια του "Ερμή" των Γκαρμπολάδων, ήταν απαισιόδοξος ως προς τις εξελίξεις της σιδηροδρομικής ζεύξης. Φοβόταν τις αθρόες εισαγωγές ευρωπαϊκών εμπορευμάτων εις βάρος της επιχώριας παραγωγής, που θα είχαν ως συνέπεια την εισροή ξένων κεφαλαίων και την καταστροφή των τοπικών επιχειρήσεων. Οι φοβίες της μοναδικής τότε ελληνικής εφημερίδας της μακεδονικής πρωτεύουσας ενισχύονταν από τις έντονες διαμάχες των μελών της ελληνικής κοινότητάς της, οι οποίες δεν επέτρεπαν ευοίωνες προοπτικές για το μέλλον της πόλης μας.

Έπεται η μελέτη των κ. Σουζάνας Κάρλα και Αλίκης Σπυροπούλου, "Η αγορά της Θεσσαλονίκης. Μορφές και κτιριακοί τύποι στο μεσοπόλεμο", (σσ. 223-251). Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης κινήθηκε ανάμεσα σε δύο ιστορικά ορόσημα. Το πρώτο συνίσταται από την απελευθέρωση το 1912 –την πυρκαγιά του 1917– το σχέδιο Hebrard. Το δεύτερο είναι η οικοδομική ανάπτυξη, που ξεκίνησε στη δεκαετία του '50. Ως χώρος έρευνας των δύο συγγραφέων επελέγη η αγορά εκατέρωθεν της Εγνατίας οδού. Συγκεκριμένα, η περιοχή που περικλείεται από τις οδούς Φιλίππου, Ερμού-Φράγκων, Ίωνος Δραγούμη, Λέοντος Σοφού-Αντιγονιδών. Η ανακατασκευή του αστικού δικτύου επί τη βάσει του αρχείου της Πολεοδομικής Υπηρεσίας, επιτρέπει την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων που αφορούν στην κατάτμηση της γης, την κατασκευή κτισμάτων, καθώς και τις χρήσεις της γης. Περαιτέρω, τα αρχειακά στοιχεία προσφέρουν μια πληρέστερη εικόνα της πόλης μετά τον σχεδιασμό της από το Hebrard.

Η μελέτη της κ. Αλέκας Καραδήμου-Γερόλυμπου επιγράφεται "Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, 1916-1996. Μεταμορφώσεις στη χωρική και αρχιτεκτονική έκφραση της εμπορικής δραστηριότητας", (σσ. 253-267). Η συγγραφέας παρακολουθεί την εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας, τους τόπους που επελέγησαν για την εγκατάστασή της και τις αρχιτεκτονικές που η δραστηριότητα αυτή προτιμούσε καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Έτσι, εξετάζει την αρχική συνύπαρξη χανιών και μεγάρων στην παρα-

δοσιακή σκεπαστή αγορά και σε εμπορικές οδούς· τη βαθμιαία ολίσθηση των νεότερων οικονομικών δραστηριοτήτων προς τη θάλασσα και προς νέους οδικούς άξονες, όπως είναι η οδός Βενιζέλου· την πλήρη αναδιοργάνωση του ιστορικού κέντρου μετά την πυρκαγιά του 1917· την οργανωμένη παρέμβαση στις κεντρικές συνοικίες μέσω του ανασχεδιασμού, όπως έγινε με τη διάνοιξη των οδών Τσιμισκή και Αριστοτέλους. Η συγγραφέας κλείνει το άρθρο της με έκκληση προς τους φιλοπόλιδες να διεκδικήσουν την αποκατάσταση των μεγάρων και στοών του εμπορικού κέντρου, έτσι ώστε αυτά να μπορέσουν να επαναστεγάσουν ζωτικές λειτουργίες της πόλης.

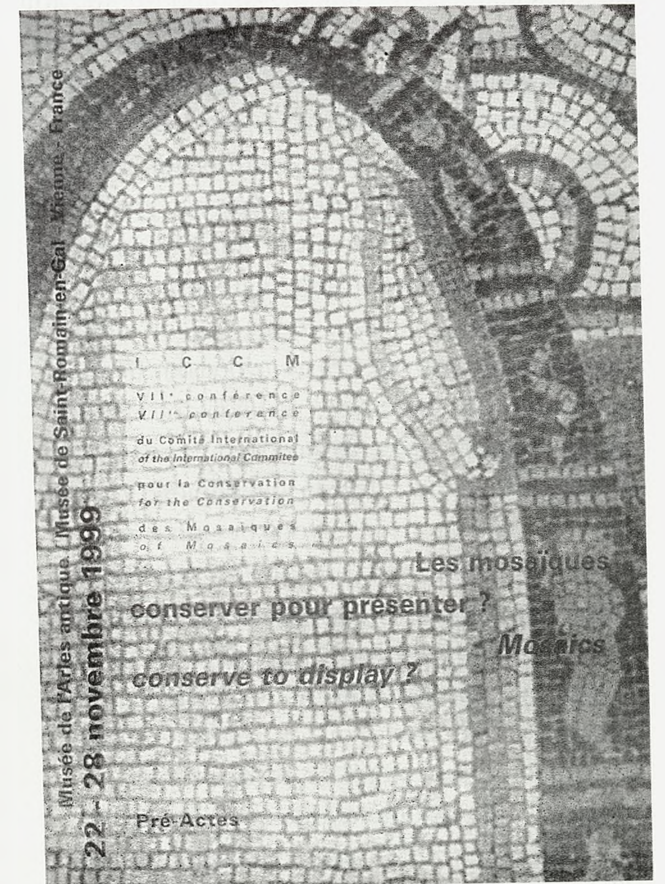
Στην συνέχεια δημοσιεύεται η μελέτη της κ. Ευαγγελίας Βαρέλλα, "Μέριμνα του Παιδιού. Χρονικό μιας εβδομηκονταετίας, 1921-1996", (σσ. 269-283). Ιδρυμένη ως φιλογενές σωματείο στα 1921, η Μέριμνα επικέντρωσε το ενδιαφέρον της προς τα παιδιά της σχολικής ηλικίας και απέβλεψε αρχικά στην αντιμετώπιση του υποσιτισμού και της ανέχειας, οργανώνοντας τακτική ιατρική υπηρεσία και θερινές κατασκηνώσεις. Σε διάστημα μικρότερο της δεκαετίας από την ίδρυσή της η Μέριμνα συμπλήρωσε τις κοινωνικές προσφορές της με τη σύσταση μιας καλά λειτουργούσης παιδιατρικής κλινικής, της πρώτης χρονολογικά στη Βόρεια Ελλάδα, και στα 1937 της Ιματιοθήκης του Παιδιού, καλύπτοντας στην κυριολεξία τις ενδυματολογικές ανάγκες 1200 παιδιών ήδη από το πρώτο δίμηνο της λειτουργίας της. Αργότερα, προσετέθηκαν τα εξωτερικά ιατρεία και οι βρεφονηπιακοί σταθμοί. Η συγγραφέας ακολούθως αναλύει τα στοιχεία για τους πόρους και την εσωτερική οργάνωση της Μέριμνας και πραγματεύεται την ιστορία των διοικήσεων αυτού του ευρώστου σωματείου κυριών, που πολλά προσέφερε και συνεχίζει να προσφέρει στη Θεσσαλονίκη και στην περιοχή της.

Ο τόμος κλείνει με τη μελέτη του κ. Ευαγγέλου Χεκίμογλου, "Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια", (σσ. 285-325). Πηγή του μελετήματος αυτού αποτελεί το αρχείο μιας επιτροπής που σχηματίσθηκε στην πόλη μας για τη διαχείριση του προϊόντος εράνου, ο οποίος πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ υπέρ του ελληνικού λαού στα τέλη του 1940. Η επιτροπή του εράνου στη Θεσσαλονίκη ασχολήθηκε δραστήρια με τη διατροφή των απόρων οικογενειών, την απασχόληση των ανέργων και την κατασκευή αντιαεροπορικών καταφυγίων. Με βάση το αρχειακό υλικό, ο συγγραφέας αξιολογεί την έκταση που είχε προσλάβει η ανεργία στη Θεσσαλονίκη στο χρονικό διάστημα από την 28η Οκτωβρίου 1940 μέχρι την είσοδο των Γερμανών, καθώς και τους λόγους που συνέδραμαν και ευνόησαν την αύξησή της. Κυρίως, όμως, στρέφει την έρευνά του προς τους απόρους, ο αριθμός των οποίων είχε διογκωθεί στο ίδιο χρονικό διάστημα. Η αιτία αυτού του φαινομένου ήταν η στέρηση πολλών οικογενειών από το εισόδημα που εισκόμιζαν τα άρρενα μέλη τους, τα οποία είχαν πλέον κληθεί στο μέτωπο. Υπήρχαν όμως και άλλοι, περισσότερο μόνιμοι, λόγοι που οδήγησαν στο φαινόμενο να καταγράφεται ως άπορος ένας στους τρεις Θεσσαλονικείς, ήδη από το Δεκέμβριο 1940. Ακόμη, ο συγγραφέας εξετάζει το ζήτημα της κατασκευής αντιαεροπορικών καταφυγίων στους συνοικισμούς γύρω από την κυρίως πόλη, οι οποίοι δέχτηκαν τους περισσότερους βομβαρδισμούς εξαιτίας της γειτνίασής τους με στρατιωτικούς στόχους. Στους συνοικισμούς αυτούς δεν υπήρχε καμμία αντιαεροπορική προστασία αλλά ούτε και οικονομικοί πόροι για τη δημιουργία της. Άποροι και άνεργοι πρόσφυγες, έσκαβαν οι ίδιοι πρόχειρα ορύγματα, που δεν παρείχαν βέβαια επαρκή προστασία. Ο συγγραφέας αναλύει τους τύπους των καταφυγίων και καταγράφει αναλυτικά τις τοποθεσίες, όπου άρχισε ή ολοκληρώθηκε η κατασκευή τους.

Εδώ ολοκληρώνεται ο πέμπτος τόμος της "Θεσσαλονίκης". Περιλαμβάνει έντεκα μελέτες, ποικίλου υλικού: Αρχαιολογία, τέχνη, αρχιτεκτονική, πολεοδομία, ιστορία, δίκαιο, φιλολογία, οικονομία, κοινωνία. Έντεκα μελετήματα ευρείας χρονικής διάστασης από τον γ΄ αιώνα π.Χ. έως τις μέρες μας. Εύχομαι και οι μελλοντικοί τόμοι να έχουν το ίδιο εύρος και πληρότητα.

Χ. Κ. Παπαστάθης

Τα ψηφιδωτά και η συντήρησή τους μέσα από το 7ο Συνέδριο της ICCM (Νοέμβριος 1999)

Κατά το χρονικό διάστημα 22-26 Νοεμβρίου 1999 πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία, υπό την αιγίδα των Αρχαιολογικών Μουσείων της Arles και του Saint-Romain-en-Gal, το 7ο Συνέδριο της Διεθνούς Επιτροπής Συντήρησης Ψηφιδωτών (ICCM = International Committee for the Conservation of Mosaics). Το συνέδριο αυτό αποτελεί τη συνέχεια σειράς επιστημονικών συναντήσεων, που άρχισαν το 1977 από την Ιταλία και οργανώνονται κάθε τέσσερα χρόνια. Το επόμενο, 8ο Διεθνές Συνέδριο θα γίνει στη Θεσσαλονίκη το 2003, και θεωρώ χρήσιμο, για το λόγο αυτό, να ενημερωθεί το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού "*Θεσσαλονικέων Πόλις*" για τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται κατά τις εργασίες των συνεδρίων αυτών.

Η Επιτροπή Συντήρησης Ψηφιδωτών (ICCM) είναι διεθνώς γνωστή για τις απόψεις της σε θέματα συντήρησης ψηφιδωτών και τα συνέδριά της έχουν εξελιχθεί σε επίσημα forum, όπου παρουσιάζονται και συζητιούνται θέματα σχετικά με μεθόδους συντήρησης και προστασίας, τους τρόπους αποθήκευσης, αισθητικής αποκατάστασης και έκθεσης των ψηφιδωτών. Η ICCM εκδίδει με συνέπεια τα πρακτικά των συνεδρίων, αλλά και Ενημερωτικά Δελτία (Newsletters) σε τακτά χρονικά διαστήματα.

Το πρόγραμμα του 7ου συνεδρίου, με τίτλο "Συντήρηση με στόχο την Έκθεση", διαρθρώθηκε σε επτά θεματικές ενότητες: α) "Συντήρηση κατά χώραν και προγραμματισμός", β) "Προστασία με στόχο τη συντήρηση και την έκθεση των ψηφιδωτών", γ) "Συντήρηση και αισθητική αποκατάσταση.Τα ψηφιδωτά και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται", δ) "Σκόπιμη η αποκόλληση πριν από τη συντήρηση;" ε) "Η τεκμηρίωση στη συντήρηση", στ) "Επαναλαμβανόμενες επεμβάσεις συντήρησης", ζ) "Οι προοπτικές της συντήρησης".

Στο πλαίσιο αυτών των επτά θεματικών ενοτήτων έγιναν 35 ανακοινώσεις και παρουσιάστηκαν 14 πινακίδες με κείμενα και εποπτικό υλικό,

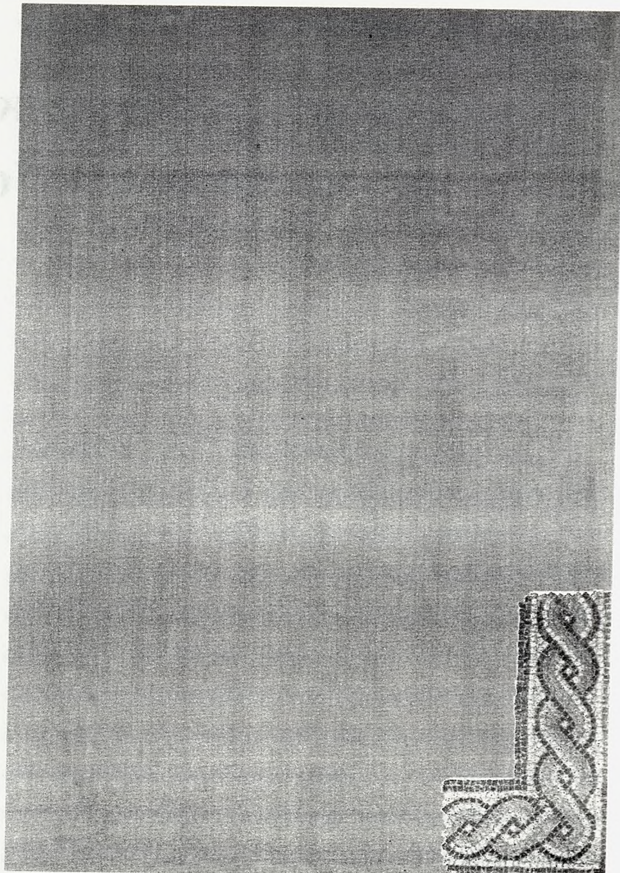
που αφορούσαν τόσο στα επιδαπέδια όσο και στα εντοίχια ψηφιδωτά, από την ελληνιστική περίοδο έως το 13ο αιώνα μ.Χ.

Στην πρώτη θεματική ενότητα παρουσιάστηκαν θέματα από την Ελλάδα, το Ισραήλ, την Ιταλία και την Ιορδανία. Οι Χ. Μπακιρτζής, Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, και Π. Ξύδας, αρχιτέκτων-μηχανικός, παρουσίασαν τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του αρχαιολογικού χώρου της Αμφίπολης και τις κατά καιρούς επεμβάσεις συντήρησης και προστασίας που αυτά δέχθηκαν. Οι R. Nardi και G. Margalit έθεσαν ως βασικές προϋποθέσεις χρηματοδότησης και εφαρμογής ενός προγράμματος συντήρησης ψηφιδωτών δαπέδων την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση ντόπιων τεχνιτών, όπως επίσης και τη δυνατότητα μακροπρόθεσμης μέριμνας για τη διαφύλαξη των ψηφιδωτών. Ο χαρακτήρας της μέριμνας αυτής καθορίζεται από ποικίλους παράγοντες: τη γεωγραφική θέση, τις κλιματολογικές συνθήκες, τη θέση του ψηφιδωτού (σε ανοιχτό ή κλειστό χώρο), την υποδομή του ψηφιδωτού, την κατάσταση συντήρησής του και από τις φθορές που προξενούν οι επισκέπτες.

Επίσης, τονίστηκε η αναγκαιότητα χρήσης, κατά τη συντήρηση των ψηφιδωτών, κονιαμάτων συμβατών με τα αρχαία, με βασικό χαρακτηριστικό τους την αντιστρεψιμότητα, σε αντίθεση με τα κονιάματα τσιμέντου που σε ορισμένες χώρες χρησιμοποιούνται ακόμα σε μεγάλη έκταση.

Τέλος, στο πλαίσιο ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και της in situ έκθεσης των ψηφιδωτών, καταβάλλονται προσπάθειες, ώστε να αποφευχθεί ή να μειωθεί η αλλοίωση του χώρου και της αυθεντικότητας των ευρημάτων χάρη στη χρήση κατάλληλης μορφής στεγάστρων.

Στη δεύτερη θεματική ενότητα το ενδιαφέρον των ομιλητών περιστράφηκε γύρω από τους παράγοντες που θέτουν σε κίνδυνο τα ψηφιδωτά και τα μέτρα που λαμβάνονται για την προστασία τους. Τα υδροφόρα στρώματα, η ροή των υδάτων, οι συνεχείς εναλλαγές της θερμοκρασίας, η υγρασία, οι εναποθέσεις αλάτων και ασβεστολιθικών στοιχείων, το φως και οι επιδράσεις του, οι δονήσεις του εδάφους και οι φθορές από την κίνηση των επισκεπτών είναι ορισμένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ασχολούμενοι με τη συντήρηση των ψηφιδωτών.

Ορισμένοι ομιλητές παρουσίασαν ψηφιδωτά, το συμπληρωμένο τμήμα των οποίων υπερτερούσε έναντι του πρωτοτύπου. Χαρακτηριστικές είναι οι συμπληρώσεις που παρουσίασε ο R. Rogliano, σε ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκών οικιών στο Loupian (Herault).

Στο πλαίσιο της τρίτης θεματικής ενότητας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ήταν οι ανακοινώσεις των J. Stewart, P. Perpignani, F. Guidobaldi, V. Fischbacher και D. West με θέματα από την Ιταλία, την Ελβετία και την Αυστραλία. Τονίστηκε η ανάγκη προσδιορισμού και αξιολόγησης της κατάστασης του ψηφιδωτού σε συνδυασμό με ένα σύστημα παρακολούθησης της θερμοκρασίας επιφάνειας, της θερμοκρασίας περιβάλλοντος, της σχετικής υγρασίας και των βροχοπτώσεων. Στόχοι των μετρήσεων αυτών είναι: α) ο προσδιορισμός της αμοιβαίας σχέσης των φυσικών παραμέτρων που επιδρούν στο αρχαίο υλικό, β) η διευκόλυνση στην επιλογή των καταλληλότερων μέτρων προστασίας και συντήρησης και γ) η πληροφόρηση για τον καλύτερο σχεδιασμό στεγάστρων.

Η εις βάθος οικείωση με το ψηφιδωτό έχει οδηγήσει τους μελετητές στη συνειδητοποίηση ότι πρόκειται για ένα εικαστικό έργο, άμεσα όμως συνδεδεμένο με το αρχιτεκτονικό του πλαίσιο, από το οποίο δεν πρέπει να αποχωρίζεται· με βάση την αρχή αυτή δίδεται σήμερα ιδιαίτερη έμφαση και προωθείται η κατά χώραν συντήρησή του. Συχνά, ωστόσο, οι περιστάσεις υπαγορεύουν την απομάκρυνση των ψηφιδωτών από τη θέση τους μέσα σε κάποιο κτίριο. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάστηκαν παραδείγματα από τη Βουλγαρία, τη Βηρυτό και την Ελλάδα. Μεταξύ των ομιλητών η Ευτυχία Νικολαΐδου, διευθύντρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη και η Παναγιώτα Ατζακά, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, παρουσίασαν παραδείγματα συντήρησης και διάσωσης ψηφιδωτών δαπέδων από τη Θεσσαλονίκη.

Στις επόμενες ενότητες το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στους τρόπους αποθήκευσης και την αισθητική αποκατάσταση. Οι Α. Παναγιωτοπούλου και Σ. Ραφτοπούλου παρουσίασαν τα ψηφιδωτά του Μουσείου της Σπάρτης. Αποδοκιμάστηκε η κάθετη έκθεση των αποκολλημένων ψηφιδωτών δαπέδων μέσα στο μουσείο. Ο τρόπος αυτός παρουσίασης διαστρεβλώνει την οπτική γωνία, δημιουργεί σύγχυση ανάμεσα στα δύο είδη τέχνης, τη ζωγραφική και το ψηφιδωτό και δεν επιτρέπει την εκτίμηση των διαστάσεων και της θέσης των ψηφιδωτών δαπέδων στο χώρο.

Ο G. Solar του Getty Conservation Institute (Los Angeles, Αμερική) παρουσίασε ένα πρόγραμμα συνεργασίας με το Ισραήλ και την Τυνησία. Το πρόγραμμα αυτό άρχισε να εφαρμόζεται το 1997 και αφορά μελέτες και πειραματικές εφαρμογές μακροπρόθεσμου χαρακτήρα με στόχο τη διαφύλαξη, την αισθητική αποκατάσταση και τη βελτίωση των μεθόδων προστασίας των ψηφιδωτών.

Οι P. Artal-Isbrand και S. Numberd, συντηρήτριες του Worcester Art Museum της Αμερικής, παρουσίασαν προβληματικές επεμβάσεις συντήρησης σε ορισμένα ψηφιδωτά της Αντιόχειας.

Επιπλέον, έντονος ήταν ο προβληματισμός πολλών ομιλητών, μεταξύ των οποίων και του H. M. Fontaine του Rheinisches Landesmuseum (Trier), σχετικά με το μεγάλο αριθμό συσσωρευμένων ψηφιδωτών στις αποθήκες των μουσείων. Αναγκαία είναι η εύρεση πρακτικών λύσεων, δίχως μεγάλο κόστος, με στόχο τη διασφάλιση των ψηφιδωτών έναντι κάθε είδους φθοράς και καταστροφής.

Στο πλαίσιο παρουσίασης των πινακίδων εντυπωσιακό ήταν το υλικό της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Παρουσιάστηκε η συντήρηση που εκτελείται τα τελευταία χρόνια στα ψηφιδωτά της Ροτόντας, της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Η διερεύνηση της σύνθεσης και της παθολογίας κάθε ψηφιδωτού προσδιόρισε τη γενική προσέγγιση και τη μέθοδο επέμβασης. Τα εντοίχια ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν μία εικόνα της εξέλιξης στην τέχνη του ψηφιδωτού από την παλαιοχριστιανική έως την παλαιολόγεια περίοδο.

Το συνέδριο ολοκληρώθηκε με την εκλογή νέας Διεθνούς Επιτροπής. Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο Δ. Μιχαηλίδης, καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, αντιπρόεδρος ο R. Nardi και επίτιμος πρόεδρος ο Gael de Guichen. Τα υπόλοιπα μέλη του συμβουλίου είναι τα ακόλουθα: A. Ben Abed, P. Blanc, F. Guidobaldi, H. Lavagne, Χ. Μπακιρτζής, I. Skaf, J. Stewart και E. Chantriaux-Vicard εκπροσωπώντας την Τυνησία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ελλάδα, το Λίβανο, την Αγγλία και την Κύπρο αντίστοιχα.

Αικατερίνη Μαυρομιχάλη

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ
Ε. ΑΜΠΑΤΖΗ
Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
Θ. ΓΚΛΑΒΕΡΗΣ
Χ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ
Η. ΖΩΓΡΑΦΟΥ
Φ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ
Μ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ
Κ. ΚΙΣΚΗΡΑ
Α. ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ
Μ. ΜΟΡΘΙΓΙΟ ΡΟΣΙΓΙΟ
Α. ΜΥΛΟΠΟΥΛΟΥ
Δ. ΝΑΛΜΠΑΝΤΗΣ
Α. ΝΑΝΙΟΠΟΥΛΟΣ
Π. ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ
Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ
Μ. ΡΕΠΟΥΣΗ
Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ
Μ. ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ
Ε. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ISSN 1108-5452